

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ÉS LEVÉLTÁR FOLYÓIRATA

VII. évfolyam | 3-4. szám

„Békévé oldja az emlékezés?”

Szerencsés Károly

A párizsi béke aláírásának belpolitikai körülményei

Magyar kisebbségek sorsa a Kárpát-medencében (Bandi István, Popély Árpád, Domján Dániel Ferenc, Váradi Natália)

Horváth Miklós

Jegyzetek a Sziklai-ügy margójára

Tartalomjegyzék

MŰHELY

SZERENCÉS KÁROLY: A párizsi béke aláírásának belpolitikai körülményei	2
BANDI ISTVÁN: „Minden szabadság szabadságot öl!” Az erdélyi magyarság sorsa a háború végétől az ötvenes évek elejéig	15
POPÉLY ÁRPÁD: A magyar kisebbség a második világháború utáni Csehszlovákiában, 1945–1948	26
DÖMJÁN DÁNIEL FERENC: „[...] aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk.” A délvidéki magyar kisebbség helyzete 1945–1953 között	39
VÁRADI NATÁLIA: A kárpátaljai magyarság helyzete és a szovjet megszállás hatásai 1945 után	52
TALLER JÁNOS: „Mutter, muß dich nochmals grüßen”	69

A 20. SZÁZAD (H)ARCAI

MOLNÁR IMRE: „Légy mindig jó magyar!” Esterházy János, a politikus és vértanú	76
---	----

PALETTA

BÉRES MERSE – KOVÁCH DONÁT: A Széchenyi-tényező. A Széchenyi István Szakkollégium és klubmozgalmi előzményeinek szerepe a kádárizmus kereteinek lebontásában	90
TÖREKI MILÁN: Rendszerváltás a készpénzforgalomban. Az új magyar bankjegyek és pénzermék születése	111

VITA

HORVÁTH MIKLÓS: Jegyzetek a Sziklai-ügy margójára	120
PELLE JÁNOS: „Zsidókérdés” a magyar politikában 1945 és 1956 között	141

RECENZIO

Fajvédők, nem madártávlatból	155
Nyilvánosan és zártan – klubmozgalmi alapkövek	158
Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei	161
A Rendszerváltó Szemle 2022/3-4. számának szerzői	166

A borítón látható fényképen Felvidékről kitelepített magyarok egy vasútállomáson, 1947. Fortepan / Rózsa László, 211082

RENDSZERVÁLTÓ SZEMLE

Lektorált folyóirat.

Kiadó:
**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár Nonprofit Közhasznú Kft.**

Felelős kiadó:
Nyári Gábor

Kiadó székhelye:
6065 Lakitelek, Felsőalpar 3.

Főszerkesztő:
Nagymihály Zoltán

Felelős szerkesztő:
Házi Balázs

Főmunkatárs:
Jónás Róbert

Szerkesztőség tagjai:
**Pálinkás Barnabás, Rapali Vivien,
Riba András László**

Szerkesztőbizottság elnöke:
M. Kiss Sándor

Szerkesztőbizottság tagjai:
**Bódi Ferenc, Fricz Tamás, Kiss Gy. Csaba,
Marschal Adrienn, Nyári Gábor, Simon János, Strausz Péter,
Szekér Nóra, Ujváry Gábor, Vizi László Tamás**

Nyelvi lektor:
Kipke Tamás

Szerkesztőség elérhetősége: 1062 Budapest,
Andrássy út 100., 1. emelet
szerkesztoseg@retorki.hu

Ingyenes kiadvány. Megjelenik negyedévenként.

HU ISSN 2732-379X (nyomtatott)
HU ISSN 2939-5496 (online)

A folyóirat megjelenését a Petőfi Kulturális Ügynökség támogatja.

Nyomdai munka: Design CD Bt.
A RETÖRKI Rendszerváltó Szemle című műve
Creative Commons
Nevezd meg! - Ne add el! - Így add tovább! 4.0
Nemzetközi Licenc alatt van.

„BÉKÉVÉ OLDJA AZ EMLÉKEZÉS?”

„Megafonok távolsági hangerősítésével és gépiességével hangzottak a bűnösség szólamai épp akkor, amidőn legtöbb volt a remény, legígéretesebb volt a várakozás: jó ítélő fórumot teremt a történelem. Figyelő szemtanúja lehettem a második világháborút lezáró ünnepi aláírásnak is. Még csak kérdő formában ejthetett szót igazsága mellett az ezúttal is legsúlyosabbakra kötelezett. Világossá lett ismét, mit szolgáltak azok a zengő közhelyek akkor is, később is” – írta Illyés Gyula 1981-es naplójegyzeteiben a párizsi béke aláírásának körülményeiről több mint három évtized távlatából.

Jelen számunkban, hetvenöt évvel a párizsi szerződés aláírása után nem szokványos megközelítéssel kívánunk reflektálni az évfordulóra. „A magyar közgondolkodásban a »Trianon-szindróma« mellett szinte eltörpül a párizsi béke nemzet sorsára, azon belül politikai, gazdasági, kulturális életére gyakorolt hatása” – fogalmaz a magyar politikai élet békéhez és annak előkészítéséhez való hozzáállását tárgyaló írásában Szerencsés Károly, egyben rámutatva arra is, miért fontos foglalkoznunk ma is a kérdéssel. A második világháború után keletkezett világrend ugyan sok tekintetben megdőlt, a szovjet blokk és a kommunista diktatúrák összeomlottak, ám az akkor a kisebbségek felé tapasztalható közöny mintha nem enyhült volna meg. A békét e számunkban elsősorban a számunkra leginkább húsbavágó kérdés alapján közelítjük meg: megvizsgáljuk a magyar kisebbségek helyzetének alakulását a szomszédos államokban. Párizs – Trianonnal ellentétben – semmilyen kisebbségekre vonatkozó garanciát nem adott, egy olyan korszakban, ahol egymást váltották a magyar nemzetiségekkel szembeni komoly atrocitások: délvidéki magyarirtás, Maniu-gárdák és málenkij robot, kényszerkitelepítések, hontalanságra ítélt nemzedékek és közösségek. És akkor még nem is beszélünk a proletár internacionalizmus mögé bújtatott utódállami nacionalizmusokról. Ismét Illyést idézve: ha a „szocializmus diadala” jelentéktelenné teszi a határokat, akkor azok meghúzása „miért számít a románoknak és a cseheknek?” Éppen így nem tekinthettünk el a németek kitelepítésének és kálváriájának tárgyalásától, ahogy a holokauszt során megtizedelt magyar zsidósággal szembeni, mesterségesen is gerjesztett antiszemitizmus bemutatásától sem.

Szándékoltan nem kívántuk megkötni szerzőink kezét: kiindulópontként a második világháború lezárása értelemszerűen kínálkozott, de a lezárás dátumát az adott tanulmány írójára bíztuk. Így kaphatunk közeli képet a felvidéki „hontalanság éveiről” éppúgy, mint a kárpátaljai magyarság 1945-től napjainkig ívelő sorsfordulóiról. Így, karácsony előtt nem kívánhatunk mást, hogy a hosszú harcokat egyszer valóban „békévé oldja az emlékezés” és a történeti tényfeltárás.

Budapest, 2022. december 17.

Szerencsés Károly

A párizsi béke aláírásának belpolitikai körülményei

A párizsi békeszerződés fontos mérföldkő Magyarország történelmében, mind a szakirodalom, mind a visszaemlékezések már hosszú évtizedek óta nagy hangsúllyal foglalkoznak az eseménnyel. Ennek megfelelően ezúttal csak néhány olyan körülményre és következményre koncentráltunk, amelyek sem itt, sem ott eddig nem kaptak megfelelő hangsúlyt. Erre annál is inkább nagy szükség van, mert a magyar közgondolkodásban a „Trianon-szindróma” mellett szinte eltörpül a párizsi béke nemzet sorsára, azon belül politikai, gazdasági, kulturális életére gyakorolt hatása, holott az egyáltalán nem elhanyagolható. Elegendő itt arra az egyetlen körülményre utalni, hogy – ellentétben a trianoni békediktátum aláírását

követő időszakokkal – a hivatalos Magyarország, vagy annak képviselői soha nem foglaltak állást nyíltan a békeszerződés revíziója érdekében.¹ A következő évtizedek politikai szereplői a magyarság Kárpát-medencei sorsát egészen új alapokra helyezték, letettek a nemzet fizikai egysítéséről, sőt bizonyos körök a nemzeti azonosságot is megtagadták az újra Magyarország határain kívül rekedt magyarsággal. Ennek pszichológiai, demográfiai és kulturális következményei a kívül rekedt hárommillióra és a belül élő tízmillióra beláthatatlanok, szimbolikus és megrázó pillanata volt ennek a hírhedt 2004. december 5-i népszavazást jellemző kampány és a kiábrándító eredmény. Ennek leginkább látványos eleme és „eredménye”,

hogy az utóbbi harminc évben mind a határon túlról, mind bentről eltűnt egy-egy millió magyar.²

A párizsi békeszerződés egy olyan korszakban született, amikor Magyarország a legszorosabb katonai, gazdasági, politikai ellenőrzés alatt állt. A katonai ellenőrzést részben a megszálló (szovjet) csapatok Baden bei Wienben székelő főparancsnoksága, részben az 1945. január 20-ai fegyverszüneti megállapodás értelmében létrejött Szövetséges (szovjet) Ellenőrző Bizottság (SZEB) végezte.³ A gazdasági ellenőrzést eleinte szovjet gyár- és városparancsnokokkal, később az 1945. augusztus 27-én megkötött magyar–szovjet gazdasági egyezmény révén „közös

¹ Ilyesmit csak néhány ellenzékbe, majd emigrációba kényszerült politikus tett meg, mint Sulyok Dezső, a Magyar Szabadság Párt elnöke. Szintén megtette, amíg megtehetette Mindszenty József esztergomi érsek, aki – bár tisztségére hivatalos állami méltóságként is tekintett („első zászlósúr”) – nem tekinthető állami közszereplőnek. Érdekesebb, és külön tanulmányt igénylő – itt csak érintőlegesen említendő – kérdés az 1989–93-es közép-európai átalakulás, amikor három állam is megszűnt azok közül, amelyekkel Magyarország a békeszerződést aláírta (Szovjetunió, Jugoszlávia, Csehszlovákia). A NATO Jugoszlávia elleni háborúja idején egy párt vezetőiben (Magyar Igazság és Élet Pártja) merült fel, hogy kezdeményezni lehetne néhány magyarlakta délvidéki terület visszacsatolását, de ez az elképzelés – amelyet Csurka István pártelnök egy 1999. júniusi sajtótájékoztatót mutatott be – nem jutott el a hivatalos kezdeményezés fázisába. Sulyok Dezsőről és a párizsi békeszerződéssel kapcsolatos álláspontjáról bővebben lásd: Szerencsés Károly: *A nemzeti demokráciáért. Sulyok Dezső, 1897–1965.* Budapest, Pápa – Vadló, 2009, 144–148.; Mindszenty József párizsi békeszerződés kihirdetésekor elhangzott imáját lásd: *Egyházam és hazám. Mindszenty József hercegprímás szentbeszédei II.* Szerk. Beke Margit. Esztergom, 1994, 15–16.; Csurka István sajtótájékoztatójáról a korabeli sajtótájékoztatóról lásd: Hering József: A határmódosításról és a médiumokról. *Magyar Fórum*, 1999. 06. 10. 6.

² A magyarországi népességszám az 1990-es 10,37 millióról 2020-ra 9,77 millióra, mintegy 600 ezer fővel csökkent. A természetes fogyás – az élveszületés és halálozások közötti különbség – ugyanakkor 1990 és 2010 között mintegy 60 ezer fővel meghaladta az 1 milliót. A Kárpát-medence területén az 1990-ben még 12,84 milliós magyarság már 2011-re 10,4 millióra csökkent. Az óriási létszámbeli csökkenést a természetes fogyáson kívül a származásra vonatkozó kérdésre nem válaszolók, valamint a magukat romának vallók arányának növekedése, a fokozódó kivándorlás és az asszimiláció okozta. Lásd bővebben: Kocsis Károly: Népelemszám, népsűrűség; Uő – Tátrai Patrik: Etnikum, nyelv. In: *Magyarország nemzeti atlasza. Társadalom.* Főszerk. Kocsis Károly. Budapest, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont – Földrajztudományi Intézet, 2021, [22–30.] 22.; [70–77.] 70–71. Népelem, népmozgalom (1900–). Központi Statisztikai Hivatal (KSH). https://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html (Utolsó letöltés: 2022. 10. 13.).

³ Tevékenységéről bővebben lásd: Földesi Margit: *A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon.* Budapest, Kairosz, 2002, 54–80. A fegyverszüneti egyezmény szövegét lásd: *Uo.* 357–366.

vállalatokkal” valósították meg,⁴ majd a szovjet „tanácsadók” is megkezdték tevékenységüket.⁵ Döntőnek számított a jóvátétel kérdése,⁶ ennek értelmében mindenható szervvé vált az 1946. február 12-én létrejött Jóvátételi Hivatal,⁷ illetve az 1945. április 23-án létrehozott SZEB Magyar Gazdasági Hivatala.⁸ Annak ellenére, hogy 1944. december 21-én megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, másnap pedig az Ideiglenes Nemzeti Kormány, majd 1945. november 4-én kvázi szabad választásokat tarthattak és megalakult a parlamentnek felelős (nagy)koalíciós kormány, Magyarország semmiképpen nem volt szuverén államnak tekinthető. Annak ellenére sem, hogy 1946. február 1-jén kikiáltották a köztársaságot, közfelkiáltással beiktatva Magyarország második köztársasági elnökét, Tildy Zoltánt. Még az ország korlátozott szuverenitása is illúziónak bizonyult. Valójában érvényesült az az ókori felfogás, hogy fegyverszünet állapotában még tart a háború, csak hallgatnak a fegyverek. Ebben a helyzetben a szovjet megszállók támaszkodhattak itthoni – rohamosan növekvő– „ötödikhadoszlopokra”, a Magyar Kommunista Pártra, illetve ennek kiterjesztésére,

Szovjet megszállási emlékmű a Szent Gellért téren, 1945-ben. A párizsi békeszerződés egy olyan korszakban született, amikor Magyarország a legszorosabb katonai, politikai, gazdasági ellenőrzés, megszállás alatt állt. Fotó: Fortepan / Fortepan, 155529

a Baloldali Blokkra. A látszat szintjén tehát politikai küzdelem zajlott – mely ezrek és százerek sorsát érintette –, valójában azonban még háború dúlt. Persze maga a második világháborús vereség juttatta az országot ebbe a helyzetbe, s adott pillanatban a megszállók – amikor veszélyt éreztek – brutálisan közbe is avatkoztak saját vélt vagy valós érdekeik szolgálatában.

A békeszerződés minden politikai erő figyelmének középpontjában állt, stratégiai határponttá vált. A Független Kisgazdapárt, amely fölényes győzelmet

aratott a parlamenti választásokon, a békeszerződés életbelépésétől a magyar szuverenitás helyreállítását várta. Ez tette volna lehetővé, hogy érvényesítse a népakaratot, és megszabaduljon a kommunisták „túlhatalmától”. Ebből fakadt legfőbb belpolitikai taktikája is: a békeszerződés hatályba lépéséig akár számottevő engedmények árán is megőrizni a parlamenti többséget, a kormányfői, köztársasági elnöki pozíciót, az 1946. I. tc.-ben rögzített szabadságjogokat, a magántulajdonra épülő gazdasági rendszert.⁹ Az engedmények igen jelentősek voltak.

⁴ Az egyezmény – amelyet Gerő Ernő kereskedelmi és Bán Antal iparügyi miniszter úgy írt alá, hogy csupán tárgyalásra volt felhatalmazása – a békeszerződésben kikötött jóvátételen messze túlmenően juttatta a magyar javakat szovjet kézre. Lásd erről: Földesi Margit – Szerencsés Károly: *A megbélyegzés hatalma. Pfeiffer Zoltán, 1900–1981*. Budapest, Kairosz, 2003, 41.

⁵ A SZEB szovjet missziójáról: Földesi *i. m.* 2002, 57–67., annak névsorát lásd: *Uo.* 370–373.

⁶ A magyar-szovjet jóvátételi egyezményt 1945. június 15-én írták alá. Annak magyar gazdaságra és társadalomra tett pusztító hatásáról többek között lásd: Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Egy nemzet kétségek között. Adalékok Magyarország 20. századi történetéhez*. Budapest, Kairosz, 2015, 39–45. A szerződés szövegét lásd: Egyezmény Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormányja és a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének Kormányja között, a Magyarország részéről szállítandó áruk ügyében, amelyekkel Magyarország a Szovjetunióknak a háborús cselekmények és szovjet területek megszállása által okozott károk fejében jóvátételként tartozik. In: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van... Válogatott dokumentumok, 1945–1949*. Szerk. Balogh Sándor – Földesi Margit. Budapest, Napvilág, 1998, 28–35.

⁷ A hivatalt az 1500/1946. M. E. sz. rendelettel állították fel, feladata „a moszkvai magyar-orosz egyezmény alapján Magyarországra háruló jóvátételi és egyéb gazdasági természetű kötelezettségek teljesítésével kapcsolatos tennivalók ellátása” volt. Első vezetője – november 20-ig – a kisgazdapárti Erőss János volt. Bővebben lásd: Földesi *i. m.* 2002, 124–125., 390–394.

⁸ Erről bővebben lásd: *Uo.* 85–94.

⁹ A törvény az állampolgárok elidegeníthetetlen jogaiként definiálja a személyes szabadságot, az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez való jogot, a gondolat és vélemény szabad nyilvánításának, a vallás szabad gyakorlásának jogát, az egyesülési és gyülekezési jogot, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jogot és a részvétel jogát az állam és önkormányzatok életének irányításában. Lásd: 1946. évi I. tc. Magyarország

A Független Kisgazdapárt vezetőinek – az első sorban Tildy Zoltán és Varga Béla, mögöttük Nagy Ferenc – látogatása Gaál Gaszton egykori pártvezető sírjánál, Balatonbogláron. Az FKGP a békeszerződés aláírásától a magyar szuverenitás helyreállítását várta. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár / Karossa László

Ezek részét képezte maga a kommunistákkal (is) kötött koalíció, s főleg annak belső tartalma, amellyel a kisgazdák lényegében kisebbségbe kerültek a kormányban.¹⁰ A választáson győztes kormánypárt kiengedte a kezéből a gazdaságirányítást: a 12 090/1945 M.E. sz. r. létrehozta a Gazdasági Főtanácsot,¹¹ amely a kommunista Vas Zoltán és Gerő Ernő irányítása alá került. A Nagy Ferenc, Kovács Béla, Varga Béla vezette kisgazda centrum ezeket az engedményeket elfogadhatónak tartotta, amennyiben sikerül megőrizni

a parlamenti többséget a szuverenitás helyreállításáig, a kisgazdapárt nemzeti demokrata¹² szárnya ezt a taktikát ugyanakkor politikai öngyilkosságnak tartotta.¹³ A jövőt tekintve utóbbiaknak lett igaza. A kisgazda vezetés ráadásul elkövette a legnagyobb baklövést is: elkezdte önmagát is „leszámítani”, kiszorítva a pártból a legkvalifikáltabb, legeltökéltebb tagjait (Sulyok Dezső, Vásáry István, Nagy Vince, Pfeiffer Zoltán stb.).¹⁴

Hasonlóképpen stratégiai határpontot jelentett a békeszerződés

a kommunista párt számára, amely annak hatálybalépéséig – vagyis a szuverenitás helyreállításáig – meg akarta szerezni a teljhatalmat. E dátumig szét kellett tehát verni a Független Kisgazdapártot és minden más veszélyes polgári-nemzeti-keresztény politikai alakulatot; fel kellett oszlatni a parlamentet; új választójogi törvény alapján – csalásokkal – meg kellett szerezni a Baloldali Blokk abszolút többségét; végre kellett hajtani az államosításokat és be kellett vezetni a tervezdalkodást. Azt a kommunisták sem tudták biztosan, hogy a békeszerződés mit fog tartalmazni, vagyis, hogy haza mennek-e a megszállók, vagy itt maradnak. Ez meggyőződésünk szerint – bár ismerjük a döntés Casablancáig és Teheránig visszanyúló előzményeit – csak 1946 őszén, 1947 tavaszán dőlt el végleg.¹⁵ A kommunista párt természetesen nem volt érdekelt sikeres béke megkötésében, legkevésbé olyan békeszerződés hatálybalépésében, amely helyreállítja a szuverenitást és megszünteti a szovjet megszállást. Ezért sabotálta a béke-előkészítés folyamatát,¹⁶ bízva abban, hogy a béke aláírása az Egyesült Államok és a Szovjetunió nyílt

államformájáról. (1946. 02. 20.). In: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600001.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 13.).

¹⁰ Az FKGP a 14 miniszteri tárca közül 7-et kapott, a négy államminiszter közül pedig kettő lett kisgazda. Egyikük ugyanakkor a Rákosi által is megerősítetten kriptokommunista Dobi István lett. Bővebben lásd: Földesi-Szerencsés *i. m.* 2003, 47.

¹¹ A hivatal tevékenységéről többek között lásd: Germuska Pál: Adalékok a magyarországi gazdasági intézményrendszer 1945–1948 közötti változásaihoz. In: *Lépések a gazdasági teljhatalom felé, 1945–1948*. Szerk. Bank Barbara – Germuska Pál. Budapest, NEB, 2017, 11–75.

¹² A fogalom értelmezéséről bővebben: Szerencsés *i. m.* 2009, 9–13.

¹³ Erről bővebben lásd: *Uo.* 101–104., 109–118.

¹⁴ Sulyok, Vásáry István és Nagy Vince kizárására a Független Kisgazdapártból 1946. március 11-én került sor, nem sokkal előbbi 1946. január 30-án, a köztársasági törvény előadójaként, illetve február 8-án, többek között a párizsi béke előkészítését és feltételeit bíráló beszédének elhangzása után. Pfeiffer Zoltán napra pontosan egy évvel később lépett ki az FKGP-ből, többek között Kovács Béla elhurcolása és a Baloldali Blokknak tett újabb engedmények miatt. Bővebben lásd: *Uo.* 113–127.; Földesi – Szerencsés *i. m.* 2003, 147–151.

¹⁵ Byrnes amerikai külügyminiszter és a győztes nagyhatalmak diplomáciai vezetőit tömörítő Külügyminiszterek Tanácsa egyéb nyugati tagjainak véleménye alapján még 1946 teléig is némi bizakodás volt tapasztalható a szovjet megszálló csapatok magyarországi kivonulásával kapcsolatban, így természetesen a magyar politikai pártok sem lehettek biztosak az események jövődó alakulásában. Lásd bővebben: Fülöp Mihály: Az európai békerendezés kezdetei és a magyar béke, 1941–1947. In: *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Budapest, Dialóg Campus, 2017, [21–53.] 48.

¹⁶ A kommunisták béke-előkészítést sabotáló tevékenységét lásd például: Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött I*. Budapest, Európa-História, 1990, 245–247.

szembefordulása utánra tolódik ki. Ezt sikerült is elérnie.¹⁷ A sikertelen békeelőkészítésért, és a még a trianoninál is kedvezőlenebb békefeltételekért aztán a kommunista párt és szövetségesei (Baloldali Blokk) egyértelműen a Kiszegpártot tehette felelőssé, hiszen ez a párt adta a miniszterelnököt, köztársasági elnököt, házelnököt, külügyminisztert. Révai József ezt kendőzetlenül ki is mondta: „[...] egyenesen jó, hogy mindhárom állás az övék: viseljék ők a felelősséget egy csomó dologért, amit az országnak le kell majd nyelni, és ami nem lesz kellemes [...] amikor pl. alá kell írni a békeszerződést [...] a felelősség rájuk hárítása szempontjából nem rossz.”¹⁸

Ilyen körülmények között ültek össze Párizsban a négy győztes nagyhatalom külügyminiszterei, hogy elvi kérdésekben döntsenek. Az 1946. május 7-én rendezett négyhatalmi konferencián Vjacseszlav Molotov szovjet külügyminiszter elnökölt, és a nagy kerekasztal körül ott ült James Byrnes amerikai, Ernest Bevin brit és Georges Bidault francia külügyminiszter. A Romániát és Magyarországot egyaránt megszállva tartó Szovjetunió már régen döntött a számunkra legfontosabb kérdékről. A három nyugati hatalom képviselői érdekteleneknek mutatkoztak. Byrnes ugyan egy ideig még lebegtette azt a véleményt, hogy esetleg a két állam tárgyalhatna, hogy csökkentsék az idegen uralom alatt élők számát, de hamar ejtette a javaslatot. Így eldőlt, hogy a két vesztes állam között a trianoni határok maradnak.¹⁹

A hatalmas életerő, amely megmutatkozott a szétlőtt, kirabolt, megalázott országban, 1946 tavaszától reményeket és illúziókat is táplált. Az illúziók közé kell sorolnunk, hogy sokan bíztak abban, hogy a „demokrácia” nevében győztes szövetségesek most nem békediktátumokkal állnak elő – mint 1920-ban –, hanem igazságos rendezési tervvel. Ennek egyik feltétele lett volna – ahol lehetséges – a határok hozzáigazítása a néprajzi viszonyokhoz a Kárpát-medencében. A körülmények nem sok jót ígértek. Már a párizsi külügyminiszteri tárgyalások közben napirenden volt Csehszlovákiában a magyarok „likvidálása” (jogfosztása, deportálása, „reszlovakizálása”). Lengyelországot nyugatra „tolták”, Besszarábiában, Kárpátalján berendezkedett a Szovjetunió, miként a balti államokban is. A megszállt államokban, beleértve Németország keleti felét, hozzáfogtak a szovjetizáláshoz. De a remény még élt. Különböző forrásokból lehetett tudni brit és amerikai szakértői elképzelésekről, amelyek igazságosabb határokat szorgalmaztak a Kárpát-medencében, mégpedig nemcsak Románia, de Csehszlovákia, Jugoszlávia és Kárpátalja irányába is.²⁰ Ezek a tervek azonban még 1944 előtt készültek, később eltűntek a külügyminisztériumok archívumaiban, hiszen a győztes Szovjetunió, Csehszlovákia és Jugoszlávia hallani sem akart területek átadásáról. Maradt tehát a két vesztes: Magyarország és Románia.

A döntés idején már háromszáz-ezret meghaladó számú magyar

Révai József. Nyíltan kimondta: viselje az FKGP a felelősséget mindazért, „amit az országnak le kell majd nyelni [...], amikor pl. alá kell írni a békeszerződést”.
Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

menekült érkezett a trianoni területre. 1946-ban megkezdődött a németek kitelepítése. Az országban éhínség fenyegetett, elképesztő körülmények uralkodtak: Budapest 30 571 lakóházának közel egyötöde (23%) alig volt lakható, 4% pedig teljesen megsemmisült. Gyakran több család húzódott meg egy helyiségben, hiány volt fűtőanyagból, élelmiszerből, gyógyszerből, ruhanyelvől. Még napirenden voltak a rablások, „vetköztetések”, az országnak eközben el kellett tartania az itt állomásozó hatalmas szovjet hadsereget, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot, emellett jóvátétel gyanánt óriási élelmiszer-szállítmányok indultak a Szovjetunióba. A megszállók kezébe került a magyar ipar színe-java, az összes korábbi német és osztráktulajdon. Még Nyugaton volt a magyar nemzeti vagyon jelentős része, mozdonyok,

¹⁷ Ebbe beleférték olyan éles taktikai váltások is, mint például Révai József beszéde a magyar–román határ túlsó sávjának Magyarországhoz csatolásáról. Lásd: Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947*. Szerk. Kállay Judit. Budapest, Európa–História, 1995.

¹⁸ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) XVIII-7(4)

¹⁹ Az amerikai álláspontokról és annak változásáról lásd többek között: Lönhárt Tamás: Az Erdély-kérdésről a második világháború alatti béke-előkészítés és a párizsi békekonferencia tükrében, 1942–1947. In: *Az elfelejtett béke i. m.* 2018, [213–238.] 230–235.

²⁰ Lásd erről: *Amerikai béketervek a háború utáni Magyarországról*. Szerk. Romsics Ignác. Gödöllő, Typovent, 1992.

hajók, üzemek felszerelése, a Nemzeti Bank teljes aranykészlete.²¹ Jugoszlávia és Csehszlovákia számára is jóvátétellel tartozott az ország.²² Fenyegetően közeledett a magyar–csehszlovák lakosságcsere-egyezmény végrehajtása. Újabb tízezrek keltek útra a bizonytalan jövő minden félelmével.

Eközben csúcstól döntött az infláció. Az árak napról napra emelkedtek, a csirkehús kilója tavasszal már 3 millió, egy kiló szalonna 6 millió pengő volt. Cipőt, ruhát kapni nem, vagy csak horribilis összegekért lehetett kapni. Egy pohár sör, amely a békeidőben 38 fillérbe került, 1945-ben már négyezer pengő, 1946 márciusában 77 ezer, május közepén két és fél millió, júniusban 45 milliárd pengő volt. Az emberek idegei végsőkig feszültek, mindenki azt várta: legyen vége, miközben a kommunista propaganda azt harsogta, hogy a stabilizációt csak ők tudják végrehajtani.

Közben az újságok naponta tele voltak azzal, hogy éppen hány háborús bűnöst akasztottak fel, milyen fasiszta bűnök kerültek napvilágra, a kommunista politikai rendőrség hetente leplezett le „fasiszta összeesküvést”, mintegy muníciót adva a Párizsban keményen dolgozó Jan Masaryk csehszlovák és Gheorghe Tătărescu román külügyminiszternek. Magyarország szerintük továbbra is revizionista, fasiszta, Európa *enfant terrible*-je maradt.

A tisztviselők rettegtek a B-listától, amelynek keretei között a „demokrácia” fogalmát kisajátító marxista pártok valójában politikai tisztogatást hajtottak végre a közsférában. Így – családtagokkal – legalább negyedmillióan maradtak egzisztencia nélkül. Nagy Ferenc kormánya elrendelte a Nemzeti Bank kormány (vagyis a kommunista vezetésű Gazdasági Főtanács) alá rendelését, a devizák és az arany bejelentési kötelezettségét és a kötött gazdálkodást. Elértéktelenedtek a nyugdíjak, hadsereg szinte nem maradt, központi anyag- és árhivatal hoztak létre, a külkereskedelmet állami irányítás alá vették.

Ilyen körülmények közt Nagy Ferenc miniszterelnök a májusi párizsi döntés előtt Moszkvában járt. Sztálin az 1940–41-es magyar–szovjet „közeledés” kapcsán – melyre a Sztálin–Hitler-egyezség (Molotov–Ribbentrop-paktum) idején került sor, főleg szimbolikus téren – azt mondta, hogy a Szovjetunió vezetői a maguk egyszerűségében nem gondoltak arra, hogy a magyarok rokonszenve a Szovjetunió iránt nem őszinte, hanem csak színlelt. Nagy Ferenc hazaérve azt az illúziót keltette, hogy a szovjet vezetés támogatja Magyarország területi igényeit, ehhez a hangulathoz látzólag Révai József és a kommunista párt is csatlakozott. Nagy Ferenc Székesfehérvárott május 5-én egyenesen azt sugallta, hogy a Szovjetunió kormánya szinte Magyarország minden

kérését teljesíteni fogja.²³ Így aztán nemcsak a magyar miniszterelnök döbbsent meg május 7-én, de a magyar közvélemény is. Jó pesti szokás szerint éjfélkor már az egész város tudott a döntésről. Kiderült, hogy a szovjet vezetők „a maguk egyszerűségében” csak színleltek. A kommunisták szerint mindez azért történt, mert Moszkvában nem elégedettek a magyarországi helyzettel, tovább kell lépni a szovjet rendszer megteremtése felé. A skizofrén állapotokra jellemző, hogy a közvélemény aznap, amikor értesült a magyarságra nézve tragikus párizsi döntésről, olvashatta Nagy Ferenc hálálkodó táviratát „Sztálin József úrnak”. Ebben tolmácsolta a magyarság „[...] soha el nem múló háláját azért, hogy a szövetséges hatalmak a felszabadítás sorsdöntő tényével megnyitották a demokratikus, békés fejlődés lehetőségét.”²⁴ A sajtóhírek arról szóltak, hogy a magyar kormány Budapesten átnyújtott diplomáciai jegyzéke a párizsi tárgyalásokon egyáltalán nem került szóba.²⁵ Ráadásul a béke-előkészítéssel megbízott profi diplomata, Kertész István csak 9-én érkezett Párizsba. Erre mondta május 8-án a magyar parlamentben Nagy Vince szabadságpárti képviselő, hogy a magyar álláspontot tartalmazó „jegyzéket” nyilván a Petőfi Sándor utcai postaládába dobta a külügyminiszter.²⁶ Fokozta az elkeseredést, hogy a rádió – valószínűleg tévesen értelmezve Byrnes álláspontját – azt közölte, hogy

²¹ Földesi *i. m.* 2002, 81–84., 99–107., 118–128., 140–146.

²² *Uo.* 128–134.

²³ A miniszterelnök székesfehérvári beszéde a magyar békecélokról, a fasiszta összeesküvésekről, a koalíció fennmaradásáról és a parasztegyeségről. *Kis Újság*, 1946. 05. 06. 1–2.

²⁴ Nagy Ferenc: Távirat Sztálin generalisszimuszhoz. *Kis Újság*, 1946. 05. 10. 3.

²⁵ Lásd többek között: Az erdélyi kérdés, a jóvátétel és a magyar arany ügye a külügyminiszterek értekezlete előtt. Elhalasztották a döntést a Duna problémájáról. *Magyar Nemzet*, 1946. 05. 09. 1.

²⁶ Nagy Vince interpellációja. (1946. 05. 08.). In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlési Naplója I. 1945. november 29 – 1946. május 9.* Budapest, Athenaeum, 1946, [980–984.] 982.

az amerikaiak népszavazást kezdeményeztek a határaink menti területekről, de ezt a másik három hatalom elvetette.²⁷

A remények szertefoszlása és a kormány teljesítménye éles bírálatot váltott ki a parlamentben, főként a Magyar Szabadság Párt részéről. Sulyok Dezső 1946 folyamán többször is kifejtette, hogy magyar tömegeket elszakítani egymástól rossz határokkal semmivel sem igazolható eljárás. Nagy Vince több kérdésben is interpellált, általában külpolitikai témákban. Így tett a május 7-én a Párizsban összeült külügyminiszeri értekezlet után is.²⁸ Másnap pedig a londoni rádió hírére hivatkozott, miszerint „a bécsi döntés nullifikálásával a magyar–román határokat a régi trianoni határokhöz állapították meg”. Nagy Vince érzékelve a megdöbbenést, azt állította, hogy a magyar diplomácia, a magyar kormány súlyos mulasztást követett el, hiszen pontosan meg sem fogalmazta a magyar igényeket. Kemény szavakkal tette felelőssé a magyar nemzet és az utókor előtt is a kormányt, mivel nem képviselt alaposan kidolgozott érveket, véleményét nem támasztotta alá dokumentumokkal, térképekkel. A teremben egyetlenegy miniszter sem volt jelen (Nagy Ferenc a saját moszkvai útjáról zajló vitán sem jelent meg), a Szabadság Párt képviselője így üres padok előtt jelentette ki: „felelni fognak a jelenkor és az utókor előtt”. Megjelent Nagy Vince szavaiban az erőteljes gúny is, ami főleg a Kiszegdapárt kormánytagjainak alkalmatlanságára vonatkozott.

Sulyok Dezső az Országos Parasztnapokon, 1946. szeptember 8-án. Az általa létrehozott és vezetett Magyar Szabadság Párt éles kritikával illette a kormány béke-előkészítő tevékenységét, a pártelnök több javaslatot is megfogalmazott egy megfelelő rendezés elérése érdekében. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár / Better World

Gyöngyösi János külügyminiszterről például a következőket mondta a magyar–csehszlovák lakosságcsere ügyében: „sokkal nagyobb szolgálatot tett volna az országnak és a magyar külügyi vezetésnek, ha otthon maradt volna békéscsabai könyvesboltjában és árusítaná tovább a könyveket.”²⁹ A szintén szabadságpárti Ternay László minderre „dilettáns külügyminiszter” bekiabálással erősített.³⁰ Nagy Vince ezután figyelmeztetett, hogy Románia (amely hatalmas területeket csatolt magához a Szovjetuniótól a háború alatt), Csehszlovákia (amelynek egy része, Jozef Tiso vezetésével élen járt a nemzetiszocializmus megvalósításában és elsőként csatlakozott mind Lengyelország, mind a Szovjetunió megtámadásához), valamint Jugoszlávia (amelynek része a legsötétebb usztasa rendszert megvalósító Horvátország) hatékonyan képviselik érdekeiket Párizsban, ellentétben a magyar kormánnyal.³¹

Nagy Ferenc miniszterelnök frázisokkal teli válasza igen kiábrándító volt. Továbbra is hangoztatta, milyen nagy dolog, hogy Moszkvában fogadta Sztálin, s „teljesen egyenrangú félként tárgyal velünk”. Molotovnak tulajdonította a magyar aranykészlet hazahozatalát, holott erről az Egyesült Államok döntött. A moszkvai út szerinte nagy biztonságérzetet adott. Kertész István késői kiküldését azzal magyarázta, hogy „ittthon volt dolga, és az üres Párizsban nem volt neki mit keresnie”. Azt bizonygatta, hogy a magyar–román határ kérdésében a döntés nem végleges, ugyanakkor nem hagyott kétséget afelől, hogy a „békekötés számunkra nem lesz áldás”. E kisebbségi érzés végig jellemző volt a miniszterelnök beszédére. Azt bizonygatta, hogy időben elküldték a magyar békecélokat, emellett ugyanakkor folyamatosan személyeskedett. Nagy Vince szerint könnyed úri fölényrel, lekicsinyléssel, úri rafinériával

²⁷ Lásd többek között: A nagyhatalmak külügyminiszterei megkapták a magyar kormány jegyzékét. A francia népszavazás elvetette az új alkotmánytervezetet. *Magyar Nemzet*, 1946. 05. 07. 5.

²⁸ Nagy Vince interpellációja. (1946. 05. 07.). In: *Nemzetgyűlési Napló I. i. m.* 1946, 942–943.

²⁹ Nagy Vince interpellációja (1946. 05. 08.) i. m. 1946, 981–983.

³⁰ Uo. 983.

³¹ Uo. 983–984.

beszélt. Önérzetesen – és joggal – kérte ki magának, hogy hazáruhárolónak nevezték. E kontextusban hangzott el a magyar miniszterelnök szájából a legkéteesebb mondat. Nagy Ferenc most először találkozott a nyílt és kemény kritikával a parlamentben, reakciója sem önérzetével, sem mással nem magyarázható. „A Nemzetgyűlés megítélésére bízom, hogy azonosítja-e magát ezzel a váddal, mert ha nem azonosítja magát, gondoskodjék róla, hogy ne legyen kénytelen ezzel a képviselő úrral ebben a teremben ülni.”³² Jellemzően a kommunista frakció, élén Kossa Istvánval és Rákosi Mátyással helyeselt, utóbbi egyenesen a mentelmi bizottság elé küldte volna a felszóaló képviselőt.³³ Nem tudni értette-e és hogyan értette Nagy Ferenc, hogy tulajdonképpen mit mondott: a képviselő megfosztását javasolta mandátumától, mert bírálta a kormány tevékenységét. Annál is inkább visszatetsző volt ez a felvetés, hiszen Nagy Vincét néhány hete a Kisgazdapártból távolították el, jogtalanul, éppen Nagy Ferenc és a pártvezetés döntésére, s már akkor is felmerült, hogy a kizárt képviselőket a parlamenti mandátumuktól is megfosztják.³⁴ A Szabadság Pártból Némethy Jenő és Drozd Győző vett részt a kiabálással fajuló vitában. Mindketten azt indítványozták, hogy „gyerünk a nemzet elé!”³⁵ Ezzel valószínűleg új választás kiírására céloztak. Később aztán csitult az indulat, Nagy Vince pedig május 10-én napirend előtt, személyes

megtámadtatás címén újra ízekre szedte a magyar béke-előkészítés folyamatát, immáron megemlítve azt is, hogy Molotov határozott akarataára ejtették Byrnes amerikai külügyminiszter lebegtetett javaslatát, hogy csökkentsék az idegen uralom alatt élők számát. Az ekkor elnökölő Kossa István a mondat közepén megvonta a szót, mivel „lejárt az idő”.³⁶

Nagy Ferenc talán valóban bízott abban, hogy a párizsi békekonferencián sikerül eredményt elérni, bár washingtoni, londoni, párizsi útjai e téren teljes kudarcval végződtek.³⁷ Sokan ringatták magukat abban a hitben, hogy nem a végső döntés született meg. De a korábban megfogalmazott 22 ezer négyzetkilométeres magyar igény végül 4 ezer négyzetkilométeres, alig Tolna megyénél nagyobb sávra csökkent.³⁸ Ezen a keskeny sávon található Arad, Nagyvárad, Nagykároly, Szatmárnémeti és Nagyszalonta. Eközben a csehszlovák állam újabb területi igényekkel lépett fel Magyarországgal szemben, a „pozsonyi hídfő” megnövelését követelve. Sőt nyugati szomszédunknál a kommunista párt Sopron és környéke Ausztriához csatolását kezdeményezte, amelyet szerintük a „Horthy-féle fasiszta terror politikai mesterkedései szakítottak el Ausztriától”. Ehhez csatlakoztak a szociáldemokraták is. Az osztrák követelés végül nem valósult meg, paradox módon talán azért sem, mert bár ez a terület is szovjet megszállás alatt állt, Sztálin Magyarország

szocialista átalakítását biztosabbnak érezte, mint Ausztriáét.³⁹

A magyar–román határra vonatkozó május 7-én meghozott döntést a párizsi békekonferencián már nem módosították. A békeszerződés nem eléggé átgondolt előkészítése, a magyar diplomácia gyenge teljesítménye jelentős muníciót adott a belpolitikai küzdelmekben az ellenzéknek, amelynek gerincét, legfőbb erejét a Magyar Szabadság Párt adta. A párt vezetői 1947 júliusáig a parlamentben és nagygyűléseken gyakran foglalkoztak a hibákkal. Ezek közül az okulás végett érdemes felsorolni azokat, melyeket a polgári oldal követett el. Sulyok Dezső, a Szabadság Párt vezetője a következőket emelte ki az 1945 és menekülése, 1947 augusztusa közti időszakból: „A belügyminisztérium, politikai, gazdasági és közrendészet átengedése a kommunista pártnak. A Gazdasági Főtanács felállítása, és annak eltűrése, hogy ez vegye át a kormányzás anyagi részének tényleges hatalmát. A gerinces és nemzethű elemeknek a Kisgazdapártból kommunista nyomásra történt kizárása. Majd ennek az aktusnak akként való feltűntetése, hogy az a párt saját, kényszerből mentes elhatározása volt, amire a kizárt képviselők reakciós magatartása valóban okot szolgáltatott. A köztársaság védelméről szóló törvénynek a kisgazdapárti ellenállás erőszakos letörése után történt keresztűlerőszakolása. Ugyanakkor elgáncsolása a bírósági eljárás

³² Nagy Ferenc miniszterelnök felszóalása. (1946. 05. 09.). In: *Uo.* 1041–1047.

³³ *Uo.* 1044.

³⁴ A felvetést a kommunista Piros László fogalmazta meg, ám végül a kizártak megtarthatták mandátumukat. Lásd: Szerencsés *i. m.* 2009, 126.

³⁵ *Nemzetgyűlési Napló I. i. m.* 1946, 1044.

³⁶ Nagy Vince interpellációja. (1946. 05. 10.). In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlési Naplója II. 1946. május 10 – augusztus 9.* Budapest, Athenaeum, 1948, 4–7.

³⁷ Nagy Ferenc beszámolóját a nagyhatalmakkal való kapcsolatot lásd: Nagy *F. i. m.* 1990, 269–314.

³⁸ Az Erdéllyel kapcsolatos magyar tervekről többek között lásd: Lönhárt *i. m.* 2018, 225–238.

³⁹ Az osztrák területi követelésekről lásd bővebben: Botlik József: *Az őrvideki magyarság sorsa, 1945–1989.* Szombathely, Magyar Nyugat, 2015.

tervbe vett olyan megreformálásának, amely a későbbi visszaéléseket lehetetlenné tette volna. A földreformnál elkövetett törvénytelenések utólagos törvényesítése. Nemzetgyűlési képviselők elhurcolásának eltűrése. Kovács Béla esetében az ő bevonása nélkül olyan »pártközi megállapodás« létesítése, amely gyakorlatilag megsemmisítette az ő mentelmi jogát és ezzel megpecsételte sorsát. Erről megállapodás készítése, az erről készült nyilatkozatra Kovács Béla nevének ráhamisítása. A Kisgazdapárt akciójának minden eszközzel való leszerelése, amikor az Kovács Béla ügyében parlamenti vizsgálóbizottság kiküldését követelte. Annak nyílt beismerése, hogy összeesküvés történt a demokratikus államrend megdöntése érdekében a Donáth György-Dálnoki Veress Lajos-féle mozgalom valódi természetének felfedése helyett. A gyömrői, szentesi és egyéb gyilkosságok megtorlásának elmulasztása. Az előbb politikai rendőrség, majd Államvédelmi Osztály név alatt szervezett rendőrségi terrorszervezet (közkeletű nevén: Andrassy út 60.) garázdálkodásának tűrése és passzív asszisztálása ahhoz, hogy ez a szervezet az egész államhatalmat magába olvasztó alvilági kormánnyá fejlődjen ki. Az úgynevezett B-lista rendelet kibocsátása, annak segítségével az egész nemzeti középosztály céltudatos, kegyetlen kiirtása, annak a száználmas szerepnek vállalása, amit ebben a gyilkos munkában a Kisgazdapártra kiosztottak. A Veres Péter vezette alatt működő Országos Földbirtokrendező Tanács állandó és nyílt törvénysértésének eltűrése. Eltűrése annak, hogy

törvényes önkormányzati testületek alakítása helyett a falvak és városok igazgatása kommunista kisebbségi csoportok kezébe menjen át és ott is maradjon. Mindszenty József hercegprímás nyilvános megtámadása, hogy alkalmazkodjék a demokrácia törvényeihez, különben személyes hátrányok érik. A fakultatív választások törvény javaslatának benyújtása. Annak Amerikában történt kijelentése, hogy vasfüggöny nincs. A trieszti kérdésben a jugoszláv álláspont nyílt támogatása. A párizsi béketárgyalások elszabotálása. A magyar álláspontot ismertető *aide-mémoire* elkészített előterjesztése. A magyar nép háborús felelősségét kizáró fontos dokumentációs anyag teljes használaton kívül hagyása. A nyugati hatalmak azon indítványának egyenes visszautasítása, hogy az Oroszország javára megállapított jóvátétel összege leszállíttassék. A magyar-csehszlovák lakosságcsere-egyezmény megkötése és az erről szóló törvény benyújtása és képviselete a Nemzetgyűlés előtt. A nemzeti ellenállást egyedül képviselő Szabadság Párt tagjai ellen társadalmi bojkott kihirdetése. Ez utóbbi párt lapjának erőszakos elnémítása. Az 1945-ben választott Nemzetgyűlés idő előtti feloszlásának elrendelése. Egy olyan új választási törvény előterjesztése és elfogadtatása, amely Moszkva engedélyétől tette függővé, ki vállalhat jelöltséget az 1947-es magyar választásokon.⁴⁰

Sulyok nagyon jól látta, hogy mindannak, ami 1945 és 1947 között történt, nem valamiféle szükségszerűség az oka, éppen ellenkezőleg: mindenkinek megvan a felelőssége, hogy rossz

útra tévedt az ország. Időben kitégítva Sulyok így fogalmazott: „Mert tisztán áll előtttem, hogy 1939-től 1949-ig egy nemzet életében semmit jelentő 10 év alatt – elkártyáztunk mindent, amit apáink annyi zivataros évszázad alatt mégis úgy-ahogy megtartottak.”⁴¹ Ennek egyik szimbolikus okmánya a párizsi békeszerződés. Sulyok helyesen fogta fel a lehetőségek, felelősségek kérdését: e szerint súlyos hiba, sőt bűn elfogadni azt a nézetet, hogy bármit is csináltak volna a magyar politikusok 1945 után, az eredmény ugyanaz lett volna, mint ami megtörtént. „Ez a defetizmusnak olyan súlyos megnyilatkozása, amely általános érvényre emelkedése estén kiöli a nemzet lelkéből az erőt és elszántságot, hogy a jövőért küzdeni merjen, tudjon és akarjon. Ha egészen mindegy, bármit teszünk is, úgyis csak az történik velünk, amit számunkra osztályrészül kiszabnak, akkor nem érdemes küzdeni, nem szabad senkit önfeláldozásra buzdítani és senkinek az áldozatát a nemzet érdekében elfogadni.”⁴² Sulyok akkor még nem sejtette, hogy egyszer majd uralkodóvá válik ez a nézet a magyar közgondolkodásban. Tanulságos vélemény, ahogy pártja küzdelmeire emlékezett messze a tengerentúlon: „A Szabadság Párt harcai nagy értéket jelentenek. Valahányszor a képviselőházi naplókat forgatom, mindig felteszem magamnak a kérdést: hogyan volt lehetséges odahaza ezt a merész hangot megütni?”⁴³

Tekintsük át, hogyan nyilvánult meg ez a gyakorlatban a békeszerződés (általában a külpolitika) tekintetében. A Szabadság Párt programja Magyarország

⁴⁰ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) K-1447/1

⁴¹ Uo.

⁴² Uo.

⁴³ Sulyok Dezső levele Korody-Katona Jánoshoz. (1951. 03. 06.). Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár, F 629, 5. doboz.

Pfeiffer Zoltán 1947-ben. A Magyar Szabadság Párt feloszlása után sokan a Pfeiffer-féle Magyar Függetlenségi Pártban folytatták a küzdelmet. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

külpolitikai lehetőségei szempontjából alapvetőnek tekintette a Szovjetunió akaratát. A párt elnöke többször is leszögezte, hogy a Szovjetunió nem eleve úgy érkezett Magyarországra, hogy ezt az országot is beilleszti birodalma külső gyűrűjébe. Szerinte három csoportra lehet osztani a közép-európai országokat, ahol a Szovjetunió érdekei fokozottan megjelentek: az elsőhöz azok az országok tartoztak, amelyeket Szovjetország történelmi, népi és védelmi jogainál fogva a saját integráns részének tekintett. Ilyenek a balti államok és „Kárpátukrajna”. A másodikhoz azokat sorolta, amelyekben a Szovjetunió igényelte, hogy olyan kormányzat legyen, amely világnézeti szempontból is össze van hangolva az ő kormányával. Ezek közé tartozott Lengyelország, Románia és Bulgária. A harmadik kategória

országaként azokat nevezte meg Sulyok, melyekben csak arra törekedett a Szovjetunió, hogy olyan kormányok legyenek uralmon, melyek abszolút lojalitással viseltetnek iránta, de világnézeti szempontból nem igényli „áthangolásukat”. Ilyennek minősítette Ausztriát, Csehszlovákiát és Magyarországot.⁴⁴ Magyarország besorolását támasztotta alá az a tény is, hogy itt 1945-ben kvázi szabad választásokat tarthattak. „Ha a Szovjetunió a felszabadulás pillanatában elhatározta volna, hogy világnézeti síkon is döntően beleavatkozik Magyarország jövőjének kialakításába, semmi sem akadályozhatta volna meg azt, hogy itt nyomban kommunista állam- és életformára térjünk át” – mondta Sulyok 1946. november 24-én, a Magyar Szabadság Párt zászlóbontó nagygyűlésén.⁴⁵

Nem feladatunk itt bizonyítani ennek az állításnak igaz vagy téves mivoltát, mindenestre egészen 1947 tavaszáig ez maradt a Szabadság Párt vezetőinek véleménye, s erre alapozták politikai koncepciójukat is. Többen a párt feloszlása után is hittek ebben, folytatva a küzdelmet a Pfeiffer Zoltán vezette Magyar Függetlenségi Pártban.⁴⁶ Maga Sulyok később, az emigrációban már másképpen látta mindezt, de fenntartotta, hogy „[...] egy olyanféle állapot nálunk is fenntartható lett volna, mint amilyent Finnország ki tudott magának verekedni. Talán később – az osztrák ügy rendezetlensége és az ezzel járó megszállás miatt – összeomlottunk volna.

De, hogy az 1947-es bolsevista győzelemben döntő szerepet játszottak belpolitikai tényezők is, az kétségtelen.”⁴⁷

A magyarság számára oly tragikus „bolsevizálást” elősegítő okokat Sulyok így foglalta össze: „Elsősorban a nyugati hatalmak hibás politikája, amely az országot korlátlan időre védtelenül kiszolgáltatotta a Szovjetnek. Másodikként a Magyarországon ennek következtében megtelepült Vörös Hadsereg erőszakos beavatkozása belügyeinek. Harmadik helyen egy, a magyar néptől idegen – kisebbségi – kommunista vezető gárda, amely az ország érdekei ellen ténylegesen végrehajtotta a bolsevizálást. Negyedszer egy, az egyéb pártok vezetőiből álló kollaboráns vezetőgárda, hogy a bolsevizálásban számára kiosztott segéd szerepet vállalja.”⁴⁸

Ebből az alapállásból kiindulva mondta el, mi lett volna a magyar kormány alapvető külpolitikai feladata: elsősorban ki kellett volna vívnia a Szovjetunió jóindulatát, „[...] meg kellett győznie a Szovjetunió kormányát arról, hogy a magyar nép huszonöt éves szovjetellenes beállítottsága egyszer s mindenkorra véglegesen megszűnt”. S ez által „[...] biztosítva van az, hogy Magyarország soha többet nem válik és nem válhat szovjetellenes akciók előterepévé, vagy segítő társává, hogy tehát a Szovjetunió kormánya nyugodt bizalommal fordulhat és tekinthet a magyar nép demokratikus, lojális kormánya

⁴⁴ Sulyok Dezső: Beszéd a Magyar Szabadság Párt zászlóbontó nagygyűlésén. In: Uő: *Négy beszéd*. Budapest, Magyar Szabadság Párt, 1947, [6–15.] 9.

⁴⁵ Uo. 6.

⁴⁶ A Sulyok-párt feloszlásáról lásd: Földesi Margit – Szerencsés Károly: *Halványkék választás. Magyarország – 1947. Válogatott dokumentumok*. Budapest, Kairosz, 2001, 16–19.; Pfeiffer pártjának tevékenységéről bővebben lásd: Földesi – Szerencsés *i. m.* 2003, 161–235.

⁴⁷ Sulyok Dezső: *Magyar tragédia. A trianoni béke és következményei*. New York, Magyar Október 23. Mozgalom, 1996, 585.

⁴⁸ Uo. 560.

felé.”⁴⁹ Másrészt meg kellett volna győzni a nyugati hatalmakat arról, hogy képesek vagyunk a Szovjetunióval jó viszonyban élni anélkül, hogy egyoldalúan felé orientálódnánk, csatlósállamává válnánk. Egyik célt sem sikerült teljesíteni: a Szovjetunió éppúgy bizalmatlan maradt, mint a Nyugat. Az előbbi nem bízott a kisgazda politikában, melyben végül is csak azt látta, hogy a békeszerződés életbe lépte utánra tartogatja igazi arcát, addig pedig állandóan hátráltatja a kommunisták erőfeszítéseit; az utóbbi pedig az állandó hátrálás következtében, mint fenntartás nélküli szovjet csatlósállamot tartotta számon az országot.⁵⁰ Így nem csoda, hogy mindkét „oldaltól” csak a legrosszabbra számíhattunk: ennek egyenes következménye a trianoninál is sokkal kedvezőtlenebb békeszerződés.

A békeszerződés már akkor döntő kérdéssé vált a Szabadság Párt alapítói számára, amikor még nem is gondolhattak saját párt létrehozására. A Kisgazdapártból szintén kizárt Vásáry József idézte fel, hogy a kérdésben Sulyok híres 1946. február 8-i beszéde volt a vízvonalzó, amikor még, mint a Kisgazdapárt vezérszónoka kijelentette: „Ha a háborúban bűnösök voltunk, akkor fizessünk érte jóvátételt, [...] azonban magyarokat, akik hozzánk tartoznak vérségi alapon, nyelvük, történelmük, hagyományaik, gazdasági viszonyaik alapján, elszakítani tőlünk azért, mert a mi kormányaink bűnösök és vétkesek voltak, ezt semmiképp

sem tartom történelmileg igazságosnak és indokoltnak.”⁵¹ Ezt akkor már csak a Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt egy része tapsolta meg, Rákosi viszont felelőtlennek nevezte.⁵² A későbbiekben aztán már minden felvetést, ami a trianoni határoknál a magyarságra nézve kedvezőbb volt, a kommunisták azonosították a revizionizmussal, végső soron a fasizmussal. Vásáry József a sűrű kommunista közbekiabálásokra válaszolt, amikor leszögezte, hogy a kommunistáknak „[...] a pártérdek mindig fontosabb, mint a nemzet érdeke”.⁵³

Látva a kormány tehetetlenségét, 1946. május 31-i dátummal Sulyok Dezső még a saját nevében, de már a Szabadság Párt képviselőjében is, javaslatot készített a béke-előkészítéshez. Ebben – a szomszéd népekkel való megbékélés útját keresve – leszögezve, hogy „tartós békét biztosítani úgy, hogy a szomszéd népek között életbevágó problémák maradjanak elintézetlenül, nem lehet. Ilyen gyűlékony anyag Közép-Európában elsősorban a kisebbségi kérdés.”⁵⁴ A kisebbségi kérdésnek szerinte két megoldása van: a kisebbségi jogok garanciával ellátott biztosítása; illetve az egynemzetiségű területek egy államban való összefogása, a vitás területek nemzetek száma és súlya szerinti megosztása. A múlt tapasztalatai szerint az első megoldás járhatatlan, hiszen a magyarlakta környező államokban továbbra is elnyomják a magyarságot, mint az történt a két világháború között is. Sulyok

azt javasolta, hogy a magyar határ mentén Csehszlovákiában élő mintegy 600.000 tisztán, illetve zömmel magyarok által lakott területet csatoljanak vissza Magyarországhoz, a fennmaradó szlovák és magyar kisebbségeket pedig cseréljék ki. Csak így képzelhető el a két állam őszinte megbékélése, barátsága, ami pedig gazdasági és politikai szükségszerűség. E megoldás Csehszlovákia számára is kedvező, mert csekély területi áldozattal kiküszöbölheti az állandó veszélyforrást, instabilitási tényezőt, a kisebbségi kérdést. Románia esetében sokkal nehezebb a kérdés helyes megoldását megtalálni – írta Sulyok –, mert a románság zárt tömegekben él a fegyverszüneti határok mentén, míg a magyarság zárt tömegei Erdély délkeleti részén élnek. Megoldásként Erdély területi megosztását, vagy egy közép-európai konföderáció keretei között létrehozott önálló Erdélyt javasolt. Előbbi szerinte háromféleképpen következésképpen képzelhető el: 1. Egész Románia és Magyarország területének és népességének arányba állításával megosztani Erdélyt. 2. A határok mentén zárt magyar települések visszacsatolása Magyarországhoz és korridor biztosítása a szintén Magyarországhoz csatolandó Székelyföldre. 3. Erdély megosztása úgy, hogy a határon túl annyi magyar maradjon, mint ahány román a határon innen. Sulyok szerint a második megoldás, az önálló Erdély magyar szempontból nem kedvező, mert a huszonöt évig jogfosztott

⁴⁹ Sulyok Dezső felszólalása. (1947. 06. 12.). In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlési Naplója VII. 1947. március 20. – június 20.* Budapest, 1952, [836–856.] 838.

⁵⁰ Uo. 839–841.

⁵¹ Sulyok Dezső felszólalása. (1946. 02. 08.). In: *Nemzetgyűlési Napló I. i. m.* 1946, [390–405.] 402.

⁵² Uo.

⁵³ Vásáry József interpellációja. (1946. 07. 24.). In: *Nemzetgyűlési Napló II. i. m.* 1948, [368–372.] 370.

⁵⁴ Sulyok Dezső: *I. sz. javaslat a magyar béke előkészítéséhez.* (1946. 05. 31.). Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274-10/26. A dokumentumot kötetben lásd: Szerencsés *i. m.* 2009, [296–299.] 296.

magyarság hátrányba kerülne a románsággal szemben. Mégis, „százszor” jobb az önálló Erdély, mint az ismételt román uralom. Sulyok az erdélyi magyarság kívánságaként az első megoldást javasolta, vagyis Erdély arányos megosztását Magyarország és Románia között. Jugoszlávia olyan mértékben vette ki részét a háborúból, hogy vele szemben területi követelésekkel fellépni nem lehet – írta Sulyok –, bár hozzátette, hogy Jugoszlávia is csak nyerne, ha területeket engedne át Magyarországnak, mivel a két nép barátsága többet érne, mint a magyarlakta területek erőszakos megtartása.⁵⁵

„A magyarság ma már nem tulajdonít olyan jelentőséget a határoknak és a területi kérdéseknek, mint amilyent Trianon után tulajdonított. Meggyőződése azonban az, hogy az európai kis-nemzetek békés és tartós együttműködését csak akkor lehet biztosítani, ha jó határok megvonásával kiküszöbölik egy esetleges későbbi összeveszésnek a lehetőségét is. Csak jó határok mellett lehet elképzelni a határok ma olyannyira kívánatos spiritualizálódását és a dunamenti államoknak egy szélesebb közösségbe való békés célú összefogását” – állapította meg Sulyok. Írásában azt is leszögezte, hogy a kedvező, vagy legalábbis elfogadható békefeltételek szoros összefüggésben vannak a magyarság demokrácia iránti elkötelezettségével. Ha a demokratikus győztes államok újra „bosszúbékét” adnak, az a demokráciának, azaz közvetve saját maguknak is ártana. Az igazságos béke teszi csak lehetővé a demokrácia kivirágzását és az

itteni népek egymásra találását.⁵⁶ Szép, humanista gondolat volt, sajnos azonban nem talált visszhangra.

Ugyancsak május 31-i dátum szerepel Sulyok második számú javaslatán, amit a magyar béke-előkészítéshez készített. Ebben azzal érvelt, hogy a fegyverszüneti szerződésben megállapított jóvátételi fizetéseket nem a trianoni, hanem annál nagyobb területű országra méretezték. A kiindulópont a román fegyverszüneti szerződés volt, amelyben az szerepel, hogy Erdély, vagy annak nagyobbik része fog Romániához kerülni, tehát kisebbik része Magyarországhoz. Mivel a négy nagyhatalom külügyminisztere végül is egész Erdély és Kelet-Magyarország Romániához csatolásáról döntött, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy Magyarország anyagilag képtelen kielégíteni a győztesek igényeit (jóvátétel, Vörös Hadsereg ellátása, bírságok, SZEB költsége stb.). Mindezt Sulyok számokkal támasztotta alá, és levonta a következtetést: „A jóvátételi kötelezettség jogi és erkölcsi alapjait nem szabad kétségbe vonni, azonban rá kell mutatni a fenti tényre és erőfeszítéseinket arra összpontosítani, hogy mindenképpen megindokolható módon jóvátételi kötelezettségeink teljesítésére három esztendő moratóriumot, esetleg azok nagyobb mértékű mérséklését érjük el.”⁵⁷

Sulyok javaslatai el sem jutottak a megfelelő fórumokra, a magyar kormány szervei ilyen kezdeményezésektől megriadtak. Így a „hatalmasok” megfontolás tárgyává sem tették a trianoni

határok „igazságos” megváltoztatását, továbbra is megmaradt Kelet-Közép-Európa legveszélyesebb feszültséghordozójának a nemzetiségi-kisebbségi kérdés. A Szabadság Párt nem tartotta alkalmasnak a kormányt a magyar nemzeti célok képviselésére, de mivel más eszközt nem látott, bízott abban, hogy javaslatait – legalább a többségi Kiszgazdapárt – a magáévá teszi. Erre kevés esély volt, így nem maradt más, mint Vásáry József szavaival: „Bízunk a magyarok Istenében, és bízunk a jobb belátásban.”⁵⁸

A békeszerződés parlamenti becikkelyezésének vitájára az 1946. májusi állapotoktól gyökeresen eltérő körülmények között került sor. A kommunista párt – szovjet ösztönzésre és jóváhagyással – már letért a politikai küzdelem útjáról és erőszakos hatalomátvitelre szánta el magát. Ezt szolgálta a „köztársaságellenes összeesküvés” kreálása, Kovács Béla kiszgazda főtitkár elhurcolása, Mistéthy Endre miniszter és számos képviselő, valamint politikus letartóztatása; végül Nagy Ferenc miniszterelnök puccsal történő megbuktatása, a Nemzetgyűlés likvidálása, illetve előrehozott választások kiírása, amelyen az eredményt a kommunisták már nem bízták a „véletlenre”. Mindehhez – ahogy a fent idézett, zászlóbontó nagygyűlésen elhangzott Sulyok-beszédből is kiviláglott – akadt kollaboráns a polgári oldalon éppen elég, Tildy Zoltán köztársasági elnöktől Dinnyés Lajos „kiszgazdapárti” miniszterelnökig. A Nemzetgyűlés utolsó érdemi tevékenysége a választójogi törvény antidemokratikus

⁵⁵ Szerencsés *i. m.* 2009, 296–298.

⁵⁶ *Uo.* 299.

⁵⁷ Sulyok Dezső: *II. sz. javaslat a magyar béke előkészítéséhez.* (1946. 05. 31.). PIL 274-10/26. A dokumentumot kötetben lásd: Szerencsés *i. m.* 2009, 300–301.

⁵⁸ Vásáry József interpellációja. (1946. 07. 24.) *i. m.* 1948, 372.

módosítása volt. Végül minden idők legnagyobb választási csalásával igyekeztek baloldali többséget elérni a parlamentben – utóbbi nem sikerült, csak miután újra jogi útra terelték, és döntő módon megváltoztatták az amúgy is tömeges manipulációval létrehozott eredményt.⁵⁹

A szociáldemokrata párt nevében Kéthly Anna igen tanulságos megjegyzést tett. Osztályharcos logikával vezette le, hogy „mikor ezt a békeszerződést becikkelyezzük, a békeszerződésnek a szövegét tudomásul vesszük, akkor egyúttal azt is megmondjuk, hogy ezzel a békeszerződéssel nemcsak a megbántott, megsértett népeket fizetjük ki, de kifizetjük saját uralkodó osztályunkat is. Nincs többé egymással számadásunk, és ki kell lépniük az ország életéből.”⁶⁰ A „kiléptetést” szolgálták a politikai perek, a B-lista, a politikai-jogi korlátozások, a magántulajdon elkobozása, a parlamentarizmus felszámolása. 1947. március 20-án a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága „arra a meggyőződésre jutott, hogy haladéktalanul előkészületeket kell tenni a célból, hogy Magyarország – a békeszerződés érvénybelépése után azonnal – részévé váljék a Szovjetunió, Lengyelország, Jugoszlávia és Csehszlovákia által alkotott azon tömörülésnek, amelynek lényegében már Bulgária és Románia is a tagja.”⁶¹

Pfeiffer Zoltán – immáron pártonkívüliként – erőteljesen bírálta a külügyi politikát

Bán Antal iparügyi miniszter és Kéthly Anna, az MSZDP parlamenti frakcióvezetője. A békeszerződés vitájában Kéthly maga is osztályharcos logikával érvelt, szerinte „a békeszerződéssel nemcsak a megbántott, megsértett népeket fizetjük ki, de kifizetjük saját uralkodó osztályunkat is”. Fotó: Fortepan / Berkó Pál, 79168

és nyomatékossítani szeretne volna, hogy a magyar nemzet nem felelős a háború borzalmaiért, és hogy mekkora áldozatot hozott a demokráciáért. Kifogásolta – joggal –, hogy a békeszerződés vitája idején az országnak nem volt külügyminisztere – a puccsal hatalomra került Dinnyés-kormányban ideiglenesen ugyanis (szeptember 24-éig) Mihályfi Ernő tájékoztatói miniszter látta el a külügyminiszteri teendőket. Továbbá azt is, hogy sem a kommunista párt, sem a Nemzeti Parasztpárt nem állított hivatalos szónokot a békeszerződés vitájában: Nagy Imre betegsége hivatkozva távol maradt, Farkas Ferenc pedig „elfelejtett bemenni” az ülésrembe, amikor szólásra következett, így törölték.⁶² A kommunista véleményt korábban Horváth Márton, a parasztpártit pedig maga Farkas mondta el.⁶³

A békeszerződéssel kapcsolatban sokáig illúziók éltek Magyarországon, a végleges szerződésről aztán lesújtó vélemény alakult ki. A becikkelyezés vitájában Sulyok 1947 márciusában leszögezte: „[...] bízunk abban, hogy a párizsi békeszerződés sem örök és a népek belátása el fog jutni ennek a szerződésnek felülvizsgálásához és megváltoztatásához”.⁶⁴ Ugyanekkor azt is elmondta, hogy a magyar államnak joga van ellenőrizni, mi történik a magyarsággal határain túl, még akkor is, ha semmiféle kisebbségvédelmi rendelkezések nem kerültek be a békeszerződésbe.⁶⁵ Sulyok egy korábbi beszédében kertelés nélkül kimondta azt is, hogy „az a béke, amit most kapunk, nem végleges béke a magyarság számára és békés eszközökkel, a rosszul informált hatalmasoknak jól informálásával, demokratikus

⁵⁹ Lásd erről bővebben: Földesi – Szerencsés *i. m.* 2001, 39–48.

⁶⁰ Kéthly Anna felszólalása. (1947. 06. 24.). In: *Az 1945. évi november hó 29-ére összehívott Nemzetgyűlési Naplója VIII. 1947. június 24. – július 25.* Budapest, 1952, [16–27.] 21.

⁶¹ Balogh Sándor: *Magyarország külpolitikája, 1945–1950.* Budapest, Kossuth, 1988, 259.

⁶² Pfeiffer Zoltán felszólalása. (1947. 06. 27.). In: *Nemzetgyűlési Napló VIII. i. m.* 1952, 166–185.

⁶³ Horváth Márton felszólalása. (1947. 06. 25.), Farkas Ferenc felszólalása. (1947. 06. 27.). In: *Uo.* 43–59., 193–198.

⁶⁴ Sulyok Dezső felszólalása. (1947. 03. 20.). In: *Nemzetgyűlési Napló VII. i. m.* 1952, [17–24.] 19.

⁶⁵ Uo.

Gyöngyösi János magyar külügyminiszter aláírja a párizsi békeszerződést. A békét végül minden párt elfogadta, mivel a hadiállapot lezárását mindennél többre értékelték. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

elkötelezettségét a polgári-nemzeti-keresztény-demokratikus elvek iránt 1947-ben is bizonyította, ellenállóképessége a kommunista törekvésekkel szemben – látván a „Nyugat” újabb „érdektelenségét” – jelentősen csökkent. Ehhez alapvetően járult hozzá, hogy a békeszerződés szerint a szovjet katonai jelenlét megmaradt, sőt a Kommunista Tájékoztató Iroda (KOMINFORM) 1947. októberi megalakulásával, a vasfüggöny fokozatos leereszkedésével nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország is a szovjet birodalom részévé válik.

magatartásunkkal, az emberiség érdekében kifejtendő önzetlen munkásságunkkal oda kívánjuk juttatni a hatalmakat, hogy belássák azt, hogy ami együvé tartozik, azt össze is kell kapcsolni.”⁶⁶

A párt elnöke látványosan lemondott a történelmi határok visszaállításának igényéről, de továbbra is ragaszkodott a magyarság egy államba tömörítéséhez, s ennek érdekében az etnikai elvet figyelembe vevő határokhoz. „Ki kell jelentenünk azt, hogy idegen népeket magyar impérium alá vonni nem kívánunk, de ami a miénk, ahhoz ragaszkodunk és annak visszakerülésért békés eszközökkel harcolni is fogunk.”⁶⁷

A békeszerződést minden párt elfogadta, mivel a hadiállapot lezárása mindennél fontosabbá vált. (A Szabadság Pártban nem alakult ki egységes vélemény a kérdésben: a többség az elfogadás mellett szavazott, így született végül a párthatározat.) A hadiállapot lezárásával a nemzet végre birtokba kívánta venni

a magyar állam jogainak teljesését, ezáltal visszaállítani a szuverenitást: a remények szerint ezzel hazatérhetnek a megszálló katonák, visszajöhetnek hadifoglyaink, megszűnik a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. Ezek óriási lehetőséget biztosítottak volna a polgári erőknek – benne az ellenzékiesség minden előnyét élvező nemzeti demokratákkal –, amelyek éppen ekkortájt érték el legnagyobb sikereit szervezeti kereteinek kiépítése terén is. Így akármilyen rossz is volt e szerződés, a nemzeti demokráciának elemi érdeke volt az elfogadása. Az már csak ráadás volt, hogy a szerződés legalább papíron biztosította az emberi jogok teljesését, a politikai véleménynyilvánítás, a nyilvános gyülekezés szabadságát.⁶⁸

A békeszerződés körüli vita, az eredménytelenség minden bizonnyal szerepet játszott abban, hogy a Független Kisgazdapárt katasztrofális vereséget szenvedett a hírhedt kékcédulás választásokon. S bár a magyar nemzet

⁶⁶ Sulyok Dezső felszólalása. (1946. 07. 26.). In: *Nemzetgyűlési Napló II. i. m.* 1948, [508–520.] 515.

⁶⁷ Uo. 516.

⁶⁸ Lásd: 1947. évi XVIII. törvény a Párizsban 1947. évi február hó 10. napján kelt békeszerződés tárgyában.

Bandi István

„Minden szabadság szabadságot öl!”

Az erdélyi magyarság sorsa a háború végétől az ötvenes évek elejéig

A címadó Mécs László-idézettel¹ arra utalunk, hogy a második világháború végétől a párizsi békén keresztül a román kommunista hatalomátvételig Erdély magyar lakossága akaratán kívül újból a történelem forgószínpadára került, és a külső hatalmi beavatkozással hatalomra jutott és szabadságot hirdető kommunisták új rendszert építettek a nevükben. Jelen tanulmány a háborús körülményekből és a kommunizmus féktelen előretöréséből is fakadó igazságtalanságok, veszteségek bemutatása mellett a régi és új elit szerepét, helyzetét vizsgálja az említett időszakban.

POLITIKAI KÖRNYEZET A PÁRIZSI BÉKEKONFERENCIÁIG

Románia már az 1944. augusztusi átállást követő időszakban elérte, hogy Erdély kérdésében érvényesüljenek az érdekei, az 1944. szeptember 12-én Moszkvában aláírt szovjet-román fegyverszüneti egyezmény 19. pontja ugyanis kimondta: „A szövetséges kormányok a bécsi döntésnek Erdélyre vonatkozó határozatát semmisnek tekintik, s egyetértenek azzal, hogy a békeszerződésben

történő jóváhagyástól feltételezetten Erdély (vagy annak legnagyobb része) adassék vissza Romániának.”² A román politikai vezetés nem dőlhetett hátra, hiszen maradt még egy kiskapu az egyezményben, amely a magyar politikai vezetés számára fenntartott némi mozgásteret a határok megváltoztatása vonatkozásában, hiszen a nagyhatalmaknak a békeszerződésben kellett elfogadniuk az említett határokat.

1944. október 15-én a magyar kiugrási kísérlet sikertelen volt, így Magyarország frontország lett. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 20-án fegyverszüneti megállapodást kötött Moszkvában a szövetséges nagyhatalmakkal, melynek egyik pontja Észak-Erdély újbóli elvesztését jelentette: „Magyarország kötelezi magát, hogy Csehszlovákia, Jugoszlávia és Románia általa megszállt területéről kivonja az összes magyar csapatokat és hivatalnokokat Magyarország 1937. december 31-én fennállott határai mögé, továbbá határon kívül helyez minden olyan törvényhozást és bekebelezést, amelyet Csehszlovákia, Románia és Jugoszlávia területének

Magyarországhoz való csatolására szövegeztek.”³

Magyarország Erdély vonatkozásában a párizsi békeszerződés megkötéséig reménykedett, hogy bizonyos területeket visszaszerezhet a béketárgyalások során, azonban már 1946. május 7-én, a szövetséges nagyhatalmak külügyminiszteri tanácsa döntése nyomán valószínűsíthető volt, hogy Erdély véglegesen Romániához került. Ennek a döntésnek *de facto* 1947. február 10-én bekövetkezett aláírása már csak diplomáciai formalitás volt, azonban a békeszerződés aláírásáig nagyon intenzív nemzetközi diplomáciai, belpolitikai és nem utolsósorban titkosszolgálati tevékenység zajlott román és magyar oldalon egyaránt. Ennek alapját a határrendezéssel kapcsolatos nagyhatalmi nézetkülönbségek adták. A szovjet és az angolszász hatalmak különböző formában képzelték el a második világháború utáni békerendezés folyamatát. Magyar-román viszonylatban a nagyhatalmi békeszerződés-tervezetek eltértek egymástól, így a szovjetek támogatták a határok 1937-es visszaállítását, míg az angolszász hatalmak

¹ Mécs László *Sötét március* című, 1940-es versének egy sora.

² Józsa Béla: *Orosz-román fegyverszüneti egyezmény – Groza Péter és Sztalin marsall táviratváltása – Orosz-magyar fegyverszüneti egyezmény*. Kolozsvár, Athenaeum, 1945, 7.

³ Megegyezés a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége, Nagy-Britannia Egyesült Királysága és Észak-Írország, az Amerikai Egyesült Államok és Magyarország között létrejött fegyverszüneti szerződésről (Moszkva, 1945. 01. 20.). <http://www.bibl.u-szeged.hu/bibl/mil/ww2/doksi/fszunset.html> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 15.).

STEPHEN D. KERTESZ
Political Science

Kertész István, a magyar béke-előkészítő osztály vezetője. A magyar diplomácia egy ideig bizakodott a Romániával való tárgyalások eredményességében, a trianoni békediktátum bizonyos részleteinek kiigazításában. Fotó: University of Notre Dame Évkönyv, 1952.

Románia és Magyarország meg egyezései verziója mellett tették le a voksukat. A Szovjetunió román békeszerződés-tervezetét 1946. március 11-én nyújtották be a külügyminiszterek londoni tanácsán, ennek kapcsán másnap a *Graiu Nou*, a Romániában állomásozó Vörös Hadsereg lapja politikai állásfoglalást tett közzé, miszerint a Szovjetunió az erdélyi kérdést véglegesen eldöntötte, hiszen Észak-Erdélyt az ő álláspontjuk szerint Romániának ítélik.⁴

Magyarország vesztes félként rendkívül elszigetelt állapotban volt, sőt, a szovjet befolyás alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélye nélkül

diplomáciai tevékenységet folytatni is nehéz volt, hiszen még a semleges államok diplomáciai képviselőit is eltávolították Magyarországról.⁵ A magyar békecélok egységes politikai támogatása sem sikerült, hiszen az 1945. novemberi választások kisgazdapárti győzelme sem biztosította a kétharmados politikai irányítást, ugyanis a szovjetek támogatását bíró magyar kommunisták állandó engedményekre kényszerítették a Független Kisgazdapárt parlamenti többségét.⁶ Ennek egyik következménye többek között az volt, hogy a magyar kormány egészen 1946 májusáig nem tudott részletesebb indítványokat tartalmazó feljegyzéseket előterjeszteni a három nagyhatalom elé.⁷ Az egyetlen nyitási lehetőség Moszkva irányába mutatkozott. A Nagy Ferenc miniszterelnök vezette moszkvai küldöttség 1946. április 9-e és 18-a között tárgyalt Molotov külügyminiszterrel a magyar-román határrendezés ügyében. A küldöttség három rendezési javaslattal érkezett Moszkvába: ezek a közel 12 000-től a 22 000 négyzetkilométeres területi visszacsatolás verzióit tartalmazták, az etnikai egyensúlyt és a gazdasági életképességet véve alapul.⁸ A magyar delegáció Sztálinnak is előadhatta békeszerződési elképzeléseit.⁹ Ez alapján a magyar politikai vezetés úgy ítélte meg, hogy a szovjetek egy minimális területi igényt támogatnának Magyarország javára – amely megoldható lenne a román politikai vezetéssel egyeztetve –, mindehhez

azonban a szovjet jóváhagyást tartotta szükségesnek. Ezek az elképzelések a gyakorlatban azonban nem valósulhattak meg, hiszen Petru Groza kormánya éppen választás előtt nem vállalhatta be a területvesztéssel járó támogatottság-csökkenést.

A csapdahelyzet adott volt Nagy Ferenc kormánya számára, hiszen a parlamenti többségben lévő kisgazdáknak kellett volna felállalniuk egy kevés eséllyel kecsegtető tárgyalást Romániával. „A magyar kormányküldöttség hazatérése után Nagy Ferenc tájékoztatta a látogatás eredményeiről az angol és az amerikai követet, a külföldi magyar misszióvezetők pedig a fogadó országbeli kolégáikat. E beszámolókból egyértelműen kiderül, hogy a szovjet vezetők a területi kérdés eldöntésében a magyar fegyverszüneti egyezmény 19. cikkelye alapján ugyan lehetségesnek tartották a magyar igények felvetését, de nem kötelezték el magukat azok támogatására.”¹⁰ A békerendezésben részt vevő három nagyhatalom közül a szovjetek megosztó politikát folytattak: miközben a magyar delegáció Moszkvában tárgyalt, aközben a románokkal közölték, hogy garantálják Románia határainak sértetlenségét, de közben azt az információt is feltálták a román diplomáciának, hogy Nagy-Britannia támogatja Erdély jelentős részének Magyarországhoz csatolását.¹¹ Így érthető a román politikai vezetés féltelme a magyar béke-előkészítő tevékenységgel kapcsolatban,

⁴ Fülöp Mihály: A Sebestyén-misszió. *Világtörténet*, 1988/2, [79–112.] 97.

⁵ Kertész István: *Magyar békeillúziók, 1945–1947*. Budapest, Európa – História, 1995, 155.

⁶ A kisgazdák leszámításának lépéseit Nagy Ferenc miniszterelnök is tárgyalja: Nagy Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött I*. Budapest, Európa – História, 1990, 209–407.

⁷ Kertész *i. m.* 1995, 169.

⁸ Fülöp *i. m.* 1988, 100–101.

⁹ Nagy F. *i. m.* 1990, 276–284.

¹⁰ Fülöp *i. m.* 1988, 104.

¹¹ Uo.

és ez magyarázza az intenzív titkosszolgálati tevékenységet is, amelyet Magyarország területén folytattak.

A moszkvai látogatás után a magyar diplomácia bizakodással küldte Sebestyén Pál különleges megbízottat Bukarestbe a magyar területi követelések megtárgyalására, azonban a román tárgyalópartnerek, Gheorghe Tătărescu¹² külügyminiszter és Groza miniszterelnök is elutasította a magyar ajánlatot. Sebestyén Pál rendkívüli követ április 26-i bukaresti hivatalos látogatásának körülményeiről a román kémelhárítás ügynöki úton értesült, ahogy a Bukarestben állomásozó Magyar Legáció tagjaival folytatott megbeszélések tartalmáról is.¹³ Így tehát a Tătărescuval és Grozával történt találkozót megelőzően a román politikai vezetés – a szakszolgálatok révén – értesült a magyar kormányzat szándékáról. A román fél határozottan elzárkózott a magyar határrendezés kérésétől. Erről a válaszról Gyöngyösi János külügyminiszter tájékoztatást küldött Puskin szovjet és Schoenfeld¹⁴ amerikai nagyköveteknek, Kertész István, a magyar béke-előkészítő osztály

vezetője pedig Carse¹⁵ angol ügyvivőnek adta át a magyar területi igényről szóló jegyzéket. „Tătărescu nem utasította volna el a Sebestyénnel való tárgyalást, ha a román kormány nem tudhatta volna maga mögött a szovjetet” – indokolt Kertész.¹⁶ Az angolszász hatalmak visszaléptek az 1945-ös, az érintett államok között tárgyalás útján történő egyeztetés elképzelésétől, és 1946. május 7-én megállapodtak abban, hogy a két ország között az 1938. január 1-je előtti határt fogadják el.

Miközben Magyarország a nemzetközi és a belpolitikai szinten a békerendezés összetett játszmájában harcolt, addig a román vezetés már az államhatárok 1947-es, szerződéses megszilárdulása utáni helyzetet alakította. Megkezdődött a román–magyar határszakasz átjárhatóságának korlátozása, 1947 végére már megszüntették a kishatárforgalmat, majd 1948 decemberére az említett határ teljes lezárása bekövetkezett, a budapesti vízumegyezmény alkalmazásával pedig a határforgalom a szolgálati utakra korlátozódott. A román fél ezt követően kezdett neki a határzár, azaz a vasfüggöny

kiépítésének: a határtól számított ötszáz méteres mélységben eltávolították a növényzetet, továbbá a határsávban műszaki akadályokat építettek az illegális határátlépések megakadályozására. A vízumkényszer bevezetésével és a műszaki zár elkészültével bekövetkezett a határ hermetikus lezárása, és ezzel a két ország között megszűnt a zöldhatáron korábban jellemző személyforgalom.¹⁷ Természetesen ezek a korlátozások a román titkosszolgálatok Magyarország irányába folytatott műveleteit kevésbé érintették.

1947. december végén Mihály király és a királyi család eltávolításával a kommunisták felszámolták a királyságot, és hivatalosan is bevezették a népi demokráciát. Az új államhatalmi rendszer kiépítésének első lépcsőfoka volt a szovjet típusú tervezőgazdálkodás bevezetése.¹⁸ Az új rendszernek a társadalom átalakítására irányuló következő lépése volt az államosítás, amelyet az 1948. június 11-én kibocsátott 119-es számú törvény alapján hajtottak végre. Ennek értelmében minden ipari, bank-, bányai, biztosító- és szállítási vállalat állami tulajdonba került. Ezzel

¹² Tătărescu, Gheorghe (1886–1957): Román liberális politikus, miniszterelnök, külügyminiszter. 1934–1937 és 1939–1940 között Románia miniszterelnöke. Ion Antonescu bukása után, 1944-ben megalapította saját liberális pártját, amely valójában a kommunisták szatellitpártja volt. Az 1945. március 6-án kinevezett Petru Groza-kormányban miniszterelnök-helyettes és külügyminiszter lett. 1947 novemberében eltávolították a kormányból. 1950-ben a román állambiztonság letartóztatta, és 1955-ig börtönben volt. Ekkor szabadlábra helyezték, miután beleegyezett a kommunistákkal való együttműködésbe.

¹³ *Spionajul maghiar 249 H. B. 21-es ügynök jelentése a bukaresti magyar legáció történetéről.* Szekuritáté Levéltárait Vizsgáló Bizottság Levéltára (ACNSAS) I 938510 1.

¹⁴ Schoenfeld, Hans Frederick Arthur (1889–1952): Amerikai külszolgálati tisztviselő, rendkívüli követként szolgált a Dominikai Köztársaságban (1931–1937), Finnországban (1937–1942) és Magyarországon (1946–1947). Később Mexikóvárosban volt ügyvivő.

¹⁵ Carse, William Mitchell (1899–1987): Budapestre delegált brit ügyvivő. 1948–1951 között a pakisztáni Pesavarban főbiztos-helyettes; majd São Pauló-i főkonzul 1951–1956 között.

¹⁶ Kertész *i. m.* 1995, 222.

¹⁷ Fülöp Mihály – Vincze Gábor: *Vasfüggöny keleten.* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007. A forrásgyűjtemény adatalja a határ lezárásának tényét és a vasfüggöny korai szakaszának valóságát. Ugyancsak erről a témáról lásd a következő esettanulmányt: Bandi István: Mementó, 1945–1947. Adalékok a magyar–román határszakasz második világháború utáni történetéhez. *Levéltári Közlemények*, 86 (2015), 311–330.

¹⁸ A tervezőgazdálkodás kidolgozásával megbízott vezető Gheorghe Gheorghiu-Dej lett. A bizottságot 1948 júliusában állították fel. Részleteket lásd Tismăneanu, Vladimir: *Stalinismul pentru eternitate. O istorie politică a comunismului românesc* [Sztálinizmus az örökévalóságunk. A román kommunizmus politikatörténete]. Iași, Editura Polirom, 2005, 146.

teljesen felszámolták a magántulajdont.¹⁹ Mindezzel, illetve ehhez kapcsolódóan a kollektív gazdaságok erőszakos megszervezésével,²⁰ valamint a nehézipari fejlesztések erőltetésével – többek között a Duna–Fekete-tengeri csatorna²¹ megnyitásával – arra törekedtek, hogy teljes irányítás alá vonják a társadalom minden részét. A felsorolt intézkedéseket az addigra már megtisztított és többszörösen átszervezett erőszakszervezetek, a Népbiztonsági Főigazgatóság (*Dirrecția Generală a Securității Poporului*) és a Milícia Főigazgatósága (*Dirrecția Generală a Miliției*) biztosították.

Az egyházak sem mentesülhettek az állami felügyelet kiterjesztése alól. Az 1948 augusztusában kibocsátott új felekezeti törvény előírásai értelmében az állami felügyelet és ellenőrzés az egyházak önkormányzatára és hitéletére is kiterjedt. Vonatkozott rájuk az államosítás, így a vagyontárgyakat és a működést biztosító földtulajdont – ami az 1945-ös földreform során még megmaradt – 1948. augusztus 3-án elkobozták, így 1044 egyházi fenntartású magyar iskola²² is megszűnt létezni.

MAGYAR ÉRDEK ÉS KÉPVISELET ROMÁNIÁBAN

A szovjet érdekszférába került államokhoz hasonlóan Románia is a tervszerű kommunizálás

lépéseit szenvedte el. Míg az agrárreformnak nevezett intézkedéseket a regáti részeken társadalmi, addig Erdélyben nemzetiségi kérdésként kezelték, ez utóbbiak a magyar falusi társadalom elszegényedéséhez vezettek.²³ A kommunizálás folyamatának következő lépése a hadsereg korábbi formájának megszüntetése, illetve új hadsereg létrehozása a Tudor Vladimirescu és Avram Iancu hadosztályokból, amelyeket a Szovjetunióban hadifogságba esett tisztekből és katonákból verbuváltak. A Nemzeti Liberális Párt elleni támadásokkal ötvözve valamennyi bankot felszámolták (az említett párt tagjai többségükben a felszámolandó bankokban tulajdonosok voltak).

Egy 1945 márciusában az OSS amerikai titkosszolgálat birtokába került anyag szerint Ana Paukernek²⁴ és csapatának három- és öt éves tervek keretében kellett volna a következő lépéseket megvalósítani: A kisparaszti háztartásokat meg kell szüntetni, hogy a kisbirtokos parasztokat megfosszák a gépektől és a jószágoktól, ez megnyitja az utat a kollektivistá rendszerbe való beépülésükhöz. A király lemondtatása, és a királyi család száműzése. Az USA-val, Nagy-Britanniával üzletet kötő import-exportcégek fokozatos visszaszorítása és Románia külkereskedelmének a Szovjetunióba, illetve a szovjet fennhatóság alatt álló országokba

irányítása. A történelmi pártok elnyomása tagjaik letartóztatásával, megölésével és elrablásával. Az NKVD típusú politikai rendőrségi, illetve „népmilíciára” épülő rendőri szervezetek létrehozása, továbbá a vidéki lakosság ipar felé irányítása. A szovjet befolyás alá került országok kivételével külföldiek Romániába való bejutásának korlátozása.²⁵

Mindezeket természetesen legfeljebb csak sejtették mindazok a magyar politikai vezetők, illetve azok, akik 1944–45 fordulóján érdekképviselői szerepre vállalkoztak. A román kiugrással kezdődően az erdélyi politikai és társadalmi élet gyökeresen megváltozott. Az erdélyi politikában 1944 őszén Teleki Géza kolozsvári egyetemi tanár, Józán Miklós unitárius püspök, Márton Áron gyulafehérvári püspök és Vásárhelyi János református püspök számítottak komoly befolyással bíró személyiségeknek. 1944 nyarán Erdélyben megalakult az Ellenállási Mozgalom Magyar Tanácsa, melynek tagjai memorandumot intéztek Horthy Miklós kormányzóhoz,²⁶ felszólítva arra, hogy Magyarország haladéktalanul szakítson német szövetségével, és csatlakozzék az egyesült nemzetekhez. A memorandumnak kb. 20–30 aláírója volt, amelynek továbbítására és az erdélyiek álláspontjának képviselésére Teleki Gézát kérték fel, aki ezt a megbízatást teljesítette is.

¹⁹ *Monitorul Oficial* [Hivatalos Közlöny], 1948. 06. 11. I. rész, 133. bis. sz., 5041–5062.

²⁰ *Țărâtimea și puterea. Procesul de colectivizare a agriculturii în România, 1949–1962*. Ed. Dobrinu, Dorin – Iordachi, Constantin. Iași, Editura Polirom, 2005.

²¹ A csatorna megnyitásáról a Minisztertanács 613/1949-es határozata rendelkezett. Cojoc, Marian: *Istoria Dobrogei în secolul XX. Canalul Dunăre-Marea Neagră (1949–1953)*. București, Editura Mica Valahie, 2001.

²² Barabás Endre: A magyar iskolaügy helyzete Romániában, 1918–1940. *Kisebbségi Körlevél*, 1943/5, 271–287.

²³ Vincze Gábor: Gazdaságpolitika vagy kisebbségpolitika? Az 1945-ös romániai földreform a Groza-kormány kisebbségpolitikájának tükrében. *Magyar Kisebbség*, 1996/4, 182–208. <https://epa.oszk.hu/02100/02169/00005/m960427.html> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 15.).

²⁴ Pauker, Ana (1893–1960): Román kommunista politikus. 1941 és 1944 között a Román Kommunista Párt moszkovita szekciójának vezetője, 1947 és 1952 között Románia külügyminisztere.

²⁵ Murgescu, Bogdan: *Istoria României în texte*. București, Editura Corint, 2001, 358–359.

²⁶ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-2000/20, Magyar közösség, 31.

A cél az volt, hogy Erdély ne váljon hadszínterré.²⁷

Dél-Erdélyben, amely a második világháború alatt is a Román Királyság része maradt, előbb a Károly király-, majd az Antonescu-féle diktatúra következtében szétesett Magyar Népközösség²⁸ helyét elfoglalta az illegálisból felélesztett Magyar Dolgozók Országos Szövetsége (MADOSZ),²⁹ azonban semmilyen hatékony képviselői tevékenységet nem folytatott. Vezetői, Kurkó Gyárfás, Takács Lajos, Csákány Béla és Kacsó Sándor csak szemtanúként figyelték, amint a szovjet és román hatóságok Erdély férfilakosságát internálták, illetve hadkötelesek tömegét munkatáborokba vitték.

Az 1944. szeptember 12-én megkötött szovjet-román fegyverszüneti egyezmény alapján a román hatóságok már feljogosítva érezték magukat arra, hogy az Észak-Erdélybe bevonuló szovjet és katonai közigazgatás mellett politikai irányultságú tevékenységet folytassanak, és a magyar intézmények intenzív felszámolásába kezdjenek. Az úgynevezett Luliu Maniu önkéntes gárdák magyarellenes tetteit még

Gheorghe Gheorghiu-Dej, a Román Kommunista Párt későbbi vezetője, Ana Pauker és Luka László 1951-ben. Pauker és társai kész tervekkel érkeztek Moszkvából, Luka a Magyar Népi Szövetség tisztogatási akcióban játszott kulcsszerepet. Fotó: Store norske leksikon

a korabeli kommunista sajtó is tárgyalta,³⁰ nem minden politikai cél nélkül. Ezek a cselekmények nyomasztóan hatottak Erdély magyar lakosságára, ráadásul a Maniu-gárdák szélsőséges tevékenysége mellett a magyarellenség más társadalmi színtereken is megnyilvánult. A kolozsvári magyar egyetem esete például mérvadónak tekinthető az erdélyi magyar intézményrendszer ellen 1944 őszétől folytatott jogtalanságok sorában. A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem, amely az 1919-es román

bevonuláskor Szegedre költözött, majd a második bécsi döntés után visszakerült Kolozsvárra, 1944. október 25-e után újabb üldöztetést szenvedett. A hangulatot olyan személyek kezdeményezték, mint Luliu Hațieganu³¹ biológus orvosprofesszor, aki többek között a sérelmi politika nyelvezetét használta a magyar egyetem átvételének indoklásakor. Azt hirdette, hogy „a várost meg kell tisztítani a Magyarországról érkezett magyaroktól, egyetemi tanároktól is – akiket nem szabad megtűrni –, majd pedig azoktól

²⁷ Uo. 32.

²⁸ 1938. március 30-ával II. Károly román király diktatúrát vezetett be, amelynek keretei között minden politikai pártot betiltott, és csak az általa alapított Nemzeti Újjászületés Pártja működhetett. Ennek következtében az 1922-ben létrehozott magyar politikai érdekképviselőt gyakorló Országos Magyar Párt (OMP) is megszűnt. A dél-erdélyi kulturális, gazdasági és szociális képviselőt a Romániai Magyar Népközösség látta el a háború ideje alatt. Az OMP-ről részletesen lásd: György Béla: *A romániai Országos Magyar Párt története (1922–1938)*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori disszertáció, 2006. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/gyorgybela/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 10. 18.). A Romániai Magyar Népközösségről bővebben lásd: L. Balogh Béni: *A Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 között*. Erdélyi Magyar Adatbank. https://adatbank.ro/html/cim_pdf1630.pdf (Utolsó letöltés: 2022. 10. 18.).

²⁹ A MADOSZ baloldali, népfrontos politikai mozgalom, amelyet 1934-ben Marosvásárhelyen alapítottak kommunista diákok és az illegálisban működő kommunista párt tagjai. Kezdetben Mayer László vezette, őt Bányai (Baumgarten) László váltotta a vezetői beosztásban. A párt elnöke 1937-től a brassói illetőségű Kurkó Gyárfás lett. A többi romániai párttal együtt II. Károly személyi diktatúrája bevezetésekor számolták fel. A háború éveiben, a diktatúrák ideje alatt a MADOSZ egykori tagjai az illegális kommunista mozgalomban tevékenykedtek. A második világháború végén az Erdélyen átvonuló front után Kurkó Gyárfás vezetésével újjáalakult a MADOSZ, amely később felvette a Magyar Népi Szövetség nevet. A MADOSZ történetéről részletesebben lásd: Főcze János: *A MADOSZ. Baloldali magyar történet a Román Királyságban (1934–1944)*. Kolozsvár, Kriterion – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2020, 336.

³⁰ lásd: *Scântea*, 1944. 11. 08.

³¹ Hațieganu, Luliu (1885–1959): Román orvos, akadémikus. Az I. Ferenc József Tudományegyetemen Kolozsváron szerzett orvosi diplomát 1910-ben. A két világháború között orvosprofesszorként működött a kolozsvári I. Ferdinánd király Egyetemen. 1948 után eltávolították a kolozsvári egyetemről.

Márton Áron erdélyi katolikus püspök 1980-ban. A második világháború után meghatározó szerepe volt az erdélyi nemzeti erők csoportosulásában, a békeszerződésre való felkészítő anyagok elkészítésében. Fotó: Fortepan / 100389-es számú fotó, Jezsuita Levéltár

a magyaroktól is meg kell tisztítani a várost, akik bizonyos, a nemzetünkkel szemben ellenséges magatartást tanúsítottak". Majd úgy folytatta, hogy „teljes megelégedést kell biztosítani a városban maradt románoknak, kinevezve őket azokra a tisztségekre, amelyekre képesítéssel rendelkeznek, vagy esetleg másra is”.³² Visinszkij külügyi népbiztos november 6-án a román kormány tehetetlenségére hivatkozva elrendelte a szovjet katonai igazgatás november 12-i bevezetését egész Észak-Erdélyben. A kialakult helyzet a jövőt illetően bizalmat adhatott az erdélyi kommunista mozgalomnak, noha inkább a román fegyverszüneti szerződésben lebegtetett hovatarozás kérdésének következő állomásaként lehetett volna értelmezni az intézkedést. A Sănătescu-kormány azonnal reagált a szovjetek intézkedésére,

és felállította a Kisebbségi Nemzetiségügyi Minisztériumot, majd november 16-án feloszlatták a Maniu-gárdákat, eközben azonban szovjet segédlettel a romániai kommunisták fokozták hatalomátvételi tevékenységüket. Ilyen körülmények között két külön szervező tevékenység folyt az erdélyi magyarság körében. Az 1944 októberében létrejött Magyar Népi Szövetség (MNSZ) – amely látványosan népfrontos politikát hirdetett és a magyarság kizárólagos képviselői szerveként határozta meg önmagát – volt a szervezés egyik síkja. A másik a nemzeti erők csoportja: ennek a szerveződésnek meghatározó alakja Márton Áron volt. Utóbbiak tevékenységének határozott célja volt: az erdélyi magyarságra vonatkozó tájékoztató anyagaik – amelyeket eljuttattak a magyar kormánynak – azzal a céllal készültek, hogy az

erdélyi magyarság a trianoni szerződés megismétlődését megakadályozza. A megfelelő anyag összegyűjtését komoly szervezőmunkával végezték. Erről Nékám Sándor magyar ügyvivővel rendszeresen egyeztettek, aki személyesen beszélte meg a részleteket Kolozsváron Szász Pállal, az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) elnökével, Venczel Józseffel³³ és Korparich Edével, a Kaláka Szövetkezet vezetőjével. Az összegyűjtött anyag jelentős részét a megállapodás szerint eljuttatták Budapestre. Korparich rendszeresen látogatott Budapestre, elsősorban anyagi támogatás érdekében érkező a fővárosba, ilyen alkalmakkor kihallgatáson jelentkezett a köztársasági elnöknél és a miniszterelnöknél. Összekötő szerepet töltött be az 1945. január elején Budapestre távozó Demeter Béla³⁴ és Márton Áron erdélyi római katolikus püspök között is. Utóbbinak Demeter több ízben küldött üzenetet a béke-előkészítéssel kapcsolatban Nékám Sándor, a bukaresti misszió volt vezetője útján.³⁵ Korparich Ede vallomása szerint: „1946 május-júniusában Szász Pál hívására Kolozsvárra érkeztem, ahol az EMGE székházában lévő lakásában fogadott. Ide érkezett később Lakatos István, Búza László, Nagy Géza és Juhász István is. Megbeszéltük Teleki Géza kérését, amelyet Nékám Sándoron keresztül kaptunk meg, és amelyben az egyházak és a magyar intézmények vezetőit arra kérte, hogy fogalmazzanak meg (állítsanak össze) egy

³² Nastasă, Lucian: Avatururile unei universităţi maghiare la Cluj. *Annals of the University of Bucharest Political Science Series*, 2014/1, [71–98.] 80. <https://core.ac.uk/download/pdf/42111727.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 11. 10.)

³³ Venczel József (1913–1972): Író, egyetemi tanár. 1938 és 1945 között az EMGE statisztikai ügyosztályának vezetője, 1941 és 1946 között az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója. 1947-ben internálótáborba került, 1950 és 1961 között börtönbüntetését töltötte.

³⁴ Demeter Béla (1910–1952): Újságíró, politikus. A Romániai Magyar Népközösség és az EMGE vezetőségének tagja, 1945-től Erdély-szakértőként vett részt a magyar béke-előkészítő tevékenységben. 1951-ben a magyar hatóságok letartóztatták, és kiadták Romániának, ahol 1952 decemberében börtönben halt meg.

³⁵ ÁBTL 3.1.9. V-2000/20 Magyar közösség, 42.

feliratot a párizsi békekonferenciának, azzal a kéréssel, hogy hallgassák meg Erdély magyar lakosságának küldötteit, mielőtt döntést hozna a konferencia. Szász Pál ismertette a megjelentekkel, hogy Márton Áron önálló nyilatkozatot szerkeszt. Buza László, Lakatos István, Szász Pál és Korparich Ede javaslatára egy közös levelet fogalmaztak, illetve írtak alá a javaslattevők, amelyben arra kérték Teleki Gézát, hogy adja elő a békekonferencián az erdélyi magyarok kérelmét. Az összegyűlték egy iratot küldtek Nagy Ferenc miniszterelnöknek is, amelyben tudomására hozták a miniszterelnöknek a Teleki Gézának írt levél tartalmát.³⁶ Teleki Géza segítségével a memorandum eljutott az angol és amerikai külügyminiszterhez. Az 1947. február 10-én megkötött párizsi békeszerződés után a nemzeti csoportosulás mozgástere csökkent Erdélyben, azonban az továbbra is kapcsolati hálóként működött. 1947 áprilisában Korparich Ede felkereste Márton Áront Gyulafehérváron, és beszámolt budapesti útjáról, Mindszenty József bíborossal folytatott beszélgetéséről. A találkozó tárgyát képezte többek között az erdélyi magyar felekezeti iskolák és tanszemélyzet helyzete, Vásárhelyi és Márton püspökök személyes viszonya, a püspökök megítélése az erdélyi magarság köreiben, Márton püspök viszonya az MNSZ-hez, Kurkóhoz és Csákányhoz, illetve a visszatérő, menekült erdélyi magarság anyagi helyzete is. Korparich átadta Mindszenty üdvözlését és azon üzenetét, hogy amennyiben anyagi lehetőségei megjavulnának, Márton püspök annak látható tanújelét fogja kapni. Ezek után a Teleki Gézával történt találkozóról is beszámolt, közölvén

Márton Áronnal, hogy Telekivel szemben annak a meggyőződésének adott hangot, miszerint Szász Pál betegsége ellenére is képes lesz a *caranistákkal* (román parasztpártiakkal) való kapcsolat fenntartására. Korparich ezután arról kívánta Márton Áron véleményét hallani, miszerint Kurkó és Csákány helyzete meggyengült, és még nem lehet megítélni, hogy sikerül-e a velük szemben megmutatkozó bizalmatlanságot leszerelniük. A felvetett politikai akció kilátásait Kurkó és Csákány helyzetével hozta összefüggésbe Márton Áron, és esetleges bukásukat döntő jellegűnek tekintette. 1947 júliusában Korparich Ede felkereste Szász Pált Gáldtőn. Az EMGE elnökének az akcióval – ti. a *nemzeti ellenállással* – kapcsolatban az volt a véleménye, hogy azt tovább vinni nem lehet, mert vezetőit és támogató szervezetét elvesztette. Kurkó bukása után Szász helyzete is tarthatatlanná vált az EMGE-nél, távozását befejezett ténynek tekintette. 1947 szeptemberében Korparich Ede újból meglátogatta Szász Pált. Az akcióra szót kerítve Szász lemondó kézlegyintéssel zárta le a témát. Korparich ugyanebben a hónapban Márton Áront is felkereste Gyulafehérváron. Már látogatása kezdetén a politikai akcióra terelte a beszélgetést azzal, hogy Szász Pál megállapításait ismételte a püspöknek, aki azonban a továbbiakban ezt a témát nem érintette. 1948 februárjában Korparich találkozott Csögör Lajossal (a Bolyai, majd a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektorával) Marosvásárhelyen. Csögör tudomást szerezve Korparich tervezett budapesti utazásáról, arra kérte, hogy közölje Teleki Gézával, hogy tüntessen el minden, a Bolyai egyetem támogatására

Csögör Lajos a Bolyai Tudományegyetem, majd a Marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet rektora. Jellemző az 1948. februári állapotokra, hogy arra kérte Teleki Gézát, hogy „tüntessen el minden, a Bolyai egyetem támogatására vonatkozó nyomot a budapesti közoktatásügyi minisztériumban”, mivel az egyetem további magyarországi támogatása ellehetlenült. Fotó: Wikimedia Commons, Erdélyi Múzeum Egyesület

vonatkozó nyomot a budapesti közoktatásügyi minisztériumban, arra hivatkozva, hogy az egyetem további segélyezése lehetetlenné vált, ezért egy esetleges gyanúsítás kockázatát nem volna értelmes vállalni.

Korparich Ede 1948. február-márciusban több alkalommal találkozott Teleki Gézával Budapesten. Közvetítette Csögör kívánságát, amelyre Teleki válasza az volt, hogy minden tőle telhetőt megtett a Bolyai egyetemmel összefüggő segélyezés eltüntetésére. A politikai akcióval foglalkozva megállapította, hogy Kurkó bukásával annak lehetőségei lényegében megszűntek, és ennek következményeit le kellett vonni. Korparich helyzete felől is érdeklődött, aki vázolta a kialakult helyzetet, hogy a Kalácsa Szövetkezetnek a Nemzeti

³⁶ ACNSAS P 000254/1, 37.

Szövetkezeti Intézethez (*Institutul Național al Cooperății - Incoop*) való csatolása után miért nem mondott le. Úgy ítélte meg ugyanis, hogy lemondását sok településen úgy értelmezhetnék volna, mint felhívást a szövetkezetek feloszlásának kimondására, amit mindenképpen elkerülné tartott. Korparich közölte Telekivel, hogy Kacsó Sándorral megbeszélte, hogy Erdélybe történt visszatérése után a Kaláka éléről leváltják. Ezzel összefüggésben Teleki feltette a kérdést: miért nem mond le budapesti tartózkodása ideje alatt, és miért tér egyáltalán vissza. Korparich azon felfogásának adott kifejezést, hogy ennek a távozásnak szökési jellege volna, amelyre ő nem tudna vállalkozni. Korparich végül 1948 májusáig állt a Kaláka Szövetkezet élén.³⁷

Az erdélyi kommunisták 1944 őszén még egyezkedni akartak Márton Áronnal, ezért ment Kurkó Gyárfás és Csákány Béla Gyulafehérvárra egyeztetni.³⁸ Céljukat, hogy Márton Áron támogassa a Népi Szövetséget, és ezáltal tömegeket vigyen be a szervezetbe, nem érték el. Az MNSZ hivatalos álláspontja az

volt, hogy az egyházi iskolákat, valamint az erdélyi magyarság kulturális és gazdasági független intézményeit sem kell megvédeni az államosítástól, éppen ezért a szervezet nem örvendett túl nagy támogatottságnak, amit Márton Áron a megbeszélések során nyíltan közölt is Kurkó Gyárfással.³⁹

Az erőltetett tömeges tagtoborzás és a különböző platformok összeütközése az MNSZ-en belül „lázadáshoz” vezetett a vezetőség ellen, először Kolozsváron, 1946. január 28-án, majd Székelyudvarhelyen, 1946. június 30-án, a szövetség kongresszusán.⁴⁰ Az MNSZ átalakulását mutatta, hogy 1947-ben Kacsó Sándor lett Kurkó Gyárfás utóda. A Népi Szövetség kivette részét a tisztogatásokból is. Ennek ideológiai kereteit Luka László⁴¹ jelölte ki, aki fel akarta számolni az „elvtelen magyar egységet”, gyakorlatilag ütemezve a felszámolás rendjét is.⁴²

Miközben az MNSZ Bukarestben és Erdélyben a pozícióbetöltési csatározásokban vett részt, illetve a kommunista hatalomátvételi és hatalomtechnikai tevékenységgel

foglalatokodott, addig az erdélyi magyarság ingó és ingatlan vagyontárgyainak kisajátítása már nemcsak az agrártörvény, hanem az ún. *CASBI-törvény* alkalmazása során is megtörténhetett. Az Ellenséges Javakat Kezelő és Felügyelő Pénztár (CASBI) felállításával, illetve a „vélelmezett ellenség” jogi kategória kidolgozásával ideiglenesen zárolták az illetékesek vagyonát. A CASBI felállításáról az 1945. február 10-i, 90. számú törvény rendelkezett, létrehozásának eredeti jogforrása a szovjet-román fegyverszüneti egyezmény 8. szakasza volt, amely elrendelte az ellenséges államok és polgáraik javainak zárolását.⁴³ Az 1945. április 3-án megjelent 3822/1945. sz. végrehajtási rendelettel megteremtették a nemzetközi jogban ismeretlen, ún. *vélelmezett ellenség* fogalmát, amely azokat sújtotta, akik 1944. szeptember 12-e után Németország vagy Magyarország területére távoztak, még abban az esetben is, ha ezen időpont után korábbi lakhelyeikre visszatértek.⁴⁴ A jogszabály értelmében zárolták az 1940–44 között Dél-Erdélyből Észak-Erdélybe távoztak ingó és ingatlan vagyonát, valamint azon észak-erdélyi

³⁷ ACNSAS P 000254/1 kötet. 44-48.

³⁸ Uo. 17.

³⁹ Uo. 17-18.

⁴⁰ ACNSAS I 1095985/1, Kurkó Gyárfás, 311.

⁴¹ Luka László (1898–1963): Romániai magyar kommunista politikus. 1940-től a szovjet hadsereg politikai tisztje. 1946-tól komoly szerepet játszott az MNSZ-en belüli tisztogatásokban. 1947 novemberétől pénzügyminiszter és a Román Kommunista Párt Politikai Bizottságának tagja. 1952-ben kizárták a pártból, letartóztatták, 1954-ben halálra, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. A börtönben halt meg.

⁴² Luka László [Luca, Vasile]: A romániai magyarság útja. *Igazság*, 1947. 05. 22. 1.

⁴³ Vincze Gábor: *Magyar vagyon román kézen*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000, 16. A fegyverszüneti egyezmény 8. szakasza szerint: „A román kormány és főparancsnokság kötelezi magát, hogy nem engedélyezi Németország, Magyarország vagy ezek állampolgárai, vagy ezek területén, vagy az általuk elfoglalt területeken lakhellyel bírók tulajdonát képezte bármilyen természetű vagyonnak (beleértve értéktárgyakat és pénzt is) a szövetséges (szovjet) főparancsnokság engedélye nélkül történő kivitelét vagy kisajátítását. A román kormány és főparancsnokság ezeket a vagyontárgyakat a szövetséges (szovjet) főparancsnokság engedélye nélkül történő kitételek mellett fogják megőrizni.” Uo. 104. A korabeli magyar jogászok és a kérdést feldolgozó Lipcsey Ildikó és Vincze Gábor úgy vélekedtek, hogy a CASBI-törvény alkalmazása a magyar állammal és magyar anyanyelvű észak- és dél-erdélyi román állampolgárokkal szemben jogtalan volt, mivel Magyarország a január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezmény után már nem számított ellenséges országnak. Az intézkedés természetesen az erdélyi magyarság gazdasági erejének csökkenéséhez is hozzájárult.

⁴⁴ A törvény hatálya kiterjedt a német vagy magyar állampolgárságú (*de naționalitate*) fizikai vagy jogi személyekre, illetve bármely más állampolgárságú személyekre, akiknek tartózkodási helyük vagy székhelyük Németországon, Magyarországon vagy az általuk elfoglalt területeken volt. Uo. 21., 126.

magyarokét is, akik a front elől menekülve elhagyták a megszállási övezetet. A jogszabály nézeteltéréshez vezetett Bukarest és Budapest között is, tudniillik zárolták „az összes magyarországi jogi és természetes személy különböző típusú érdekeltségeit, ingó és ingatlan javait, a magyar állam, illetve hatósági, valamint magyarországi közalapítványok [...] és egyesületek [...] Észak-Erdélyben lévő különféle vagyonát”.⁴⁵ Számos magyar szövetkezetet azzal az ürüggyel, hogy magyar állami támogatásban részesültek, vagyis „idegen tőkeérdekeltséget” képviseltek, CASBI-gondnokság alá helyeztek. A „gondnokság” a termelés visszaesését vagy teljes leállítását hozta magával, ez pedig a tisztviselők és alkalmazottak elbocsátását eredményezte.⁴⁶ Az új szövetkezeti törvény rendelkezéseinek életbeléptetése a magyar szövetkezetek felszámolását, burkolt államosítását jelentette volna. A magyar küldöttek nélkül 1945. július 1-je és 6-a között Bukarestben megtartott szövetkezeti kongresszuson elfogadott határozat nem ismerte el a nemzetiségi szövetkezeteket, minden szövetkezetnek „nemzetiségre való tekintet nélkül” a megyei szervezetekhez kellett csatlakozniuk. A több hónapos tárgyalások után a magyar szövetkezeteknek sikerült elfogadtatniuk a román törvények szerint megváltoztatott alapszabályaikat. A működéshez szükséges törvényi háttér biztosítása azonban nem hozta meg a várt állami támogatást. Az

Incoop csak azoknak a szövetkezeteknek biztosította az áru- és hitelellátást, amelyek csatlakoztak a megyei szövetkezeti központokhoz.⁴⁷

1948. április 1-jén Erdély területelmi egyházainak püspökei Bukarestben Petru Groza miniszterelnök előtt hivatali esküt tettek, amelyet már az előző rendszer alatt mindannyian letettek. A katolikus egyház képviselőjében esküt tett Anton Durkovics jászvársári és Scheffler János szatmárnagyvárad püspök, mindkettőjüket rövidesen letartóztatták „a szocializmus építésének akadályozása” vádjával. Esküt tett továbbá Pacha Ágoston temesvári püspök, akit ugyancsak börtönbe zártak, és csak 1954-ben szabadult. Az eskütételen jelen volt Márton Áron gyulafehérvári püspök, akit 1949-ben ítélték el, és 1955-ös szabadon bocsátása csak átmenetet jelentett a következő fogságáig. A protestáns egyházfők közül Vásárhelyi János református püspök teljesítette az eskütételt, ahogy az evangélikusokat képviselő Friedrich Müller nagyszebeni és Argay György aradi püspök, illetve az unitárius püspök Kiss Elek is. A görögkatolikus egyház nem képviseltette magát, mintha tudták volna, hogy nemsokára sor kerül a teljes felszámolásukra. Az eskütétel az új köztársaságra a hatalom látványos legalizálását szolgálta, a kommunista társadalomátalakítás folyamata a következő szakaszába lépett.

1948. augusztus 3-án hatályba lépett a 175. számú oktatási törvény, amely reformot hirdetve gyakorlatilag megszüntette az egyházi tulajdonú iskolákat. A három római katolikus egyházmegyének összesen 468, a két református egyházkerületnek 531, az unitárius egyháznak 34, a magyar evangélikus egyháznak 8 oktatási intézményét államosították. A magyar felekezeti iskolák jelentőségét mutatja az a tény is, miszerint az 1947/48-as tanévben az összes magyar tannyelvű elemi iskola diákjainak 45 százaléka; a főgimnáziumok tanulóinak 75 százaléka; a tanító- és óvónőképzők tanulóinak pedig 56 százaléka járt az egyházak vagy különböző rendek tulajdonában levő intézménybe.⁴⁸

Az egyházi iskolák megszüntetésén túl a törvény felszámolta az oktatási intézmények autonómiáját, így az addig megtűrt erdélyi magyar középiskolai és felsőoktatás önállósága is megszűnt.

A Luka László által kijelölt kommunista önbírálat nyomán Balogh Edgár,⁴⁹ Bányai László,⁵⁰ Kacsó Sándor és a Czikó testvérek – Nándor és Lőrinc⁵¹ – rendre sürgették a tisztogatást. 1948. december 12-én megjelent a Román Munkáspárt Központi Vezetősége Politikai Irodájának határozata. Ebben megállapították: „A magyar nacionalista polgárság maradi szelleme és elszigetelő irányzata még most is érezhető egyes kulturális és gazdasági intézményekben.”

⁴⁵ Uo. 22–23.

⁴⁶ Vincze Gábor: Az erdélyi magyar szövetkezetek sorsa a második világháború után. *Valóság*, 1998/3, [39–55.] 44–45.

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ Vincze Gábor: A romániai magyar kisebbség oktatásügye 1944 és 1949 között. II. 1948–1965. *Magyar Kisebbség*, 1997/3–4, 377–401.

⁴⁹ Balogh Edgár (1906–1996): Író, szerkesztő, egyetemi tanár. 1945–46-ban az MNSZ alelnöke, 1948-tól egyetemi tanár, 1949-ben rektor a Bolyai Tudományegyetemen. 1949-ben bebörtönözték.

⁵⁰ Bányai László (1907–1981): Író, történész. 1944-től az MNSZ központi végrehajtó bizottságának tagja. 1948 és 1952 között az Elnöki Tanács tagja, 1952 és 1956 között a Bolyai Tudományegyetem rektora. 1948-tól nemzetgyűlési képviselő.

⁵¹ Czikó Nándor: 1944-től az MNSZ központi végrehajtó bizottságának, 1947-től politikai titkárságának tagja, 1945-ben a nemzetiségügyi minisztérium tanácsosa. 1948-tól nemzetgyűlési képviselő. Czikó Lőrinc: 1946-tól parlamenti képviselő és jegyző.

Kurkó Gyárfás és Balogh Edgár egy koszorúzáson, valószínűleg 1952-ben. Kérdés, mennyire feleltek meg az erdélyi magyar történelmi örökségnek. Fotó: Azopan / 00016435-ös számú fotó, Dóri Endre, Balázs László

Mindezek a vádak annak ellenére hangzottak el, hogy már 1946-47-ben eltávolították a „reakciós” Szász Pált, Szász Istvánt,⁵² György Lajost⁵³ stb. Letartóztatták Kurkó Gyárfást, Méliusz Józsefet,⁵⁴ Demeter Jánost, illetve Csögör Lajos rektort. 1952-ben Kacsó Sándor lemondott, az MNSZ vezetőségét Bányai László, Takács Lajos és Juhász Lajos képviselték, az utolsó kinevezett elnök Ottrok Ferenc lett. 1953 tavaszán kimondták az MNSZ önfeloszlatását.⁵⁵

ÖSSZEZÉS

Az MNSZ vezetőinek a Groza-kormányt támogató politikája a miniszterelnök, illetve a bukaresti politikai elit szemszögéből eredményesnek nevezhető, azonban a magyar közösség valós gondjain egyáltalán nem javított. Egyfelől azért, mert az MNSZ vezetésének támogató részvételével a román kormány a nyugati politikai közvéleményt kielégítette, illetve a magyar vezetéssel is elhitette, hogy Bukarest

új, demokratikus nemzetiségpolitikát folytat. Másfelől az erdélyi magyar társadalom egy részével a kommunista propagandának sikerült elhitetnie, hogy a Groza vezette kormányok az „átmeneti problémák” ellenére végül megoldják a magyar kisebbség teljes, többségi nemzettel való egyenjogúsítását.⁵⁶

A területi-közigazgatási reformok sűrű változása azonban nem támogatta a magyar etnikai közösség megmaradástudatát,⁵⁷ hiszen az 1950/5. számú területi-közigazgatási törvény alapján a többen élő magyarokat két tartományra, Maros, illetve Sztálin tartományokra osztotta, és ezzel a korábbi közigazgatási és etnikai határokat átrajzolta. Az 1952/331. sz. rendelet és az 1956/12. sz. rendelet újból átrendezte a magyarok lakta vidékeket.⁵⁸ A romániai területigazgatási reform a szovjet mintájú társadalomrendezésnek volt az egyik eszköze, illetve más szocialista államokban is területi-közigazgatási reformot hajtottak végre, így többek között Csehszlovákiában⁵⁹ és 1949-ben Bulgáriában.⁶⁰ Hasonlóképpen a többi csatlós kommunista

⁵² Szász István (1910–1981): Újságíró. 1945-től az MNSZ sajtóosztályának munkatársa.

⁵³ György Lajos (1890–1950): Irodalomtörténész. 1940 és 1947 között a Bolyai Tudományegyetem nyilvános rendes tanára. Részt vett az erdélyi római katolikus egyházmegye világi vezetésében.

⁵⁴ Méliusz József (1909–1995): Költő, író. 1945-től az MNSZ központi sajtóirodájának vezetője, 1946-tól a Romániai Magyar Írók Szövetségének főtítkára, az *Utunk* szerkesztője. 1949-ben letartóztatták, és 1955-ig ítélet nélkül börtönben tartották.

⁵⁵ Domokos Gergely: „Tisztító önvizsgálat ideje jött el...”. A Magyar Népi Szövetség és a romániai magyar kisebbség 1944-1953 között. *Romániai Magyar Szó*, 1992. 09. 16. 1., 4.

⁵⁶ Vincze Gábor: A Groza-kormányt támogató Magyar Népi Szövetség. *Magyar Kisebbség*, 1998/2, 144–154.

⁵⁷ Antonescu, Daniela: Evoluția reformelor administrative-teritoriale din România în ultimul secol. București, Academia Română Institutul National de Cercetari Economice, 2018. https://www.researchgate.net/publication/332179151_Evolutia_reformelor_administrative-teritoriale_din_Romania_in_ultimul_secol (Utolsó letöltés: 2022. 11. 10.).

⁵⁸ 1960-ban a 3. számú törvény, noha megtartotta a tartományok számát (16), módosította azok közigazgatási határait, és főleg az erdélyi tartományokat (Brassó, Magyar Autonóm Terület, Kolozsvár) és Bukarestet érte változás az elnevezések révén, a román történelmi hagyományokra utalva (Bánát, Krišana, Olténia, Dobrudza). Mindezek a szovjet befolyás megszüntetésére utaltak (Sztálinváros visszatért a történelmi Brassó nevére, így a tartomány is). A korábbi Magyar Autonóm Régió Maros-Magyar Autonóm Régió lett, elveszítette déli részét (ahol a lakosságot közel 100%-ban magyarok alkották), amelyet Brassó tartományhoz csatoltak.

⁵⁹ A köztársaság közigazgatási rendszere összesen 19 tartományra épült, ezek kerületekre (Csehország területén 154-ről 180-ra növekedett ezek száma), a kerületeket pedig községekre osztották. Mates, Pavel: *Kapitoly z historie veřejné správy v letech 1948-1989. 1. vyd.* Praha, Vysoká škola ekonomická v Praze, 1996, 66.

⁶⁰ Simeonov, Dimitar: A geographical overview of the administrative-territorial changes at district level (with case study on the Veliko Tarnovo district) [Трета международна научна конференция „Балканите – език, история, култура”, В. Търново]. Konferenciaelődás.

államban is a szovjet közigazgatási modell másolásába fogtak.⁶¹

A Kreml vezetése Románia esetében is ugyanazt a forgatókönyvet alkalmazta, mint egész Kelet-Európában: a határ- és nemzeti kérdést a kommunista pártok hatalomra segítése érdekében használta fel. A román politikai berendezkedés a két világháború közötti időszak történelmi tanulságát, ami a kisebbségek helyzetének kezelését illeti, nem vonta le, hiszen a második világháború végén minden megismétlődött. A geopolitikai körülmények között úgy tűnt, hogy a Szovjetunió lesz a garanciája a régebbi rivalizálás ellaposodásának és az interetnikus ellenérzések kioltásának, mind a nagyhatalom által gyakorolt dominancia, mind pedig kommunista ideológia révén.⁶² Összességében 1945 kezdetétől az MNSZ a RKP politikáját kiszolgáló társutas szervezetként működött. Hogy mennyire van így, segítségül hívjuk a korszak két meghatározó kommunista egyénisége, Kurkó Gyárfás és Balogh Edgár egy párbeszédét, amely előbbi börtönből szabadulása után közvetlenül zajlott le utóbbi kolozsvári lakásában. Balogh Edgárral folytatott hosszas beszélgetései során Kurkó Gyárfás bevallotta, hogy mindvégig kommunista volt.⁶³ Sőt, Balogh Edgár kimondta azt is, hogy ők (értsd Kurkó és Balogh) a „szocializmus létrehozásáért

és a pártért harcoltak a román néppel vállalva”.⁶⁴ Kurkó feldűltan kijelentette, hogy megbízhatóságát két szovjet kommunista apparátus ellenőrizte, sőt, MNSZ-es harcostársai jól ismerték, és mindezen megbízhatósága és elismertsége ellenére fasisztaként ítélték el, ami rendkívüli módon bántotta őt.⁶⁵ A maga is börtönviselt Balogh⁶⁶ azzal vigasztalta Kurkót, hogy „[...] Mi betöltöttük történelmi kötelességünket, mi harcoltunk a szocializmus építéséért, a pártért [...]. Mindezek ellenére becsuktak minket. Később, Sztálin halála után tisztázódott, hogy Sztálin kifelé a kommunizmus szimbóluma volt, befele pedig egy gögös ember, aki kommunistákat ölt, több száz kommunistát, hogy egyedül ő maradhasson.”⁶⁷ A hosszú lehallgatási szövegekben egyetlen sor sem esik arról, hogy az erdélyi magyar közösségért tettek volna valamit.

A kérdés már csak az, hogy mennyiben teljesítették azt az erdélyi magyar történelmi örökséget, amelyet Bethlen Gábor hagyott örök érvényű gondolatával: „Nem mindig lehet megtenni, amit kell, de mindig meg kell tenni, amit lehet!”

https://www.researchgate.net/publication/339210189_A_GEOGRAPHICAL_OVERVIEW_OF_THE_ADMINISTRATIV_TERRITORIAL_CHANGES_AT_DISTRICT_LEVEL_WITH_A_CASE_STUDY_ON_THE_VELIKO_TARNOVO_DISTRICT (Utolsó letöltés: 2022. 08. 30.)

⁶¹ A Szovjetunióban már 1928-tól létezett önálló autonóm terület a szovjet Távol-Kelet déli részén. 1928-ban a Szovjetunió Központi Végrehajtó Bizottsága úgy döntött, hogy a távol-keleti Birszo-Bidzhansky körzetben felállítja a Dolgozó Zsidók Letelepítési Bizottságát. Két évvel később megalakult a Birszo-Bidzsanszkij nemzeti körzet, 1934-ben pedig a Szovjetunió kormányának döntése alapján Zsidó Autonóm Területté alakult át, melynek központja Birobidzsan város lett.

⁶² Buruiană, Ovidiu: Antifascism și naționalism ca pretexte în strategia de comunizare a României (1944–1948). *Xenopoliana*, 1999/1–2, 1–16. (Utolsó letöltés: 2022. 08. 30.)

⁶³ ACNSAS I 1095985/1 Kurkó Gyárfás, 202.

⁶⁴ *Uo.*

⁶⁵ *Uo.* 203.

⁶⁶ 1949–1951, illetve 1952–1954 között ült börtönben, 1956-ban rehabilitálták.

⁶⁷ ACNSAS I 1095985/1 Kurkó Gyárfás, 202.

Popély Árpád

A magyar kisebbség a második világháború utáni Csehszlovákiában, 1945–1948

A második világháború kimenetele Európa politikai, katonai és gazdasági megosztásához vezetett. Amíg Nyugat-Európa a demokratikus fejlődés útját járta, addig Közép- és Kelet-Európa országai – köztük Magyarország és Csehszlovákia is – a Szovjetunió érdekszférájának részévé váltak. A háború utáni kisebbségellenes légkört a szovjet befolyás alá kerülő országokban – részben a hitleri Németország és a sztálini Szovjetunió gyakorlatától inspirálva – gyakran a kisebbségek nélküli homogén nemzetállamok létrehozására, a kisebbségek kitelepítésére vagy kölcsönös kicserélésére használták ki. Mindez elsősorban a térség német kisebbségeit sújtotta, Csehszlovákia azonban a magyar kisebbséget is kollektív bűnösnek kezelte, s nemcsak német, hanem teljes magyar lakossága kitelepítésére törekedett.

A LAKOSSÁGCSERÉVEL KOMBINÁLT KITELEPÍTÉS TERVE

A nem szláv kisebbségek kitelepítésének gondolatát az Edvard Beneš által vezetett londoni csehszlovák emigráció fogalmazta meg. Beneš 1941 februárjában

kidolgozott tervében még német és magyar vonatkozásban is bizonyos határkiigazítással, s a határkiigazítások után hátramaradó kisebbségi lakosság kölcsönös kicserélésével számolt.¹ Tervei azonban a háború előrehaladtával, Németország háborús vereségének egyre valószínűbbé válásával fokozatosan radikalizálódtak, s a határmódosítással kombinált részleges népcserére vonatkozó elképzeléseket idővel a német és magyar kisebbség területi változások nélküli, teljes kitelepítésének szándéka váltotta fel.

A több mint hárommillió német kisebbség háború utáni kitelepítéséhez Beneš már 1942–1943 folyamán megkapta a szövetséges nagyhatalmak, az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió elvi hozzájárulását. A felvidéki magyarság kitelepítésének tervével a Sztálinnal és Vjacseszlav Mihajlovics Molotov szovjet külügyminiszterrel folytatott 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain állt elő nyilvánosan, amelyek során felvetette, hogy a magyarok kitelepítését a magyarországi szlovákokért való kicserélésükkel, vagyis egyfajta lakosságcserével is össze lehetne

kötni.² A szovjet vezetők egyetértésüket fejezték ki Beneš elképzeléseivel, s a Szovjetunió ezt követően a cseh–szlovák nemzetállami törekvések, illetve a német és a magyar kisebbség kitelepítésének első számú támogatójává vált.

A kitelepítésekhez való hozzájárulásra a londoni csehszlovák emigráns kormány hivatalosan 1944. november 23-án kérte fel a három szövetséges nagyhatalmat. A 26 pontból álló, s elsősorban a németek kitelepítésének kérdésével foglalkozó memorandum szintén hangsúlyozta, hogy a „jelentős számú” szlovák kisebbség jelenléte Magyarországon lehetővé teszi, hogy a magyar „problémát” esetleg lakosságcsere keretében oldják meg. A csehszlovák kormány ugyan nem zárta ki, hogy a németek és magyarok döntő többségének kitelepítése után maradjon még a köztársaság területén bizonyos számú német és magyar lakosság, ezekre és utódaikra azonban az asszimiláció vár. Amint azt a memorandum leszögezte, a németek és magyarok nem kapják vissza korábbi nyelvi jogait, s „a dolgok végső rendezésénél senkinek sem lesz rá joga, hogy a csehszlovák bíróságokon, vagy a hivatalos

¹ Szarka László: A kollektív bűnösség elve a szlovákiai magyar kisebbséget sújtó jogszabályokban 1944 és 1949 között. In: *Jogfosztó jogszabályok Csehszlovákiában 1944–1949. Elnöki dekrétumok, törvények, rendeletek, szerződések*. Szerk. Szarka László. Komárom, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2005, 13.

² Vö. Az 1943. decemberi Beneš – Sztálin – Molotov megbeszélések dokumentumai. Ford. és s. a. r. Gulyás László. Szeged, JATE Történelem Diákkör, 1993.

érintkezésben a német vagy a magyar nyelvet használhassa”, és „senki nem igényelhet német vagy magyar iskolákat a gyermekei számára”.³

Az angolszász nagyhatalmak reagálása a csehszlovák memorandumra meglehetősen tartózkodó volt, s az amerikai és brit elutasításnak volt köszönhető az is, hogy az 1945. január 20-án aláírt magyar fegyverszüneti egyezménybe az erőteljes szovjet támogatás ellenére sem került bele a magyar kisebbség háború utáni egyoldalú kitelepítésének az elve. Amikor a fegyverszüneti egyezmény feltételeinek rögzítése során, 1945. január 15-én Zdeněk Fierlinger, a londoni csehszlovák kormány moszkvai követe kifejtette kormánya azon óháját, hogy az egyezménybe foglalják bele a szlovákiai magyarság háború utáni kitelepítését, Molotov a támogatásáról biztosította a csehszlovák követelést, William Averell Harriman moszkvai amerikai nagykövet ugyanakkor határozottan elutasította, John Balfour brit nagykövet pedig a majdani békekonferencia hatáskörébe tartozónak tekintette a kérdést.⁴

A Klement Gottwald által vezetett moszkvai kommunista emigráció és a honi szlovák ellenállás kezdetben nem rendelkezett kiforrott állásponttal a magyar és a német kisebbség háború utáni sorsával kapcsolatban, Beneš moszkvai útját követően azonban mindkettő átvette a londoni emigráns kormány elképzeléseit. Az első magyar- és német-

ellenes jogfosztó rendelkezések megalkotására nem is kellett a háború végéig várni, azok már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek. A felkelést irányító Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) már ekkor rendeleteket hozott többek között az Esterházy János által vezetett szlovákiai Magyar Párt feloszlásáról, valamint a magyar iskolák bezárásáról és a magyar nyelvű istentiszteletek korlátozásáról.

A kisebbségellenes intézkedések alapdokumentumává és hivatkozási forrásává az új csehszlovák kormány 1945. április 5-én Kassán kihirdetett programja vált, amelynek megszövegezése már egyenesen a kommunisták nevéhez fűződik. A kormányprogram közzétételét követően elnöki dekrétumok, kormány- és szlovák nemzeti tanácsi rendeletek sokasága látott napvilágot, amelyek a német és magyar kisebbséget gyakorlatilag törvényen kívül helyezték. A kisebbségellenes jogalkotást Edvard Beneš köztársasági elnök dekrétumai szimbolizálják, közülük is elsősorban az 1945. augusztus 2-án kelt 33/1945. számú alkotmánydekrétum, amely a teljes magyar és német kisebbséget megfosztotta csehszlovák állampolgárságától. Emellett további jogszabályok mondták ki többek között a magyarok (és németek) vagyonának elkobzását és szétosztását, elbocsátásukat az állásukból, nyugdíjuk és szociális járulékok megvonását, kizárásukat a politikai pártokból, a korábbi önkormányzatokat

Edvard Beneš 1943 decemberében állt elő először a felvidéki magyarság lakosságcserével kombinált kitelepítésének tervével. Fotó: Store Norske Leksikon

felváltó nemzeti bizottságokból, az egyetemekről és főiskolákról. Megvonták a magyarok választójogát, iskoláikat bezárták, egyesületeiket feloszlatták, betiltották magyar könyvek és újságok kiadását és behozatalát, a magyar nyelv használatát a közhivatalokban és az egyházi szertartásokban, s több helyütt betiltották és büntették a magyar nyelv nyilvános helyen való használatát is. A magyarok és németek rádiókészüléket sem birtokolhattak, házaikból, lakásaikból bármikor ki lehetett őket lakoltatni, s bármikor közmunkára lehetett őket kötelezni.⁵ Pozsonyban a városi nemzeti bizottság 1945 júniusában még a város német és magyar lakosságának a megjelölését is elhárította, aminek a megvalósításáról azonban a kedvezőtlen nemzetközi visszhangtól tartva – valószínűleg felsőbb utasításra – végül lemondtak.⁶

³ *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. II., Washington D. C., 1960, 1227–1237.

⁴ Fierlinger, Zdeněk: *Ve službách ČSR. Paměti z druhého zahraničního odboje*. Díl 2. Praha, Svoboda, 1948, 544–545.

⁵ A kassai kormányprogramot és a legfontosabb magyarellenos jogszabályokat magyar fordításban közzétette: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés 1945–1948. Történeti háttér, dokumentumok és jogszabályok*. Szerk. Popély Árpád – Šutaj, Štefan – Szarka László. Máriabesnyő – Gödöllő, Attraktor, 2007.

⁶ Zápisnica napísaná na 18. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 8. júna 1945; Zápisnica napísaná na 20. plenárnom zasadnutí Národného výboru, konanom dňa 22. júna 1945. Archív hlavného mesta SR Bratislavy, f. Národný výbor v Bratislave 1945 – 1950, inv. č. 1.

A magyar- és németellenes jogalkotással párhuzamosan megkezdődtek a két kisebbség kitelepítésének előkészületei is. A csehországi szudétanémetek ún. *vad elűzése* 1945 májusában, az új hatalom berendezkedését követően azonnal megkezdődött. A kitelepítést végül szabályozott keretek közé terelő potsdami konferenciáig több százezer, összességében pedig közel hárommillió németnek kellett elhagynia otthonát.

1945 tavaszán hasonló folyamat vette kezdetét a felvidéki területeken is. Kassán már 1945 márciusában és áprilisában több ezer magyar családot kényszerítettek arra, hogy – legfeljebb 50 kilogrammos kézipoggyással – hagyja el az ország területét, Pozsonyból pedig 1945. május 3-án megkezdtek a magyarok internálását a pozsonyligetfalui internálótáborba. A pozsonyi magyarok internálását indokoló végzés szerint, mivel kétségtelen, hogy az érintettek magyar nemzetiségűek, „tartózkodásuk Pozsony város területén az államérdekre való tekintettel nem kívánatos”. A kassaihoz és pozsonyihoz hasonló események nem kerültek el a többi magyarlakta várost sem. A helyi hatóságok a magyar lakosságot több helyütt hirdetményekben szólították fel, hogy „önként” távozzék Magyarországra, mert ellenkező esetben „hivatalból” lesz kiutasítva Csehszlovákiából.

Szlovákia-szerre megkezdődött a Magyarország trianoni területéről 1938 után beköltözött magyarok letartóztatása, internálása és kitoloncolása is. Csehszlovák adatok szerint 1945 májusában és júniusában néhány hét leforgása alatt 31 780 magyart toloncoltak

Oblasné veliteľstvo Národnej bezpečnosti Bratislava I.

Císlo: 2670/45. pr. 1945. Bratislava, dňa 27/VII. 1945.

Vec: vd. Maria Alžbeta Schmidt
príkazanie pobytu v Petržalke.

Výmer.

V smysle § 37. zák. čís. 151/1936 Sb. z. a nar. a § 2. zák. čís. 190/1939 Sl. z. oblasné veliteľstvo Národnej bezpečnosti Bratislava I. prikazuje pobyt v Petržalke

vd. Maria Alžbeta Schmidt

nar. 5/VII. 1904 v Bratislave, okres átto,
prisl. do Bratislavy, okres átto, stav vдова,
zamestnaním domáca, bytom v Bratislave Lamačská cesta č. 5.
s tým, že menovaný sa nesmie z uvedenej obce vzdialiť do inej časti ČSR, smie sa ubytovať iba v budovách, postavených pred rokom 1918 a svoj príchod musí ihneď zhlásiť na okresnom veliteľstve Národnej bezpečnosti.

Menovaný je povinný ihneď po doručení tohto výmeru, vzdialiť sa z Bratislavy a ubytovať sa v Petržalke.

Dôvody:

Je neoborné, že ste maďarskej národnosti, preto Vaše zdržovanie na území mesta Bratislavy s ohľadom na štátne záujmy ste nežiaducím.

Deti: Elenora, nar. 28/XI. 1929
Magda " 8/VII. 1931

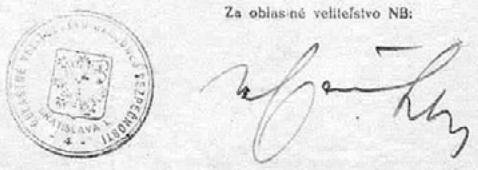
Tento príkaz sa vzťahuje i na _____

Neposlušnosť tohto príkazu sa trestá podľa odst. 1 § 170 zák. čís. 151/1936 Sb. z. a nar. peňazitým trestom do Kčs 60.000, prípadne trestom na slobode do 6 mesiacov.

Proti tomuto výmeru možno podať odvolanie k poverenictvu SNR pre veci vnútorne v Bratislave cestou tunajšieho úradu do 15 dní odo dňa doručenia.

Odkladný účinok bol v smysle § 77 vl. nar. č. 8/1928 Sb. z. a n. vylúčený, nakoľko to naliehavý záujem verejný vyžaduje; proti rozhodnutiu, ktorým sa vylučuje odkladný účinok, odvolanie nie je prípustné.

Za oblasné veliteľstvo NB:

„Kétségtelen, hogy az érintett magyar nemzetiségű, ezért tartózkodása Pozsony város területén az államérdekre való tekintettel nem kívánatos.”
A pozsonyi magyarok internálását indokló végzés (1945).
Fotó: Fórum Kisebbségkutató Intézet Archívuma

át a magyar határon.⁷ Miután azonban az őshonos magyar lakosság kitelepítésének ügye nagyhatalmi jóváhagyás hiányában még mindig nyitott kérdés volt, a csehszlovák kormány a győztes nagyhatalmak 1945. július 17-én kezdődő potsdami konferenciája előtt újból megpróbálta megszerezni jóváhagyásukat nemcsak a német, hanem a magyar lakosság kitelepítéséhez is. Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár 1945. július 3-án

jegyzékben kérte fel a nagyhatalmakat, hogy közelgő értekezletükön tűzzék napirendre a magyar kisebbség kitelepítésének a kérdését. A jegyzék szerint a kitelepítés 2–2,5 millió németet és kb. 400 ezer magyart érintene, a magyarokkal kapcsolatban pedig ismét kilátásba helyezte, hogy egy részük kitelepítése lakosságcsere formájában is megvalósulhatna, hiszen Magyarországról állítólag 345 ezer szlovák kíván áttelepülni Szlovákiába.⁸

⁷ Jablonický, Jozef: *Slovensko na prelome*. Bratislava (Pozsony), Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965, 398.

⁸ *Foreign Relations of the United States 1945*. Vol. I. Washington D. C., 1960, 646–647.

Az 1945. augusztus 2-án véget ért potsdami konferencia azonban csupán részben tett eleget a csehszlovák igényeknek. A konferencia záródokumentuma csak a német kisebbség kitelepítéséhez járult hozzá, a magyar lakosság egyoldalú kitelepítésével az értekezlet nem foglalkozott. A potsdami határozatot a csehszlovák kormány mégis megpróbálta úgy értelmezni, mintha a kitelepítés a magyarokra is vonatkozna. Maga Jan Masaryk csehszlovák külügyminiszter jelentette ki a prágai kormány 1945. augusztus 3-i ülésén, hogy bár „a potsdami konferencia kizárólag a német kérdéssel foglalkozott, azért az a tény, hogy a magyarok kitelepítéséről nem történt említés, nem jelenti azt, hogy azt nem lehetne végrehajtani”.⁹ Vladimír Clementis külügyi államtitkár pedig két héttel a potsdami értekezlet befejezése után, 1945. augusztus 16-án újabb jegyzékkel fordult a nagyhatalmakhoz, amelyben a németek kitelepítésére vonatkozó határozatra hivatkozva kifejtette kormánya azon meggyőződését, hogy a nagyhatalmak feltételezhetően egyetértenek majd a csehszlovákiai magyar és a magyarországi szlovák lakosság cseréjével.¹⁰

A CSEHSZLOVÁK-MAGYAR LAKOSSÁGCSERE

A csehszlovák kormánynak a budapesti Szövetséges Ellenőrző Bizottság melletti képviselője, Dalibor M. Krno hivatalosan 1945. szeptember 3-án kezdeményezte a magyar kormánynál, hogy kezdjenek kétoldalú tárgyalásokat egy lakosságcsere-egyezmény megkötéséről. Krno a Gyöngyösi János

magyar külügyminiszterrel folytatott megbeszélése során kijelentette, hogy a magyar lakosság kitelepítésére két lépésben kerülne sor: egy részüket a lakosságcsere keretében, a többiek egyoldalúan telepítenék át Magyarországra. Gyöngyösi ezzel szemben határozottan elutasította mind az egyoldalú kitelepítést, mind a kényszerű lakosságcserét, mondván, hogy annak során 600 ezer magyart kellene kicserélni 60 ezer szlovákért. Véleménye szerint ilyen aránytalan cserénél a népcserének egyúttal területcserét is kellene jelentenie, ha tehát „Szlovákia a magyaroktól jövőjének biztonságáért érdekében meg akar szabadulni [...], akkor csupán a határt kell megfelelően kiigazítani és nincs szükség arra, hogy embertelenül a lakosok százezreit mozdítsák ki helyéről”.¹¹

A magyar kormány végül mégis rákényszerült a tárgyalások felvételére és a lakosságcsere-egyezmény aláírására. A csehszlovák, illetve szlovák hatóságok ugyanis 1945 őszén azzal a nem titkolt szándékkal kezdték meg a magyar lakosság országon belüli széttelepítését, vagyis csehországi deportálását, hogy rákényszerítsék Magyarországot legalább a lakosságcsere elfogadására. A lakosságcsere-egyezményt ilyen körülmények között teljes egészében a csehszlovák fél által diktált feltételek mellett írták alá, amelyek közül a legsérelmesebb az volt, hogy amíg a magyarországi szlovákok önként jelentkeztek a Csehszlovákiába való áttelepülésre, addig a csehszlovák fél szabad kezet kapott

az áttelepítendő magyarok kiválasztására.

A csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény aláírására – két prágai tárgyalási fordulót követően – 1946. február 27-én került sor Budapesten. A Vladimír Clementis csehszlovák külügyi államtitkár és Gyöngyösi János magyar külügyminiszter által aláírt egyezmény V. cikkelye lehetővé tette a csehszlovák kormány számára, hogy annyi szlovákiai magyart telepítsen át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre. A magyar félnek ezen túlmenően az egyezmény VIII. cikkelyében vállalták kellett azt is, hogy a kölcsönösségen alapuló népcserén felül átveszi a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.¹²

A magyarországi szlovákok számát 4–500 ezerre becsülő csehszlovák fél eredendően a teljes szlovák kisebbség áttelepülésével, s ugyanennyi felvidéki magyar áttelepítésének a lehetőségével számolt. A Csehszlovák Áttelepítő Bizottság (CSÁB) a lakosságcsere-egyezmény értelmében hat héten át propagálhatta a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés gondolatát, s három hónap állt rendelkezésére az áttelepülni kívánók jelentkezésének összegyűjtésére. A bizottság a határidő lejártáig, vagyis 1946. május 27-ig 90 090 magyarországi szlovák jelentkezését gyűjtötte össze. Mivel indokolt esetben a jelentkezési határidőt egy hónappal meg lehetett

⁹ *Dekrety prezidenta republiky 1940 – 1945. Dokumenty.* K vydání přípr. Jech, Karel – Kaplan, Karel. Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk, 1995, 384.

¹⁰ *Foreign Relations...* II. i. m. 1960, 1269–1270.

¹¹ *Miniszter úr beszélgetése Krno követtel csehszlovák kérdésekben.* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL), f. Külügyminisztérium TÜK-iratai (KÜM-TÜK) 1945–1964, Csehszlovákia, 31. d., 32.250/1945,

¹² A lakosságcsere-egyezmény szövegét közzétette: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés...* i. m. 2007, 232–240.

hosszabbítani, a névjegyzékbe felvettek száma 1946. június 27-éig 97 610-re emelkedett, majd a későbbi visszajelentkezések, illetve a jegyzék pontosítása után 95 421-re módosult.¹³

A Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok kiválasztását a Szlovák Telepítési Hivatal (SZTH) irányította, amely az áttelepítendőket kijelölésénél többek között a vagyoni, a területi, a politikai és a vallási szempontot vette figyelembe. Amint azt Ján Čech, az SZTH elnöke az SZNT Elnökségének 1946. március 18-i ülésén megfogalmazta, elsősorban a szlovákiai magyarság vagyonosabb rétegeit, vagyis a jómódú városi polgárságot és földműveseket, valamint az értelmiséget telepítenék át Magyarországra, miközben a fő cél a magyar etnikai terület három vagy négy részre történő feldarabolása lesz.¹⁴ Azt még nem tudjuk, hogy az érintettek vallási hovatartozása mennyit nyomott a latban, mindenestre tény, hogy a református vallásúak magasan felülreprezentáltak voltak mind az áttelepítésre kijelöltek, mind pedig az áttelepítettek között. Mindebben a református egyház „magyar egyházként” történő elkönyvelése mellett nyilván szerepet játszott az is, hogy a reformátusok számos településen módosabbak voltak a más hitfelekezethez tartozóknál.¹⁵

Csehszlovákiának a lakosságcsere-egyezmény értelmében hat hónap állt rendelkezésére az áttelepítendő szlovákiai

magyarok kiválasztására és névjegyzékük átadására. A csehszlovák kormány a határidő lejárta előtt egy nappal, 1946. augusztus 26-án át is nyújtotta a magyar kormánynak az áttelepítésre kijelölt magyarok három névjegyzékét, amelyek közül az első a paritásos csere keretében, a második és harmadik pedig a háborús bűnösség címén áttelepítendőket listáját tartalmazta. A lakosságcsere magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) kimutatása szerint a lakosságcsere-egyezmény V. cikkelye alapján a paritásos csere keretében áttelepítésre kijelölt magyarok száma 106 398, az egyezmény VIII. cikkelye alapján áttelepítendő „háborús bűnösöké” pedig több mint 24 ezer, családtagokkal együtt 75 114 volt. Csehszlovákia tehát a lakosságcsere-egyezmény hatályán belül összességében 181 512 magyart, a felvidéki magyarság közel egyharmadát akarta áttelepíteni Magyarországra.¹⁶

A csehszlovák fél a lakosságcsere már 1946. szeptember végén el akarta indítani, s szándékai szerint azt az év végéig le is bonyolították volna. A magyar kormány ugyanakkor a felvidéki magyarság tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása és az áttelepítendőkhöz történő paritáson felüli besorolása miatt nem járult hozzá a népcsere megindításához. A lakosságcsere-egyezmény pontatlanul megfogalmazott VIII. cikkelye ugyanis elmulasztotta meghatározni a csehszlovák kormány által egyoldalúan

áttelepíthető háborús bűnösök számát. Mindez pedig azt eredményezte, hogy a szlovák népbíróóságok felsőbb utasításra, általában mondvacsinált indokokkal ezerszám helyezték vád alá és ítélték el a magyarokat, hogy háborús bűnösség címén egyoldalúan át lehessen őket telepíteni Magyarországra. A népbíróóság elé idézett magyarok elleni vád általában az volt, hogy magyar pártok és más magyar szervezetek tagjai voltak, valamint hogy 1938-ban részt vettek a községükbe bevonuló magyar honvédség fogadásán. Noha az 1947 végéig működő szlovák népbíróóságoknak még így is csupán 4812 magyart sikerült elítélniük,¹⁷ az SZTH már 1946 nyarán feljogosítva érezte magát arra, hogy háborús bűnösség címén magyarok tízezreit próbálja meg egyoldalúan áttelepíteni Magyarországra.

A csehszlovák fél tehát a magyarellenes politika szolgálatába állította a népbíróóságokat is, amelyek ítéletei aránytalanul és feltűnően sok magyart érintettek. A sokszor tömegessé váló perek közül a legnagyobb a kassai magyar per volt, amelyben 1946 augusztusában pár nap leforgása alatt több száz magyart nyilvánítottak háborús bűnössé, ítélték börtönbüntetésre és teljes vagyonekobzásra. A magyarellenes népbíráskodás szimbólumának Esterházy János elítélése tekinthető, akit a pozsonyi Szlovák Nemzeti Bíróság 1947. szeptember 16-án – annak ellenére, hogy 1942-ben ő volt a háborús szlovák törvényhozás

¹³ *Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946 – 1948.* Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), f. Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (ÚP SNR), 311. d.

¹⁴ *Zápisnica zasadnutia Predsedníctva.* SNR zo dňa 18. marca 1946. SNA, f. ÚP SNR, 3. d.

¹⁵ Vö. Somogyi Alfréd: Amikor (kollektív) bűn volt magyarnak lenni a Felvidéken. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologica Reformatia Transylvanica*, 2017/1, 154–156.

¹⁶ *Kimutatás a lakosságcsere egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Számszerű kimutatás.* MNL OL, f. Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság (MÁK) – áttelepítési nyilvántartások, 117. d.

¹⁷ Rašla, Antonín: *Ludové súdy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdництва.* Bratislava (Pozsony), Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1969, 153.

Az 1947. április 11-én, illetve 12-én meginduló csehszlovák-magyar népcserére 1948 decemberéig tartott. 1947 májusában Galántáról kitelepített magyarok. Fotó: Fortepan / Fortepan, 32734

egyetlen képviselője, aki nem szavazta meg a zsidó lakosság deportálását lehetővé tévő alkotmánytörvényt – halálra ítelt. A magyar elítéltek magas számával, s a szlovákiai magyarság vezetőjének tekintett Esterházy elítélésével a hatalom a magyar kisebbség háborús bűnösségét, jog- és vagyonfosztásának, valamint kitelepítésének jogosságát igyekezett igazolni. Esterházy halálos ítéletét csupán azért nem hajtották végre, mivel a szovjet katonai szervek már 1945 nyarán a Szovjetunióba hurcolták, ahol 10 év kényszermunkatáborra ítélték.¹⁸

A „háborús bűnösök” túlméretezett számára a magyar kormány már az áttelepítésre kijelölt magyarok névjegyzékének átadása előtt, majd pedig az azt követő tárgyalásokon is folyamatosan figyelmeztette a csehszlovák felet. Amint azt az egyik, 1946. augusztus 14-én kelt

magyar jegyzék megfogalmazta: „ha a csehszlovák kormány [...] az egyenlőségen alapuló cserén felül 100 000 magyart akar háborús főbűnösség címén vagyonából kifosztva Magyarországra kitelepíteni, akkor a paritás elvén alapuló lakosságcsere-egyezmény tárgyalanná válik és végre nem hajtható”.¹⁹ Csehszlovákia számára ezt követően ismét a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása, pontosabban annak 1946 novemberében útjára indított második hulláma vált azzá a zsaroló eszközzé, amellyel rákényszerítette Magyarországot a lakosságcsere megindítására.

A végül 1947. április 11-én, illetve 12-én meginduló népcsere (11-én a magyarországi szlovákok áttelepülése, 12-én a szlovákiai magyarok áttelepítése vette kezdetét) 1948 decemberéig tartott. A MÁK 1949. január

27-én kelt zárójelentése szerint a lakosságcsere-egyezmény keretén belül összesen 71 215 magyarországi szlovák települt át Csehszlovákiába, ahonnan 87 839 felvidéki magyart telepítettek át Magyarországra.²⁰ Ettől némileg eltérő adatokat tartalmazott a CSÁB 1949. január 20-i zárójelentése, amely szerint a Csehszlovákiába áttelepülő magyarországi szlovákok száma 71 787, a Magyarországra áttelepített szlovákiai magyaroké pedig 89 660 volt.²¹

A magyar diplomácia sikereként könyvelhető el, hogy a népcsere végrehajtása során sikerült megakadályoznia a háborús bűnösnek minősített magyarok tervezett tömeges méretű áttelepítését, kudarcjai közé pedig, hogy minden igyekezete ellenére sem sikerült betartatnia a vagyoni kölcsönösséget. Amíg ugyanis Magyarországról elsősorban az ottani szlovák lakosság szegényebb rétegei jelentkeztek áttelepülésre, Csehszlovákiából főleg a magyar lakosság vagyonosabb rétegeit, az értelmiséget és a módosabb földműveseket telepítették át Magyarországra. Mindez nyilván nem véletlenül, hanem tudatosan történt, hiszen a kitelepítés, s általában a magyar lakosság jogfosztásának egyik célja vagyonának a megszerzése és a magyaroktól elkobzott vagyonba beültetett szlovákok kezére juttatása volt.²²

A lakosságcsere ugyan legfőbb célját, a magyar kisebbség felszámolását nem érte el, és sokkal

¹⁸ Esterházy politikusi és életpályájára lásd Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála*. h. n., Méry Ratio, 2010.

¹⁹ *Magyar jegyzék a csehszlovák kormányhoz*. MNL OL, f. Külügyminisztérium, Béke-előkészítő Osztály, 43. d., 2078/pol-1946.

²⁰ *Az áttelepítés befejezéséről szóló statisztika*. MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 53. d., 1691/pol-1949.

²¹ *Konečná správa o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946 – 1948*. SNA, f. ÚP SNR, 311. d.

²² A lakosságcserevel kapcsolatban lásd többek között: Vadkerty Katalin: *A belső telepítések és a lakosságcsere*. Pozsony, Kalligram, 1999; *Ottthonatlan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák-magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Szerk. Molnár Imre – Szarka László. Komárom, MTA Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2007; „Vonatok északnak és délnek”. *A második világháborút követő szlovák-magyar lakosságcsere története és következményei*. Összeáll. és szerk. Szederjesi Cecília. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2010.

inkább meggyengítette a magyarországi szlovák kisebbséget, mint a felvidéki magyarságot, a magyar kisebbség mintegy 15%-ának kitelepítésével, valamint a több tízezer bel- és külföldi szlovák letelepítésével sikerült jelentősen átalakítani számos, korábban színtiszta magyar település és régió etnikai arculatát. A telepítések ráadásul nem csupán a magyarok által lakott országrészek etnikai jellegét változtatták meg, hanem máig ható, kitörölhetetlen nyomokat hagytak a magyar kisebbség társadalom- és művelődésszerkezetén is, mivel elsősorban városi polgárságát és értelmiségét, valamint falusi nagy- és középbirtokosságát sújtották.

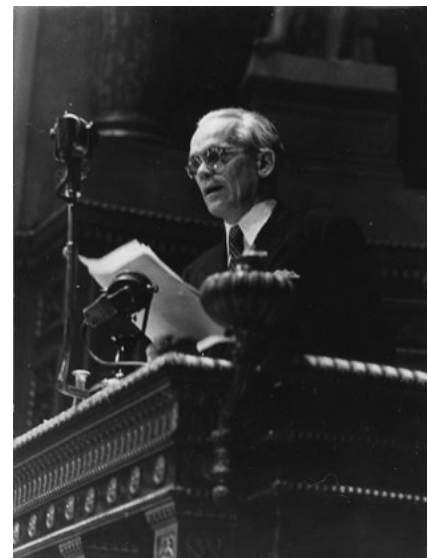
A SZLOVÁKIAI MAGYARSÁG CSEHORSZÁGI DEPORTÁLÁSA

A lakosságcsere mellett a szlovákiai magyarság számának csökkentését, ezen túlmenően pedig a lakosságcserétől ódzkodó Magyarországgal szembeni nyomásgyakorlást célozta a magyar lakosság csehországi deportálása. Az akciót hivatalosan a hárommillió szudétanémet kitelepítése miatt előállt csehországi munkaerőhiánnyal indokolták, valójában azonban sokkal inkább szolgálta a Magyarországgal szembeni nyomásgyakorlást és a magyarlakta területek elszlovákosítását, mint a munkaerő biztosítását a cseh országrészek számára. Az akciót Edvard Beneš általános munkakötelezettségről rendelkező 88/1945. számú elnöki dekrétumára hivatkozva hajtották végre. Az 1945. október 1-jén kelt dekrétum elvileg

nemzetiségi megkülönböztetés nélküli közmunkarendelet volt, amely szerint a háború okozta károk helyreállítása céljából közmunkára lehetett kötelezni minden 16 és 55 év közötti férfit, illetve 18 és 45 év közötti nőt. A munka időtartamát egy évben határozta meg, amely indokolt esetben legfeljebb hat hónappal meghosszabbítható.²³

A csehországi deportálás, vagy ahogyan hivatalosan nevezték, a „munkaerő-toborzás” két hullámban zajlott. 1945. október 25-én kezdődő első hulláma december 4-ig tartott, leállítására pedig csupán azt követően került sor, hogy december 3-án Prágában megkezdődtek a lakosságcsere-egyezmény megkötését célzó csehszlovák-magyar tárgyalások. A hivatalos csehszlovák adatok szerint a közel másfél hónap alatt a Szlovák Telepítési Hivatal összesen 9247 magyart szállított Cseh- és Morvaországba. A deportálásoknak ezt az első hullámát elsősorban az különbözteti meg az egy évvel későbbi másodiktól, hogy ekkor még „csupán” munkaképes férfiakat köteleztek a csehországi munkára, akik ráadásul a karácsony közeledtével haza is térhettek az otthonaikba.²⁴

A deportálások második, az előbbinél jóval nagyobb tömegeket érintő, s kíméletlenebbül végrehajtott szakasza a tervek szerint mintegy 250 ezer szlovákiai magyart érintett volna.²⁵ Megindítására a prágai kormány 1946. november 5-i jóváhagyása alapján, azt követően került sor,

Gyöngyösi János külügyminiszter beszédet mond a párizsi békekonferencián, 1946 augusztusában. A magyar diplomácia sikerének számított, hogy a népcsera végrehajtása során sikerült megakadályozni a magyarok tömeges áttelepítését, kudarcának pedig, hogy nem sikerült betartatni a vagyoni kölcsönösséget.

Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár

hogy Magyarország nem járult hozzá a lakosságcsere 1946. szeptemberi megkezdéséhez, sem pedig a 200 ezer felvidéki magyarnak a párizsi békekonferencián Csehszlovákia által felvetett egyoldalú áttelepítéséhez.²⁶

A karhatalmi erők igénybevételel végrehajtott, 1946. november 17-én kezdődő „toborzás” a következőképpen zajlott: a kiszemelt települést katonai egységek zárták körül, majd elrendelték a kijárási és a csoportosulási tilalmat. Az előre elkészített névjegyzékek alapján kijelölt családoknak kézbesítették a csehországi munkaszolgálatukról rendelkező végzést, valamint a magukkal vihető tárgyak, élelmiszerek és állatállomány jegyzékét tartalmazó utasítást. A kijelölt

²³ A dekrétumot magyar fordításban közzétette: *Beneš-dekrétumok és a magyar kérdés... i. m.* 2007, 200–207.

²⁴ Az 1945 őszi deportálásokra vonatkozóan lásd: Vadkerty Katalin: *A deportálások. A szlovákiai magyarok csehországi kényszerközmunkája 1945–1948 között.* Pozsony, Kalligram, 1996, 11–16.

²⁵ Zápis zo zasadnutia spoločnej porady Predsedníctiev KSČ a KSS zo dňa 2.12.1946. SNA, f. Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska, 789. d.

²⁶ Zápis 35. schůze třetí vlády, konané dne 5. listopadu 1946. Národní archiv České republiky, Praha (a továbbiakban: NA), f. Ústřední výbor Komunistické strany Československa, 100/24, sv. 141, a. j. 1494.

családokat, ha a községnek volt vasútállomása, akkor onnan, ha nem volt, akkor katonai tehergépkocsikon a legközelebbi vasútállomásra szállítva, szigorú őrizet alatt marhavagonokban indították útnak Csehországba. Az elszállítás a mínusz 20–25 °C körüli hidegben is általában fűtetlen vagonokban történt.

A prágai Magyar Meghatalmazotti Hivatalban 1946. november 21-én felvett jegyzőkönyv az egyik első érintett községben, Kőbölkúton lejátszódó eseményeket a deportáltak beszámolója alapján a következőképpen írta le: „Még szombaton, 1946. november 16-án szlovák katonaság zárta körül Kőbölkutat és kidobolták, hogy a cseh határvidékre leszünk áttelepítve. Erre nézve írásbeli felszólítást és tartalomjegyzéket kaptak azon dolgokról, amelyeket magukkal vihetnek. Azonkívül egy katona és két civil bejárta azokat a házakat, amelyeknek lakóit áttelepítésre jelölték ki és kikézbésítették az úgynevezett *Pridelováci výmert*, amely pontosan tartalmazza, hogy mikor történik az áttelepítés és hogy az hova irányul. [...] Az egész falu elhatározta, hogy nem megy el szülőföldjéről és ezért nem is csomagolt és nem is készülődött fel az áttelepítésre. Kedden, november 19-én nem volt szabad senkinek sem elhagyni a házát. E napon történt az erőszakos elhurcolás. Az elhurcolás során az ellenállást a legbrutálisabb módon törték meg, az ellenállókat puskatussal összeverték és összekötötték, a passzív viselkedőket pedig megragadták és erőszakkal, puskacsővel kényszerítették a teherautóra, amely

beállt az udvarra. Az emberek után hajigálták holmijaikat és kevés élelmiszert, amit éppen kéznél találtak. Nem voltak tekintettel a betegekre és csecsemőkre sem. [...] Ennek a transzportnak az összeállításánál az emberek véleménye szerint az irányadó elv az volt, hogy öt holdnál kisebb gazdálkodókat szedtek össze. Vannak köztük olyanok is, akik reszlovakizálásra jelentkeztek. Ez alkalommal Kőbölkútnak körülbelül egynegyedét telepítették ki. A kőbölkúti állomáson marhavagonba tereltek bennünket és 19-én éjjel indult a szerelvény Párkányból és ma érkezett Prágába azzal, hogy holnap indítanak bennünket a cseh határvidékre. [...] Elvagyunk határozva, hogy a vagonokat nem hagyjuk el és önszántunkból nem megyünk a kijelölt helyekre, inkább a Magyarországra való áttelepítésünket kérjük.”²⁷

A deportáltak csehországi fogadtatása és szétosztása – a visszaemlékezők tanúsága szerint – a hajdani rabszolgavásárookra emlékeztetett. A deportáltaknak addig kellett a fűtetlen vagonokban, a vasútállomáson vagy valamely közeli épületben várakozniuk, amíg a magyar munkaerő iránt érdeklődő valamelyik cseh gazda ki nem választotta őket. Leghamarabb a jó erőben lévő, minél több munkaképes családtaggal rendelkező családok keltek el, a kisgyermekes, esetleg öreg, beteges szülőkkel érkező családoknak gyakran napokig kellett várakozniuk.²⁸

A deportálások, s azok végrehajtásának a háborús időkre emlékeztető módja érthetően

pánikhangulatot idézett elő a magyar lakosság körében. A deportálás szörnyűségeit látva, s azt tapasztalva, hogy a magyarországi áttelepítésre kijelölteket nem viszik Csehországba, a magyarok tömegesen ostromolták meg a pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatalt, a meghatalmazott közbenjárását kérve áttelepítésük elintézése érdekében. Az érintett települések lakosságának egy része – amennyiben tehette – elmenekült, a magyar határhoz közel eső falvak lakói pedig ösztönszerűen Magyarországon kerestek menedéket. A deportálást végrehajtó katonaság az ellenszegülővel vagy menekülővel szemben több alkalommal fegyvert is használt. A legnagyobb visszhangot kiváltó eset 1946. november 19-én a csalólóközi Gutoron történt, ahol a falu lakossága, miután azt tapasztalta, hogy a szomszédos Szemet község lakóit megkötözve és véresen viszik keresztül a falujukon, csónakokon igyekezett átmenekülni a Duna magyar oldalára. A Duna védőgátján cirkáló csehszlovák határőrség a menekülőkre tüzet nyitott, s lelőtte a 48 éves Sindler Ferencet, aki a helyszínen életét vesztette.²⁹

A deportálást hivatalosan ugyan a 88/1945. számú elnöki dekrétumra hivatkozva hajtották végre, a hatóságok eljárása azonban számos pontban ellenkezett annak előírásaival. A dekrétum például nem adott rá lehetőséget, hogy az ún. *torborzást* katonai és csendőri kísérettel végezzék, hogy egész családokat elszállítsanak, ráadásul 2. §-a szerint a munkakötelezettség nem vonatkozott

²⁷ *A szlovákiai magyarok deportálása*. Budapest, Magyar Külügyi Társaság, 1947, 15–16.

²⁸ A deportálás módjáról, az utazás körülményeiről, a deportáltak csehországi fogadtatásáról visszaemlékezéseket közöl Molnár Imre – Varga Kálmán: *Hazahúzott a szülőföld... (Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról, 1945–1953)*. Budapest, Püski, 1992; *A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948*. Szerk. Szarka László. Komárom, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003.

²⁹ *A szlovákiai magyarok deportálása... i. m.* 1947, 18.

többek között az állapotos asszonyokra várandósságuk harmadik hónapjának kezdetétől a szülést követő harmadik hónap végéig, a legalább egy 15 évnél fiatalabb gyermekről gondoskodó nőkre, valamint azokra a nőkre, akik maguk vezetik háztartásukat, s még legalább egy családtagról gondoskodnak. 3. §-a szerint nős férfiakat és férjezett asszonyokat is csak kivételes esetekben lehetett volna közmunkára kötelezni. Egyáltalán nem szabályozta a dekrétum a közmunkára kirendeltek vagyoni helyzetét, tehát nem adott lehetőséget ingatlan vagyónuk elkobzására, már csak azért sem, mivel 4. §-a eleve ideiglenes jellegű közmunkát feltételezett, amely lejárta után a „toborzottak” visszatérhettek volna otthonaikba.

A hatóságok ezzel szemben nemcsak hogy nem tartották be a dekrétum által kijelölt korhatárt, hanem egész családokat, gyermekeket, időseket, terhes asszonyokat is deportáltak, ráadásul katonai és csendőri karhatalom igénybevételével. A deportáltak hátrahagyott ingó és ingatlan vagyonát előbb lefoglalták, majd egy 1948. március 19-i kormányrendelet alapján kártérítés nélkül elkobozták, és a vagyonba betelepülő szlovák telepeseknek juttatták.³⁰

A magyar történeti szakirodalom gyakorlatilag a mai napig tényként kezeli, hogy a deportáltakat Cseh- és Morvaország határmenti területeire, a németek kitelepítése után üresen maradt ún. Szudéta-vidékre szállították. A korabeli dokumentumok szerint ugyanakkor a deportáltak többségét nem az ipari jellegű szudétanémet határvidékre, hanem

a Cseh- és Morvaország központi, mezőgazdasági munkára alkalmazható síkvidéki területeire szállították. A deportáltak sorsát figyelemmel követő pozsonyi Magyar Meghatalmazotti Hivatal minderről már 1947. május 2-án a következőket jelentette a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság számára: a deportáltak „kivételesen nélkül mezőgazdasági vidéken vannak elhelyezve, részben nagy uradalmakban, részben kisebb gazdaságokban. A Szudéta-vidéken ezekből a magyarokból nincsenek, vagy csak elenyésző csekély számban. Ezekre a vidékekre ugyanis csehek és szlovákok mentek, akik tulajdont kaptak ott a német vagyontól. Legsűrűbben az Elbamenti-síkságon vannak magyarjaink, a határvidék felé számuk fokozatosan csökken.”³¹

Amint arról a köbölkütiak elhurcolásáról felvett jegyzőkönyv is beszámolt, a deportálás elsősorban a felvidéki magyar lakosság kevésbé vagyonos rétegeit sújtotta. Az érintettek ennek okát hajlamosak voltak azzal magyarázni, hogy a módosabb gazdák a telepítési szervek megvesztegetésével kerültek el az elhurcolást. Nyilván nem zárható ki, hogy ilyen esetek is előfordulhattak. A vagyontalanabbak Csehországba deportálásának elsődleges oka mégis inkább az volt, hogy a vagyonosabb gazdákat magyarországi áttelepítésre jelölték ki, csehországi deportálásuk pedig lehetetlenné tette volna a Magyarországra történő áttelepítésüket.

A magyar lakosság többszázéves méretű csehországi széttelepítésére végül nem került sor, mivel Csehszlovákia és Magyarország időközben megegyezett a

lakosságcseréről folytatott tárgyalások újrafelvételében, majd pedig a népcseré megindításában, aminek eredményeként a csehszlovák hatóságok 1947. február 22-én leállították az akciót. A több mint három hónapig tartó második deportálási hullám során a hivatalos csehszlovák kimutatások szerint 41 666 magyart telepítettek át Cseh- és Morvaországba. Az erőszakkal elhurcoltakon kívül további 2489 személy állítólag önként települt át a cseh országrészekbe, 1946–1947 telén tehát összesen 44 155 magyar került át Szlovákiából Cseh- és Morvaországba. Különböző korabeli magyar becslések ugyanakkor ennél is jóval magasabbra, 60 és 100 ezer közöttire teszik a Csehországba hurcolt magyarok számát.³²

A deportáltak túlnyomó többsége, mintegy 90%-uk – részben még 1947–48 folyamán engedély nélkül, részben pedig 1949 első hónapjaiban szervezett formában – végül visszatérhetett a szülőföldjére. A felvidéki magyarság eredetileg végérvényesre tervezett csehországi széttelepítése így a lakosságcserével ellentétben nem járt tartós következménnyel, s a deportálások nem válhattak a dél-szlovákiai etnikai arányok megváltoztatásának eszközévé. A visszaemlékezők vallomásai mégis arról tanúskodnak, hogy a felvidéki magyarság történelmi emlékezetében a második világháború utáni, ún. *hármas tragédiája* – a Magyarországra történő áttelepítés, a csehországi deportálás és a reszlovakizáció – közül a szülőföldjéről, otthonából való elűzése, az ezzel járó vagyonvesztése és az idegen nyelvi környezetben való szétszórattatásának

³⁰ *Usnesení 4. schůze čtvrté vlády, konané dne 19. března 1948.* NA, f. Úřad Předsednictva vlády – běžná spisovna, 880. d.,

³¹ *Szlovákiai magyarok deportálása.* MNL OL, f. MÁK, 11. d.

³² A deportálásokról bővebben lásd: Vadkerty *i. m.* 1996; Popély Árpád: A szlovákiai magyarság csehországi deportálása. In: *Otthonatlan emlékezet... i. m.* 2007, 48–66.

veszélye miatt a mai napig a deportálásokat jelentik a legnehezebben feldolgozható sérelmet.³³

A RESZLOVAKIZÁCIÓ

A Július Viktory szlovák belügyi megbízott 1946. június 17-i hirdetésményével útjára indított ún. *reszlovakizációs*, vagyis visszaszlovakosítási kampány hivatalosan megfogalmazott célja az volt, hogy a múltban elmagyarosodott vagy elmagyarosított szlovákok számára lehetővé tegyék visszatérésüket az „anyanemzet” soraiba. Gyakorlati megvalósítása során ugyanakkor – a lakosságcseréhez és a csehországi deportáláshoz hasonlóan – a magyarlakta területek elszlovakosításának egyik eszköze lett belőle.

Az önkéntesnek hirdetett akció szervezői ugyanis a magyar lakosságot gyakorlatilag választás elé állították: a reszlovakizálóknak állampolgárságuk visszaadását, a vagyonek kobzása és kitelepítés alóli mentesülésüket ígérték, a reszlovakizációt elutasítókat ugyanakkor vagyonuk elkobzásával és kitelepítéssel fenyegették. Amint azt a reszlovakizációs kampányba tevékenyen bekapcsolódó Szlovák Liga (*Slovenská liga*) nevű szlovák társadalmi szervezet falragaszokon terjesztett egyik felhívása megfogalmazta: „Napokon belül megkérdeznék benneteket az összeíró biztosok, hogy milyen nemzetiségűek vagytok. Szlovákok vagy magyarok? Válasszatok! Egyenrangú csehszlovák állampolgárok akartok-e lenni, avagy állampolgárság nélküliek! Békeséget akartok-e,

vagyonbiztonságot, avagy bizonytalanságot, amelybe sorsotok nemsokára beletaszít!”³⁴

A helyi hatóságok a lelki nyomás és a fizikai kényszer különböző eszközeivel próbálták minél több magyart reszlovakizációra bírni. A Párkányi járás községeiben például naponta 5–6 alkalommal dobszóval szólították fel a lakosságot, hogy a reszlovakizációs nyilatkozat aláírása céljából jelentkezzenek a község házában. Tudtukra adták, hogy ha el akarják kerülni a kitelepítést, ajánlatos szlováknak vallaniuk magukat, és aláírni a nyilatkozatot. Aki ezt nem hajlandó megtenni, azt áttelepítik Magyarországra, de akadt olyan felhívás is, amely a Szibériába való deportálást helyezte kilátásba. Érsekkétyen a cukor- és lisztjegy megvonásával fenyegették a reszlovakizációt elutasítókat, Kéménden pénzbüntetést helyeztek kilátásba. Muzsla katolikus esperesét Párkányban letartóztatták, Ebed katolikus plébánosát pedig, aki nem akart reszlovakizálni, három napra elzárták, a községben pedig elhíresztelték, hogy a pap és a tanító már reszlovakizált. Nánán a csendőrök házról-házra jártak, és mindenki felkértek, hogy a falu lakosságát néhány kilós csomaggal áttelepítik Magyarországra, aki azonban reszlovakizál, maradhat, és nem esik semmilyen bántódása.³⁵

A megfélemlített magyar lakosság nagy része engedett a nyomásnak, és kényszerűségből szlováknak vallotta magát. Ilyen körülmények között a reszlovakizáció eredménye a legmerészebb,

200 ezer magyar jelentkezésével számoló elképzeléseket is messze felülmúlta. Az akciót irányító Reszlovakizációs Bizottság 1949. évi zárójelentése szerint összességében 449 914 személy kérvényével foglalkozott. Közülük 83 739 személyt, akik már az 1930. évi csehszlovák népszámlálás során is szlovák nemzetiségűnek vallották magukat, azonban valamilyen oknál fogva – nagy valószínűséggel azért, mivel az 1941. évi magyar népszámláláskor magyar-nak jelentkeztek – a reszlovakizáció során ismét demonstrálni kívánták szlovákságukat, gyorsított eljárással, soron kívül szlováknak minősítettek, s az érintetteket nem is sorolták a reszlovakizáltak közé. A fennmaradó 366 175 személy közül további 284 814 személy kérvényét bírálták el pozitívan, vagyis nyilvánították szlovák nemzetiségűnek.³⁶

Azon személyek számára, akik reszlovakizációs kérelmét elfogadták, a szlovák nemzetiséget igazoló végzések átadása 1947 őszén kezdődött meg. A végzéseket ünnepélyes keretek között, általában a települések főterén vagy kultúrházában, szlovák politikusok részvételével megtartott rendezvények keretében adták át az érintetteknek, akik a következő hűségfogadalmat voltak kötelesek letenni – természetesen szlovák nyelven: „Önként visszatérve a szlovák nemzet kebelére, amelyből származom, s amelyből a mostoha sors a múltban kiszakított, ünnepélyesen fogadom, hogy a szlovák nemzethez és a Csehszlovák Köztársasághoz hű maradok, s hogy mindig és

³³ Vö. *A szlovákiai magyarok kényszerreltelepítéseinek emlékezete... i. m.* 2003, 14.

³⁴ Popély Árpád: *Fél évszázad kisebbségben. Fejezetek a szlovákiai magyarság 1945 utáni történetéből.* Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2014, 87–88.

³⁵ *Szlovákiai helyzetkép.* MNL OL, Külügyminisztérium, Béke-előkészítő Osztály, 44. d., 291/pol-1946, 862 pol/1946.

³⁶ A Reszlovakizációs Bizottság zárójelentését közzétette Popély Árpád: *Záverečná správa o reslovakizačnej akcii.* *Fórum spoločensko-vedná revue*, 2009, 185–251.; A reszlovakizációra bővebben lásd Vadkerty Katalin: *A reszlovakizáció.* Pozsony, Kalligram, 1993.

mindenhol hűségesen fogok dolgozni szlovák nemzetem jóléte és felemelkedése érdekében.”³⁷

CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR ÉRDEKVÉDELMI SZERVEZŐDÉSEK

A kassai kormányprogram és a Beneš-dekrétumok Csehszlovákiájában nem lehetett helyük a felvidéki magyar politikusoknak sem, legyen szó jobb- vagy baloldali, ellenzéki vagy aktivista politikusokról. A prágai Nemzetgyűlés egykori magyar képviselői és szenátorai közül többen Magyarországra távoztak, de voltak, akik a tengerentúli emigrációt választották. A Csehszlovákiában maradó Esterházy Jánost halálra ítélték, az ítéletet pedig csupán azért nem hajtották végre, mivel a szovjet katonai szervek már 1945 nyarán a Szovjetunióba hurcolták, ahol tíz év kényszermunkatáborra ítélték. Néhány baloldali, aktivista vagy a politikától már visszavonult egykori képviselőnek sikerült ugyan az üldöztetést elkerülnie, de a politikai vagy akár a közéletbe már ők sem térhettek vissza.

Legális politikai párt, illetve érdekképviseleti lehetőség hiányában a magyar kisebbség érdekvédelmét néhány titkos, féllégális szervezet próbálta meg felvállalni és ellátni. A legjelentősebb, s leghosszabb életű szerveződések a Magyar Végrehajtó Bizottság, a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség, a Szlovákiai Magyar Antifasiszták Szövetsége, valamint a Szlovákiából Menekült Demokrata Magyarok Bizottsága voltak.

A Magyar Végrehajtó Bizottságot – néhány pozsonyi értelmiséggel

Polgártársak!

Ragadjátok meg az utolsó alkalmat, hogy a Csehszlovák köztársaság teljes jogú polgáraivá váljatok.

Elérhetitek ezt azáltal, hogy az összeíróbizottság előtt kijelentitek, hogy a Csehszlovák köztársaságnak hű és lojális polgárai vagytok és továbbra is azok akartok maradni.

Visszanyeritek ezáltal elvesztett csehszlovák állampolgárságotokat, vagyonotok nem kerül konfiskálás alá és kivonjátok magatokat a kül- és belföldi áttelepítés alól.

Nyugdíjasok, hadikárosultak valamint a rokkant és aggkori járulékosok újból élvezhetitek jogos illetményeiteket.

Kereskedők és iparosok visszanyert iparjogositványaik alapján újból folytathatják foglalkozásukat.

Mint csehszlovákia teljes jogú polgárai a háborús károkért a törvényes rendelkezések keretében kártérítést nyehettek.

Felszabadultok egy nyomasztó érzés alól, amelyet a bizonytalanság okoz most nektek.

Biztosítsátok saját valamint családotok jövőjét.

Ne ingadozzatok, jelentkezzetek azonnal!

Sahy, 1946. június 25.

Járási közigazgatási bizottság.

Az Ipolysági Járási Közigazgatási Bizottság reszlovakizációs felhívása. Fotó: MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 47. d., 808/pol-195.

karöltve – a betiltott Magyar Párt vezető tisztségviselői hozták létre 1945. április 13-án. A többek között Stelczer Lajos pártigazgató, Neumann Tibor, a pozsonyi helyi szervezet elnöke, Garzuly Ferenc, a gazdasági osztály vezetője, valamint Szalatnai Rezső és Peéry Rezső publicisták által életre hívott bizottság – abban a reményben, hogy a felújított Csehszlovákia vezetői tárgyalási partnerként fogadják el – 1945 tavaszán és nyarán több beadványt intézett a csehszlovák kormányhoz és a Szlovák Nemzeti Tanácshoz.

A bizottság rögtön megalakulása napján – feltehetően a kassai kormányprogramra reagálva – tiltakozását fejezte ki az ellen, hogy a magyarokat egy szinten említsék a németekkel, valamint a Hlinka Gárda és a Hlinka Ifjúsága tagjaival, akik ellen hat éven keresztül maguk is küzdöttek. Következő, április 19-i emlékiratában, több példán illusztrálva, arra mutatott rá, hogy a magyar kisebbség a szlovák állam legüldözöttebb társadalmi csoportjai közé tartozott, s hogy Esterházy János pártelnök volt a szlovák parlament egyetlen

³⁷ *Sľub vernosti. SNA, f. Reslovakizačná komisia, 53. d.*

Arany A. László, a Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség vezetője. Fotó: Fórum Kisebbségkutató Intézet Archívuma

ellenzéki tagja, ráadásul az egyedüli képviselője, aki nem szavazta meg a szlovákiai zsidóság deportálását lehetővé tévő alkotmánytörvényt. A fentiekre való tekintettel igazságos bánásmódot és az alkotmányban biztosított jogai tiszteletben tartását kérte a szlovákiai magyarság számára. 1945 augusztusában végül a magyar lakosság érdekképviselőjét ellátni hivatott Magyar Tanács felállítására tett javaslatot, amely a magyarságot érintő kérdésekben tanácsadó joggal rendelkezne minden hatóságnál.³⁸

A címzettek azonban a beadványokat sorra válasz nélkül hagyták. A Magyar Pártot – amint azt már említettük – az SZNT már 1944 őszén feloszlatta, vagyont pedig elkobozta az állam javára. Nem került sor a Magyar Tanács létrehozására, valamint a Magyar Végrehajtó Bizottság

legalizálására és tárgyalási partnerként való elismerésére sem. Az SZNT belügyi megbízottja, Gustáv Husák a nála meghallgatásra jelentkező és együttműködését felajánló pártelnököt, Esterházy Jánost 1945. április 20-án ráadásul le is tartóztatta, majd átadta a szovjet katonai szerveknek.

A legszervezettebb és leghosszabb életű érdekvédelmi szerveződésként az 1945–1946 fordulóján életre hívott Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség bizonyult, amely memorandumok sokaságában tájékoztatta a magyarországi politikai és egyházi vezetőket a szlovákiai magyarság helyzetéről és sérelmeiről. A neves nyelvész, Arany A. László által irányított Népi Szövetség a magyar lakosság tájékoztatása céljából 1946 folyamán *Észak Szava* és *Gyepű Hangja* címmel két röplapszerű, illegális lapot is kiadott, amelyekben elsősorban a lakosságcsere, a reszlovakizáció és a békekonferencia kérdéseivel foglalkozott. Legnagyobb volumenű akciója a Gyöngyösi János magyar külügyminiszterhez intézett 1946. augusztus 3-i békememoranduma volt. Ebben a felvidéki magyarság érdekeinek képviselőjét kérte a magyar békeküldöttségtől, egyben azon kérésének tolmácsolását, hogy a magyarlakta területek hovatartozásáról nemzetközi felügyelet alatti népszavazáson dönthessenek. A szövetség aktivistáit, immár a kommunista Csehszlovákia hatóságai 1949-ben – a magyar ÁVH hathatós közreműködésével – letartóztatták,

és többjüket, köztük Arany A. Lászlót is hosszú börtönbüntetésre ítélték.³⁹

A különböző névváltozatok alatt fellépő Szlovákiai Magyar Antifasiszták Szövetsége a kommunista pártból kizárt szlovákiai magyar kommunisták érdekvédelmi szervezeteként kívánt fellépni. A kommunista párt egykori magyar nemzetiségű tagjai 1945 nyarától kezdődően több emlékirattal fordultak a prágai és a pozsonyi kommunista pártvezetéshez, amelyekben a pártból történt kirekesztésük mellett elsősorban az ellen emelték fel a szavukat, hogy az antifasisztának nevezett intézkedések válogatás nélkül mindenkire, így a magyar dolgozókra is vonatkoznak. A többek között Fábry József, Balogh-Dénes Árpád, Kugler János és Pálenyik Ferenc által vezetett magyar kommunisták Klement Gottwaldhoz, Csehszlovákia Kommunista Pártja elnökéhez és Viliam Širokýhoz, Szlovákia Kommunista Pártja elnökéhez címzett 1946. július 8-i emlékiratukban azt a kérést is megfogalmazták, hogy tegyék lehetővé a magyar földművesek és munkások kommunista mozgalmon belüli szervezkedését, emlékiratukra azonban még csak válasz sem érkezett.⁴⁰

A Szlovákiából Menekült Demokrata Magyarok Bizottsága a magyar kormány hivatalos engedélye nélkül, de csendes jóváhagyásával 1945. szeptember elején alakult meg Budapesten. A Holota János volt prágai nemzetgyűlési képviselő, Érsekújvár egykori

³⁸ „Hívebb emlékezésül...” Csehszlovákiai magyar emlékiratok és egyéb dokumentumok a jogfosztottság éveiből 1945–1948. Összeáll. Tóth László. Pozsony, Kalligram, 1995, 19–20., 30–36.

³⁹ A Népi Szövetség történetére lásd Bukovszky László: *A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség és a Mindszenty-per szlovákiai recepciója*. Budapest–Somorja, Nemzeti Emlékezet Bizottsága–Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2016; Arany A. László munkásságával és életpályájával kapcsolatban lásd: *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. Szerk. Tóth Károly–Végh László. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2007.

⁴⁰ *A csehszlovákiai magyar nemzetiségű kommunisták emlékirata*. MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 49. d., 9/pol/res-1948.

polgármestere vezetésével létrejött bizottság nemcsak az elmenekült és kiutasított, hanem a Csehszlovákiában maradó magyarok érdekében is igyekezett fellépni. A többi szerveződéshez hasonlóan elutasította a kikényszerített lakosságcserét, s a magyarlakta területek Magyarországhoz csatolása, a Csehszlovákiában maradó magyarok számára pedig a teljes polgári jogok biztosítása mellett szállt síkra. A párizsi békekonferencia idején, a békekonferencia elnökségéhez intézett 1946. augusztus 19-i táviratában, majd augusztus 23-i memorandumában egy nemzetközi vizsgálóbizottság Szlovákiába küldését, s vagy a kisebbségi jogok biztosítását vagy pedig a magyarlakta területek Magyarországhoz csatolását kérte a békekonferenciától.⁴¹

A Gyöngyösi János külügyminiszter által vezetett magyar békeküldöttség területi igényt Csehszlovákiával szemben nyilván nem fogalmazhatott meg. Annyit azonban sikerült elérnie, hogy a békekonferencia – az erőteljes szovjet támogatás ellenére – elutasítsa a 200 ezer felvidéki magyar egyoldalú áttelepítésére előterjesztett csehszlovák indítványt, s elvesse a csehszlovák transzferjavaslat befoglalását a magyar békeszerződésbe. Korlátozta a békekonferencia a pozsonyi hídfő kibővítését célzó csehszlovák területi követelést is, s a Csehszlovákia által igényelt öt község közül végül hármat, Horvátjárfalut,

Oroszvárt és Dunacsúnt csatolta Csehszlovákiához, Rajka és Bezenye Magyarország része maradhatott.⁴²

*

A csehszlovákiai magyarság 1948-ban, paradox módon azzal párhuzamosan kapta vissza csehszlovák állampolgárságát és állampolgári jogait, hogy a berendezkedő kommunista diktatúra felszámolta az ország demokratikus intézményrendszerét. A csehszlovák kommunisták ugyanis a Magyarországgal és a magyar kisebbséggel szembeni politikájukat kénytelenek voltak alárendelni a nemzetállami törekvéseket korábban erőteljesen támogató, ekkor azonban már a Csehszlovákia és Magyarország közötti viszony rendezését szorgalmazó Szovjetunió megváltozott érdekeinek.

A magyar lakosság többsége 1948–1949 fordulóján visszakapta csehszlovák állampolgárságát és elkobzott vagyonának egy részét, 1948 végén leállították a lakosságcserét és a reszlovakizációt, 1949 első hónapjaiban pedig visszatérhettek otthonaikba a Csehországba deportált magyarok is. Engedélyezték egy magyar nyelvű sajtótermék, az *Új Szó* megjelentetését, egy magyar kulturális szervezet, a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete (Csemadok) létrehozását, s 1948 őszén újraindulhatott a három éve szünetelő magyar nyelvű oktatás is.⁴³

A reszlovakizáltakat mindeközben igyekeztek nem csupán papíron, hanem a valóságban is szlovákká változtatni. A szlovákul gyakran egyáltalán nem beszélő reszlovakizáltakkal szlovák nyelvtanfolyamokon igyekeztek elsajátíttatni a szlovák nyelvet. Kezdetben azt is tiltották a számukra, hogy a Csemadok tagjai legyenek, magyar sajtóterméket járassanak, s gyermekeik magyar iskolai osztályokat látogassanak. Az 1950. évi népszámlálás során a reszlovakizáltak jelentős része a rájuk nehezedő nyomás következtében még szlováknak vallotta magát, a nacionalista politika enyhülésével azonban a későbbiekben ismét egyre többen merték vállalni magyar nemzetiségüket.⁴⁴

Az ötvenes években számos újabb intézkedés született a magyar lakosság további politikai, társadalmi és gazdasági integrációja érdekében. Ezek eredményeként sikerült kiépíteni a legalapvetőbb – igaz, a kommunista párt által irányított és ellenőrzött – magyar kisebbségi intézményi struktúrát. A jogfosztottság éveitől ez kétségtelenül bizonyos előrelépést jelentett, a pártállami korlátok azonban a kisebbségi jogok széles körű érvényesülését soha nem tették lehetővé.

⁴¹ „Hívebb emlékezésül...” i. m. 1995, 141.; *Memorandum*. MNL OL, f. KÜM-TÜK, Csehszlovákia, 56. d., 1764/1946.

⁴² A békekonferenciára és a békeszerződésre vonatkozóan lásd: Romsics Ignác: *Az 1947-es párizsi békeszerződés*. Budapest, Osiris Kiadó, 2006.; *Az elfelejtett béke. Tanulmánykötet a párizsi magyar békeszerződés életbelépésének 70. évfordulójára*. Szerk. Fülöp Mihály. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2018.

⁴³ A magyar kisebbség helyzetében bekövetkezett változásra részletesebben lásd Popély Árpád: *A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950)*. *Pro Minoritate*, 2016. nyár, 94–107.

⁴⁴ Az 1950. évi népszámlálás minden korábbinál kevesebb, mindössze 354 ezer magyart mutatott ki Szlovákiában. Az 1961-es népszámlálás során már 518 ezren, 1970-ben pedig 552 ezren vallották magukat magyar nemzetiségűnek.

Domján Dániel Ferenc

„[...] aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk.”

A délvidéki magyar kisebbség helyzete 1945–1953 között

A történelem nem bánt kegyesen a Délvidéken¹ élő magyarsággal a 20. század során. Trianon, az újvidéki razzia, majd az azt követő vérbosszú, a kommunista diktatúra, később pedig Jugoszlávia véres felbomlása mind mély sebeket ejtett az itt élő közösség testén, vissza nem fordítható demográfiai változásokat okozott, amelyek mind a mai napig éreztetik hatásukat. Tanulmányunkban kísérletet teszünk a délvidéki magyar kisebbség történetének bemutatására a második világháború végétől 1953-ig bezárólag. A kezdődatumot ugyan 1945-ben határoztuk meg – amely éles határvonalnak tekinthető a Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) hatalomátvétele, illetve a második Jugoszlávia létrejötte miatt –, a magyar kisebbség 1945–1953

közötti története nem értelmezhető a második világháborús események ismerete nélkül, így hosszabban kitekintünk az előzményekre is.

ELŐZMÉNYEK

1940. december 12-én Belgrádban aláírták a magyar-jugoszláv örökbarátsági szerződést, amely nem volt sokáig érvényben. Hitler 1941. április 6-án megindította offenzíváját a délszláv állam ellen, amelyből Magyarország is kivette a részét, április 11-én a magyar haderő megkezdte bevonulását a Délvidékre.² A terület magyar kézre kerülése után a fegyveres összetűzések megszorodtak a partizánalakulatok, illetve a magyar katonaság között a Sajkás-vidéken, emiatt 1942

januárjában a magyar vezetés razziát rendelt el, amely során közel 900 „partizángyanús” személyt végeztek ki.³ Ugyanezen hónap 20-a éjjelén a razzia kiterjedt Újvidékre is, a várost körülférták, és megkezdték a – hivatalosan partizánvadász akciónak nevezett – leszámolást, amely január 24-ig tartott, és számtalan ártatlan áldozatot követelt.⁴ Ez az időszak *hideg napokként*⁵ vonult be később a magyar történelembe, az események során több ezer főt, legnagyobb számban szerbeket és zsidókat mészároltak le a magyar katonák.⁶ Az áldozatok pontos száma egyes magyar adatok szerint 3309 fő,⁷ mások szerint 3340 fő volt.⁸ A szerb történészek nagyjából hasonló nagyságrendű áldozatról, szám szerint 3809 főről emlékeznek meg.⁹

¹ Délvidék alatt értünk minden olyan területet, amelyet Magyarországtól Jugoszláviához csatoltak, úgymint a Drávaköz, Muraköz, Muravidék, Vajdaság.

² A. Sajti Enikő: *Impériumváltások, revízió, kisebbség. Magyarok a Délvidéken 1918–1947*. Budapest, Napvilág, 2004, 181.

³ Uo. 270–271.

⁴ Uő: „A nemzeti lelkiismeret őrállója”. Cseres Tibor: *Hideg napok és a „még hidegebb napok”*. In: *Magyarok és szerbek a változó határ két oldalán, 1941–1948*. Szerk. Hornyák Árpád – Bíró László. Budapest, MTA BTK TTI, 2016, [97–108.] 99.

⁵ Cseres Tibor regénye az újvidéki razziáról 1964-ként jelent meg *Hideg napok* címmel. A regény születésének körülményeiről és „folytatásáról”, a *Vérbosszú Bácskában*-ról bővebben lásd: A. Sajti i. m. 2016. Cseres Tibor két regényét egy kötetben is kiadták: Cseres Tibor: *Hideg napok. Vérbosszú Bácskában*. Szeged, Lazi, 2014.

⁶ Gulyás László: A 20. századi magyar–szerb közös történelem vitás pontjai (1918–1945), különös tekintettel a délvidéki magyarirtásra (1944–45). In: *Délvidéki magyar Golgota 1944–45*. Szerk. Cseresnyésné Kiss Magdolna – Szabó Pál Csaba. Budapest–Szeged, Keskenyúton Délvidéki Tragédiánk 1944–45 Alapítvány, 2012, [27–30.] 28.; továbbá Cseres i. m. 2014, 217.

⁷ Gulyás i. m. 2012, 28.

⁸ *Magyarok és szerbek... i. m.* 2016, 8.

⁹ Uo.

A délszláv területek feletti ellenőrzéséért – a bábállamok vezetői mellett – két nagyobb alakulat harcolt a hatalomért: a Dragoljub „Draža” Mihailović¹⁰ vezette monarchista csetnikiek, illetve a Josip „Broz” Tito¹¹ irányítása alatt álló kommunista partizánok. Mivel a délvidéki magyarság sorsát több mint 45 éven keresztül az utóbbi mozgalomból kialakult diktatúra alakította, érdemes pár sorban bemutatni megalakulásuk körülményeit és ideológiájuk alapjait. A Jugoszlávia Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsa (*Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ) 1942. november 26-án Bihács (*Bihać*, ma Bosznia-Hercegovina) városában alakult meg, elnöke Ivan Ribar¹² lett, a hatalom azonban *de facto* Tito kezében maradt. A Jajcában (*Jajce*, ma Bosznia-Hercegovina), egy évvel később, 1943. november 29–30. között megtartott második ülészakon már az ország háború utáni berendezkedésének tervét is elkészítették, az AVNOJ önmagát a legfőbb népképviselői és törvényhozó szervnek nyilvánította, és ideiglenes kormányt hozott létre.¹³ A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) politikájában elviekben felette állt

az etnikai kérdéseknek, ugyanis egy többnemzetiségű erő volt,¹⁴ ennek ellenére a partizánháború természetéből fakadt az *aki nincs velünk, az ellenünk van* politikai viselkedésforma jugoszláv megfelelője, amit a délszláv szakirodalom *erdei pszichózisnak* nevez.¹⁵ Ebből is következett, hogy a politikai ellenfelek megsemmisítése a háború végén, illetve a háborút követően elkezdődött. Az OZNA (*Odjeljenje za zaštitu naroda*, Népvédelmi Osztály)¹⁶ alakulatok, amelyek Aleksandar Ranković¹⁷ irányítása alatt álltak, parancsot kaptak a „nép ellenségeivel történő drasztikus leszámolásra, a bírói ítélet nélküli, minél rövidebb idő alatt végrehajtandó tömeges kivégzésekre”,¹⁸ a JKP ellenségeinek nemzeti hovatartozásától és társadalmi státuszától függetlenül. Az akciókat a jugoszláv legfelsőbb vezetés tudtával és – mint említettük – Aleksandar Ranković későbbi belügyminiszter irányításával hajtották végre.¹⁹ A délvidéki magyarság számára a legtragikusabb időszak 1944 ősze volt, amikor az OZNA egységei, az irreguláris csapatok, továbbá a szerb lakosság különös kegyetlenséggel állt bosszút az 1942-es razziáért. 1944. szeptember 6-án a Vörös Hadsereg

Dragoljub „Draža” Mihailović, a monarchista csetnikiek vezetője 1943-ban. A második világháború végén a Tito vezette kommunista partizánok ellen harcolt a hatalom megszerzéséért. Fotó: Store norske leksikon

átlépte a szerb határt, ezt követően a partizánokkal együtt harcolva foglaltak el egyre több területet a Bánátban.²⁰ A katonai szervek szinte azonnal megindították a délvidéki magyarság elleni bosszúhadjáratot, 1944. november 20-án megkezdődött a magyarok internálása és munkaszolgálatra történő behívása is.²¹ Sajnos a mai napig nem ismert a vérbosszú magyar áldozatainak pontos száma, a kutatási eredményekben azonban

¹⁰ Mihailović, Dragoljub „Draža” (1893–1946): Jugoszláv vezérkari tiszt, a második világháború alatt a csetnikmozgalom vezetője. 1941–1943 között az emigráns kormány *de jure* hadügyminisztere. A háborút követő kommunista hatalomátvétel után háborús bűnök miatt vádat emeltek ellene, bűnösnek találták, majd 1946 júliusában kivégezték. 2015-ben Szerbiában rehabilitálták.

¹¹ Broz „Tito”, Josip (1892–1980): Jugoszláv politikus. Diktátor, az el nem kötelezettek mozgalmának egyik meghatározó vezetője. A második világháború alatt a partizánok vezetője volt. 1966-ig a Jugoszláv Kommunista Párt főtitkára, majd haláláig elnöke. 1945–1953 között a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság miniszterelnöke, majd 1980-ig a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság elnöke volt.

¹² Ribar, Ivan (1881–1968): Jugoszláv politikus, a jogtudományok doktora. 1945–1953 között Jugoszlávia *de jure* elnöke.

¹³ Juhász József: *Volt egyszer egy Jugoszlávia*. Budapest, Aula, 1999, 100.

¹⁴ *Uo.* 92–94.

¹⁵ A. Sajti Enikő: A magyarok elleni partizán megtorlás a Délvidéken: a történetírás eredményei és kérdőjelei. In: *Impériumváltás a Vajdaságban (1944)*. Szerk. Biernacki Karol – Fodor István. Szeged–Zenta, Csongrád Megyei Levéltár–Zentai Történelmi Levéltár, 2010, [9–24] 18.

¹⁶ A későbbi államvédelem szervek „őse”.

¹⁷ Ranković, Aleksandar (1909–1983): Szerb származású jugoszláv politikus. Tito harcostársa. 1946-tól belügyminiszter, illetve az államvédelem vezetője. 1966-ban kegyvesztetté vált és kizárták a pártból.

¹⁸ A. Sajti i. m. 2010, 18.

¹⁹ A. Sajti Enikő: Magyarország és Jugoszlávia 1944–1947. *Délvidéki Szemle*, 2015/1, [5–25.] 11.

²⁰ A. Sajti i. m. 2004, 314.

²¹ *Uo.* 320–321.

nagyságrendbeli különbségek vannak: a legalacsonyabb publikált adat 5000 főre teszi a veszteségeket,²² a legmagasabb becsült szám „bizonyára meghaladja a negyvenezret”.²³ A levéltári kutatásokon alapuló adatbázisban eddig 7489 magyar áldozat szerepel.²⁴ A vérbosszú híre a háborút követően Magyarországra is elért, a *Magyar sors a Délvidéken* és *A Jugoszláviában élő magyarság helyzete igaz megvilágításban* című anonim iratokat Mindszenty József hercegprímás juttatta el Gyöngyösi János külügyminiszterhez 1946. július 17-én.²⁵ A magyar külügyminisztérium nem reagált érdemben a jelentésekre, ráadásul a 40–50000 kivégzetről szóló adatokat túlzónak találta. A Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál (SZEB) a magyar vezetés a későbbiekben sem tiltakozott az események miatt.²⁶ A *Slobodna Vojvodina*²⁷ újság egy 1945. február 1-i számában úgy fogalmazott, hogy a katonai közigazgatás „[...] alapvetően megoldotta a német kérdést a Vajdaságban, a magyar antifasiszták pedig elfogadták, hogy helyük a Tito elvtárs vezette népfelszabadító mozgalomban van”.²⁸

A PETŐFI-BRIGÁD

A második világháborút követően a jugoszláv kommunisták ellenséggé tekintettek mindenkire

– de legalábbis gyanúsnak találták azt –, aki nem vett részt a partizánháborúban. A későbbiekben némi legitimitást jelentett a délvidéki magyarság számára, hogy a háború alatt létrehozták a Petőfi-zászlóalj, amely később brigáddá bővült. „1943 augusztusára minden feltétel adott volt ahhoz, hogy életre keltsék az 1942. december 25-től 27-ig tartó zvečevói párttanácskozáson meghozott Szlavóniára és Szerémségre vonatkozó határozatot, mely szerint meg kell alakítani a nemzetiségek katonai egységét.”²⁹ A határozat értelmében 1943. augusztus 15-én létrejött a szlavóniai Petőfi-zászlóalj Darnócon (*Slatinski Drenovac*, ma Horvátország). A zászlóaljnak kettős feladatot szánt a jugoszláv vezetés, egyrészt a harci cselekményekben kellett részt venniük elsősorban a Dráva mentén, másrészt agitációs- és propagandafeladatokat kellett végrehajtaniuk a magyar lakosság körében. Kezdetben csupán 60 fő volt a zászlóalj létszáma, amely később 90-re emelkedett. 1944 végére kommunista önkéntesek érkeztek Magyarországról, továbbá 1000–1500 újoncot (kényszer)soroztak be Bácskában, így az alegységből egység lett, és megalakult a Petőfi Sándor Tizenötödik Vajdasági Brigád (*Petnaesta vojvođanska brigada Petefe Šandor*).³⁰

A brigád hivatalos megalakítására azonban nem került sor, ugyanis úgy vélték, hogy „[...] nincs szükség egy önálló magyar hadosztály felállítására, egyfelől a hiányzó káderek miatt, másfelől mert a brigád is elegendő ahhoz a politikai szerephez, ami miatt egyedül létrehoztuk”.³¹

A délvidéki magyarság részvétele a partizánháborúban azonban nem volt magától értetődő, érdemes megvizsgálni, hogy a magyar kisebbség tagjai milyen indokkal, milyen módon csatlakoztak a brigádhoz. Természetesen előfordult, hogy bizonyos személyek elvi alapon, ideológiai meggyőződésből csatlakoztak, Nemes Miklós, a Petőfi-brigád veteránja például így fogalmazott visszaemlékezésében: „Egyébként nem dicsekvésként mondom, de én voltam Zentán az első igazi önkéntes.”³² Nem ez a magatartásforma volt azonban a jellemző. Gyakran fizikai vagy pszichés erőszakkal sorozták be a magyar lakosságot, illetve fenyegetés vagy zsarolás útján érték el, hogy az illető csatlakozzék a brigádhoz. „Mikor hazakerültünk szabadságra, nem voltak, talán hárman-négyen, és bekocoltak [bekopogtak a partizánok – D. D. F] és szépen magyarul mondták: Fiam, hány éves vagy? Mondom, húsz éves. Azt mondják: jössz velünk, vagy

²² Aleksandar Kasaš történész az OZNA-listákra támaszkodva állapította meg ezt a számot. A. Sajti i. m. 2010, 21.

²³ Cseres i. m. 2014, 369.

²⁴ Elérhető: *A végtisztesség keresztjei – Délvidéki mártírium, 1944–1948*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet. <http://martirium.vmmi.org/index.php?page=aldozatok> (Utolsó letöltés: 2022.08.06.)

²⁵ A. Sajti i. m. 2015, 10.

²⁶ Uo.

²⁷ *Slobodna Vojvodina* (Szabad Vajdaság): a *Magyar Szó* magyar nyelvű újság előzménye.

²⁸ A. Sajti i. m. 2004, 335.

²⁹ Mészáros Zoltán: *A Petőfi-zászlóalj és -brigád története. Parancstól parancsig*. Budapest, Pannónia Nyomda, 2013, 40.

³⁰ Uo. 12–20.

³¹ Hornyák Árpád: Határkijelölés, határsáv és a magyarországi délszlávok. Vitás kérdések a magyar–jugoszláv kapcsolatokban a második világháború után. In: *Magyarok és szerbek... i. m.* 2016, [315–336.] 318, 13. lábjegyzet.

³² Nemes Miklós visszaemlékezése. In: Törköly István: *Akikért nem szólt a harang. Vajdasági magyar frontharcosok vallomása*. H. n., Életjel, 2001, 118.

Jugoszláv partizánok, ismeretlen fotós képe. Milovan Đilas jobbról a második. A Jugoszláv Kommunista Párt későbbi teoretikusa a magyar zászlóalj felállítását „a magyar kisebbségek elleni” fellépés eszközeként is tekintette, ugyanakkor fontosnak nevezte, hogy Jugoszláviát úgy alakítsák át, hogy a magyarok is „otthon érezhessék magukat”.

Fotó: Store norske leksikon

viszünk.”³³ Voltak, akik a munkaszolgálat helyett választották a bevonulást.³⁴ Becslések szerint a jugoszláviai magyarok közül több ezer főt sikerült valamilyen módon mozgósítani, köztük nagyon sok fiatalt, bár nem meglepő módon – Farkas Nándor visszaemlékezései szerint, aki a Népfelszabadító Bizottság tagja volt Zentán – a magyar fiatalok tartózkodó magatartásúak voltak.³⁵

A háborút követően a Petőfi-brigádban való részvétel egyfajta legitimációs eszközként hozzájárult a magyar kisebbség egyenjogúságának alátámasztásához. Milovan Đilas,³⁶ a JKP teoretikusa a magyarok partizántevékenységével kapcsolatban a következőket nyilatkozta: „Nem véletlen, hogy mi Szlavóniában egy eszterdóvel ezelőtt magyar zászlóalj

állítottunk fel. Ez a körülmény példát mutat arra, miként kell a magyar kisebbségek ellen [kiemelés tőlem – D. D. F.] fellépni. Nem lehet minden magyart Szálasi és Horthy gonosztetteiért felelősségre vonni. [...] A nemzeti kisebbségeket a fasizmus elleni harcra kell buzdítanunk, de ugyanakkor Jugoszláviát úgy kell átalakítanunk, hogy úgy érezzék magukat, mint odahaza.”³⁷

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ ÉVEK

Jugoszláviában 1945. november 11-én nemzetgyűlési választásokat tartottak, amely általános, titkos, közvetlen volt, és a nőkre is kiterjedt. A Népfront a Szövetségi Képviselőházban a szavazatok 90,4%-át, a Nemzetek Képviselőházában pedig 88,9%-át kapta meg, igaz, az ellenzéki

pártok bojkottálták az eseményt, és a választás tisztasága is megkérdőjelezhető volt.³⁸ Rex József, a belgrádi magyar követség diplomatája is jelentést küldött Budapestre a választással kapcsolatban,³⁹ amelyben beszámolt arról, hogy a választásokon a magyar kisebbség magatartása meglepetést okozott, ugyanis a szavazatok 80%-a a Népfront ellen szólt. Beszámolt arról, hogy a jugoszláv sajtó egy része a katolikus egyház, a bácskai papok, Mindszenty József hercegprímás és Alojzije Stepinac bíboros pástortorlevelének⁴⁰ tudta be a magyar kisebbség szavazáson tanúsított Népfront-ellenességét, tehát egy Magyarországról szervezett akciót láttak a háttérben. Egy beszélgetés alkalmával Vladimir Velebit külügyminiszter-helyettes arról számolt be Rexnek, hogy a magyar kisebbség rosszul szavazott, és

³³ A szerző interjúja Bece Gézával (Szentlászló, 2013. 03. 17.).

³⁴ Lásd például Kincses Imre vagy Döme Jenő visszaemlékezését. In: Törköly i. m. 2001, 97., 104.

³⁵ Mészáros i. m. 2013, 102. Az „önkéntes” bevonulással kapcsolatban keserédes humorral jegyezte meg Farkas Imre: „A kiskőszegi csata után sokan megfogadtuk, hogy többé még lakodalomba sem megyünk önként.” In: Uo. 28.

³⁶ Đilas, Milovan (1911–1995): Politikus, író. Jugoszlávia egyik vezető kommunista ideológusa, kezdetben Tito harcostársa, majd rendszerének bírálója lett.

³⁷ A. Sajti i. m. 2004, 341–342.

³⁸ Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet-jugoszláv konfliktus idején (1948-1953)*. Doktori értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2010, 16.

³⁹ Rex József: *Belgrádi jelentés* (1945. 12. 12.). Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) XIX – J – 1 – j – Jugoszlávia TÜK 1945–1964, 15. doboz.

⁴⁰ Mészáros István: Mindszenty 1945. évi „választási” körlevele. *Vasi Szemle*, 2002/2, 189–208. <http://www.vasiszemle.hu/2002/02/meszaros.htm> (Utolsó letöltés: 2018. 03. 02.)

Edvard Kardelj 1955-ben. 1946-ban a párizsi béke delegáció vezetőjeként önkéntes lakosságcsere-egyezményre tett javaslatot, cserébe a délszláv területi követelések visszavonását ígérte. Bár a magyar fél végül aláírta az egyezményt, az sohasem valósult meg. Fotó: Den Store Danske

valójában önmagának ártott, hiszen ha Mihailović csetnikjei „alá kerülnek”, és nem egy Tito vezette országban élnének, akkor sokkal rosszabb lett volna nekik.⁴¹ Az új nemzetgyűlés november 29-én eltörölte a monarchiát, és kikiáltotta a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságot. December 1-jén törvényesítették az AVNOJ korábbi rendeleteit, 1946. január 31-én pedig elfogadták az új szocialista alkotmányt, amely teljes mértékben az 1936-os szovjet alkotmány másolata volt.⁴² A délszláv államban így

lényegében már 1945-ben kiépült az egypártrendszer.

A szomszédos országokkal kialakult rossz viszony, Magyarország vesztes státusza és a szövetséges országok hiánya a régióban Budapest számára szükségessé tette, hogy a győztes országok közül olyan támogatót tudjon maga mellé állítani, amely támogatja a békekonferencián az érdekeit, illetve felvételét az ENSZ-be, emiatt a magyar külpolitika pozitívan viszonyult Jugoszláviához. Az érdekek találkoztak, ugyanis a délszláv államnak egyrészt nyugodt kapcsolatokra volt szüksége északi szomszédjával a Trieszt-kérdés miatt,⁴³ másrészt Tito a térség vezetője szeretett volna lenni, egyfajta „térségi-Sztálin”. Az alá-főlé rendelt viszony azonban rányomta bélyegét a kapcsolatokra, Budapest és Belgrád nem volt egyenrangú fél. A magyar kisebbség helyzetét a jugoszláv vezetés belügynek tekintette, abba beleszólása a magyar vezetésnek nem volt, mi több, még információkkal sem rendelkezett róluk.⁴⁴ A második világháború idején történtek pontos feltárását nehezítette továbbá, hogy a magyar kommunisták a későbbiekben az internacionalizmus jegyében nem kommunikáltak nemzetiségi/etnikai alapú népiértást.

Jugoszlávia a világháború alatt hivatalosan nem állt elő olyan területi kérésekkel,⁴⁵ amelyek túlmutattak volna az első világháború után meghúzott határokon, ugyanakkor előfordultak magánakciók a délszlávok részéről.⁴⁶ A lakosságcsere kérdése még a békeszerződés aláírása előtt tárgyalóasztalra került.⁴⁷ 1946. augusztus 16-án Párizsban Edvard Kardelj,⁴⁸ a jugoszláv béke delegáció vezetője ajánlatot tett Gyöngyösi János külügyminiszternek, amelynek értelmében, ha Magyarország beleegyezik egy maximum 40 000 fős, önkéntes lakosságcserebe és vízügyi megállapodástervezetbe, a jugoszlávok nem fognak előállni területi kérésekkel.⁴⁹ A délszláv javaslat szerint, amennyiben az önkéntes áttelepülők száma bármelyik kisebbség részéről nem érné el a negyvenezretet, úgy a létszámot úgy változtatnák, hogy mindig egyenlő maradjon az átköltözők száma. A javaslat szerint a cserének a szerződés aláírása után egy évvel kellett volna megkezdődnie, és három év alatt kellett volna teljesülnie.⁵⁰ Augusztus 17-én a jugoszláv béke delegáció főtitkára, Jože Vilfan megígérte a magyar küldöttség főtitkárának, Kertész Istvánnak, hogy amennyiben a magyar fél elfogadja a jugoszláv tervezetet, a délszláv fél visszavonja a békeszerződés

⁴¹ Rex *i. m.* (1945. 12. 12.)

⁴² Juhász József: Királyságból a szocialista föderációba. In: *Magyarok és szerbek... i. m.* 2016, [19–38.] 28.

⁴³ Triesztet 1945. május 1-jén és 2-án egy nap különbséggel foglalták el a jugoszláv, majd a brit/új-zélandi csapatok. A várost és környékét a párizsi békeszerződésben szabad területnek nyilvánították és két (jugoszláv, illetve brit/amerikai) zónára osztották fel, azonban a várost mindkét fél szerette volna sajátjának. A „Trieszt-kérdést” 1954-ben a londoni egyezményben rendezték, a város Olaszországhoz került.

⁴⁴ A. Sajti Enikő: A jugoszláviai magyarok helyzete 1944–1947. *Acta Historica*, 118 (2003), [9–16.] 13.

⁴⁵ A délszláv területi rendezési tervekről részletesen lásd: Hornyák Árpád: *Találkozások – ütközések. Fejezetek a 20. századi magyar-szerb kapcsolatok történetéből*. Pécs, Bocz Nyomdaipari Kft., 2010, 162–190.

⁴⁶ Hornyák *i. m.* 2016, 316. Megesett, hogy a zalai olajmezőkön, illetve a délszláv kisebbség által lakott területen jugoszláv fegyveres csoportok „garázdálkodtak”.

⁴⁷ A magyar–jugoszláv népcseré egyezményről részletesen lásd: Föglein Gizella: *Magyar–jugoszláv népcseré egyezmény tervezet (1946). Századok*, 1996/6, 1553–1570.

⁴⁸ Kardelj, Edvard (1910–1979): Jugoszláv politikus, a JKP teoretikusa.

⁴⁹ A. Sajti *i. m.* 2015, 15.

⁵⁰ Hornyák *i. m.* 2010, 188.

módosítására beadott javaslatait, amely az oktatás és a nemzetiségi jogok terén különleges jogokat biztosított volna a magyarországi délszláv kisebbségnek.⁵¹ A magyar delegációnak augusztus 19-ig adtak határidőt a javaslat aláírására. Kertész visszaemlékezésében úgy fogalmazott, hogy „[...] az volt az érzésem, hogy a hevenyészett javaslatok a jugoszláv delegáció improvizációjaként születtek. Pesszimistább értelmezések szerint azonban szokatlan jugoszláv nyomásról volt szó [...] Bár időt kellett nyernem, nem akartam szembe szállni Vilfannal, mivel számunkra a konferencia központi kérdése a kétszáz ezer magyar kiűzésére tett csehszlovák módosító indítvány volt.”⁵² A magyar–jugoszláv lakosságcsere-tervezet és a csehszlovák–magyar lakosságcsere alapvető különbsége, hogy míg a felvidéki magyarságot a csehszlovák kormány erőszakkal üldözte el a határmenti területekről, addig a jugoszláv javaslat lehetőséget adott arra, hogy a lakosság önkéntes alapon költözzék el. Természetesen, mivel a tervezet soha nem realizálódott, nem tudhatjuk, hogy a délszláv vezetés valóban betartotta volna-e az ígéretét, az azonban egyértelmű, hogy nem két egyenrangú fél megállapodásáról lett volna szó. Egyrészt a négytagú Vegyes Bizottság javaslatot tehetett a kényszerkitelepítésekre, másrészt a magyarországi délszláv kisebbség által lakott területen az áttelepítési megbízott propagandatevékenységet

folytathatott volna, amíg a magyar fél ezt nem tehetné volna meg a magyar kisebbség által lakott területen.⁵³ A magyarok augusztus 19-ig nem írták alá a megállapodást, így a jugoszláv fél beadta a módosító indítványát a békekonferencia titkári hivatalához. Ezt követően újabb megbeszélésre került sor, ezúttal Gerő Ernő, a magyar delegáció helyettes vezetője és Kardelj között, akik megállapodtak, hogy amennyiben a magyarok aláírják a megállapodást, a jugoszlávok visszavonják a beadott módosító indítványokat.⁵⁴ Szeptember 12-én végül aláírták a lakosságcsere-egyezményről szóló dokumentumot,⁵⁵ azonban, ahogy Kertész is fogalmazott: „Ez a csereegyezmény a párizsi konferencia zűrzavaros légkörében született meg, és sohasem valósult meg.”⁵⁶ Felmerül a kérdés, hogy a jugoszlávoknak miért állt érdekében ragaszkodni egy javaslathoz, ha azt a későbbiekben nem valósították meg a gyakorlatban. Egyrészt valószínű, hogy a jugoszlávok a magyar kisebbséget felhasználva próbálták meg nyomást gyakorolni külpolitikai céljaik elérése érdekében, másrészt lehetséges, hogy a megbeszélések sikerével akarták propagálni, hogy a kommunisták nemzetiségtől függetlenül meg tudnak állapodni bármilyen kérdésben. Az amerikai hírszerzés is figyelemmel kísérte a magyar–jugoszláv tárgyalásokat, az erről szóló beszámoló betekintést enged a kulisszák mögötti egyezkedésbe is. Egy

1947. decemberi jelentés szerint a jugoszlávok 1946-ban szeretnék volna a „körülbelül 400 000 fős” magyar kisebbséget, „amelynek nagy része gazdálkodó férfi”, Jugoszlávia határain kívül látni, mivel „[...] a kommunisták ezt a kisebbséget a gazdálkodók sorsát javító kormányzati politikával szembeni ellenállás lehetséges forrásának tekintették.”⁵⁷ A jelentés szerint egy titkos küldöttség eljuttatta Kardelj levelét Rákosi Mátyásnak, amelyben a délszláv politikus a magyar kommunisták segítségét kérte, hogy járjanak közben a kisebbség kitelepítésének ügyében. Párizsban azonban a már ismertetett módon alakultak a tárgyalások, ugyanis Rákosi – a beszámoló szerint – úgy vélte, hogy nagy kárt okozna a magyar kommunisták megítélésének, ha támogatnák az eredeti, egyoldalú kitelepítésről szóló tervezetet, továbbá – és vélhetően ez volt a döntő érv – a jugoszlávok nem egyeztettek a tervekről Moszkvával, így azt a szovjet vezetés sem hagyta jóvá előzetesen.⁵⁸

A JKP választási sikereivel ellentétben a magyar kommunisták nem szerepeltek fényesen a választásokon, amely tény sem Sztálin, sem Tito tetszését nem nyerte el. A jugoszláv vezetés ezért propagandahadjáratot indított Budapest, és a kiscsapatok ellen, tragikusnak festve le a magyarországi délszláv lakosság helyzetét.⁵⁹ 1946. január 12-én a jugoszláv távirati iroda, a Tanjug *A nagymagyar*

⁵¹ A. Sajti i. m. 2015, 15.

⁵² Föglein i. m. 1996, 1561.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ MNL OL XIX-J-1-j Jugoszlávia TÜK 1945-1964, 4/h, 96/pol/res-1946, 9. doboz.

⁵⁶ Föglein i. m. 1996, 1564.

⁵⁷ *Communist tactics in the Balkan*. (1947. 12. 30.) CIA-RDP80-00809A000500830152-9-4. <https://www.cia.gov/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000500830152-9.pdf> (Utoljára letöltve: 2022.11.29.)

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ Hornyák i. m. 2016, 321.

Felhívás a lakóházak fellobogozására Tito marsall Magyarországra érkezése alkalmából. 1947 decemberében egy győztes állam vezetőjének budapesti látogatása szimbolikus értékkel bírt, a diplomáciai elszigeteltségből való kitorést jelentette. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum

revizionisták folytatják címmel két és fél hasábos tudósítást jelentett meg, amelyben ahhoz kötötték a magyar–jugoszláv kapcsolatok további alakulását, hogy sikerül-e eltüntetni a magyar politikai életből a revizionista elemeket.⁶⁰ *A Glas*, *a Politika* és *a Borba* jugoszláv újságokban január 17-én

háromhasábos cikk jelent meg, amelyben beszámoltak a magyarországi délszlávok elleni állítólagos terrorról.⁶¹ A *Magyar Szó*, – amely a jugoszláv vezetés propagandáját közvetítette a magyar kisebbség számára – szintén éles hangú kritikát fogalmazott meg a magyar vezetés ellen január

5-én. Eszközként a nyékincai (*Nikinci*, ma Szerbia) magyarokat használta fel, akik az újság szerint a következőket nyilatkozták: „A nikincei magyarok, akik egy faluban szabadságban és békeségben élnek szerb testvéreik mellett, nem tudják elképzelni és elfogadni azt, hogy máshol a magyarok mellett ne élhessenek a szerbek ugyanolyan szabadságban és békeségben.”⁶²

1947. december 6–8. között egy Tito vezette jugoszláv delegáció látogatott Magyarországra. Az utazás célja a magyar–jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírása volt, szimbolikus értéke azonban sokkal nagyobb: egy győztes állam vezetőjének budapesti látogatása a diplomáciai elszigeteltségből való kitorést jelentette Magyarország számára. A látogatás során a délvideki vérengzésekről is szó esett, Dinnyés Lajos miniszterelnök igyekezett az elkövetett szörnyűségeket az osztályharcos narratívába erőltetni, amely szerint a munkás és a paraszt nem kívánt részt venni az eseményekben, azonban a nagytőke és a nagybirtokos osztály rájuk erőltette akaratát.⁶³ A vérengzés másik indokát természetesen Horthy Miklós kormányzó személyében vélte felfedezni, aki „[...] vérfürdőt rendezett a békeszerető és Magyarország ellen semmit sem vétő vajdasági délszláv polgári lakosság körében”.⁶⁴

A barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést december 8-án a Parlamentben írták alá, amely után Dinnyés Lajos

⁶⁰ Uo. 325.

⁶¹ Uo. 321.

⁶² Mészáros Zoltán: *A korai titoizmus propagandája. 1944 ősze – 1946 januárja*. H. n., Életjel, 2008, 146.

⁶³ *Dinnyés Lajos beszédei* (1947. 12. 11.) MNL OL XIX-J-1-j Jugoszlávia TÜK iratok 1945-1964., 6. doboz.

⁶⁴ Uo.

pohárköszöntőt mondott. Az egyezményt értékelve megjegyezte, hogy „Tito marsall és Jugoszlávia népei nagylelkűen felénk nyújtották jobbjukat. A magyar nép hálával és mély lelkesedéssel ragadja meg ezt a baráti jobbot abban a szilárd meggyőződésben, hogy ezzel a két nemzet összefogása kovácsolódik össze, és hogy a népi demokrácia útját járó nemzeteket soha többé semmiféle reakciós belső vagy külső erő egymással szembe nem állíthatja.”⁶⁵ Dinnyés háláját fejezte ki Titonak azokért a jogokért „[...] amelyekben Tito marsall Jugoszláviája a vajdasági magyarságot részesíti”. Hozzátette, hogy „[...] a jugoszláv kormánybólcs lenini-sztálini nemzeti politikájának az eredménye a jogegyenlőség teljességének a biztosítása vajdasági testvéreink számára.”⁶⁶ Tito Dinnyés beszédére válaszul a nemzetiségekkel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „[...] mindenki, aki az igazi népi demokrácia elvét vallja, aki a nemzetiségi kérdés helyes, sztálini megoldásának az álláspontján áll, az a mi testvérünk, az a mi barátunk, legyen az magyar, cseh, lengyel, bárki más, mindegy.”⁶⁷

A valóság azonban természetesen más volt, mint amit a propagandaszólamok sugalltak.

A világháború és az azt követő időszak eseményei – mint említettük – a délvidéki magyarság számára pusztító erővel bírtak, elvesztette gazdasági és szellemi középosztályát, és politikai érdekvégyesítő képessége is megszűnt, teljesen kiszolgáltatottá vált az új, kommunista rendszer számára.⁶⁸ Némi enyhülést jelentett, hogy 1947 februárjában sor került a kapcsolatok újbóli hivatalos felvételére. Szántó Zoltán⁶⁹ a párizsi békeszerződés előtt pár nappal, február 7-én adta át megbízólevelét Ivan Ribarnak, a Jugoszláv Népköztársaság elnökének. A követség épületét a világháború alatt bombatámadás érte, így a dolgozók egy romos ingatlanban kezdték meg a munkájukat, ennek ellenére az ügyfélforgalom folyamatosan növekedett, naponta átlagosan 40–50 fő volt.⁷⁰ A követség kis létszámmal, csupán egy altisztal és négy hivatalnokkal kezdte meg működését.⁷¹ Tanulmányunk témájának szempontjából érdekes megemlékezni Szántó Zoltán 1947. júniusi látogatásáról a Bácskában, amelynek célja annak kifejezése volt, hogy Magyarország szakított a Horthy-korszak politikájával, továbbá annak megerősítése, hogy Budapest nem kívánta felhasználni a magyar kisebbséget a jugoszláv állam biztonságának

aláadására. Szántó beszédében úgy fogalmazott, „[...] meggyőződtem, hogy a magyar kisebbség teljesen tudatában van annak, hogy a két ország viszonyának jövő alakulása döntő befolyással lesz a vajdasági magyarság helyzetére, viszont tudatában van annak is, hogy a magyar kisebbség ilyen vagy amolyan magatartása kihatással bír a két ország viszonyának alakulására.”⁷² A két kommunista párt viszonya a kezdeti pozitív hangnem után azonban hamarosan megromlott, a JKP-t ugyanis egy évvel később kizárták a Kominformból.

A KOMINFORM-KONFLIKTUS HATÁSA A MAGYAR KISEBBSÉGRE

A második világháborút követő években a szovjet és a jugoszláv vezető közötti hatalmi harc egyre erősödött, Tito a térség vezetője szeretett volna lenni, Sztálin azonban nem kívánta megosztani hatalmát. Ez az eseménysor később a Kominform-konfliktus néven vált ismertté. Az ideológiai szakadáshoz vezető út első komolyabb lépcsőfoka a Balkán-föderáció terve volt. 1947. július 30. és augusztus 1. között Tito és Georgi Dimitrov⁷³ Bledben találkozott, és baráti és együttműködési szerződést kötött.⁷⁴ Ezt követően egy lehetséges jugoszláv–bolgár

⁶⁵ *Tito budapesti látogatása*. MNL OL XIX-J-1-j Jugoszlávia TÜK iratok 1945–1964., 6. d.

⁶⁶ *4764/pol Jelentés*. MNL OL XIX-J-1-j Jugoszlávia TÜK iratok 1945–1964. 6. d. Szintén idézi: A. Sajti i. m. 2015, 19.

⁶⁷ *4764/pol Jelentés*. MNL OL XIX-J-1-j Jugoszlávia TÜK iratok 1945–1964. 6. d.

⁶⁸ A. Sajti i. m. 2015, 10.

⁶⁹ Szántó Zoltán (1893–1977): Kommunista politikus. A Tanácsköztársaság idején a Budapest VII. kerületi munkástanács tagja, a Vörös Hadsereg ezredparancsnoka, hadosztály-politikai biztos volt. Részt vett a Kommunisták Magyarországi Pártja újjászervezésében. 1927 februárjában letartóztatták, és az úgynevezett Szántó-perben 8 és fél évi fegyházra ítélték. Szabadulása (1935. szeptember) után a SZU-ba ment. Moszkvában a Kommunista Internacionálé (Komintern) végrehajtó bizottságában a KMP-t képviselte. 1945 júniusában hazatért, és tagja lett az ideiglenes nemzetgyűlésnek. 1947. január és 1949. július között belgrádi követ. Kommunista múltjának nagy szerepe volt benne, hogy őt nevezték ki követté. Testvére, Szántó Béla volt hadügyi népbiztos.

⁷⁰ *108 – 1947 Jelentés*. MNL OL XIX – 4 – J – a – Belgrád 1. doboz.

⁷¹ A. Sajti Enikő: Egy kommunista káder a külügyben 1945–1948: Rex József. *Forrás*, 2009/7–8, [89–109.] 101.

⁷² *2891/pol. – 1947*. MNL OL XIX – J – 1 – j – Jugoszlávia, 25. doboz. Szintén idézi: A. Sajti i. m. 2015, 14.

⁷³ Dimitrov, Georgi Mihajlov (1882–1949): Bolgár kommunista politikus. A bolgár, valamint a nemzetközi kommunizmus egyik meghatározó alakja. 1935-től a Kommunista Internacionálé vezetője. 1945-ig Moszkvában élt, majd Bulgária első számú vezetője lett, 1946-tól miniszterelnök, 1948-tól pedig a kommunista párt főtitkára volt.

⁷⁴ Vukman i. m. 2010, 45.

Truman: Bemutatjuk megbízható ügynökünket, Tito urat, aki cégünk készítményeit Dél-európában terjeszti.

Tito-ellenes karikatúra a *Ludas Matyi*-ben (1949. 06. 24. 5.). Rákosi Máttyás az elsők között kezdte el támadni Titót a Komintern-konfliktus kezdete után. Fotó: Arcanum Adatbázis

föderáció tervéről Dimitrov beszélt először a nyilvánosság előtt 1948. január 17-én,⁷⁵ ezt az elképzelést azonban Sztálin nem támogatta.

Albánia és Jugoszlávia viszonya további ütközőpont volt a szovjet-jugoszláv viszonyban, ugyanis Belgrád lényegében gyámkodott az albán kommunisták felett, így Tiranának fontosabb volt a belgrádi, mint a moszkvai kapcsolata.⁷⁶ 1948. február 10-én Moszkvában

a szovjet vezetők egy megbeszélés keretében elítélték a jugoszláv és a bolgár kommunisták politikáját, Tito azonban nem vett részt a találkozón.⁷⁷ A jugoszláv delegáció tagjai minden vádat elfogadtak, de hozzátették, hogy a végső szót *otthon* Tito mondja majd ki. Ezzel szemben a bolgár delegáció vezetője maga Dimitrov volt, így teljes önkritikát kellett gyakorolniuk ott, a helyszínen. A feszültséget tovább növelte, hogy Sztálin megtiltotta a jugoszlávoknak, hogy

tovább segítsék a görög partizánokat, Tito azonban február 21-én Belgrádban találkozott a görög kommunista vezetőkkel, akiknek – bár ismertette Sztálin álláspontját – jugoszláv részről a harcok további támogatását ígérte.⁷⁸ A JKP helyzetét egy Kominform-értekezlet keretén belül kívánták megtárgyalni, de a jugoszláv vezetők nem vettek részt a végül június 21–22. között, Bukarest mellett megtartott értekezleten.⁷⁹ A JKP-t kizárták a Tájékoztató Irodából, a határozatot június 28-án⁸⁰ hozták nyilvánosságra. A határozatban egyébként felszólították a JKP „egészséges erőit”, hogy amennyiben a vezetés nem ismeri el a hibáit, állítsanak az ország élére új vezetőséget.⁸¹

Rákosi Máttyás az elsők között ítélte el a jugoszláv vezetést, egy július 2-án tartott beszédében „leplezte le Titot”.⁸² Véleménye szerint „[...] a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőinek zöme nem értette meg a kommunista párt és a munkásosztály vezető szerepét, a munkás-paraszt szövetség lényegét”.⁸³ Visszaemlékezéseiben is kitért arra, hogy az elsők között támadta Titót, mint írta, „[...] az, hogy a jugoszláv kérdést azonnal a nyilvánosság elé vittük és megmagyaráztuk, nagy megnyugvást

⁷⁵ Gibianszkij, Leonyid: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994/4, [116–121] 124.

⁷⁶ Uo. 119.

⁷⁷ A találkozóról beszámol Đilas, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*. Budapest, Magvető, 1989. illetve Đilas jelentését magyarul közli Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai titkos találkozója, 1948. február 10. Documenta Historica* 64. Szeged, SZTE BTK Történész Diákkör, 2004. Elérhető: http://acta.bibl.u-szeged.hu/38306/1/doc_064.pdf (Utolsó letöltés: 2018. 08. 05.)

⁷⁸ Gibianszkij i. m. 1994, 127.

⁷⁹ Zinner Tibor: „A nagy politikai affér”. *A Rajk-Brankov-ügy*, I–II. H.n., Saxum, 2013, 41.

⁸⁰ Szent Vid napja a szerbek számára gyásznapi, 1389-ben ezen a napon volt a rigómezei csata, amelynek elvesztésével török uralom alá kerültek. Teljes bizonyossággal nem lehet kijelenteni, hogy a szovjetek szándékosan erre a napra időzítették volna a bejelentést, de nem is zárható ki.

⁸¹ Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. A magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához 1947–1948. In: *A fordulat éve, 1947–1949*. Szerk. Ständeisky Éva – Kozák Gyula – Pataki Gábor – Rainer M. János. Budapest, 1956-os Intézet, 1998, [45–62.] 58.

⁸² *352/biz – 1949*. MNL OL XIX – J – 4 – a – Belgrád, 7. doboz.

⁸³ A marxizmus–leninizmus a győzelem egyetlen útja. Rákosi Máttyás beszéde a budapesti pártfunkcionáriusok ünnepi értekezletén (1948. 07. 02.). In: Rákosi Máttyás: *Építjük a nép országát*. Budapest, Szikra, 1949, 29–61. <http://mek.niif.hu/04600/04670/04670.pdf> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 24.)

keltett tömegeink között, amire annál is inkább szükség volt, mert ez a kérdés kezdett rohamosan elmérgesedni”.⁸⁴ A kérdés az volt, „[...] hogy nem fenyegeti-e pártunkat [a Magyar Dolgozók Pártját – D. D. F.] is hasonló veszély. Nem történhetik-e meg velünk is, mint a jugoszlávokkal, hogy miközben vizet prédikálunk, bort iszunk. A felelet erre, kedves Elvtársaim, csak az lehet, hogy igen, minket is fenyegetnek ilyen veszélyek.”⁸⁵ A magyar–jugoszláv kapcsolatokra pusztító hatással volt a konfliktus, a diplomáciai kapcsolatok szinte a nullára redukálódtak, az 1950-es évek első felében a háború szélére sodródott a két ország. A délvidéki magyarság helyzetéről ebből az időszakból még a korábbiakban is kevesebb információval rendelkezünk, helyzetüket elsősorban propagandacélokra használták fel, így még a fellelhető iratokkal kapcsolatban is feltételezhető, hogy azok a valóságot jelentősen torzítva mutatják be. Véleményünk szerint a külügyminisztérium, a belgrádi magyar követség, illetve az állambiztonság irataiból nem rajzolható fel pontosan a délvidéki magyarság 1948–1953 közötti helyzete.

A követség a konfliktus idején sem szüntette be működését, azonban folyamatosan csökkenő létszámmal folytatta munkáját,

ráadásul a mozgásterük is csupán a város vámhatárain belülre szorítkozott, kivételt csak az Avala-hegy jelentett, ahol kirándulhattak.⁸⁶ Az iratok tanúsága szerint 1948 második felében a követségnek rengeteg munkája akadt, az ügyvivő beszámolt a külügyminisztériumnak arról, hogy a képviselőnek kell a jugoszláviai magyar kisebbség ügyeit intézni, mivel a jugoszláv posta nem továbbított Magyarországra.⁸⁷ Hazánknak a fegyverszüneti egyezmény 12. pontja értelmében 70 millió dolláros jóvátételt kellett fizetnie Jugoszlávia számára.⁸⁸ A Kominform-konfliktus kezdetét követően a magyar kormány megpróbálta csökkenteni az összeget, a kérelmet azonban 1948. július 16-án Belgrád jegyzékben utasította el, ettől függetlenül a magyar fél beszüntette a jóvátétel fizetését. A válasz sem maradt el, a jugoszláv hivatalos közlöny, a *Službeni List* október 23-i számában közölt egy rendeletet, amelyben az 1947. szeptember 19-én életbe lépett békeszerződésre hivatkozva közölték, hogy minden magyar egyesület, társaság, jogi személy, állampolgár, akinek értéke Jugoszlávia területén volt, augusztus 1-jei hatállyal a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság állami tulajdonát képezi, magyarul államosították a jugoszláviai magyar javakat.⁸⁹

A magyarellenes propaganda is nagyobb sebességre kapcsolott 1948 folyamán. A vajdasági magyarság számára a belgrádi propagandát a *Magyar Szó* juttatta el, amely gyakran a *Borba* cikkeit közölte magyar nyelven. A követségi iratokban elvéve fellelhetőek beszámolók, amelyek a délvidéki magyarság helyzetével foglalkoznak, azonban ezek nem tekinthetők megbízható forrásnak. Az iratok egy része azokra a levelekre hivatkozik, amelyet a követség kapott a jugoszláviai magyar kisebbség tagjaitól, ebben a magyar vezetés iránt érzett ellenszenvről írtak, azonban nem állapítható meg, hogy nem politikai nyomásra íródtak-e a levelek. Az iratok másik részében a követség a jugoszláviai magyar kisebbség elnyomásáról számolt be, azonban a követség tagjainak nem igazán volt lehetősége találkozni a délvidéki magyar lakossággal, mivel csak korlátozottan utazhattak Jugoszlávián belül. Más forrásokból a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Titkárságára érkező információk szerint a határmenti területekről 6–8 kilométeres mélységben kitelepítették a lakosságot,⁹⁰ továbbá a magyar kisebbséget arra kényszerítették, hogy a magyar politikai vezetés elleni állásfoglalást tegyenek.⁹¹ Számos helyen magyarellenes tüntetéseket rendeztek, köztük teljesen magyarlakta

⁸⁴ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések, 1940 – 1956*, I–II., Budapest, Napvilág, 1997, 657.

⁸⁵ Uo. 656.

⁸⁶ 00161/szig.biz – 1953. MNL OL XIX – J – 4 – a – Belgrád, 14. doboz.

⁸⁷ 229 – 1948. Uo. 2. doboz.

⁸⁸ Földesi Margit: *A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon*. Budapest, Kairosz, 2002, 128.

⁸⁹ 429/biz – 1948. MNL OL XIX – J – 4 – a – Belgrád, 3. doboz. Az államosításról, kisajátításról bővebben lásd: A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. Szerk. A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor. Szeged–Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2013, 133–161.

⁹⁰ A konfliktus során Magyarország területén is jelöltek ki 15 km mélységben egy különleges határsávot, ahonnan történtek kitelepítések, erről lásd bővebben: Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. In: *Bács-Kiskun megye múltjából évkönyv 17*. Szerk. Tóth Ágnes. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 2001, 253–285.

⁹¹ Vukman Péter: A magyar–jugoszláv párt- és államközi kapcsolatok hatása a magyarországi délszláv és a jugoszláviai magyar kisebbség helyzetére (1945–1953). In: *A jugoszláviai magyarok eszme- és politikatörténete, 1945–1989*. Szerk. Losonci Márk – Rácz Krisztina. Budapest, L'Harmattan, 2019, [141–164] 155.

1948. I. 1. MAGYAR SZÓ 3

Tito országának magyar sajtója

Az embernek nem csak joga hanem kötelessége is szabadság lennie. (Petőfi)

A Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban, az egyenrangú népek testvéri közösségében fennállása negyedik évének kezdetét ünnepli az igazán szabad és igazán magyar nép sajtója.

Nyolc magyar újság és folyóirat: Magyar Szó, Ifjúság Szava, HID, Nap, Föld Népe, Dolgozó Nő, Pionír Újság és Dolgozó, mindegyik a maga munkatervén, hirdeti és erősíti a népiuralmat és bizonyítja egyúttal az Alkotmány szavainak valóságát – a sajtószabadságot. A nyolc magyar újság következetesen folytatja a demokratikus hagyományokat a Felszabadító Harc vívmányainak és terjesztője a testvériség-egység gyönyörű gyümölcsöket teremti eszméjük. Érd bizonyítéka annak, hogy a nemzeti kisebbségek kulturális szabadsága nemcsak íróvány-cikk, hanem papírra is egyre teretesebb.

szabad magyar sajtótermékek. Vörösmarty Mihály versében így üdvözölte azokat a nevezetes napokat, amikor a magyar nép törle-

athéni rabszolgatartók és nem a tökéletes monopolisták kizsákmányoló, kizárólagos és előjogos demokráciája, hanem a maga boldogabb életéért és a tartós békéért küzdő egységes nép demokráciája. Ezt a célt szolgáljuk és ezt bizonyítja sajtánk. Nem rikkó szencziók hajbácssása és ócsa cimbitük, nem gyilkosságok vértfagyasztó leírása és

Egy évvel ezelőt egy decembri estén a Magyar Szó szerkesztőségében néhány megbeszélésre jöttek össze. Körültekintően az asztalt. Egy feketébe öltözött fiatal asszony papírlapokat vett elő: a magyarai kezdett: — Ez az első oldal, ide jön Tito képe, ide példány sor a Petőfi brigádról. Ez a második oldal, ez meg a harmadik. — Sorra vette a ceruzájával felvázolt oldalakat. A kis társaság mindent részletesen megbeszél.

A Pionírújság első száma született meg ezen az estén. A magyarai fiatalasszony Cselik Magda, a Pionírújság szerkesztője, a fiatalon elhunyt közszereplőben álló tanár Csel-

ik István özvegye. A tapasztalt újságszerkesztői tanácsokat adták a Magyar Szó, a Nap és a Magyar Kultúravezetés segített a legkisebb lapja megindításában. A szerkesztőség három tagja, Cselik Magda, Csaszny Teréz rovatvezető és Molnár Géza tanár, az akkori lektor és korrektor bizakodva hallgatták a bátorító szavakat. Közvetlen és megis ünnepélyes hangulatú este volt ez. Mindenkit áthatott az a felémelő érzés: már ezt is elértek, újságot kapnak a legkisebbek, 40.000 jugoszláviai magyar pionír.

Es 1947 január elején megjelent az első szám.

18.500 példány

Husz szám jelent meg egész évben át. Minden hónap elején és 15-én, a nyári hónapok kivételével, megkezdett a kedves vendég új képekkel új tanácsokkal, új hírekkel és fejtörőkkel. A 8 oldalból 12 oldal lett, hogy az ára mégse legyen magasabb az olcsóbb előállítású rojációs géphe került. Ugyanabba a géphe, amelyik a Magyar Szó is nyomja. Példányszáma is mindig

emelkedett. Szeptemberben, az új iskolai év kezdetén 7.000 példányt indult el és három hónap múlva, december 15-én az első évfolyam huszadik, utolsó száma 18.500 példányban jelent meg. Elmondhatjuk tehát, hogy a Pionírújság a jugoszláviai magyar gyermekek nevelésében egyik főtevényezővé, sőt szellemi irányítóvá vált.

Értékek — fogyatékok

Nem elég azonban magas példányszám elérése a Pionírújságnak tartalomában, kidolgozásában és technikai kivitelezésében is fejlődnie kell. Jobb minőségű Pionírújság a cselinói Pionírújságnak, az 1947-es évi munka értékét és fogyatékokat

tani szempontból az lenne az eszményi Pionírújság, amelyben az egyszerű és összetett mondatok, a szófajok és a mondatrészek mindegyikének iskolapéldái soroloznának fel. Ez azonban nem is olyan egyszerű dolog. Nagy hozzáérté-

Steinfeld Sándor beszámolója a jugoszláviai magyar sajtó szabadságáról 1948 januárjában. (*Magyar Szó*, 1948. 01. 01. 3.). Még az évben kizárták a JKP-ból, mert nem volt hajlandó Sztálin-ellenes cikket írni. Fotó: Arcanum Adatbázis

területeken, továbbá kötelezővé tették a magyar munkásoknak a részvételt a Belgrád utcáin tartott hasonló felvonulásokon.⁹²

A külképviseletet a feszült viszony ellenére, ügyintézés céljából többen is felkeresték a kisebbség tagjai közül, a látogatás szám azonban folyamatosan csökkent a vegzálások következtében. A fogadóórák alatt két-három rendőr állt a követség bejáratánál, a követ szerint azért, hogy elriasszák azokat, akik be akartak menni az épületbe. Megtörtént, hogy valaki másodszor is elment a képviselet fogadóórájára, így be tudott számolni arról, hogy a jugoszláv hatóságok hogyan zaklatták, miután az első látogatása után elhagyta az épületet.⁹³ Néhány jelentésben konkrét eseteket ismertettek, amikor a magyar kisebbség

tagjait atrocitás érte. Dr. Hoch Dezsőt, a Vajdasági Magyar Kultúravezetés és a Szabadkai Magyar Színház volt elnökét letartóztatták, Dobos Istvánt, a vajdasági autonómia volt iparügyi megbízottját menesztették állásából, és Ruma közelébe, egy téglagyárba küldték, Dr. Steinfeld Sándort, a *Híd* folyóirat volt főszerkesztőjét kizárták a pártból, mivel nem volt hajlandó Sztálin-ellenes cikket írni.⁹⁴ A követ beszámolója szerint a délszláv hatóságok elhúzták az ügyintézését azok számára, akik magyar állampolgárságért folyamodtak, sőt, állítása szerint a kérvényezőket „eltüntették”, ami az ő értelmezésében azt jelenti, hogy internálták vagy börtönbe zárták őket.⁹⁵ Amíg a szerbiai levéltárakban a vonatkozó dokumentumok nem kutathatók, addig nem tudjuk megállapítani ezen

állítások valóságtartalmát. Ami azonban bizonyos, hogy Tito – bár volt konfliktusa Sztálinnal – maga is sztálinista módon számolt le az ellenfeleivel, 1948 és 1952 között hatvanezer párttagot zártak ki a JKP-ból, Goli-otokon és Sveti Grguron, két kietlen szigeten pedig internálótáborokat hoztak létre, ahova több mint tizenhatezer embert internáltak,⁹⁶ köztük bizonyára a magyar kisebbség számos tagját is, azonban erre vonatkozó pontos számadatokat ezidáig nem sikerült megismerni.

KAPCSOLATOK A MÉLYPONTON

Az 1950-es évek elejére a hidegháború kiéleződött, a Szovjetunió és Jugoszlávia közötti nézeteltérés pedig a konfliktus háborúvá eszkalálódásával fenyegetett, amelyben

⁹² Uo.

⁹³ 00208/szig.biz – 1952 Jelentés. MNL OL XIX – J – 4 – a – Belgrád, 12. doboz.

⁹⁴ 456/biz – 1948 Jelentés. Uo. 3. doboz.

⁹⁵ 00108- 1952. Jelentés. Uo. 12. doboz.

⁹⁶ Juhász i. m. 1999, 136.

Magyarország frontországgá vált volna. A háborúra végül mégsem került sor, valószínűsíthetően a Szovjetunió tartott attól, hogy az Amerikai Egyesült Államok a jugoszláv állam védelmére kel, ami a háború globális kiterjedésével járt volna.⁹⁷ Bár háborúra nem került sor, fegyveres konfliktusok így is kialakultak a magyar–jugoszláv határon, az incidensek mindennaposá váltak, és több halálos áldozatot is követeltek. Azzal kapcsolatban, hogy egy háború esetén a magyar kisebbség hogyan viselkedett volna, nincs tudomásunk, azonban az Egyesült Államok hírszerzése szerint csatlakoztak volna az „agresszorokhoz”, tehát a szovjet–satellit csapatokhoz.⁹⁸

Az 1950–1951-es év magyar–jugoszláv kapcsolatairól korlátozott számban állnak rendelkezésünkre dokumentumok. A belgrádi követség és a külügyminisztérium iratanyaga hiányzik a vonatkozó időszakból, amelynek lehetséges okára csak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) találtunk választ. Egy 1954-es irat tanúsága szerint „[...] a titkos és a szigorúan titkos minősítéssel ellátott valamennyi irattári anyagokat Kárpáti Tibor elvtárs megsemmisítette”.⁹⁹ Arra nem derült fény, hogy kinek a parancsára tette, azonban sokat mondó

tény, hogy Kárpáti Tibor a HM IV. Főcsoportfőnökségének (katonai hírszerzés) Belgrádba telepített ügynöke volt.¹⁰⁰ Az állambiztonsági szolgálatok egyébként is nagyon aktívak voltak az időkban, valóságos ügynökháború alakult ki a magyar és a jugoszláv szervek között, amelyről számos dokumentum kutatható az ÁBTL-ben. Az alapvető probléma a korszak magyar–jugoszláv kapcsolatairól fennmaradt dokumentumokkal – ez halmozottan igaz az állambiztonsági iratokra, amelyek konspirált körülmények között keletkeztek –, hogy jelenleg a szerb levéltárakban nincs lehetőség kutatni a vonatkozó dokumentumokat, így az érem másik oldalát nem lehet megismerni. Az iratokból kiderül, hogy bár sok információval rendelkeztek a magyar szervek a délszláv államról, jelentős akciókat nem tudtak végrehajtani, erre maga Rákosi is felhívta a figyelmet egy 1952-es, az Andrássy út 60-ban tartott beszédében: „[...] a hírszerzés. Ez az én legnagyobb bánatom. [...] Ez különösen a titoista Jugoszláviára vonatkozik. Mintegy félmillió magyar él Jugoszláviában, Belgrádban kb. 10 ezer magyar él. Nagyon sokan ezek közül szemben állnak a Tito-rendszerrel, és szívesen dolgoznának nekünk. Erre meg van a lehetőségük is. A titoista Jugoszláviának

Magyarországgal van a leghoszszabb közös határa. [...] Az adottságok ellenére a helyzet az, hogy a titoista Jugoszláviával kapcsolatban a hírszerzés vonalán még saját szükségletünket sem látjuk el, pedig nagy és komoly kötelezettségeink vannak az egész béketábor számára is.”¹⁰¹

Kísérletek természetesen történtek a délvidéki magyarság bevonására a hírszerző-háborúba. 1950 őszén megkezdődött a külföldi rezidentúrák¹⁰² felállítás,¹⁰³ 1953. december 27-én a BM II/2. (jugoszláv) alosztályán javaslatot tettek a belgrádi rezidentúra szervezési dossziéjának létrehozására. Habár a rezidentúra 1953–1956 közötti fennállása alatt nem történt beszerzés a dokumentumok tanúsága szerint, említést tettek olyan személyekről, akiket be akartak szervezni. Többségük a jugoszláviai magyar kisebbség tagja volt, mint például a „Pur János” fedőnéven említett személy, aki a jugoszláviai magyarokról szerezhetett volna információkat, vagy „Zentai Anna”, akinek a szülei Magyarországon éltek, és aki a tanulmányai elvégzése után „Jugoszlávia egyik legnagyobb atomkutató intézetének alkalmazásába került”. Szintén itt dolgozott Takács vagy Csoma István, fedőnevén „Nagy Gergely”, akit ugyancsak tanulmányozásra érdemesnek

⁹⁷ Egy szovjet–jugoszláv háború lehetőségéről, a feltételezett hadmozdulatokról lásd bővebben: Ritter László: *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategy*. Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (PHP). www.php.isn.ethz.ch (Utolsó letöltés: 2022. 09. 16.), továbbá Okváth Imre: *Bástya a béke frontján. A magyar haderő és katonapolitika, 1948–1956*. Budapest, Aquila, 1998.

⁹⁸ *Possible Yugoslav Reactions in the Event of War* (1955. 05. 05.). CIA-RDP80-00810A006700750004-5.

⁹⁹ *Jelentés a követségi irattárról* (1954.01.11.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.2.6. OL-8-006/1 Belgrádi rezidentúra.

¹⁰⁰ Ritter László: Titkos háború a szovjet blokk és Jugoszlávia között, 1948–1955. *Történelmi Szemle*, 2012/1, [133–159.] 149.

¹⁰¹ Rákosi Mátyás beszéde az Andrássy út 60.-ban, 1952 májusában. Idézi: Müller Rolf: *Politikai rendőrség a Rákosi-korszakban*. Budapest, Jaffa, 2012, 48.

¹⁰² A rezidentúra „az állambiztonsági tisztekből vagy a hálózat tagjaiból álló, meghatározott állambiztonsági – operatív – feladatok ellátására felkészített konspirált szervezeti forma. Vezetője a rezidens.” Gergely Attila: *Állambiztonsági Értelmező Kézisótár*. Budapest, BM Könyvkiadó, 1980.

¹⁰³ Ahogy az előzőekben már kitértünk rá, a legális rezidentúra létrehozása előtt a magyar hírszerzésnek már volt embere Belgrádban.

ítéltek meg.¹⁰⁴ A szervezőkre a rezidentúra keretei között nem került sor, más esetekben azonban foglalkoztatták a magyar kisebbség tagjait informátorként.

A következőkben egy olyan esetet mutatunk be röviden, amelynek végeredményeként az 1951 márciusában, Zágrábban megtartott „magyar kémek és diverzánsok perében” Rade Mrđenović jugoszláv tisztet golyó általi halálra, két „társát” pedig húsz és tizenöt évre ítélték.¹⁰⁵ Az ügy egyik főszereplője a szabadkai születésű Urbán Aranka volt, aki kettős birtokosként¹⁰⁶ szabadon járt a két ország között, ebből kifolyólag sok sorstársához hasonlóan ő is foglalkozott csempészéssel, amely tevékenységgel 1948 folyamán le is bukott. Ekkor a jugoszláv hatóságok beszervezték, és arra kötelezték, hogy információkat szerezzen egy Kiss Ferenc nevű határőréről, amit meg is tett, közben pedig folyamatosan jelentett a jugoszláv szerveknek.¹⁰⁷ Később Urbánnak segítettek Budapestre költözni, ahol meglepő módon – tanúbizonyosságát adva a hanyag környezettanulmányozásnak – a HM IV. Főcsoportfőnöksége beszervezte, és futárként visszaküldte Jugoszláviába egy Trivo Paravina nevű személyhez.¹⁰⁸ Amáremléltet zágrábi per fő vádlottjai, három jugoszláv katonatiszt ugyanebben az időben politikai okokból Magyarországra szökött. Ekkor

szokás volt, hogy a magyar államvédelem egy-egy feladattal visszaküldte őket Jugoszláviába, hogy így bizonyítsák kiállításukat a Szovjetunió (és szatellitállamai) mellett. A három katonatiszt több embert is beszervezett a délszláv államban, köztük azt az egyént is, akihez Urbán Aranka futár feladatokkal járt. Mivel Urbán „kettősügynök” volt, a jugoszláv hírszerzés tudomást szerzett a katonatisztek tevékenységéről, és csapdát állítottak nekik, majd ezt követően bíróság elé állították őket.¹⁰⁹

Rövidesen Urbán Aranka is a magyar hírszerzőszervek célpontjába került, bár már 1951 májusában elkezdtek vizsgáldni utána, csak 1953. november 27-én vették őrizetbe.¹¹⁰ Ezután számos alkalommal kihallgatták, fenyegették, büntették, vagy éppen jutalmazták, attól függően, hogy azt mondta-e, amit vallatója hallani szeretett volna. 1954. június 11-én tartották a zárt tárgyalását a budapesti hadbírószágon, ahol kémkedésért a bíróság bűnösnek mondta ki folytatólagosan elkövetett hűtlenség bűntettében, és ezért főbüntetésként kötél általi halálra és teljes vagyonek kobzásra ítélte.¹¹¹ 1954. július 24-én elutasították a fellebbezését, azonban július 31-én az Elnöki Tanács kegyelemből a halálbüntetést életfogytig tartó börtönre enyhítette, tíz év közügyektől eltiltás és teljes vagyonek kobzás mellett.

Több, mint egy évvel később, 1955. december 4-én a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az Igazságügyminisztérium előterjesztésére a börtönbüntetés hátralevő részének végrehajtását kegyelemből elengedte.

A fent ismertetett eset jól bemutatja, milyen hatással volt az átlag polgári lakosságra a konfliktus, nem beszélve a már említett, a határsávon érintő kitelepítésekről, illetve a mindennapos nehézségekről, amelyet a háborús hisztéria okozott a lakosság körében. Sztálin 1953. március 5-i halálát követően lassú enyhülési folyamat indult meg a Szovjetunió és Jugoszlávia között, amelynek nyomán a magyar–jugoszláv államközi-, majd pártközi kapcsolatok is lassú léptekben, de javulásnak indultak.

¹⁰⁴ 1954. második hathavi munkaterv. ÁBTL 3.2.6 OL-8-006/1 „Belgrádi rezidentúra”, 166–167.

¹⁰⁵ Ugyan a magyar források nem írtak a büntetésről, számos nyugati újság cikkezett a perről, a legrészletesebben a *The Evening Sun* című baltimorei lap számolt be az ítéletről. *The Evening Sun*, 1951. 03. 29. 2.

¹⁰⁶ A kettős birtokosoknak Jugoszlávia és Magyarország területén is voltak birtokaik, a két ország között gyakran jártak. A titkosszolgálatok előszeretettel szervezték be őket, mivel jelenlétük a másik országban kevésbé volt feltűnő. A kettős birtokosok helyzetéről részletesen ír: Hornyák i. m. 2016, 328–331.

¹⁰⁷ ÁBTL 3.1.9. V-116701, „Urbán Aranka”, 171.

¹⁰⁸ ÁBTL 3.2.5. O-8-004, „Abbázia” – Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság titkosszolgálati szervei, 166.

¹⁰⁹ ÁBTL 3.1.9. V-116701/1, „Urbán Aranka” 299.

¹¹⁰ Uo. 16.

¹¹¹ ÁBTL 3.1.9. V-116701, „Urbán Aranka” 217.

Várad Natália

A kárpátaljai magyarság helyzete és a szovjet megszállás hatásai 1945 után

A SZTÁLINI KORSZAK (1944–1953)

Kárpátalja a 20. században több országváltáson esett át. A leg-hosszabb, leggyötrelmesebb időszak azonban az a negyvenhat év volt, amelyet a szovjet hatalmi rendszerben töltött. A régió szovjet ellenőrzés alá kerülése után a párthatalomnak való teljes kiszolgáltatottság, a magyar és a német etnikumú lakosság meghurcolása, a senkit nem kímélő tisztogatás, a kolhozosítás, az egyházellenesség, az erőszakos oroszosítás, a magántulajdon megszüntetése stb. a kárpátaljai magyar lakosság mindennapjainak része lett.

1944. november 19-én alapították meg a Kárpát-Ukrajnai Kommunista Pártot,¹ a terület neve *Zakarpatszka Ukraina*, azaz Kárpátontúli Ukrajna lett. 1944.

november 26-án Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsa elfogadta Kárpátontúli Ukrajna Alkotmányát, amely szinte teljesen megegyezett a Szovjet Alkotmánnyal.² 1945. január 12-én dekrétumot adtak ki Kárpátontúli Ukrajna zászlajára, himnuszára, valamint az itt élők állampolgárságára vonatkozóan,³ amely a jelképek közé iktatta a szovjet himnuszt és a sarló-kalapácsos vörös zászlót. Ugyanezzel a keltezéssel egy sor rendeletet adtak ki a különböző hivatalok felállítására megyei, járási, városi, falusi szinteken.⁴ Minden vezető beosztású személynek, hivatalnoknak hűségesküt kellett tennie Kárpátontúli Ukrajna Néptanácsára és Kárpátontúli Ukrajna népi bizottságai első kongresszusának kiáltványára,⁵ amely kinyilvánította az „újraegyesülést és Csehszlovákiától való elszakadást”.⁶

1944 őszétől a helyi vezetést fokozatosan felváltotta az új, a hatalom által kinevezett, de megválasztottnak hazudott népbizottság, ezzel megsemmisítve a korábbi demokratikus közigazgatást. Meghirdették és érvénybe léptették a lenini nemzetiségi politikának megfelelő,⁷ a nemzetek vagy nemzetiségek önrendelkezési jogát hirdető törvényt.⁸

1944. november 29-étől tilos lett minden magyar nemzeti szimbólum használata,⁹ 1944 decemberétől minden magyar és cseh nyelvű feliratot el kellett távolítani,¹⁰ majd bevezették a moszkvai időszámítást. 1944. december 29-én államosították a földeket,¹¹ 1945 márciusában felszámolták a nagybirtokokat.¹² 1944–1945 között az egykori Magyarország és Csehszlovákia minden ingó és ingatlan tulajdonát,¹³ a vasúti közlekedést, a távközlést¹⁴

¹ *Kárpátalja évszámokban 1867–2010. Ukrán–magyar kétnyelvű kiadvány.* Szerk. Vehes Mikola – Molnár D. István – Molnár József – Osztapec Jurij – Ofcinszkij Román – Tokar Marian – Fedinec Csilla – Csernicško István. Ungvár, Hoverla, 2011, 119.

² Kárpátaljai Területi Állami Levéltár (KTÁL), F. P-14. op. 1. od. zb. 12. 1–2.

³ *Uo.* 1. od. zb. 54. 1–17.

⁴ *Uo.* 1. od. zb. 55. 1–55.

⁵ *Uo.* 1. delo Nr. 1. „a”. 3.

⁶ *Uo.* 1. od. zb. 10. 1–8.; *Uo.* 1. od. zb. 11. 1–4.; *Uo.* 1. od. zb. 13. 1–2.

⁷ Törvénytervezet a nemzetek egyenjogúságáról és a nemzeti kisebbségek jogainak védelméről. In: *V. I. Lenin művei. 20. kötet. 1913. december – 1914. augusztus.* Budapest, Szikra, 1955, 280–283.

⁸ Czébel Lajos: *Visk története.* Ungvár, KMKSZ, 2002, 239.; Bíró Gáspár: *Az identitásválasztás szabadsága.* Budapest, Osiris–Századvég, 1995, 161.

⁹ KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 1. „a”. 1–3.

¹⁰ *Uo.* 1. od. Zb. 1. „a”. 4. ; *Uo.* 1. od. zb. 19. 1–3.

¹¹ *Uo.* 1. od. zb. 15. 1. ; *Uo.* 1. delo Nr. 1. „a”. 3.

¹² *Uo.* 1. od. zb. 438. 1–5.

¹³ *Uo.* 1. delo Nr. 1. „a”. 3., 7–8.

¹⁴ *Uo.* 1. od. zb. 123. 1–33.; *Uo.* 1. od. zb. 139. 1–6.

A *málenkij robot* áldozatainak ferencvárosi, Párkányi Raab Péter és Birkás Gábor által készített, 2017-ben felállított emlékműve. Az emlékhely tartalmazza az érintett határon túli, így kárpátaljai települések neveit is. A *málenkij robot* a kárpátaljai magyarokat és németeket ért etnikai megtorló intézkedések legsúlyosabb megnyilvánulása volt. Fotó: Wikimedia Commons

államosították. 1944. december 26-án létrejött Kárpátontúli-Ukrajna Nemzeti Bankja, azaz valamennyi bankot, bankfiókot is államosítottak.¹⁵

1944 novemberétől a kárpátaljai magyarok és németek etnikai alapon megtorló intézkedések áldozatai lettek.¹⁶ A tisztogatások legsúlyosabb megnyilvánulása az

ún. háromnapos *málenkij robot* volt.¹⁷ A levéltári források között számos lista szerepel az elhurcoltakról, amelyeket 1945-ben állítottak össze, településenként. A listáknak ilyesféle címetek adtak: „Azon állampolgárok névsora, akik a különböző katonai fogoly- és munkatáborokban vannak Beregszász¹⁸/ Munkács¹⁹/ Ungvár²⁰/ Huszt²¹ városából/

Nagybereznai²²/ Nagyszőlősi²³ körzetből” stb. Máig sem tudjuk pontosan, hány magyart hurcoltak el a Szovjetunió különböző lágereibe, számukat a kutatások jelenleg 25–30 ezer főre becsülik.²⁴

1944 után, a deportálást követően az értelmiség utánpótlása nehéz kihívás elé állította a kárpátaljai magyar közösséget. Vezető beosztásban csak ritkán akadt magyar, és az is csak ellenőrzött párthúséggel maradhatott a hivatalában. 1945 augusztusának közepétől jelentős számban telepítettek be Kárpátaljára leszerelt szovjet katonákat és „szakembereket”,²⁵ így szinte minden politikai, állami vezető Kárpátalja múltját, történelmi helyzetét nem ismerő káder volt. 1945. április 5-én megszüntették a csehszlovák határrendészetet a Tiszaújlak és Terebes közötti vasútvonalon, helyettük felállították az általuk felügyelt átkelési pontokat.²⁶ Így 1945. augusztus 7–15. között felállították a hivatalos határokat Magyarország és Románia felé,²⁷ majd augusztus végig a Tisza folyó mentén is.²⁸ Fokozatosan

¹⁵ Uo. 1. od. zb. 17. 1–2.

¹⁶ Uo. 1. od. zb. 8. 1.; Uo. 2. od. zb. 11. 1–11.; Uo. 1. od. zb. 52. 1–10.; Uo. 1. od. zb. 113. 1–14.; Uo. 1. od. zb. 133. 1–19.; Uo. 1. od. zb. 168. 1–2.

¹⁷ 1944. november 12-én, a 4. Ukrán Front Katonai Tanácsa 0036. számmal határozatot hozott, melynek értelmében háromnapos munkára hívták be a hadköteles, 18–50 év közötti kárpátaljai magyar és német férfi lakosságot a romok eltakarítására, hidak, utak stb. építésére. Aki nem tett eleget a behívásnak, a hadbíróóság előtt kellett felelnie. A megjelent férfiakat a szolyvai gyűjtőtáborba irányították, ahol a járványok, ütlegelés, éheztetés, az embertelen körülmények miatt több ezren haltak meg. Akik túléltek, azokat a Szovjetunió különböző lágereibe szállították, ahol szintén sokan meghaltak, megbetegedtek. Hasonló cím alatt szereplenek a rendeletek településenként: „A nagyszőlősi kerületi népbizottság rendelete arról, hogy minden 8–40 [sic!] éves kor közötti hadköteles férfi jelenjen meg az újlaki katonai parancsnokságon 5 napi étellel.” Uo. 1. od. zb. 197. 1.

¹⁸ Uo. 1. od. zb. 216. 1–32.

¹⁹ Uo. 1. od. zb. 217. 1–9.

²⁰ Uo. 1. od. zb. 218. 1–132.

²¹ Uo. 1. od. zb. 219. 1–14.

²² Uo. 1. od. zb. 221. 1–2.

²³ Uo. 1. od. zb. 222. 1–207.

²⁴ Molnár D. Erzsébet: *Kárpátaljai magyarok a Szovjetunió hadifogoly- és munkatáboraiiban (1944–1953). Doktori (PhD) értekezés.* Debreceni Egyetem BTK, 2015, 8. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/217124/dolgozat_Molnar_D._E.pdf (Utolsó letöltés: 2021. 07. 20.)

²⁵ KTÁL, F. П-1. op. 1. od. zb. 1783. 58.

²⁶ KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 101. 1–7.

²⁷ Uo. 1. od. zb. 99. 1–2.

²⁸ Uo. 1. od. zb. 100. 1.

megnehezült a különböző országokba került magyarok közötti kapcsolattartás.

1945. június 29-én a csehszlovák és szovjet kormány Moszkvában szerződést írt alá, amelynek értelmében Kárpátalja átkerült a Szovjetunióhoz.²⁹ 1945. november 22-én Csehszlovákia ideiglenes nemzetgyűlése, november 27-én pedig a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának Elnöksége ratifikálta a dokumentumot. Ennek értelmében Kárpátalja 1946. január 22-től az Ukrán SZSZK egyik megyéje lett, Kárpátontúli terület (*Закарпатська область*) néven beolvadva a szovjet közigazgatási rendszerbe,³⁰ ahová a Szovjetunió összeomlásáig, azaz 1991-ig tartozott.

A HRUSCSOVI ÉVTIZED (1953–1964)

Sztálin halála után, a hruscsovi évtized hozott némi enyhülést a diktatúrában több területen is, a dolgozók helyzete javult, amnesztia folytán sokan szabadultak a légerekből, börtönökből.³¹ 1956 áprilisától hat órára csökkentették a munkaidőt

a szabadnap és ünnepnap előtti napokon.³² Az 1957. január 4-én elfogadott törvény értelmében a férfiak 60, a nők 55 éves koruktól mehettek nyugdíjba 25, illetve 20 évi szolgálati idő után.³³ 1958-ban eltörölték a háztáji gazdaságok beszolgáltatási kötelezettségét. 1961-ben a pénzreform³⁴ folytán a rubel vásárlóértékét tízszeresére emelték. 1966-tól a kolhozok is fokozatosan áttértek a pénzbeli díjazásra. Az 1964. július 15-én született törvény értelmében gyermekgondozási segélyt adtak a gyermekszülési szabadság időszakára.³⁵ Javult a lakosság egészségügyi ellátása, növelték a szanatóriumok, kórtermek, kórházi ágyak számát,³⁶ valamint különböző fejlesztéseket, építkezéseket, felújításokat is végeztek az egészségügyi intézményekben. Nőtt a gyógyszerterak száma és a megyébe szállított gyógyszerkészletek mennyisége is.³⁷

A KÖZIGAZGATÁS ÁTALAKULÁSA

A megyét 1944 és 1969 között közigazgatásilag átszervezték. A területet 15 közigazgatási egység alkotta: 2 megyei

alárendeltségű város – Ungvár és Munkács –, illetve 13 járás.³⁸ 1946 tavaszán Ungvár és Munkács mellett Beregszász, Huszt és Nagyszőlős is városi rangot kapott. Szolyva és Csap 1957-ben, Rahó 1958-ban, Técső 1961-ben, Ilosva 1982-ben kapott városi rangot.³⁹ Az 1953. novemberi közigazgatási reformmal több település, utca, vasútállomás státusát és nevét is megváltoztatták,⁴⁰ amit azzal magyaráztak a helyi sajtó hasábjain, hogy azt az „elmagyarosítás ellen” teszik. Ekkor lett a „körzetből” [округ] „járás” [район], ami a megye és a települések közötti közigazgatási egységet jelölte. Így lett Szőlősből [Севлюш] Vinohradovo [Виноградово], Szőlősvégardóból [Севлюшевейгардо] Pidvinohradov [Підвиноградів], Csongovából [Чингава] Borzsavszeke [Боржавське] stb., a Szőlősi járásból Vinohradovói, a Voloveiből pedig Mizshirjai.⁴¹ 1965-ben Kárpátaljának 11 járása, 9 városa, 14 városi típusú nagyközsége és 738 faluja volt. Az 1966-os közigazgatási reformmal a Volóci és a Nagybereznai járás újra önálló közigazgatási egységgé alakult, így Kárpátaljának újra 13 járása lett.⁴² A számos összevonásnak

²⁹ Uo. 1. od. zb. 13. 1–2.; Vida István – Zseliczky Béla: Az 1945. június 29-ei szovjet–csehszlovák szerződés Kárpátaljáról. *Külügyi Szemle*, 2004/1–2 (tavasz–nyár), [232–260.] 252.

³⁰ Botlik József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Budapest, Hatodik Síp – Új Mandátum, 1997, 276., valamint Oficinszkij Román: A szovjet időszak sajtósságai Kárpátalja történetében. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk. Fedinec Csilla – Vehes Mikola. Budapest, Argumentum MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 2010, 217.

³¹ *Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938–1975 [Szbornyik zakonov SZSZSZR i ukazov Prezidyuma Verhovnava Szoveta SZSZSZR, 1938–1975]* т. (т.) 3. Москва [Moszkva], 1975, 409–411.

³² Csanádi György: *Sorsfordító évek sodrásában. Fejezetek Beregvidék történelmi múltjából*. Ungvár, PoliPrint, 2004, 219.; A munkások és alkalmazottak munkaidőtartamának csökkentéséről a szabadnap előtti és ünnepnap előtti napokon. *Vörös Zászló*, 1956. 03. 11. 1.

³³ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 333. 1., KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 495. 1–89.

³⁴ Uo. 1. op. 5. delo Nr. 93. 11.

³⁵ *Kárpátalja évszámokban... i. m.* 2011, 161.

³⁶ KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3536. 1–43.

³⁷ Uo. 1. op. 5. delo Nr. 332. 13–15.; Uo. 1. op. 5. delo Nr. 635. 1–40.

³⁸ Brenzovics László: Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági-társadalmi helyzete a 20. században. In: *Kárpátalja*. Szerk. Baranyi Béla. Pécs – Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja – Dialóg Campus, 2009, 75–107.

³⁹ Oficinszkij i. m. 2010, 217.

⁴⁰ Krónika. *Vörös Zászló*, 1953. 11. 12. 4.

⁴¹ Oficinszkij i. m. 2010, 217.

⁴² *Kárpátalja évszámokban 1867–2010 i. m.* 2011, 162.

köszönhetően 1976-ra a települések száma 599-re csökkent, a nagyütemű iparosítás eredményeként pedig több falut városi típusú településsé alakítottak át, így 1989-re a megyében 10 város, 28 városi típusú település és 561 falu volt.⁴³

AZ OKTATÁS HELYZETE

A pedagógusképzés nehéz helyzetbe került, mivel a régi oktatók jelentős része külföldre távozott, másokat félreállítottak. A pedagógushiány pótlására a Szovjetunió belső területeiről küldtek oktatókat. 1945. július 19-én határozat született egy Kárpátontúli Ukrán Egyetem létrehozásáról, így számos szovjet tudós és tanár közreműködésével lérejött az Ungvári Állami Egyetem, amely ezután a vidéki tanár- és szakemberképzésről volt hivatott gondoskodni.⁴⁴ 1946-ban Ungváron, Munkácson és Huszton középszintű tanítóképző nyílt az ungvári és a munkácsi tanítóképző szeminárium helyett. E hármat később összevonták a munkácsiba. Itt képezték az óvó- és zenepedagógusokat, valamint az elemi iskolai tanítókat, illetve külön csoportban képezték a magyar iskolák számára a szakembereket.⁴⁵

1953-ban megnyíltak az első magyar középiskolák Nagydobronyban, Nagyberegen,⁴⁶ Beregszászon,⁴⁷ Váriban.⁴⁸

A Szovjetunió a középfokú oktatást általánossá akarta tenni. A hatvanas évek elejére kialakult a magyar lakta területet lefedő magyar iskolahálózat: az 1968–1969-es tanévben már 93 magyar iskola volt, ebből 18 középiskola, 58 nyolcosztályos, 17 elemi iskola, összesen 22 807 tanulóval. A megyei vezetés által készített jelentés értelmében 1973-ban Kárpátalján az általános iskolahálózat teljes mértékben „kielégíti a magyar lakosságot”, mivel az 1972–1973-as tanévben 95 iskola működött, ebből 20 középiskola, 59 nyolcosztályos és 16 általános iskola, amelyekben 20 336 tanuló tanult. A 95-ből 28-ban párhuzamos magyar-ukrán, magyar-orosz osztályok működtek, ugyanis közben létrehozták az „internacionalista” vegyes iskolákat, amelyekben magyar-ukrán és magyar-orosz nyelven zajlott az oktatás.⁴⁹ Szolyván például a középiskolában három párhuzamos osztály volt: orosz, ukrán és magyar. A 95 iskolában 1540 tanár oktatott, ebből 736-nak felsőfokú végzettsége volt. A Megyei Módszertani Kabinetnek külön magyar részlege működött.

Havonta 15 pedagógus a Magyar Népköztársaságba, az iskola vezetői pedig Kijevbe, a Központi Intézetbe jártak továbbképzésre. A „Rágyánszka Skola” (Szovjet Iskola) Tankönyvkiadónak Kárpátalján magyar fiiláléja működött.⁵⁰ A nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején 86 magyar iskola működött, ebből 29 volt középiskola.⁵¹ A magyar nyelvű szakoktatás 1988 szeptemberében éledt újra, megnyílt a beregszászi ruhaipari szakközépiskolában az első magyar csoport, ezt a példát több intézményben követték.⁵²

GAZDASÁGI HELYZETKÉP

Kárpátalján a háború utáni időszakban erőteljes iparosítás zajlott. Fejlődött a faipar, a bútorgyárak (például a munkácsi, beregszászi bútorgyár, a munkácsi sílécgyár), szeszfőzdék, malomipar, könnyűipar, cipőgyárak (Munkácson, Beregszászban, Nagyszőlősen, Tiszaújlakon), Huszton pedig kapagyár működött. De fejlődött a bor- és konzervgyártás,⁵³ a gépgyártás és az energetika.⁵⁴ A hrucsovi időszakban a városokban és nagyobb falvakban technikai eszközök javítására szolgáló javítóműhelyek, varróműhelyek, fényképészek, borbély helyiségek, cipészek, üzemek stb. nyíltak.⁵⁵ Ezek

⁴³ Molnár D. István: A közigazgatási térfelosztás változásai a mai Kárpátalja területén. In: *Kárpátalja története. Örökség és kihívások*. Szerk. Brenzovics László – Csatóry György – Dobos Sándor – Orbán Melinda – Braun László – Szakál Imre – Szamborovszkyné Nagy Ibolya. Beregszász–Ungvár, II. RFKMF–„RIK-U” Kft., 2021, [13–32.] 25–26.

⁴⁴ KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 610. 1–8.; Brenzovics i. m. 2009, 98.

⁴⁵ Oficinskij Román: Szakképzés. In: *Kárpátalja 1919–2009 i. m.* 2010, 314.

⁴⁶ Lengyel I.: Az első negyedév eredményei. *Vörös Zászló*, 1953. 11. 22. 2.; Puskás P.: Első nap az iskolában. *Vörös Zászló*, 1953. 09. 03. 2.

⁴⁷ S. Benedek András: *Tettenérthető történelem. Történelmi-kultúrtörténeti vázlat Kárpátaljáról*. Budapest, IKVA Könyvkiadó, 1993, 107.; Hirdetés. *Vörös Zászló*, 1953. 08. 13. 4.

⁴⁸ Az átalakult Vári. A Berehovári kerület falvai. *Vörös Zászló*, 1953. 11. 15. 1.

⁴⁹ S. Benedek i. m. 1993, 108.

⁵⁰ KTÁL, F. 1. op. 6. delo Nr. 860. 16–17.

⁵¹ Uo.

⁵² Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon... Tények, adatok, dokumentumok a kárpátaljai magyarság életéből, 1918–1991*. Budapest, Mandátum, 1991, 83.

⁵³ Brenzovics i. m. 2009, 97.

⁵⁴ KTÁL, F. 1., op. 5. delo Nr. 696. 1–41.

⁵⁵ Uo. 1. delo Nr. 156. 52. 80–81.

száma a Brezsnyev-érában, az 1970-es években tovább nőtt, így az 1970–1980-as években 40 új üzemet és gyárat telepítettek ide. Beregszászon például létrejött egy rádiógyár, a Munkácsi Finommechanikai Üzem pedig Kárpátalja legnagyobb üzeme lett.⁵⁶

Fejlődött a kereskedelem, javult a lakossági szolgáltatások, a közétkeztetés minősége.⁵⁷ 1960–80-as években nagy népszerűségnek örvendtek a szovjet Voszhod, Izs, MT, Minszk és a csehszlovák Jawa motorkerékpárok. Lehetett vásárolni Zsiguli, Moszkvics, Zaporozsec, Volga márkájú autókat. A legtöbb háztartásban már volt a hűtőszekrény, televízió, mosógép és porszívó.⁵⁸

A SAJTÓ SZEREPE AZ IDEOLÓGIAI MUNKÁBAN

Asajtó a párt politikájának állandó szócsöve volt a teljes szovjet időszakban. A cenzúra mindenre kiterjedt.⁵⁹ A szovjet politikában ugyanis jelentős hangsúlyt kapott az ideológiai munka,⁶⁰ amelyet előbb az írott sajtón, majd rádión és tv-n keresztül próbáltak erősíteni. A lakosság tájékoztatásában alapvető szerep hárult az öt területi, illetve kerületi szintű sajtókiadványra.⁶¹ 1945 decemberétől *Zakarpatszka Pravda* fordításaként jelent meg a *Kárpáti Igaz Szó* című napilap, amely

1945 decemberében jelent meg először a beregszászi járásban a *Vörös Zászló* című lap. A sajtó a párt politikájának állandó szócsöve volt. Fotó: Arcanum Adatbázis

1965-ben részben, 1967. március 8-tól teljesen önálló lappá vált (28 500 példányban), és 1967-től vasárnaponként irodalmi oldallal jelent meg.⁶² Főszerkesztője Balla László lett, aki a területi pártbizottság tagja, a Kárpátontúli Területi Kiadó szerkesztője volt. Ezen kívül megjelent még a *Vörös Zászló* (1945. december 2-től a Beregszászi járásban magyarul és ukránul is, eleinte heti két, majd heti három alkalommal), a *Kárpátontúli Ifjúság* (a Komszomol Kárpátontúli Területi Bizottság lapjaként 1958-tól, a *Mology Zakarpatja* ukrán lap tükörfordításaként),⁶³ a *Kommunizmus Fényei* (később *Ungvári Hírek* néven, 1957. március 1-től az Ungvári járásban, hetente egyszer), a *Kommunizmus Zászlaja* (1957-től a Nagyszőlősi járásban, heti három alkalommal).⁶⁴ Minden településre eljuttatták a különféle kolhozlapokat, szovhoz szakirodalmat, amelyek szintén a propagandagépezetet szolgálták.⁶⁵

Számos lépést tettek az újságok minőségének javítására, azok egyszerűbb eljuttatására az olvasókhöz. A szovjet közösségi és politikai életben fontos szerepük volt a faliújságoknak is: minden intézményben volt ilyen, legtöbbször állami ünnepek idején újult meg a tartalmuk, amely a munkaközösségek életét tükrözte.⁶⁶

Kárpátalján a területi rádió 1946-ban kezdte meg magyar nyelvű adásait, melyek 45 percesek voltak, de ebből önálló anyag csupán 7–8 perc.⁶⁷ 1964-től a Magyar Rádió nyíregyházi stúdiója és a területi rádió magyar osztálya között megindultak a csereadások.⁶⁸ Az 1960–1970-es években igen elterjedt volt a vezetékes rádiózás, csaknem minden tanácsi jogú községnek, így a magyarok által lakott helységeknek is volt stúdiója. Itt a napi politikai agitációs műsorokon kívül közérdekű bejelentések, közlemények, sporteredmények hangzottak el, a fiataloknak

⁵⁶ Brenzovics i. m. 2009, 98.

⁵⁷ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 337. 9–10.; Uo. 1. op. 5. delo Nr. 92. 1–28.

⁵⁸ Oficinskij Román: Iparosítás és urbanizáció. In: *Kárpátalja 1919–2009... i. m.* 2010, [260–274.] 261.

⁵⁹ KTÁL, F. P-14. op. 1. od. zb. 60., 1–7.; KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2878. 1–120.

⁶⁰ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 552. 1–46.; Uo. 5. delo Nr. 97. 1–97.; Uo. 5. delo Nr. 549. 1–24.

⁶¹ Botlik – Dupka i. m. 1991, 85.

⁶² Kovács Vilmos – Benedek András: Magyar irodalom Kárpát-Ukrajnában II. *Tiszatáj*, 1970/12, [1144–1150.] 1144.

⁶³ S. Benedek i. m. 1993, 95.

⁶⁴ Botlik – Dupka i. m. 1991, 85–88.; S. Benedek i. m. 1993, 95–96.; Kovács – Benedek i. m. 1970, 1144.

⁶⁵ KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2878. 1–120.

⁶⁶ Uo. 1. delo Nr. 3502., 1–81.; Uo. 5. delo Nr. 404. 1–69.

⁶⁷ Uo. 5. delo Nr. 567. 32.

⁶⁸ Penckőfer János: Irodalmi, kulturális élet az 1980-as években. In: *Kárpátalja 1919–2009 i. m.* 2010, [340–342.] 342.

pedig szombaton és vasárnap a délutáni órákban kívánságműsort adtak.⁶⁹

1966-ban a kárpátaljai televízió is megkezdte a magyar nyelvű műsorok sugárzását⁷⁰ fekete-fehér és színes változatban – eleinte hetente egyszer (hétfőnként) jelentkeztek magyar nyelvű hírekkel, ritkán filmekkel is, majd hetente kétszer, este 20 perces, illetve másfél órás műsor került a képernyőre.⁷¹ Filmhíradók voltak a szocializmus előnyeiről, a fejlődésről, a haladásról. 1971 decemberében határozat született az USZSZK területén – és így Kárpátalján is – a rádió- és televízióbázis anyagi-technikai fejlesztésére. Többek között ekkor vezették be az ungvári televízióban a kettes adást, amelyet a lakosság 44%-a tudott fogni. Mindez nagyban hozzájárult a „dolgozók kommunista ideológiai-neveléséhez”.⁷²

A szovjet érában a lakosság jelentős része több nyelven beszélt, akik értették a környező országok rádióadásait, nézhették azok tv-csatornáit, olvasták a külföldi irodalmat. 1965-ben a megyében már 80 ezer különböző újságra és folyóíratra lehetett előfizetni a „baráti, demokratikus” országokból. A Moszkvából, Kijevből, Lembergől sugárzott műsorokon kívül a kárpátaljaiak

Magyarország, Csehszlovákia és Románia tv-műsorait is nézték.⁷³

KÁDERPOLITIKA

Nöttek a *mikrorajonok*, épültek a *hruscovkák*, majd később a *brezsnyevkák*,⁷⁴ főként ezekben helyezték el a Kárpátaljára érkező orosz nemzetiségű „szakembereket” és családjaikat,⁷⁵ akiket nagy számban telepítettek be a régióba, mivel a központi szovjet vezetés nem bízott a helyi lakosság ideológiai rátermettségében. 1955. március 25-én a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága és a Szovjetunió Minisztertanácsa például határozatot fogadott el: „a kolhozok vezető munkatársak általi megerősítéséről”. Ennek értelmében Ukrajna különböző városaiból 30 ezer önkéntest küldtek ki az elmaradott kolhozok irányítására. Ez a mozgalom *harmincezresek* néven vált ismertté.⁷⁶ Kárpátalja gazdaságilag gyenge kolhozaiba 506 személy érkezett, közülük 78-at választottak meg kolhozigazgatónak vagy igazgatóhelyettesnek.⁷⁷ Az idegen „szakemberek” száma az idő múlásával pedig egyre csak nőtt. Az orosz nemzetiségű lakosok számát növelte az itt letelepített több ezer katona, akiket később bányászok is követtek,⁷⁸ és akiket főként az Ungváron és Munkácson létrehozott panelépületekben nyertek

elhelyezést, megváltoztatva ezzel városok arculatát. A káderpolitika következményeként számos idegen lett vidékünkön gyárigazgató, kolhozelnök és más vezető beosztású káder.

A vezetők kiválasztásakor nem a szakmai ismeretek számítottak elsősorban, és ez meg is látszott a termelési eredményeken. Jelenteni azonban csak pozitív eredményeket, nagy számokat lehetett, ami a tervek túlteljesítését, az elvárások felülmúlását volt hivatott bizonyítani, ezért elkezdődött a *prípizskák*,⁷⁹ azaz hozzáírások időszaka, ami főként a hruscsovi időszakban teljesedett ki. A feltupírozott gazdasági mutatóknak köszönhetően, a valóságban támogatásra szoruló megyét 1958. február 26-án a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének rendelete értelmében Lenin-rendjellel tüntették ki „a gabonafélék, a szőlő, a gyümölcsfélék, a tej, a hús, a gyapjú és egyéb mezőgazdasági termékek előállításában és készletezésében elért sikerek” elismeréseként.⁸⁰

Minden előrelépésért, kisebb-nagyobb sikerért a rendszert éltették és dicsőítették a szocializmust, hálából pedig a gyárak, üzemek, kolhozok munkásai még magasabb normákat vállaltak. A legmagasabb állami kitüntetések

⁶⁹ Botlik – Dupka i. m. 1991, 89–90.

⁷⁰ Tóth István: *A peremvidék világbirodalma*. Budapest, Pro Minoritate, 2003, 65.

⁷¹ Oficinszkij *A szovjet időszak...* i. m. 2010, 230.

⁷² KTÁL, F. 1. op. 6. delo Nr. 796. 10–12.

⁷³ Uo. 5. delo Nr. 806. 65.

⁷⁴ A *hruscovka* (vagy más néven a *hruscsova* – a főtitkár nevét és a nyomortanyát jelentő *truscsova* szót összevonva) a hatvanas évek lakótelepi építészetének népies gyűjtőneve. A későbbi verziót, a Brezsnyev-éra (1964–1982) típusházát *brezsnyevka* néven emlegették; az alapterületet valamivel nagyobb volt ugyan, de a csővezetékek egy része legtöbbször a szobák falán kívül helyezkedett el.

⁷⁵ KTÁL, F. П-1. op. 1. od. zb. 1783. 58.

⁷⁶ KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 2639. 1–151.

⁷⁷ Білоусов В. [Bilousov V.] – Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації [Narisi isztorii Zakarpatszkoji oblasznoji partyijnnoji organizacij]. Ужгород [Uzgorod/Ungvár], 1980, 189.

⁷⁸ Oficinszkij Román: Népeségmozgás és identitás. In: *Kárpátalja 1919–2009 i. m.* 2010, 257–260.

⁷⁹ Dupka György: *A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Ungvár–Budapest, Intermix, 2014, 86.

⁸⁰ KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3213. 1–15.

a Munka Vörös Zászlaja érdemrend, a Lenin-rend, valamint az Októberi Forradalom rendje voltak. A legismertebb kitüntetettek Ladányi Hanna és Jurij Pitra voltak.⁸¹ A verseny tehát nemcsak vállalati, hanem egyéni szinten is zajlott, a sztahanovista mozgalom óriási mértéket öltött.⁸²

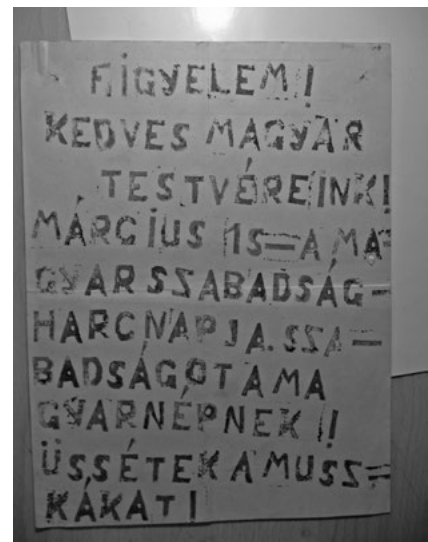
AZ 1956-OS FORRADALOM KÁRPÁTALJAI VONATKOZÁSAI

Az 1956-os forradalom idején a magyarországi eseményekről a helyi lakossághoz eljutott hírek – amelyek a szovjet központi és a kárpátaljai sajtóban orosz, ukrán és magyar nyelven megjelentek –, arról szóltak, hogy a forradalmárok, illetve ahogy ők nevezték, az „ellenforradalmárok” kivégzik a magyarországi kommunistákat, a szovjet katonákat, és elfoglalják a párt- és állami intézményeket. Ezekkel a hírekkel azt szerették volna elérni, hogy a helyi lakosság elítélje a Magyarországon zajló eseményeket.

A levéltári kutatások azt bizonyítják, hogy Kárpátalja jelentős szerepet töltött be az 1956-os forradalom idején. A vidéken vonultak keresztül a szovjet tankok Magyarországra, Ungváron rendezkedett be az a politikai vezetés, amely kapcsolatot tartott fent Budapest, Ungvár, Sztrij és Moszkva között, valamint fogadta a deportáltakat az ungvári börtönben.⁸³ A Kárpáti Katonai Körzet már október 23-án

este elrendelte a hadgyakorlatot (például a Beregszász melletti Kígyóson), majd összevonta a támadásra felkészített csapatokat a szovjet-magyar határ mentén. A szovjet katonák visszaemlékezéseiből kiderül, hogy az első alakulat (a 128. lövész gárdahadosztály) – „rendfenntartás” céljából – már október 24-én, a kora hajnali órákban átlépte a szovjet-magyar határt.⁸⁴ Őket még tizenegy hadosztály és egy vasúti gárda követte. A Kárpáti Katonai Körzet hadosztályain kívül más szovjet fegyveres alakulatok is részt vettek a forradalom leverésében: magyarországi, romániai, odesszai, baltikum, azaz összesen még nyolc hadosztály.⁸⁵

A forradalom leverését követően a Moszkvában létrejött Kádár-kormány mindent megtett a „rend helyreállítása” érdekében. Ennek egyik első lépése volt a forradalmárok, magyar állampolgárok Szovjetunióba (zárt vagonokban, zárt teherautókon) deportálása. Ami a deportáltak számát illeti, az adatok nagyon eltérőek: Mihail Holodkov, a Szovjetunió belügyminiszter-helyettese Nyikolaj Dudorovnak, a Szovjetunió belügyminiszterének tett jelentésében 4-5 ezer letartóztatottat említ.⁸⁶ A Viktor Juscsenko, Ukrajna elnöke által 2007. július 10-én Sólyom László köztársasági elnöknek átadott lista pedig közel háromezer nevet tartalmaz.⁸⁷ Az eddigi kárpátaljai

Egy 1957. március 15-én, Kárpátalján kiragasztott, a magyar szabadságot éltető röplap. Fotó: Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op. 1., szpr. 3385.

levéltári kutatások alapján megállapítható, hogy több mint ezer magyar forradalmár biztosan megjárta a szovjet börtönöket.

Holodkov november első hetében érkezett Kárpátaljára, s a szovjet hadsereg egységei által letartóztatott deportáltakkal foglalkozott. Az ungvári börtönben a kihallgatás többnyire orosz nyelven folyt. A tolmácsok főként kárpátaljai magyarok voltak, akik sajátos helyzetükből kifolyólag a magyar és az orosz nyelvet is jól beszélték.

A foglyok egy részét az ungvári kihallgatást követően Sztrij, Drogobics, Csernovci és Sztanyiszláv börtöneibe szállították tovább. A deportáltak főként november 4-e és 15-e között érkeztek a Szovjetunióba.

⁸¹ Uo. 5. delo Nr. 99. 1–73.; Uo. 5. delo Nr. 327. 1–100.; Uo. 5. delo Nr. 90. 1–25.

⁸² Uo. 1. delo Nr. 2533. 1–136.

⁸³ Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області (Ukrajna Állambiztonsági Szolgálat Kárpátalja Megyei Igazgatóságának Levéltára), a KGB Ukrajnai Nyomozó Osztálya, Kárpátontúli Terület, Ungvár, év: 1956. (ARHIV USZBU ZO), F. 43. op. 1. delo Nr. 1–22.

⁸⁴ Interjú Andrej Sztorozsukkal, aki szovjet katona volt az 1956-os forradalom idején. Az interjút a szerző készítette 2002. október 23-án.

⁸⁵ Kirov, Alekszandr: Szovjet katonai beavatkozás Magyarországon 1956. In: *Szovjet katonai intervenció, 1956.* Szerk. Györkei Jenő – Horváth Miklós. Budapest, 2001, [119–204.] 199–200.

⁸⁶ Szereda, Vjacseszlav – Sztikalín, Alekszandr: *Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából.* Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1993, 155.

⁸⁷ Sólyom László Vereckére készül. *Kárpáti Igaz Szó*, 2007. 07. 14. 3.

Milován Sándor a kiskorúak javító-nevelő intézetében elítélése után. A nagyszülősi „politizáló, röplapterjesztő ifjúsági csoport” tagjaként nyilvánította ki szolidaritását a magyar szabadságharcossal. Fotó: Milován Sándor személyes tulajdona.

Többször a szovjet hatóságok maguk sem tudták, hol is vannak pontosan a foglyok.⁸⁸ A szovjet és magyar illetékesek levelezéseiből világosan látszik, hogy a magyarországi hatóságok és a kárpátaljai KGB munkatársai szoros együttműködésben végezték a deportálásokat. Kárpátalján a legszigorúbb intézkedéseket vezették be a forradalmi eszmék terjedésének, valamint a forradalmi hangulat kialakulásának megakadályozására. Többek között növelték a határőrség létszámát, és a lakosságot még inkább megfigyelés alatt tartották.

Ennek ellenére az 1956-os szabadságharcossal egy időben, valamint a forradalmat követő néhány hónapban a megyében kisebb-nagyobb csoportosulások, röplapterjesztő középiskolások, fiatalok fejezték ki szolidaritásukat a magyarországi fiatalokkal. Nagyszülősen,

Beregszászban, Sárosorosziban, Ungváron, Csonkapapiban, Mezőkaszonyban, Munkácson, Nagymuzsalyban, Nagybégyányban, Gálocson, Fertőszalmáson, Csapon, Csepében, Nagylucskán, Salánkon, Rahón többnyire kisebb-nagyobb csoportokban – de voltak, akik egyéni akciókkal – nyilvánították ki rokonszenvüket a magyar forradalommal. A „politizáló, röplapterjesztő ifjúsági csoportok” tagjai leginkább középiskolás fiatalok voltak. Titkos összejöveteleket tartottak, ahol éltették a forradalmat, röplapjukon kinyilvánították például, hogy „Kárpátalja magyar terület és az oroszok menjenek haza”, és hogy „az orosz hadsereg vonuljon ki Magyarországról”. A letartóztatásokat követően a „politizáló” csoportok tagjai ellen a fő vád „ellenforradalmiság”, „rendszerellenesség”, „fegyverrejtegetés” volt, amiért több év börtönbüntetés járt. A fiatalokat általában 3–6 évi börtönbüntetésre ítélték. A börtönévek alatt sok szenvedésen mentek keresztül, s a megaláztatásuk hazatérésük után sem ért véget. Állandó megfigyelés alatt tartották őket.

Hangsúlyoznunk kell, hogy elretentésképpen gyakran szerény próbálkozásokat nagyítottak fel óriási bűnökké. Elég volt már az is, ha valaki az étteremben, munkahelyén beszélni merészelt a Magyarországon zajló eseményekről. Voltak, akik nem mentek dolgozni a kolhozba, vagy a talált röplapon írott szöveggel egyetértettek, voltak, akik a szovjet hatalommal szembeni elégedetlenségükről beszéltek, vagy a magyarországi események hatására dezertáltak a szovjet

hadseregből; akadtak, akik át akartak jutni a szovjet–magyar határon stb.⁸⁹

A forradalmat követően keményen munkára fogták – főleg propaganda terén – a járási pártfunkcionáriusokat. Mivel a helyi szervezkedésben nagyrészt magyar diákok vettek részt, a hatóságok arra a következtetésre jutottak, hogy leginkább a nevelői munkára, oktatásra kell odafigyelni a magyar lakosság körében.

Egyre több adat bizonyítja, hogy voltak olyan magyarországi ávósok, akik Kárpátaljára menekültek a forradalom napjaiban. A KGB tájékoztató jelentései alapján az SZKP KB elnöksége ideiglenesen engedélyezte a magyar szabadságharcosok elől menekülő kommunista vezetők és családtagjaik Kárpátaljára távozását, akikről a területi tanács gondoskodott. Összesen 132 fő érkezett Ungvárra és Munkácsra, köztük volt többek között Szobek András egykori begyűjtési miniszter, Matolcsi János volt földművelésügyi miniszter, Betlen Oszkár, a *Szabad Nép* egykori főszerkesztője, illetve Háy László, a Magyar Nemzeti Bank egykori elnöke.⁹⁰

Annak ellenére, hogy a kárpátaljai események többsége szimbolikus szolidaritásvállalás volt, az eddigi levéltári dokumentumok feldolgozása alapján elmondható, hogy összesen 46 fő ellen zajlott bírósági eljárás, 18 főt ítélték el, akik összesen 24 évet töltöttek börtönben, 8 főt kizártak az egyetemről és egy fő, Gecse Endre református lelkész kihallgatás közben elhunyt.

⁸⁸ ARHIV USZBU ZO, F. 43. op. 1. delo Nr. 12. 15.

⁸⁹ KTÁL, F. 15. op. 5. ed. hr. 13. 81–84.

⁹⁰ Зданович А. [Zdanovics A.] – Былинин В. [Bilyinyin V.] – Гасанов В. [Gaszanov V.] – Коротаев В. [Korotajev V.] – Лашкул В. [Laskul V.]: *Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР: Сборник документов. [Vengerszkije szobotyija 1956 goda glazami KGB i MVD SZSZSZR: Szbornyik dokumentov.]* Москва [Moszkva], 2009, 178.

Többen a magyar forradalom ürügyén, a kárpátaljai magyarság megfélemlítése céljából lefolytatott megtorlási kampány áldozatává váltak. A magyar forradalom szovjet eltiprása remények szeretefoszlását jelentette, emellett ugyanakkor 1957-től több enyhítést is tapasztalhattak a kárpátaljai magyarok, akik szabadabban utazhattak rokon- vagy sírlátogatás céljából Magyarországra. Megjelentek Kárpátalján a magyarországi újságok, folyóiratok, könyvek is.

NÉPESSÉGSZÁM

A szovjet időszakban az első hivatalos népszámlálást Kárpátalján 1950-ben tartották. A lakosság száma ekkor 807 400 fő volt. A soron következő népszámlálásra 1959. január 15-e és 22-e között került sor. Az 1958. június 3-án kelt, az UKP Kárpátaljai Megyei Végrehajtó Bizottsága részére a Kárpátaljai Területi Statisztikai Hivatal vezetője, Sztrigin által készített előzetes adatok szerint a vidék lakossága 922 808 fő, ebből 144 894 fő magyar nemzetiségű volt.⁹¹ A lezajlott népszámlálás adatai alapján azonban Kárpátalja lakossága 920 200 fő – más adatok szerint 920 173 fő⁹² – volt, ami az 1950. évi hivatalos népszámlálás adataihoz képest 112 800 fős, azaz 14%-os népességszám-növekedést jelentett.⁹³ A legnagyobb arányban az ukránok képviseltették magukat a megye nemzetiségei közül, 693 929 fős számukkal a lakosság 74,6%-át

Gállocs falu református lelkésze, Gecse Endre kihallgatás közben hunyt el, és lett a kárpátaljai magyarság elleni '56 utáni megtorlás áldozata. Fotó: Arhiv USZBU ZO, f. 2558., op. 1., szpr. 3429.

alkották. A magyarok száma 146 972 fő, ezzel arányukat tekintve (15,8%) a második helyen álltak.⁹⁴ (Más forrás szerint a magyar lakosság száma 154 738 fő volt.)⁹⁵ Az oroszok száma a bevándorlás következtében nőtt, arányuk 3,2% volt, azaz 29 766 fő, akik főként városokban éltek, legtöbben Ungváron. A Szovjetunió más tagköztársaságaiból is költöztek Kárpátaljára, legnagyobb számban a beloruszok, az ő számuk meghaladta a 900 főt.⁹⁶ Több szakértő szerint a magyarok száma nem fedi a valóságot az '59-es népszámlálás esetében, mivel a szovjet hatóságok atrocitásai miatt – az etnikai alapon történő meghurcoltatás, a *málenkij robot*, a donbászi

munkaszolgálat, a vallási üldözések – vagy éppen a munkahelyi elhelyezkedés, az előbbre jutás reményében, valamint a továbbtanulási lehetőség esélyének javítása miatt, a magyarok többen ukrán vagy más nemzetiségűnek vallottak magukat. A következő szovjet népszámlálást 1970-ben tartották. A megye lakosságának száma ekkor 1 056 799 fő, ennek 76,5% ukrán, 13% magyar nemzetiségű (151 949 fő) volt, az oroszok száma pedig 35 189-re nőtt. Az 1979-es népszámlálásakor Kárpátalján 1 155 759 fő élt. Közülük 898 606 ukrán, 158 446 fő magyar, 41 713 orosz nemzetiségű volt. A soron következő 1989-es adatok alapján Kárpátalja lakosságának száma 1

⁹¹ KTÁL, F. 1. op. 1. delo Nr. 3457. 10–11.

⁹² *Kárpátalja évszámokban...* i. m. 2011, 154.

⁹³ Molnár D. István: *Perifériáról perifériára. Kárpátalja népessége 1869-től napjainkig*. Budapest, MTA TK Kisebbségkutató Intézet – Kalligram, 2018, 104.

⁹⁴ Molnár D. István: *A hatalmaváltások hatása Kárpátalja népességszámának alakulására 1869-től napjainkig*. Egyetemi doktori (Phd) értekezés. Debrecen, Debreceni Egyetem, Természettudományi Doktori Tanács, Földtudományok Doktori Iskola, 2013, 57. https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/169062/Moln%E1r_D_Istv%E1n_%C9rtekez%E9s-t.pdf;jsessionid=34322CD0A1F6CDD-B636361CB4F7EB69E?sequence=6 (Utolsó letöltés: 2022. 01. 02.)

⁹⁵ Dupka György: *Autonóm-törekvések Kárpátalján*. Ungvár–Budapest, Intermix, 2004, 104.

⁹⁶ Molnár D. i. m. 2018, 57.

245 618.⁹⁷ A legutóbbi népszámlálást Kárpátalján 2001 decemberében tartották,⁹⁸ ennek értelmében a terület lakosainak száma 1 254 614 fő.⁹⁹ Ekkor a megyében több mint 100 nemzetiség képviseltette magát, de csak 8 aránya haladta meg az össznépességen belül a 0,1%-ot. Az ukránok száma 1 010 127 (80,5%), a magyaroké 151 516 (12,1%), az oroszoké pedig 30 993 (2,5%) volt.¹⁰⁰

HATÁRMENTI KAPCSOLATOK

Mivel Kárpátalja a Szovjetunió legnyugatibb régiója volt, ráadásul négy országgal határos, fontos szerepet töltött be a birodalom kapcsolataiban. Az '50-es évek elején szerteágazó határmenti kapcsolatok alakultak ki Kárpátalja és a környező országok között, ami érintette a mezőgazdaságot, a sportot,¹⁰¹ a kultúrát,¹⁰² az egészségügyet, az ipart, szinte minden gazdasági és társadalmi területet, a különböző ünnepeket.¹⁰³ Rendszeresen tartottak szomszédsági-baráti találkozókat – gyakran a határokon –, valamint tapasztalatcserére munkadelegációk érkeztek egymáshoz.¹⁰⁴

Fejlődött a turizmus.¹⁰⁵ Többek között 18 speciális, úgynevezett

„barátság vonat külföldi turistáknak”, illetve 7 „barátság szovjet turistákkal” elnevezésű vonat is működött, amelyek szovjet turistákat szállítottak a Csehszlovák Szocialista Köztársaságba és a Magyar Népköztársaságba, 112 magyar és cseh nyelvű tolmács segítségével.¹⁰⁶ A fejlesztéseknek köszönhetően 1960 első felében 42 233 turista látogatott a megyébe 26 különböző országból.¹⁰⁷ A rokonlátogatást külön kategóriába sorolták, és külön nyilvántartásban vezették, így például 1960-ban, vidékünkre rokonlátogatás céljából 5 451 fő utazott.¹⁰⁸

A turizmus további fellendítésére 1962-ben átadták a Moszkva–Kijev–Lemberg–Ungvár–Budapest–Prága vasúti fővonalat is.¹⁰⁹ 1962. május 12-én a Szovjetunió Minisztertanácsának 1156. számú rendelete értelmében Csap városában be- és kiutazási ellenőrzési pontot állítottak fel a külföldi autós turisták számára a Magyar Népköztársaság–Csap–Ungvár–Kijev útszakaszra.¹¹⁰ Fejlesztették az út- és vasúti hálózatot, a Csap–Záhony nemzetközi vasúti átkelőt és többek között a Talabor–Nagyág Vízerőművet.¹¹¹ Az 1980-as moszkvai olimpiára

adták át az új Csap–Kijev országutat, amellyel együtt már 3000 km aszfaltozott utat használhattak Kárpátalján.¹¹²

Az 1961 októberében, a SZKP XXII. kongresszusán elfogadott pártprogram új irányvonalat hirdetett a nemzetiségi kérdésben: „A nemzetiségek és nemzetek közeledéséhez hozzájárul a kulturépítés, az ideológiai munka. Fokozódik a szellemi értékek kölcsönös kicserélése. Mindez a kommunista társadalom egységes össznépi kultúrájának kialakításához vezet a jövőben.”¹¹³ „A kommunizmus építésének folyamatát a nemzetiségek további közeledése és teljes egységük elérése jellemzi. A nemzetiségi, különösképpen pedig a nyelvi különbségek elmosódása azonban sokkal hosszabb folyamat, mint az osztályhatárok megszűnése.”¹¹⁴ „A nemzetiségi különbségek megszűnése objektív történelmi tényező, amelynek progresszív jellege van. Ez a folyamat azonban nagyon hosszadalmas, és annak erőltetett gyorsítása csak a káros nacionalista csökevények újjászületéséhez vezethet.”¹¹⁵ Ennek fényében, a nemzetek „közeledésének” érdekében, az ideológiai munkát még magasabb szintre emelték.¹¹⁶

⁹⁷ Molnár D. i. m. 2013, 58–59.

⁹⁸ Uo. 67.

⁹⁹ Uo. 78.

¹⁰⁰ Uo. 90–91.

¹⁰¹ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 76. 1.

¹⁰² Uo. 5. delo Nr. 694. 4.

¹⁰³ Uo. 5. delo Nr. 76. 2.

¹⁰⁴ Uo. 5. delo Nr. 78. 1–115.; Uo. 5. delo Nr. 189. 1–45.; Uo. 5. delo Nr. 406. 1–35.; Uo. 5. delo Nr. 694. 1–34. stb.

¹⁰⁵ Uo. 5. delo Nr. 746. 1–48.

¹⁰⁶ Uo. 5. delo Nr. 85. 23–24.

¹⁰⁷ Uo. 5. delo Nr. 85. 25.

¹⁰⁸ Uo. 5. delo Nr. 85. 29.

¹⁰⁹ Uo. 5. delo Nr. 407. 6.

¹¹⁰ Uo. 5. delo Nr. 555. 1.

¹¹¹ Uo. 1. delo Nr. 2311. 1–103.; Uo. 1. delo Nr. 2310. 1–57.; Uo. 1. delo Nr. 2449. 1–6.

¹¹² Oficinszkij Iparosítás... i. m. 2010, 266.

¹¹³ A Szovjetunió Kommunista Pártja programjáról. A Szovjetunió Kommunista Pártja XXII. kongresszusán. *Vörös Zászló*, 1961. 10. 21. 1–3.

¹¹⁴ Az SZKP új programtervezete. *Népszabadság*, 1961. 08. 01. 3–5.

¹¹⁵ Csanádi i. m. 2004, 243–244.

¹¹⁶ KTAL, F. 1. op. 6. delo Nr. 783. 1–131.

A Vörös Zászló című beregszászi lap tudósítása az októberi szocialista „forradalom” ötvenedik évfordulóján rendezett nemzetközi barátsági fesztiválról. Fotó: Arcanum Adatbázis

Az olvadás időszakában történt számos pozitívum mellett, Hruscsov sokszor érthetetlen, nemegyszer ellentmondásos és átgondolatlan rendeletet, határozatot adott ki és reformot hajtott végre, a reformkorszak utáni újra-központosítás pedig a bukását okozta.¹¹⁷ 1964 októberében Nyikita Szergejevics Hruscsovot a Központi Bizottság elnöksége felmentette minden tisztségéből. A KB első titkára az akkor 58 éves ukrainai Leonyid Iljics Brezsnyev, a Minisztertanács elnöke Alekszej Nyikolajevics Koszigin, a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének elnöke Nyikolaj Viktorovics Podgornij lett.¹¹⁸ 1967-re Brezsnyev eltávolította politikai ellenfeleit, helyükre pedig saját embereit ültette. Így például a KGB élére

Jurij Vlagyimirovics Andropov került, aki 1954-től a Szovjetunió magyarországi nagykövete és Magyarország 1956-os megszállásának egyik felelőse volt. Az új vezetés igyekezett eltörölni Hruscsov decentralizációs, mindenre kiterjedő (közigazgatás, pártszervezetek, mezőgazdaság, ipar) reformjait, amelyek elbizonytalanították a nómenklatúrát és a társadalmat is. Érezhető volt ugyanakkor, hogy a Hruscsov-éra előtti időszakra már nem lehet visszatérni, hogy a szovjet rendszer ideológiai válságban van, és hogy a rendíthetetlen szovjet betonfalon már sok a repedés.

A BREZSNYEVI PANGÁS IDŐSZAKA

1965. június 29-én, alapos előkészületeket követően, megünnepelték a szovjet–csehszlovák egyezmény aláírásának 20. évfordulóját, amely „Kárpátalját örökre a hatalmas Szovjetunióhoz csatolta”.¹¹⁹ Az 1967–1968-as évek az októberi forradalom és a Kommunista Párt fennállásának ötvenedik évfordulója megünneplésének jegyében zajlottak.¹²⁰ Ennek tiszteletére szervezték meg többek között 1967. szeptember 16–17-én a IV. Beregszászi kerületi nemzetközi barátsági fesztivált, hangversennyel egybekötve,¹²¹ vagy az 1968-ban megtartott V. kerületi nemzetközi Népek barátsága fesztivált.¹²² Természetesen valamennyi ünnepséget politikai tartalommal töltötték meg.

1968 elején az egész világ a Csehszlovákiában zajló eseményekre figyelt, ahol a sztálinista Antonín Novotný helyett januárban Alekszandr Dubčeket választották meg a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottsága első titkárává, aki „emberarcú” szocialista rendszert szeretett volna kialakítani az országban. Brezsnyev februárban Prágába utazott, és mivel nem járt sikerrel, Budapesten február 26-ára összehívta a kommunista- és munkáspártok konzultatív tanácsát,¹²³ áprilisban pedig ugyanott azok nemzetközi tanácskozását is. Az 1956-os események hatására a Szovjetunió

¹¹⁷ Krausz Tamás: Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után. Szovjetunió (1945–1991). In: *20. századi egyetemes történet I.* Szerk. Németh István. Budapest, Európa, 2005, [369–383.] 373–374.

¹¹⁸ Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem. A Szovjetunió története. II.* Budapest, Osiris, 2003, 533.

¹¹⁹ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 806. 1.

¹²⁰ Uo. 5. delo Nr. 1073. 1–93.; Uo. 5. delo Nr. 1077. 1–141.; Uo. 5. delo Nr. 1083. 1–122.; Uo. 5. delo Nr. 1086. 1–5.

¹²¹ A legnagyobb csoda. *Vörös Zászló*, 1967. 09. 16. 1.; A testvériség zászlaja alatt. A IV. kerületi nemzetközi barátsági fesztivál ünneplése Berehovón. *Vörös Zászló*, 1967. 09. 19. 1–4.

¹²² Az V. kerületi nemzetközi Barátságfesztivál megünneplése Berehovón. *Vörös Zászló*, 1968. 10. 29. 4.

¹²³ Közlemény a kommunista és munkáspártok konzultatív találkozásáról. *Dél-Magyarország*, 1968. 03. 06. 1–2.

előre felkészült a csehszlovákiai eseményekbe való beavatkozásra. Természetesen a szovjet birodalom határán fekvő Kárpátaljának most is nagy szerep jutott. Behívták a tartalékosokat, akik napokon át beöltözve, készenlétben várták a parancsot, a kaszárnyát nem hagyhatták el. Háromhavonta cserélődtek, mivel törvény írta elő, hogy a tartalékosokat legfeljebb három hónapig lehet távol tartani otthonuktól. Emellett kolhozisták, orvosok, tanítók, mérnökök stb. is voltak a behívottak között, távol maradva a munkahelyüktől, ami külön gondot okozott. 1968. július 29-e és augusztus 1-je között zajlott csehszlovákiai területen, a határ közelében fekvő Tiszacsernyőben az SZKP KB Politbűrója és a Csehszlovák Kommunista Párt Elnökségének tanácskozása.¹²⁴ A szovjet küldöttség bázisa Csapon volt, ahonnan minden nap különvonattal érkeztek a tárgyalásra, amely végül egy semmitmondó nyilatkozattal zárult, Csehszlovákiában pedig tovább zajlott a társadalom megreformálása az „emberarcú” szocializmus jegyében. Brezsnyev döntése értelmében a Szovjetunió 1968. augusztus 21-én, hajnalban megkezdte a megszállást, azzal az indokkal, hogy Csehszlovákia több párt- és

állami vezetője kérte, hogy védjék meg a szocialista rendszert.¹²⁵ Aki azonban azokban az órákban, napokban a csehszlovák rádiót hallgatta, vagy a televíziót nézte, az ellenkezőjéről győződhetett meg.¹²⁶ (Egyedül az akkor létrejött Vltava rádióállomás közvetített mást.)¹²⁷ A kárpátaljai visszaemlékezők nem csak a televízió képernyőin látták a szovjet tankok vonulását Prága irányába, és azt sem zárták ki, hogy a Vltava rádió Kárpátaljáról sugározta adásait. Elmondásuk szerint Bátyú, Szernye, Gut, Gorond, Izsnyéte területén (főként erdős részen) katonai alakulatok voltak. Emellett a kárpátaljaiakból is összeverbuváltak egy katonai alakulatot, amely Kassán, Rozsnyón, Rimaszombaton keresztül České Budějovicéig vonult, és október végéig tartózkodott Csehszlovákia területén.¹²⁸ A szovjet hatóságok jóval a katonai incidens után is szemmel tartották a szovjet-csehszlovák határsáv településeit, a határon találkozókat, egyeztetéseket, helyzetjelentéseket tartottak a Csehszlovákiában történő folyamatokról.¹²⁹ A megyei, járási, városi pártbizottságok pedig gyűléseket szerveztek, ahol saját szemszögükből magyarították meg a Csehszlovákiában történeteket, és jelentettek a kárpátaljai lakosság hangulatáról, véleményéről.¹³⁰

A prágai tavasz után minden kárpátaljai járásnak kötelezővé tették, hogy baráti kapcsolatokat építsen ki egy-egy kelet-szlovákiai járással,¹³¹ ezekből sok igazi barátság és példaértékű együttműködés is kialakult.¹³² A szovjet hadseregben katonai szolgálatot teljesítő kárpátaljaiak a csehszlovákiai bevonulást követően hazatértek, és voltak közülöttük, akik megosztották a helybeliekkel az ott látottakat, tapasztaltakat, valós tényeket. Ezek újra rávilágítottak arra az igazságra, hogy a rendszer diktatórikus, hazug, és a kisebbségi, nemzetiségi létet is fenyegeti. Főként fiatal magyar értelmiségiek ismerték fel, hogy ha nem cselekszenek, a kárpátaljai magyarság érdekeit semmibe veszik, és teljesen megsemmisítik,¹³³ és örök időkre elvárják, hogy engedelmes „szovjet magyarok” legyenek.¹³⁴

Az 1970-es év a Lenincentenárium jegyében telt.¹³⁵ Számptalan ünnepség, műkedvelő seregszemle, konferencia, találkozó, rendezvény, emlékérem-átadás stb. volt.¹³⁶ Nagy figyelmet szenteltek az „újraegyesülés” huszonötödik évfordulójának is.¹³⁷ 1971–1972-ben a Szovjetunió fennállásának ötvenedik,¹³⁸ 1977-ben pedig a „Nagy Októberi Szocialista Forradalom”

¹²⁴ Az SZKP KB Politikai Bizottsága és a CSKP KB Elnöksége között Cierna nad Tisouban lefolytatott tárgyalások, valamint a szocialista országok kommunista és munkáspártjai képviselői bratislavai tanácskozásának eredményeiről. *Vörös Zászló*, 1968. 08. 08. 1.

¹²⁵ A TASZSZ nyilatkozata. *Vörös Zászló*, 1968. 08. 22. 1.

¹²⁶ KTÁL, F. 1. op. 6. delo Nr. 55. 1–140.

¹²⁷ A TASZSZ... i. m. 1968, 1.

¹²⁸ Csanádi i. m. 2004, 257.

¹²⁹ KTÁL, F. 1. op. 6. delo Nr. 203. 49–51.

¹³⁰ Uo. 6. delo Nr. 79. 72–73.; Uo. 6. delo Nr. 55. 117–140.

¹³¹ Uo. 6. delo Nr. 122. 1–6.

¹³² Csanádi i. m. 2004, 258.

¹³³ Czébely i. m. 2002, 257–258.

¹³⁴ A brezsnyevi érásban törekedtek az egységes szovjet ember kialakítására. Ez Kárpátalján a „szovjet magyarok” új fogalom bevezetésének erőltetésével járt együtt, amit kiegészítettek a „burzsoá magyar nacionalista” mozgalom elleni küzdelemmel és a vallásellenes propagandával. Botlik József: *A hűség csapdjában. Kovács Vilmos (1927–1977) emlékének*. Ungvár–Budapest, Intermix, 2003, 90.

¹³⁵ KTÁL, F. 1. op. 6. delo Nr. 713. 43–49.

¹³⁶ Uo. 6. delo Nr. 356. 1–51.

¹³⁷ Uo. 6. delo Nr. 354. 1–162.; Uo. 6. delo Nr. 355. 1–162. 1–80.

¹³⁸ Uo. 6. delo Nr. 713. 27–32.

hatvanadik évfordulóját méltatták hasonlóképpen.¹³⁹ Ez utóbbi jubileum kapcsán elfogadták az új alkotmányt, melynek értelmében felépült a „fejlett szocialista társadalom”. Az alkotmány szerint a Szovjetunióban nemzetek és népek éltek – azaz különbséget tettek a nemzetiségek között az alapján, hogy valamely közösséget nemzetnek, a másikat népnek definiáltak. Látható volt az is, hogy a deportáltak és azok, akiknek van anyaország, autonómiát nem kaphatnak. Az alkotmány nem deklarálta az államnyelvet. A „nemzetek közötti érintkezés” nyelve az orosz lett, amit a '70-es években „oroszosításként” éltek meg a Szovjetunió nemzetiségei.¹⁴⁰

A hetvenes évek első felében a Nyugat mély válságba került. Felborult a második világháború után kialakult gazdasági és politikai világrend, megkérdőjeleződött az amerikai dollár szerepe és az Egyesült Államok világhegemóniája. Magasra szökött az infláció, és megtorpant a gyors gazdasági fejlődés, amelynek legfontosabb oka a két olajválság volt.¹⁴¹ Mindeközben az 1970-es évek elején, a nyugat-szibériai olajmezőkön nagy mennyiségű kőolajat és földgázt találtak. Megkezdődött azok gyors kitermelése, a kőolaj- és földgázvezetékek megépítése és a nyersanyagok Nyugatra exportálása.¹⁴² 1975. március 16-án összekapcsolták és üzembe helyezték a Testvériség gázvezeték első szakaszát a szovjet–magyar

határon, amelynek köszönhetően a szovjet földgáz eljutott többek között Észak-Magyarország ipari vidékeire és Miskolcra. Az átadón személyesen volt jelen Szorokin Alekszej, a Szovjetunió kőolaj- és gázipari építésügyi miniszterének helyettese, Simon Pál, a Magyar Népköztársaság nehézipari miniszterének helyettese és sok más magas rangú vezető.¹⁴³ Működött a Barátság Kőolajvezeték és a Béke Villamos Távvezeték is.¹⁴⁴ Az ezekből befolyó hasznból nőtt az élet színvonal, magasabbak lettek a fizetések és a nyugdíjak, valamint a kulturális élet is működött. A szovjet történelemben megkezdődött a pangás időszaka – Kárpátalja esetében azonban ez az időszak a nemzeti kinyilatkoztatások első igazi jeleit hozta,¹⁴⁵ főként az irodalmon, kultúrán keresztül.

A SZOVJET BIRODALOM UTOLSÓ ÉVTIZEDÉNEK IDŐSZAKÁBAN

Az 1980-as évekbe a Szovjetunió komoly problémákkal lépett be, mind kül-, mind belpolitikai téren. A legnagyobb gondot a gazdaság túlfeszítettsége okozta, az életszínvonal pedig stagnált. Kétségtelenül felvetődött a reformok bevezetésének szükségessége. 1985 tavaszán Moszkvában egy ambiciózus politikus, Mihail Gorbacsov került hatalomra. Tevékenységében két irányzat érvényesült (legalábbis kezdetben): törekvés a politika

megújítására, minden elavult és dogmatikus megváltoztatására, valamint egyidejűleg ragaszkodás a háború utáni időszak tradícióihoz, a politikai irányvonal folyamatossága megőrzésének óhaja. Megkezdődött a reformok időszaka: az *uszkorenyije* (gyorsítás), a *peresztrojka* (átalakítás), a *glasznoszty* (nyíltság). E jelszavakat zászlajára tűzve, az élet minden területét áthatni kívánó új politikát valósított meg a szokatlanul fiatal SZKP-főtitkár. Ezek már azonban az addigra tarthatatlanná váló helyzeten már nem segíthettek érdemlegesen, s 1991 végén megszűnt létezni a nagy birodalom. A külpolitikában Gorbacsov nevéhez fűződik a Kelet és a Nyugat közeledése, az afganisztáni kivonulás, s nem utolsósorban a szakítás a Brezsnyevdoktrínával, a tábor elengedése. A szétesés folyamatát csak erősítette például a csernobili katasztrófa.¹⁴⁶ Az 1986. április 26-án bekövetkezett atomerőmű-balesetről a kárpátaljai sajtó mélyen hallgatott, az emberekhez azonban, ha késve is, eljutott a hír.¹⁴⁷ A katasztrófa igazi hatásainak eltitkolása nem volt meglepő, a tények szépítése, a mutatók tupírozása, az okok takargatása, a pozitív eredményekkel való dicsekvés, hazudozás a teljes szovjet időszakra jellemző volt.

A szovjet rendszer a nemzeti-ön szerveződést üldözte és tiltotta. Ennek ellenére a negyvenes évek végétől létrejöttek

¹³⁹ Uo. 9. delo Nr. 224. 1–51.; Uo. 9. delo Nr. 316. 1–48.; Uo. 10. delo Nr. 153. 1–168.

¹⁴⁰ Brenzovics László: A '70-es évek Szovjetuniója. In: „A 72-es beadvány”. *Nemzetiségi és oktatáspolitikai a '60-'70-es években a Szovjetunióban*. Szerk. Darcsi Karolina – Dobos Sándor. Ungvár, PoliPrint, 2013, 32.

¹⁴¹ Ágh Attila: A demokratizálás útvesztői. *Valóság*, 1990/11, 30–43.

¹⁴² Brenzovics i. m. 2013, 32.

¹⁴³ Lángra gyújtották a barátság fáklyáját! Ünnepi nagygyűlés a szovjet–magyar határon. *Vörös Zászló*, 1975. 03. 18. 1.

¹⁴⁴ Oficinszkij Iparosítás... i. m. 2010, 266.

¹⁴⁵ Brenzovics i. m. 2013, 31.

¹⁴⁶ Muszatov, Valerij: Gorbacsov politikájának metamorfózisa és a szocialista országok. *Történelmi Szemle*, 2009/1, 127–144.

¹⁴⁷ Bíró László: Mit iszunk, mit eszünk, milyenek a földjeink? *Vörös Zászló*, 1989. 12. 05. 3.

kultúrkörök, a hruscsovi enyhülés következtében, az olvasási folyamatnak köszönhetően ráadásul a Szovjetunióban 1967-re már több mint 400 ifjúsági szervezet létezett a legkülönbözőbb nézetekkel.¹⁴⁸ Ezekről a kárpátaljaiak is tudtak, és többen élni kívántak az alkalom adta szólas lehetőségével:

1963-ban,¹⁴⁹ majd 1971-ben¹⁵⁰ és 1972-ben¹⁵¹ a kárpátaljai magyar értelmiség beadvánnyal fordult a pártvezetéshez jogainak érvényesítésére. Ezek után a különböző stúdiók, klubok, körök, a tiltó parancs pillanynyi lazulását kihasználva társadalmi szervezetekké alakultak, amelyek feladatuk, célul tűzték

ki a magyar irodalom népszerűsítését, a hagyományok ápolását, az anyanyelv védelmét, a művelődés szolgálatát.

Fodó Sándor¹⁵² és Kovács Vilmos¹⁵³ mellett Czébely Lajos,¹⁵⁴ S. Benedek András,¹⁵⁵ Milován Sándor,¹⁵⁶ Punykó Mária,¹⁵⁷ Vári Fábrián László,¹⁵⁸

¹⁴⁸ Heller – Nyekrics *i. m.* 2003, 547.

¹⁴⁹ KTÁL, F. 1. op. 5. delo Nr. 567. 25–28.

¹⁵⁰ Beadvány G. *Smnyko elvtársnak, az Ukrajnai Kommunista Párt Kárpátontúli Területi Bizottsága titkárnak* (1971). A dokumentum digitalizált példánya a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Lehoczky Tivadar Társadalomtudományi Kutatóközpont gyűjteményében fellelhető.

¹⁵¹ Beadvány a Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága Politikai Bizottságának, az SZSZKSZ Legfelsőbb Tanácsa Elnökségének (1972). A dokumentum egy példánya a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Apáczai Csere János Könyvtárának külön gyűjteményében fellelhető.

¹⁵² Fodó Sándor (1940–2005): Nyelvész, egyetemi tanár, kisebbségpolitikus. A kárpátaljai magyarság második világháború utáni történetének vezéralakja. 1967-ben végzett finnugor szakon az észtországi tartui egyetemen. 1967–1990 között az Ungvári Állami Egyetem magyar filológiai tanszéken nyelvészetet, néprajzot és irodalomtörténetet tanított. Összefogásra bízta a helyi magyarságot, szembe menve a szovjet diktatúra öntudatromboló tevékenységével. A magyarságot ért jogsértések elleni küzdelme, az 1971-es és 1972-es *Beadvány* miatt elbocsájtották az ungvári egyetemről, de ahogy a politikai légkör engedte, ismét egyetemi tanárként dolgozott. A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) alapítóinak egyike, 1989–1996 között elnöke, 1996-tól haláláig tiszteletbeli elnöke. Legfőbb célja a magyarság jogainak érvényesítése, bővítése, az 1944-es sztálinista megtorlások áldozatainak rehabilitálása volt.

¹⁵³ Kovács Vilmos (1927–1977): Író, költő. A hatvanas években jelentkező és a Forrás Stúdió körül csoportosuló értelmiségi, író-költő nemzedék, a kárpátaljai magyar irodalom kiemelkedő egyénisége. Első versei 1955-ben jelentek meg a *Szovjet Kárpátontúl* almanachban. 1958-tól az ungvári Kárpáti Kiadó magyar osztályának szerkesztője, később, 1971-ig vezető szerkesztője. Ungváron, 1965-ben jelent meg a *Holnap is élünk* című regénye, ami először mutatta be a magyarság ellelni fellépésként a kárpátaljaiak 1944-es tragédiáját. 1977-ben Magyarországra költözött, ahol néhány hét múlva elhunyt.

¹⁵⁴ Czébely Lajos (1951): Helytörténész, költő. Az Ungvári Állami Egyetem magyar nyelv és irodalom szakán 1973-ban szerzett tanári diplomát. Jelentős szerepet vállalt az első kárpátaljai magyar polgárjogi mozgalomban. A Forrás Stúdió tagja, mely szervezet irodalmi tevékenysége szorosan összefüggött a kárpátaljai kisebbségi magyar lakosság öntudatra ébredésének folyamatával. Az egyetem elvégzése után előbb a Gáti, majd a Viski Középközpontban tanított magyar nyelvet. Egyik alapító tagja, titkára volt a KMKSZ gáti alapszervezetének. A 2002-ben újjászervezett *Együtt* című folyóirat állandó szerzője.

¹⁵⁵ S. (Stumpf-)Benedek András (1947–2009): Költő, irodalomtörténész. A kárpátaljai magyar irodalmi-polgárjogi mozgalom kiemelkedő egyénisége. 1965–1967 között az *Együtt* irodalmi folyóirat alapító főszerkesztője. 1966-ban a hagyományokat ápoló Forrás egyetemi írócsoport irányítója. 1966–1967-ben a *Kárpáti Igaz Szó* olvasószerkesztője, valamint a művelődési rovat munkatársa. 1969-től a Kárpáti Kiadó vezetőszerkesztője. Küzdött a kárpátaljai magyar közösségi jogok elismertetéséért, így egyike volt a *Beadványok* fogalmazóinak, aláírásgyűjtőinek. 1997-ben megalapította a *Kárpátaljai Minerva* című évkönyvet.

¹⁵⁶ Milován Sándor (1941): Érdekvédő, kisebbségpolitikus. 1957-ben 4 év szabadságvesztésre ítélték szovjetellenes tevékenység vádjával. 1962-ben diplomázott a Munkácsi Kereskedelmi Technikumban. 1989-től a KMKSZ ellenőrző bizottságának tagja, 1992–2011 között a szervezet alelnöke, jelenleg tiszteletbeli elnöke. Az 1956-os forradalom és szabadságharc eszméjének elkötelezett ápolása mellett a kárpátaljai magyarság érdekeinek képviselője és nyelvének megőrzése terén is meghatározó jelentőségű tevékenysége, valamint a kárpátaljai közéletben betöltött aktív szerepe elismeréseként 2016-ban Magyar Érdemrend tisztikeresztje polgári tagozata díjat vehetett át.

¹⁵⁷ P. Punykó Mária (1947): Tanár, néprajzkutató, szerkesztő. 1970-ben az Ungvári Állami Egyetemen szerzett magyar szakos tanári diplomát. Egyetemi éve alatt elbeszéléseket írt, tagja volt az *Együtt* (1966–1967) című kéziratos folyóiratot szerkesztő diákkörnek, részt vett a Forrás Ifjúsági Stúdió munkájában. 1993 és 2013 között az *Irka* – a Kárpátaljai Magyar Pedagógusszövetség gyermeklapja – főszerkesztője. 1994-ben a Magyar Néprajzi Társaság Sebestyén Gyula-emlékérmé, 1998-ban Kárpátaljai Magyar Irodalmi Nívódíj (KÁRMIN), 2007-ben Magyar Köztársasági Arany Érdemkereszt, 2012-ben a Magyar Kultúra Lovagja elismerésben részesült.

¹⁵⁸ Vári Fábrián László (1951): Költő, író, műfordító, kritikus, néprajzkutató. A Magyar Művészeti Akadémia Irodalmi Tagozatának tagja. A Forrás Stúdió és a kárpátaljai magyar polgárjogi mozgalom aktív szereplője. A KMKSZ alapító tagja, 1992–1996 között annak egyik alelnöke, 1994–1998 között a beregszászi középszintű szervezet irányítója. A Magyar Írószövetségnek 2001-től választmányi, 2007-től elnökségi tagja. 2003-ban József Attila-díjat, 2011-ben Magyar Köztársasági Érdemrend lovagkeresztje kitüntetését, 2021-ben Kossuth-díjat vehetett át. Jelenleg a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának és az *Együtt* című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke. A beregszászi magyar főiskola egykori tanára.

id. Sari József,¹⁵⁹ Fodor Géza,¹⁶⁰ Füzesi Magda,¹⁶¹ és persze még sokan voltak azok, akik irodalmi, kulturális és irodalomszervezői munkájukkal egy polgárjogi mozgalom kibontakozását önkéntelenül is elősegítették. Így irodalmi tetteik, tevékenységük révén elindítói lettek annak a folyamatnak, amely a nyolcvanas-kilencvenes években teljesedett ki Kárpátalján, és az itt élő magyar kisebbség megszerződéséhez vezetett.¹⁶²

Kárpátalján a háborút követő negyven év alatt nem jött létre magyar érdekvédelmi szervezet, így a 1989 elején a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ) mint a kárpátaljai magyarság kulturális, politikai érdekeit védő nemzetiségi társadalmi szervezet

előzmények nélkül való. Adva volt azonban létrejöttéhez a Szovjetunióban egyre mélyülő válság és az a gondolati-szellemi közeg, amely a hatvanas évektől ébredezni kezdett, majd a hetvenes évek elejére polgárjogi, kulturális szerveződésbe fogott. Az 1980-as évek közepétől a különböző művelődési körökben – Beregszászi Irodalmi Kör (1947),¹⁶³ Ungvári Irodalmi Kör (1951),¹⁶⁴ Illyés Gyula Magyar Irodalmi Klub (1984),¹⁶⁵ Móricz Zsigmond Irodalmi Klub (1986),¹⁶⁶ II. Rákóczi Ferenc Magyar Irodalmi Kör (1987),¹⁶⁷ Nyelvművelők és Irodalombarátok Drávai Gizella Köre (1987),¹⁶⁸ Kovács Vilmos Kör (1988),¹⁶⁹ Petőfi Sándor Anyanyelvi Művelődési Kör (1989)¹⁷⁰ stb. – zajló kultúr munka, és az azok nyújtotta

közösségi élmény nagyban hozzájárult a KMKSZ megalakulásához, amely a kezdeti elképzelések szerint egy, a rendszer által elfogadott, értelmiségiek által irányított, főként kulturális tevékenységet kifejtő szervezet lett volna a művelődési körökre támaszkodva és azokat összefogva, az akkori a csehszlovákiai CSEMADOK¹⁷¹ mintájára. A KMKSZ létrejöttét, a megfelelő politikai és ideológiai elvárások beépítésével, hosszas, kimerítő egyeztetés után – ugyanis a helyi szovjet vezetés a Szovjet Baráti Társaságok Szövetsége területi szervezetének keretein belül képzelte el a szervezetet – 1988-ban a területi pártbizottság is engedélyezte. Működéséhez anyagi támogatás azonban szóba sem jöhetett.

¹⁵⁹ id. Sari József (1921–2015): Érdekvédő, kisebbségpolitikus. A kárpátaljai magyar közélet emblematikus alakja. 1941–1942-ben a Veszprémi Népfőiskola diákja volt, ettől kezdve fordult figyelme a nemzeti sorskérdések felé. Egyike volt az 1972-es, a kárpátaljai magyarság életében mérföldkövet jelentő kisebbségi *Beadvány* megfogalmazóinak. Fáradhatatlan és lelkes szorgalmazója volt a viski magyar tannyelvű középiskola létrehozásának az 1960-as évek második felében. Negyven évig a viski egyház jegyzője, négy évig egyházközségi főjegyzője volt. A KMKSZ alapító tagja, a Szövetség megyei választmányának tagja. Munkásságát 2010-ben Kisebbségekért Díj Külhoni Magyarságért Tagozat kitüntetéssel ismerték el.

¹⁶⁰ Fodor Géza (1950): Költő, esszéíró. 1972-ben a Forrás Stúdióban kifejtett irodalmi és politikai tevékenysége miatt kizárták az ungvári egyetemről, be kellett vonulnia a szovjet hadseregbe sorkatonai szolgálatra. A *Kárpáti Igaz Szó*ban 1971-ben megjelent, hírhedt *Elidegenedés?* című, Balla Lászlónak tulajdonított szerkesztőségi újságcikk után a hetvenes években hallgatásra kényszerült. A nyolcvanas évektől újra publikált a József Attila Irodalmi Stúdió *Lendület* című fórumában, amely a *Kárpáti Igaz Szó* melléklete volt. 1988-ban egyik alapító tagja a József Attila Alkotóközösségnek. 1990-től tagja, majd egy ideig választmányi tagja a KMKSZ-nek. 1992-től a Magyar Írószövetség és a Magyar Írószövetség Kárpátaljai Írócsoportjának tagja. 1993-tól a *Hatodik Síp* szerkesztője. 2002-től az *Együtt* című irodalmi, művészeti, kulturális folyóirat szerkesztőbizottságának tagja.

¹⁶¹ Füzesi Magda (1952): Költő, író. A Forrás Stúdió egyik alapító tagja, 1971-től a József Attila Irodalmi Stúdió (1980-tól József Attila Alkotóközösség), 1986-tól az Ukrajnai Írószövetség, 1991-től a Magyar Írószövetség, 2005-től a Magyar Művészeti Akadémia tagja. Újságírói tevékenységéért 2003-ban Táncsics Mihály-díjjal tüntették ki. 2019 márciusában költészetéért József Attila-díjat kapott.

¹⁶² S. Benedek *i. m.* 1993, 94–103.

¹⁶³ Botlik József: *Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja 19–20. századi történetéhez.* Budapest, Hatodik Síp Alapítvány, 2000, 290.

¹⁶⁴ Botlik József – Dupka György: Kárpátalja magyar irodalmából. Hetven év kisebbségben, 1910–1989. *Napjaink*, 1989/9, 8–10.

¹⁶⁵ S. Benedek *i. m.* 1993, 103.

¹⁶⁶ Botlik – Dupka *i. m.* 1991, 103.

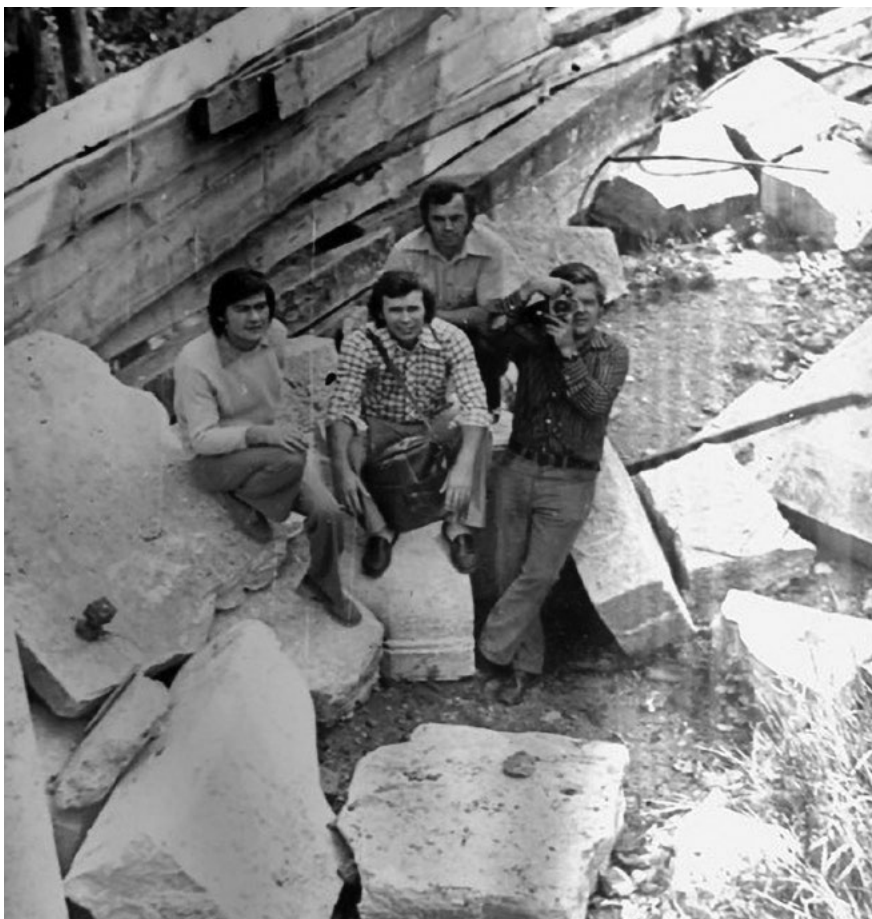
¹⁶⁷ Lajos Mihály: A II. Rákóczi Ferenc Irodalmi és Művelődési Kör története. A KMKSZ megalakulása előtt összefogta Munkács magyarságát. *Kárpátalja*, 2021. 03. 28. <https://karpataljalap.net/2021/03/28/ii-rakoczi-ferenc-irodalmi-es-muvelodesi-kor-tortenete> (Utolsó letöltés: 2021. 07. 20.)

¹⁶⁸ Dupka György: *Kárpátalja magyar művelődéstörténete – Kultúrtörténeti fejezetek Trianontól napjainkig (művelődéstörténeti-szociográfiai hatásvizsgálat levéltári források, dokumentumok alapján).* Ungvár–Budapest, Intermix, 2017, 126.; Horváthné Somogyi Ilona: Kultúra-centrikus közösségépítés. Szemelvények a Drávai Gizella Irodalmi és Művelődési Kör történetéből. *Kárpáti Igaz Szó*, 2011. 07. 23. 5.

¹⁶⁹ S. Benedek *i. m.* 1993, 104.

¹⁷⁰ Záhonyi Lóránt: Magyar szavalóverseny – Rahón. *Nyelvünk és kultúránk*, 2000/3 (július–szeptember), 139–141.

¹⁷¹ A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kultúregyesülete 1949. március 5-én, Pozsonyban jött létre. 1968-tól Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége, 1990-ben Csehszlovákiai Magyarok Demokratikus Szövetsége, Csehszlovákia szétesése után, 1993-tól pedig Szlovákiai Magyar Társadalmi és Közművelődési Szövetség néven működött.

Czébely Lajos, Balla Gyula, Fodó Sándor és S. Benedek András a munkácsi várban, 1974-ben. A '70-es években irodalmi, kulturális és irodalomszervezői munkájukkal egy polgárjogi mozgalom kibontakozását önkéntelenül is elősegítették. Fotó: Fodó Sándor Közösségi Ház (Visk).

1989. január 21-én, Ungváron megtartotta alakuló gyűlését az ukrán Sevcsenko Anyanyelvi Társaság területi szervezete. Az eseményre meghívást kapott több magyar értelmiségi számára, az ukrán kulturális szövetség megalakulása bizonyítékként szolgált arra, hogy az aktuális politikai helyzet lehetővé teszi a nemzetiségi alapon nyugvó társadalmi szervezet létrehozását, ráadásul pártközreműködés nélkül. Ebből erőt merítve 1989. február 26-án, Ungváron, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság nagytermében tartotta meg alakuló ülését a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. A történelmi eseményen

– Kárpátalja szinte valamennyi magyarlakta településéről – mintegy 500 képviselő volt jelen. Egyhangúlag elfogadták a Szövetség Alapítólevelét,¹⁷² amely a létrehozandó szervezet célját „a Kárpátalján élő magyar nemzetiség kultúrájának, nemzeti hagyományainak, anyanyelvének megőrzésében és ápolásában, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítésében, valamint az e célokkal kapcsolatos érdekek védelmében” határozta meg,¹⁷³ és jóváhagyta az Alapszabályt. A KMKSZ hatóságok általi elismerése, az Alapszabály bejegyzése – újabb hosszas huzavona eredményeként – 1989. június

20-án történt meg,¹⁷⁴ ezt követően számos településen az alapszervezetek is létrejöttek.

A KMKSZ jelenleg is Kárpátalja magyarságának legfontosabb, leghatékonyabb politikai szervezete. Nagy erőket fejt ki a magyar nemzetiség kultúrájának, hagyományainak, anyanyelvének megőrzése, anyanyelvi művelődésének és oktatásának elősegítése érdekében. Meghatározó ereje a magyarság érdekképviselőnek a legmagasabb politikai szinteken is, megragad minden adódó lehetőséget az itt élők boldogulásának, a terület gazdasági, kulturális fejlesztésnek érdekében. Tényezője a kárpátaljai magyarság és Ukrajna politikai és kulturális életének egyaránt. Serkentője, ösztönzője mindazon folyamatoknak, amelyek a magyarság belső önépítését szolgálják, olyan eredményekre törekszik, melyek a magyarság hosszú távú érdekeire összpontosítva európai mércével mérhető jövőt teremtenek.¹⁷⁵ Alakulásakor elnöke Fodó Sándor lett, jelenleg pedig Brenzovics László vezeti a szervezetet.

Ugyancsak a '80-as évek végén keresendő az a szellemiség és tevékenység, melynek egyik legmesszebb ható eredménye az 1994-ben létrejött II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola, a kárpátaljai magyarság legerősebb oktatási, tudományos, kutatási, és nem utolsósorban kulturális bástyája.

A Magyarországon 1989-ben indult pluralizálódás

¹⁷² A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok, 1989–1993. Szerk. Dupka György. Ungvár–Budapest, Intermix, 1993, 118.

¹⁷³ Kronológia a KMKSZ történetéből. Történeti áttekintés. <https://kmksz.com.ua/magunkrol/kronologia-a-kmksz-tortenetebol/> (Utolsó letöltés: 2021. 07. 20.)

¹⁷⁴ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség választási platformtervezete. A dokumentum a Krüzsely Erzsébet Emlékszoba tulajdona.

¹⁷⁵ Bemutatózó. <https://kmksz.com.ua/magunkrol/> (Utolsó letöltés: 2021. 07. 20.)

a határokon túl élő magyar kisebbségek kérdésében is gyökeres fordulatot jelentett. A szabad választások után a pártok szinte mindegyike állást foglalt a magyar kisebbségek kérdésében. A szabadon választott magyar Országgyűlés páratlan gesztust tett: ünneplésére meghívta a külföldön, így a szomszédos országokban élő magyarok kiemelkedő képviselőit is. Kárpátaljáról Fodó Sándor, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség elnöke vett részt az új országgyűlés megnyitására.

Kárpátalja geopolitikai helyzete miatt jelentős figyelmet kapott a szovjet vezetőkől a teljes szovjet időszakban. A terület közlekedési szempontból is Kelet-Nyugat irányában stratégiai jelentőségű volt, „nyugati kapunak” számított. Ma sincs ez sokkal másképp, Ukrajna útja Európába és az Európai Unióba Kárpátalján, a nyugati kapun keresztül vezethet, ahol a sokat szenvedett, elnyomott, jogaitól megfosztott soknemzetiségű nép példát mutathat az együttélés emberséges, empatikus, európai lehetőségeire.

A Főiskola, amelyet a Kárpátaljai Magyar Főiskoláért Jótékonysági Alapítvány 3-as sz. 1994. március 7-én kelt jegyzőkönyve alapján hoztak létre, 1996 óta működik Ukrajna Oktatási és Tudományügyi Minisztériumának engedélyével. Eleinte Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola néven folytatótt tanárképzést különböző pedagógiai szakokon, 2003-ban pedig felvette a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola nevet. (A szerző fotója.)

Taller János

„Mutter, muß dich nochmals grüßen”¹

A címben felidézett éneket kezdték énekelni az 1946. április 14-i nagymisén a solymári hívek, de egyszer csak a sírás és zokogás hangjai elnyomták a templom orgonájának hangját.² Talán akkor, amikor a Mária ének alábbi sorai csendültek fel: „dann will ich nach Hause geh'n, verlass mich nicht”³. Sokak számára a „haza” már nem a Pauekózn-ban⁴ lévő házat, Solymárt, Magyarországot jelentette, hanem az ismeretlent. Egy új országot, egy új falut vagy várost. Új barátokat és ellenségeket. Sokan talán nem is értették, mi történik velük. Nem értették, hogy miért számít bűnnek az, hogy vállalják hitüket, nemzetiségüket, származásukat vagy akár a kommunista rendszerekben társadalmi réteghez tartozásukat, foglalkozásukat. Miért számít bűnnek az, hogy hová születtek? Miért távolodnak el tőlük azok, akiket barátoknak hittek? Miért kerülük őket vadidegen emberek? Mit vétettek, hogy ennyire

gyűlölik őket? Miért fosztják meg őket vagyonuktól, és adják át azt másnak? Miért kell egy másik, vadidegen országba költözniük?

A hazájukból elmenekült vagy elüldözött emberek többsége belenyugodott a megváltozhatatlannak tűnő helyzetbe. Ilyen helyzetbe került a második világháború után a magyarországi németek (svábok)⁵ jelentős része. Szülőföldjüket kényszer hatására egy ötven kilós batyúval kellett elhagyniuk és egy teljesen új közegbe kellett beilleszkedniük. A felületes külső szemlélőnek olybá tűnhet, hogy ez könnyen ment nekik. A későbbi Német Szövetségi Köztársaságba és Német Demokratikus Köztársaságba kerültek, így a nyelv és a kultúra azonossága megkönnyíthette a beilleszkedést. Az elűzöttek⁶ kényszerletelepítése, családoknál való elszállásolása azonban nem egy esetben ellenérzéseket

váltott ki az őslakosoknál, akik közül néhányan „*ungarische Zigeuner*”-nek, azaz *magyar cigányoknak* hívták őket.⁷ A beilleszkedni tudás hiánya (nem találták meg a helyüket vagy számításukat), az elszenvedett atrocitások és a megszokott otthoni környezet iránti vágyódás vezethetett ahhoz, hogy az orosz hadsereg elől 1945 előtt elmenekültek és az 1946 után elűzött magyarországi németek közül egyesek hónapok vagy évek múltán visszatértek egykori otthoniakba, amelyekben akkor már mások laktak. A menekültek között olyanok is voltak, akik az Egyesült Államok hatóságainak felhívása miatt tértek vissza Magyarországra: ők abban a hitben éltek, hogy korábbi tevékenységeikért nem fogja őket retorzió érni. Így gondolkodott például az 1944-ben az oroszok elől a németekkel együtt családjával Bajorországba menekülő egykori volksbundista⁸ Barnai (Brandhuber) Antal.

¹ „Édesanyám újra el kell köszönnöm.” (A szerző fordítása.)

² Seres István: *Adalékok és emlékiratok Solymár nagyközség történetéhez*. Solymár, Helytörténeti Alapítvány, 2002, 349.

³ „Akkor akarok haza menni, ne hagyj el engem” (A szerző fordítása.)

⁴ Pauekózn (sváb) = „Paraszt utca” (Solymár, Mátyás király utca.)

⁵ A „sváb” szó a Kárpát-medencében élő németekre használt és elterjedt általánosító megnevezés. A Kárpát-medencében élő németek közül azonban nem mindenki tartozik a dunai svábokhoz. (A tanulmányban a „német” elnevezést használok.)

⁶ A második világháború után a magyarországi németeket *elűzték* Magyarországról. A *ki-* vagy *áttelepítés* szavak használata nem adja vissza a történeteket, hiszen ezen fogalmak akár önkéntes és nem minden esetben végleges, visszafordíthatatlan eseményeket is jelölhetnek. Az *elűzés* szó utal a kényszerre, megjelenik benne a gyűlölet, a tisztogatás motívuma és utal a visszafordíthatatlanságra. Az elűzöttek jogfosztottak.

⁷ Slachta Krisztina: *„Rokonlátogatók”. A magyarországi németek kapcsolatainak állambiztonsági ellenőrzése*. Budapest – Pécs, ÁBTL – Kronosz, 2020, 30–36., 39–40.; Ritter György: *Hazáink – Heimatländer*. Budapest, Napkút, 2018, 125–126.

⁸ A Volksbund (teljes nevén: *Volksbund der Deutschen in Ungarn – Magyarországi Németek Népi Szövetsége*) a magyarországi németek szervezete volt. Tényleges megalakulása 1939-ben történt, eredetileg kulturális szervezetként jött létre. A Harmadik Birodalom érdekeit képviselte Magyarországon, és jelentős szerepet játszott a Waffen-SS-sorozásokban.

Kitelepítési emléktábla a solymári vasútállomáson. Az elűzötteknek teljesen új közegbe kellett beilleszkedniük. Fotó: Wikimedia Commons

Kihallgatásakor azzal indokolta visszatértét, hogy azt mondták neki: „aki nem érzi magát bűnösnek – olyan értelemben, hogy Magyarországon esetleg nem követtünk el olyat, amiért esetleg felelősségre vonnak – az visszatérhet Magyarországra”.⁹ Az 1946 után hazájukból elűzöttek visszaszökésében szerepet játszhattak az itthon maradt családtagoktól kapott hírek, üzenetek, a gyermekeikkel elűzött családanyákra például nagy hatással lehetett a hadifogságból hazatérő férj hívó szava, hogy *gyertek vissza, a házunk megvan*. A földhivatali kirendeltségek ugyanis csak azok tulajdonát vették állami tulajdonba, akik a kitelepítési névjegyzékben szerepeltek. Az idegenben tartózkodó házastárs erre a listára nem került fel, ezért a tulajdonrésze megmaradt. Államosításra csak a kitelepült személy házrésze került, azonban fél házrészt nem lehetett kiutalni, azaz a hadifogságból hazatérő férjet egy üresen álló ház várta, ahová visszatérhetett.¹⁰

AZ ELSŐ GONDOLATOK – MÉG NEM A „FŐSODORBÓL”

A magyarországi németek szülőföldjükről való elűzésének gondolata a politikai vezetők körében már jóval a második világháború előtt felmerült. Az 1920-as évek előtt kialakult egy németellenes légkör, de ez akkor még nem került be a politika fősodrába. Az elvesztett világháború és a trianoni békeszerződés okozta sok előtérbe helyezte a nemzetiségi kérdést. Az ország vezetői, politikusok, értelmiségiek válaszokat és felelősöket kerestek az országot sújtó tragédiára. Miért történt mindez Magyarországgal, miért vesztette el lakosságának nagy részét és területének kétharmadát? Egy részük kifejezetten az országban élő nemzetiségekben és vallási kisebbségekben látta a problémák gyökerét. Nem véletlenül vált Szabó Dezső 1919-ben *Az elsodort falu* címmel megjelent regénye igen népszerűvé. Ebben a Magyarországon élő nemzetiségeket – közülük is leginkább a németeket – tette felelőssé a magyarokat érő hátrányokért. Méhely Kálmán közgazdasági író, politikus, egyetemi tanár úgy vélte: a magyar társadalom nem volt felelős a vörös forradalomért és az azt követő fehér ellenforradalomért. Szerinte ezekről a Magyarországon élő zsidók és németek tehettek. 1922. január 5-én a költségvetési vita során elhangzott felszólalásában ezen véleményének hangot is adott: „Mert mi volt a mi katasztrófánk? A háború elvesztése, a '67-es rendszer, amely nem készített elő minket arra, hogy nemzeti állam gyanánt helyünket megállhassuk, jött a vörös forradalom, jött a fehér ellenforradalom. Sem a vörös forradalmat,

vagyis ezt a forradalmi kilendülést, sem a fehér ellenforradalmat nem a magyar társadalom csinálta. Ha sokat emlegetjük a zsidóság bűnét, hogy bizonyos zsidók, Kun Béla és társai, akik Oroszországból hazajöttek, csinálták a vörös forradalmat, épp úgy mondhatjuk, hogy a fehér ellenforradalmat a magyarországi németiség csinálta, a svábok, az ő fajilag doktriner, dogmatikus felfogásukkal. [...] Vannak hazugságok, amelyeknek a magyarok felültek. Ilyen hazugság az a mondás, hogy »nyelvében él a nemzet«. Azt hittük, hogy ez egy erősítő hatalom, azt hittük, hogy ez egy természetes dolog. Most megtanulhattuk, hogy a legkevésbé sem az. Mert ez a Kun Béla és társai gyönyörű magyarsággal tudtak beszélni, kitűnő magyar nyelvük volt, magyar nevük is volt. Nem a nyelv és nem a név-magyarosítás jelenti a nemzetnek értékes, hazafias tagját, hanem az érzés, a jellem, az akarat, a cselekedet, a tett. Ezek teszik azt, hogy például egy Mechwart András német nyelven jobban szolgálja a magyar érdeket, mint egy olyan valaki, aki bár magyar nyelven, de a nemzet ellen fordul. Ezt ki akartam domborítani, nehogy a magyarságot vádoljuk avval, hogy akár a vörös forradalmat, akár a fehér ellenforradalmat csinálta. A vörös forradalmat a zsidóság bizonyos rétegei zúdították ránk, az nem magyar gyökerekből fejlődött ki. De nem a magyar társadalomból fejlődött ki a fehér reakció sem, mert ha vezéreink végignéznünk, valamennyien német fajúak, német származású emberek, amit nem lehet levétközni sem névvel, sem magyarul beszéléssel, sem avval, hogy legjobb meggyőződésük szerint magyar érdekeket kívántak

⁹ Brandhuber (Barnai) Antal gyanúsított kihallgatása (1948. 04. 29.). Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 2.5.4. 16/56.

¹⁰ Seres i. m. 2002, 413.

szolgálni. Én teljesen átérzem az ő jóhiszeműségüket; ők megcsinálták a fehér reakciót, belevittek az országot, de ebben benne volt a német dogmatizmusnak, doktrinerségnek, faji természetnek hatása is, az a türelmetlenség, az elnyomásra, a brutalitásra való törekvés, amely erőszakal, vaspálcával elnyom mindent, mint a tanítómester, aki bele akar a gyermekbe diktálni valamit, mint a vaspálcás német tanítómester, aki a legrosszabb pedagógus. A németek legkevesbé értenek a nemzetiségi kérdés kezeléséhez. Nem tudtak bánni avval a kis százezernyi dánnal, az elszász franciákkal és nem tudták megoldani a lengyel kérdést. Ők a legérzékletlenebbek más nemzetiségek lelki követelményeinek a megértése tekintetében. Az ilyen vádtól tehát nagyon kell óvakodnunk és én kötelességemnek éreztem tisztára mosni a magyar fajtság reputációját úgy a vörös forradalmi kilendülés, mint a fehér ellenforradalmi túlzások vádjával szemben.”¹¹

VILÁGHÁBORÚ: ÖNKÉNTES KITELEPÍTÉSI TERVEK ÉS A VOLKS BUND

Méhely Kálmán, Szabó Dezső és a hozzájuk hasonlóan gondolkodók véleménye a Trianon utáni Magyarországon felerősödött. A békeszerződést követően az ország legnagyobb lélekszámú nemzetisége a német lett, amelynek túlnyomó többsége egy tömbben élt.¹² Ebben a politikai és értelmiségi elit egy része veszélyt látott: tartott tőlük.

A második világháború kitörésének idején a magyar politikai elit köreiben megfogalmazódott a magyarországi németek országból való kitelepítésének gondolata. Kiváló apropót adott az elképzelésnek Adolf Hitler 1939. október 6-án a Reichstagban elmondott beszéde, amelyben a „nem tartható” német nyelvű népcsoport töredékek hazahozataláról beszélt. Horthy Miklós kormányzó a Führernek november 3-án írt levelében ajánlatot tett a magyarországi németek visszatelepítésére. Az 1940. január 12-én tartott kormányülésen az elcsatolt Burgenlandban élő

mintegy 16 ezer magyar repatriálása került szóba. A két kormány elképzelése szerint az áttelepítés önkéntes alapon, kényszer alkalmazása nélkül történt volna. A magyar kormány dönthette el, hogy az áttelepítés mely vidékeket érintené.¹³ Bár ez az elképzelés nem valósult meg, a kormány a Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter által 1940-ben megalakított Nemzetpolitikai Szolgálatot¹⁴ a Magyarországi Németek Népi Szövetségének (Volksbund) gyengítésére is felhasználták.¹⁵

Gerhard Seewann abban látja a negyvenes évek elején folyó kitelepítési viták jelentőségét, hogy ezek vezettek el a magyarországi németek elűzésének gondolatához.¹⁶ A kormány és az ellenzék is támogatta a „sváb kérdés” kitelepítéssel történő megoldását. Varga Béla¹⁷ már 1942-ben az ország elhagyására buzdította a volksbundistákat. November 11-i képviselőházi felszólalásában azt mondta, hogy amennyiben az itt élő németek nem érzik jól magukat Magyarországon, akkor azzal az egy batyuval, amivel jöttek, vissza is mehetnek.¹⁸

¹¹ Méhely Kálmán felszólalása. (1922. 01. 05.). In: *Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés Naplója. XIV.* Budapest, Athenaeum, 1922, [371–389.] 379.

¹² Ilyen tömb volt például a Budapest környéki falvak alkotta „svábgyűrű”, melyben az 1930-as népszámlálás szerint a magyarországi németek 40 százaléka élt.

¹³ *Minisztertanácsi jegyzőkönyvek – 1940. 01. 12-i ülés.* Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) K27_19400112 1940. 01. 12. Online olvasható: <https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=preservica::a9d4580f-4f81-4497-a45b-f67242a87be9> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 16.)

¹⁴ A Nemzetpolitikai Szolgálat 1940-ben alakult, vezetője Korvig Béla (1900–1962) volt. Feladata volt az egyesületeknek való segítségnyújtás és a propagandatevékenység.

¹⁵ Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században.* Budapest, Csokonai, 1998, 73–79.

¹⁶ Seewann, Gerhard: *A magyarországi németek története II.* Budapest, Argumentum, 2015, 291–292.

¹⁷ Varga Béla (1903–1995): Katolikus pap, politikus. 1937-től a Független Kisgazdapárt országos alelnöke. 1939–1944 között országgyűlési képviselő, 1945 áprilisától az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, novembertől képviselője. 1946. február 27-én az országgyűlés elnökévé választották. 1947 júniusának elején az USA-ba menekült, ahol a magyar emigráció egyik vezetője lett.

¹⁸ „Magyarok-e hát ők, vagy nem magyarok? Ha magyarok, alkalmazkodjanak mindenben a magyar szellemiséghez és a magyar történelmi levegőhöz. [Úgy van! Úgy van! – Élénk taps.] Ha pedig nem érzik itt jól magukat és nem akarnak alkalmazkodni hozzánk, akkor az az út, amelyen batyuval jöttek ebbe az országba, nyitva áll előttük, vissza mehetnek azon ma is. [Homicskó Vladimir: Nem jöttünk batyuval!] Nem arra vonatkozik, aki ezt mondja, csak arra, aki nem akar magyarként élni ebben az országban, annak itt nincs keresnivalója [Meskó Zoltán: Úgy van!], újra megismétlem ezt a kijelentésemet. [Pándi Antal: Szóval az érdekmagyarok menjenek ki! – Úgy van! Úgy van! balfelől – Pándi Antal: Aki érdekből magyar! – Szentiványi Lajos: Aki érdekből magyar, az menjen ki!]” Varga Béla felszólalása. (1942. 11. 11.). In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója XV.* Budapest, Athenaeum, 1942, [218–221.] 220.

Varga Béla, a Független Kisgazdapárt alelnöke 1942-es felszólalásában a volksbundisták kapcsán használta a később ismertté vált mondatot: „Ha pedig nem érzik itt jól magukat és nem akarnak alkalmazkodni hozzánk, akkor az az út, amelyen batyuval jöttek ebbe az országba, nyitva áll előttük, vissza mehetnek azon ma is.”
Fotó: Wikimedia Commons

Ezzel alapozta meg a pár évvel későbbi „egy batyuval jöttek, egy batyuval menjenek” mondatot. Vargának a Volksbundról vallott felfogása megegyezett a magyarok többségének véleményével: a volksbundistákat hazaárulónak tekintette. Peyer Károly¹⁹ már jóval keményebben fogalmazott a Szociáldemokrata Párt XXXIII. kongresszusán: „viszont lesz egy réteg, amellyel nem lehet

mást csinálni, mint kiszállítani őket az országból, ahogy most ők csinálják szerte Európában”.²⁰ A második világháború alatt a baloldali pártokban egyre inkább teret nyert az a gondolat, mely szerint a háború befejezése után meg kell szabadulni az itt élő németektől.²¹

Egy ilyen német- és zsidóellenes időszakban tartották meg az 1941-es népszámlálást, amely Tilkovszky Lóránt szerint színvallásra kényszerítette az embereket.²² A korábbi censusokhoz képest jóval mélyebben tekintettek bele a családok belső viszonyaiba. A kormány utasítására a népszámlálás kérdéskörét ki kellett egészíteni politikai jellegű pontokkal (nemzetiség, vallás, vallásváltogatás, felmenők származása). Mivel a kérdőíveket a nemzetiségek nyelvén is kinyomtatatták, azok kitöltése is utalt az illető származására.²³ A visszatért területek miatt az országban belüli nemzetiségi arányok megváltoztak. A Teleki Pál által vezetett kormány tudni szeretete volna, hogy kik azok, akikre számíthat, de a Hitler által korábban meghirdetett „hazatérés politikája” miatt is fontossá vált a nemzetiségi hovatartozás rögzítése. Gulyás László szerint Teleki

a népszámlálás révén két kategóriába kívánta sorolni a németeket: a német anyanyelvű, magyar nemzetiségűekre (ők azok, akik lojálisak Magyarországhoz), valamint a német anyanyelvű, német nemzetiségűekre (ők azok, akik nem vállalnak sorsközösséget a magyarsággal).²⁴ Teleki és a magyar politikai elit úgy gondolta, hogy ha a háború Németország győzelmével végződik, akkor Hitler a dél-tiroli németekhez hasonlóan át fogja telepíteni a magyarországiakat is. Gulyás szerint az áttelepítésre a második kategóriába soroltakat javasolták volna.²⁵

Amint nyilvánosságra került, hogy rákérdeznek a nemzetiségre és anyanyelvre, a Basch Ferenc²⁶ által vezetett Volksbund központi lapjának hasábjain kampány indult meg azért, hogy a magyarországi németek német nemzetiségűnek és magyar anyanyelvűnek vallják magukat. A magyar kormány a Nemzetpolitikai Szolgálat révén arra hívta fel a lakosság figyelmét, hogy Hitler a Német Birodalom területére kívánja majd telepíteni a magukat német nemzetiségűnek és anyanyelvűnek vallókat.²⁷ Feltehetően az érintettek nem is értették, miről szól valójában a kérdés, miért fontos ez,

¹⁹ Peyer Károly (1881–1956) szociáldemokrata politikus, miniszter. 1922–1944 között országgyűlési képviselő. 1947-ben kizárták az Szociáldemokrata Pártból. Ezután a Magyar Radikális Párt tagja lett, rövid idő múlva emigrált.

²⁰ „[...] A nemzetiségi kérdésnek két része van: az egyiket demokráciával lehet megoldani, a másikat vagonnal. Mert vannak nemzetiségeink, amelyekkel nem voltak és nincsenek bajaink, de vannak, amelynek nem lehet olyan jogokat adni, mint amilyeneket most élveznek. Nem lesznek differenciáink a románokkal, tótokkal, szerbekkel és más nemzetiségekkel, de lesznek a németekkel, nem azért, mert mi akarjuk, hanem mert ők teremtették meg ezt a differenciát és itt is »Herrenvolk« akarnak lenni. A háború után bizonyára lesznek zavaros idők, ezalatt rendbe kell hozni a dolgainkat, hogy együtt éljünk azokkal a nemzetiségekkel, amelyekkel biztosan tudom, megtaláljuk majd a megegyezés módját, viszont lesz egy réteg, amellyel nem lehet mást csinálni, mint kiszállítani őket az országból, ahogy most ők csinálják szerte Európában.” Idézi: Tilkovszky Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a II. világháború időszakában. *Párttörténeti Közlemények*, 1983/4, [45–83.] 66–67.

²¹ Uo. 70.

²² Uo.

²³ Thirring Lajos: *Az 1941. évi népszámlálás. A népszámlálás története és jellemzése*. Budapest, KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat – MOL, 1981.

²⁴ Gulyás László: *A Délvidék visszatérése, 1940–1941. A Horthy-korszak külpolitikája 6*. Máriabesnyő, Attraktor, 2019, 100.

²⁵ Uo.

²⁶ Basch Ferenc (1901–1946): Politikus. A '30-as évektől a nemzetiszocialista eszmék híve. 1938-tól a VDU vezetője.

²⁷ Marchut Réka: *A Pest megyei németek kitelepítése és annak előzményei*. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Doktori disszertáció, 2012. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/marchutreka/diss.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 05. 18.)

emellett élt bennük a magyar-német kettős tudat is.²⁸ A népszámlálás alatt önkényeskedésekre és visszaélésekre is sor került.²⁹ 1946. május 25-ig³⁰ az ekkor megadott nemzetiségi és anyanyelvi adatok is eldönthették az egyének sorsát – ebből származott a népszámlálás tragédiája,³¹ emiatt mondták Ritter György interjúalanyai közül többen azt, hogy a Magyarországról elűzöttek fő bűne német származásuk felvállalása volt.³²

Volksbundista felvonulás a Tolna megyei Cikón, 1939-ben. A Volksbund a leginkább náci propagandát terjesztő kulturális rendezvények, tanfolyamok szervezésén túl részt vett a magyarországi Waffen-SS toborzásokban is, emiatt a magyarországi svábok többsége lassan elidegenedett az egyesülettől. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

A Volksbund tevékenysége és a Waffen-SS-ben harcoló magyarországi németek újabb ürügyet szolgáltatottak a hazai németiség elűzésére. Az 1938-ban megalakított, de csak 1939-től működő Volksbund (VDU) – amelyet kulturális egyesületként jegyezték be – az 1940-ben megkötött második népcsoportegyezményt követően a magyarországi németek kizárólagos képviselőjévé vált. A VDU a leginkább náci propagandát terjesztő kulturális rendezvények, tanfolyamok szervezésén túl részt vett a magyarországi Waffen-SS toborzásokban is. A toborzásokban való aktív részvétele miatt a svábok többsége lassan elidegenedett az egyesülettől, a tagjait nem egy esetben tetteg bántalmazták.³³ Magyarországon az illegális Waffen-SS toborzások 1940-ben indultak meg. A Waffen-SS a második világháború elején jelentős

veszteségeket szenvedett el felszerelésben és élőerőben. Utóbbi pótlását a náci Németország vezetői a külföldi államokban élő németekből próbálták megoldani, potenciális tartalékok látva bennük.³⁴ Az illegális toborzásra utal az is, hogy a hivatalos lapokban közölt ismeretlen helyen tartózkodó állításköteles³⁵ személyek körözési listáján szereplőkhöz nem egy esetben az alábbi megjegyzéseket fűzték: „állítólag Németországba szökött”, „állítólag Németországban tartózkodik”.³⁶ Az 1942-ben megkötött államközi egyezmény révén már legálisan is lehetett jelentkezni a Waffen-SS-be, igaz, ez az állampolgárság elvesztésével

járt. 1943-ban még rendeztek egy önkéntes alapon történő sorozást, amelyet egy 1944-es kényszorsorozás követett. 1944. április 14-én Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Edmund Veessenmayer teljhatalmú magyarországi német megbízott megállapodást kötött a magyarországi Waffen-SS toborzások végrehajtásáról. Ennek értelmében a Magyarországon élő népi németeket állampolgárságuktól függetlenül Magyarország a Harmadik Birodalom rendelkezésére bocsátja.³⁷ A korábbi sorozásoktól eltérően a megállapodás után besorozottak nem veszítették el a magyar állampolgárságukat.³⁸

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.; Ritter György: *Háború és elűzés. Emlékek a második világháborúról és az 1946-os német kitelepítésről*. Budapest, Napkút, 2011, 28–29.; Seres *i. m.* 2002, 339.

³⁰ 1946. május 25-én jelent meg az 5805/1946. M.E. III. sz. körrendelet, mely a kitelepítés alól mentesítette azokat, akik az 1941-es népszámlálás során magukat magyar nemzetiségűnek és német anyanyelvűnek vallották.

³¹ A NK 12330/1945. M.E. sz. rendeletének 1.§ értelmében, aki az 1941-es összeírásakor német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, köteles volt áttelepülni.

³² Ritter *i. m.* 2018, 105–111.; Ritter *i. m.* 2011, 28.

³³ Taller János: „Gyorsított eljárás”. Adalékok az 1946-os solymári kitelepítés történetéhez. *Arc és Álarc*, 2017/1, [63–80.] 67.

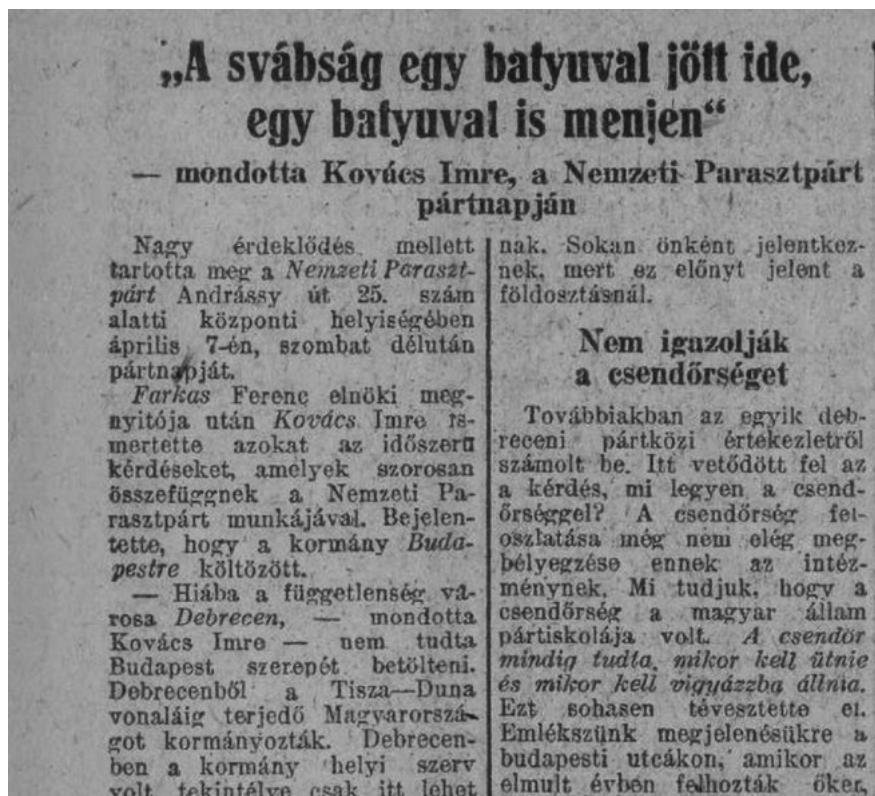
³⁴ Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen-SS Magyarországon*. Budapest, Business Week – Hadtörténelmi Levéltár, 2001.

³⁵ Olyan férfi, akinek meg kell jelennie a katonai sorozóbizottság előtt.

³⁶ Például: *Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Hivatalos Lapja*, 1942. 01. 22. 59.

³⁷ Kovács – Számvéber *i. m.* 2001.

³⁸ Uo.

A Szabad Szó 1945. április 10-ei száma, Kovács Imre nevezetes kijelentésével.
Fotó: Arcanum Adatbázis

A JOGI MEGALAPOZÁS

Még javában tartott a második világháború, amikor az Ideiglenes Nemzeti Kormány kiadta az 1945. évi 600. M.E. számú rendeletet, amely a nagybirtokrendszer megszüntetéséről rendelkezett. A rendelet 4. és 5. paragrafusának értelmében a Volksbund-tagok és támogatóik, valamint a hazaárulók földjei elkobzásra kerülnek. Utóbbiak közé azokat sorolták, akik nevüket visszánémetesítették, a német fegyveres alakulatok tagjai voltak vagy együttműködtek a nemzetiszocialistákkal.

1945. május 9-én Európában elhallgattak a fegyverek. A földrészen véget ért a sok pusztítás és szenvedéssel járó második

világháború. Még tartott a Japán elleni háború,³⁹ amikor a győztes hatalmak Potsdamban konferenciát tartottak.⁴⁰ Együtt tárgyalták a csehszlovákiai, lengyel és magyarországi németek Németországba való áttelepítésének kérdését. Ez lett az alapja az úgynevezett *Potsdam-legendának*, amely szerint a magyar kormány csak végrehajtója a szövetségesek által elrendelt intézkedéseknek. Ennek azonban ellentmond, hogy a magyarországi politikai pártok vezetőitől már a potsdami tárgyalásokat megelőzően is elhangzottak olyan kijelentések, hogy a *svábokat* ki fogják telepíteni. Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt főtitkára felelevenítette Varga Béla szavait, amikor a *Szabad Szó* című újság 1945. április 10-i számában

Nem igazolják a csendőrséget

Továbbiakban az egyik debreceni pártközi értekezletről számolt be. Itt vetődött fel az a kérdés, mi legyen a csendőrséggel? A csendőrség felszólítása még nem elég megbélyegzése ennek az intézménynek. Mi tudjuk, hogy a csendőrség a magyar állam pártiskolája volt. *A csendőr mindig tudta, mikor kell ütnie és mikor kell vigyázni állnia.* Ezt sohasem tévesztette el. Emlékszünk megjelenésükre a budapesti utcákon, amikor az elmúlt évben felhozták őket,

az alábbi címmel jelent meg az április 7-i pártnapról szóló tudósítás: *A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen.*⁴¹ A következő napon a szintén parasztpárti Bodor György ugyanezen lapban már számba vette a magyarországi németek által lakott településeket, és a tulajdonukban lévő földeket 1,1 millió holdra becsülte.⁴² A *Népszava* egyenesen arról írt, hogy nem lenne példátlan a magyarországi németek elűzése, hiszen 720 évvel ezelőtt Magyarországról már egyszer kitelepítették a németeket – akkor az uralkodó fegyverrel távolította el az országból a német lovagrendet.⁴³

Az 1945. decemberében kiadott 12.330/1945. M.E. számú rendelet három kitelepítési indoka már a földreformrendeletben feltűnt. A tervezetben felsorolt alanyok birtokai nem voltak elegendőek az igények kielégítésére, a „hiányt” a magyarországi németek birtokaival kívánták megoldani. Ezért kellett belekerülnie az 12.330/1945 M. E. számú rendeletbe a már említett három indok mellé az anyanyelvnek és a nemzetiségnek.⁴⁴ 1945. május 10-én az 1710/1945. M. E. számú rendelettel létrehozták a Népgondozó Hivatalt, amelynek a rendelet 2.§ 5. pontja értelmében az egyik feladata a „fasiszta németek kitelepítésének végrehajtása” volt.⁴⁵ 1945. július elsején a Hivatal jogkörét a 3820/1945. M. E. számú rendelettel kiszélesítették. Az 1. § értelmében „A tartós letelepítést igénylő menekültek megfelelő elhelyezése, gondozása

³⁹ Japán 1945. szeptember 2-án tette le a fegyvert.

⁴⁰ 1945. július 17. – 1945. augusztus 2.

⁴¹ „A svábság egy batyuval jött ide, egy batyuval is menjen” – mondotta Kovács Imre, a Nemzeti Parasztpárt pártnapján. *Szabad Szó*, 1945. 04. 10. 4.

⁴² Bodor György: Hol laknak a magyarországi németek? *Szabad Szó*, 1945. 04. 11. 2.

⁴³ Németek Magyarországon. *Népszava*, 1945. 08. 05. 3.

⁴⁴ A nemzeti kormány 1945. évi 12.330. M. E. számú rendelete a magyarországi német lakosságnak Németországba való áttelepítéséről. In: *Magyarországi rendeletek tára*, 1945. Budapest, Szikra, 1946, 1027–1028.

⁴⁵ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 1.710. M. E. számú rendelete a Népgondozó Hivatal felállításáról. In: *Uo.* 129–130.

és telepítése a Népgondozó Hivatal hatáskörébe tartozik. A Népgondozó Hivatal ezek az 1.710/1945. M. E. számú rendelet 2. §-ának 5. pontja alá eső személyek birtokaira telepíti le.” A betelepítettek a kitelepítettek helyére kívánták költöztetni. Létrejötték azok a járási bizottságok, amelyek már a nemzethűség szempontjából vizsgálták az egyéneket. A rendelet 13.§-a értelmében szükség esetén azokhoz a németekhez is be lehetett telepíteni magyarokat, akik bár semmilyen hitlerista szervezetnek nem voltak tagjai, a bizottság nem igazolta nemzethűségüket és demokratikus érzelműket.⁴⁶ 1945. december 29-én jelent meg a már korábban említett 12.330. M. E. számú rendelet, amelynek első paragrafusára szerint: „Németországba áttelepülni köteles az a magyar állampolgár, aki a legutolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek, vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak (SS) tagja volt.”⁴⁷ Az 1946. január 15-én megjelent végrehajtási utasítás értelmében az áttelepítési névjegyzéket az 1941-es összeírás nemzetiségi és anyanyelvi adatai alapján kellett összeállítani, amelyet a települések vezetőinek kellett kibővítenie a Volksbund és SS tagokkal és 10 százalékban maximálta a mentesíthetők létszámát.

AZ ELŰZÉS FOLYAMATA

A magyarországi németek elűzése több szakaszban történt. Az első szakasz a budaörsi svábok 1946.

A Magyar Nap képriportja a svábok kitelepítéséről, 1947. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár

január 19-i kitelepítésével kezdődött. Az ekkor tapasztalt visszáságok mintegy előrevetítették, hogy miként fog lezajlani a folyamat. Minden egyes faluban eltérően zajlott le a művelet, mely több dologtól függött: milyen volt a helyi előljárásság viszonya a kitelepítési biztossal, községen belüli pártpolitikai megoszlás, szállítási lehetőségek stb. Problémát jelentett az is, hogy sok esetben a helyi előljárásságok nem tudtak felkészülni a rájuk háruló feladatokra, nem egy esetben a névjegyzék összeállítását nem is kérték tőlük, hiszen a kitelepítést végzők kész listával jöttek. A betelepítést sem lehetett automatikusan végrehajtani, a földhivatali szakembereknek házról házra kellett ellenőrizni az ingatlanokat, hogy ténylegesen rendelkezésre állnak. További gondot jelentett a svábok által itthagytott állatállomány, melynek nagy része gondozás hiányában elpusztult.⁴⁸ Az első szakasz 1946 júliusában fejeződött be, az amerikai hatóságok ugyanis elégedetlenek voltak

a művelet körülményeivel. Ekkor az amerikai megszállási zónába (a későbbi Német Szövetségi Köztársaságba) több mint 120 ezer magyarországi németet szállítottak. Az elűzés második szakasza 1947–1948 folyamán ment végbe. Ekkor kb. 50 ezer embert deportáltak a szovjet megszállási zónába (a későbbi Német Demokratikus Köztársaságba).

A magyarországi németek jogfosztását csak 1950-ben szüntették meg a 84/1950. sz. MT rendelettel.⁴⁹ A rendelet értelmében a belügyminiszter a kitelepített németeknek is megadhatta az állampolgárságot, amennyiben arra érdemesnek találta őket. Ezzel azonban még nem szűnt meg az elűzés folyamata. Az a szovjet hadifogságból Magyarországra érkezőknek az elűzött rokonaikhoz való távozásával zárult le véglegesen.

⁴⁶ Az ideiglenes nemzeti kormány 1945. évi 3.820. M. E. számú rendelete az 1.710/1945. M. E. sz. rendelet 2.§-ának 5. pontja alá eső személyekre vonatkozó intézkedésekről és a Népgondozó Hivatal hatáskörének kiterjesztéséről. In: *Uo.* 225–228.

⁴⁷ A nemzeti kormány 1945. évi 12.330. M. E. számú rendelete... i. m. 1946, 1027.

⁴⁸ Tóth Ágnes: A magyarországi németek kitelepítése. Felelősségrevonás és/vagy büntetés? *Kommentár*, 2007/5, [4–15.] 12–13.

⁴⁹ A Magyar Népköztársaság minisztertanácsának 84/1950. (III. 25.) M. T. számú rendelete a magyarországi német lakosság áttelepítésével kapcsolatban kibocsátott korlátozó rendelkezések alkalmazásának megszüntetése tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1950. 03. 25. 402–403.

Molnár Imre

„Légy mindig jó magyar!”

Esterházy János, a politikus és vértanú

GYERMEK ÉS IFJÚKORA¹

Esterházy János 1901. március 14-én látta meg a napvilágot a mai Szlovákia területéhez tartozó Nyitraújlakon (*Velké Zálužie*). Apja, a család galántai ágához tartozó Esterházy János Mihály (1864–1905) katonatisztként szolgált a Monarchiát, s ezredével Krakkóban állomásozva ismerte meg későbbi feleségét, Tarnowska Erzsébet grófnőt (1875–1956), akivel 1897-ben jegyezték el egymást. Az ifjú pár megismerkedése után három évvel tartotta meg az esküvőt 1898. január 8-án Krakkóban. Az esküvő után az új család az Esterházyak nyitraújlaki birtokán kezdte meg házasságát, ahol az édesapa, immár civilben, a családjának és a Monarchia nemzetiségi viszonyai tanulmányozásának kívánta szentelni életét.

Sajnos, mindebben megakadályozta őt az alig hét évnyi házasság után bekövetkező váratlan halál. Az édesapa a következő szavakkal búcsúzott alig négyéves fiától, a kis Jánostól: „Légy mindig jó magyar!” Özvegyen maradt felesége, Tarnowska Erzsébet

grófnő lengyel léte² is igyekezett megtartani férje testamentumát. Bár megtehetette volna, nem költözött vissza szülei lengyelországi birtokára, hanem Újlakon maradván egyedül nevelte három gyermekét: Lujzát (1899–1966), Jánost és Máriát (1904–1975), s mindent megtett, hogy azoknak boldog és felhőtlen gyermekkort biztosítson. Nevelésében elsődleges szempont volt a katolikus hit gyakorlása, az ősök tisztelete, a nemzetéhez való hűség és a keresztény emberség megtartása.³ Mindebből nem hiányzott a lengyel nyelv és kultúra szeretetére való nevelés sem, amelyhez a nyitraújlaki vegyes lakosságú szülőhelyén⁴ természetes módon társult a magyarokkal együtt élő szlovákok megbecsülése.

Az első világháború idején Tarnowska grófnő – a nyitrai vöröskereszt egyesület elnökeként – a környék valóságos jótétvőjévé vált, szívében viselte az egyszerű emberek sorsát. Az újlaki Esterházy kastély kovácsoltvas nagykapuja állandóan nyitva állt, ahol a rászorulóknak rendszeresen osztottak ételmet, s ahová bárki betérhetett segítségért.

Nem elmagyarosítani, hanem segíteni akarták a falu szlovák lakosságát. Karácsonykor mindig megajándékozták annak lakóit, ha valakinek leégett a háza, ingyen kapott fát a kastély birtokából, hogy újat építhessen.⁵ A növekvő Esterházy gyermekek, akik együtt játszottak a falu többi gyermekével, édesanyjuktól korán elsajátíthatták a felebaráti szeretet szép példájának gyakorlását.⁶ Magániskolái sikeres elvégzése után Esterházy János 1916-tól 1920-ig Budapesten tanult közgazdaságot, majd visszatért gazdálkodni újlaki birtokára.⁷

Az első világháborút lezáró békekötés következtében a történelmi Magyarország északi részét, több mint egymillió magyarral, s az Esterházy család újlaki birtokával együtt az újonnan megalakult Csehszlovákiához csatolták. Esterházy János Nyitraújlakon élte át a cseh légiós egységek bevonulását. A család birtokait államosították, ám a földreformmal életbe lépő, ún. *retroaktív* (visszamenőleges) adóztatási törvény miatt az Esterházyaknak is az eredeti birtoknagyság után kellett adózniuk. Sok más arisztokrata-birtokos

¹ Az életrajz legfontosabb állomásainak leírását lásd: Molnár Imre: *Esterházy János élete és mártírhalála*. Somorja, Méry Ratio, 2010.

² Tarnowska Erzsébet édesapja – Esterházy nagyapja – Stanislaw Tarnowski gróf, neves lengyel történész, aki a krakkói Tudományegyetem rektora és a Lengyel Tudományos Akadémia elnöke is volt. *Uo.* 19.

³ Esterházy Lujza: *Szívek az ár ellen*. Budapest, Püski, 1991, 26.

⁴ Az 1910-es népszámláláson a lakosság 90%-a szlováknak, 7,5 százaléka magyarnak, 2 százaléka pedig németnek mondta magát. Bővebben lásd: *A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) adatai százalékos megoszlásban, 1880–1941*. Szerk. Kepecs József. Budapest, KSH, 1996, 167.

⁵ Bédi, Daniel: *Dejiny obce Velké Zálužie. Monografia*. Velké Zálužie [Nyitraújlak], Obecny úrad, 1993, 89.

⁶ S. Forgon Szilvia: „Őszintén szerette ezt a népet”. *Vasárnap*, 1993. 04. 13. 4.

⁷ Bővebben erről lásd: *Esterházy János kihallgatási jegyzőkönyve*. (Másolat). Teleki László Alapítvány Dokumentációs Tár (TLA Dok.), 1078/1990, 1.

családdal együtt, a súlyos adóterhek miatt így az Esterházy család is nehéz anyagi helyzetbe került. Esterházy János azért, hogy megmentse újlaki birtokát, a Magyarországra való átköltözés helyett eladta ottani birtokai egy részét, s ebből fedezni tudta a családra kirótt adótartozásokat. Ezt követően lebontatta a régi zsellérházakat és új házsört építtetett a birtokon dolgozó földmunkások számára.

1920. március 23-án, Pozsonyban tartotta első kongresszusát a Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök által alapított Országos Keresztényszocialista Párt (OKSZP). A párt így indulni tudott a csehszlovák kormány által 1920 áprilisában kiírt általános parlamenti választásokon, s a szükséges szavazatokat összegyűjtve bekerült a prágai nemzetgyűlésbe. A fiatal Esterházy János, aki a pozsonyi és prágai pénzügyi hatóságokkal való ügyintézés során került kapcsolatba a magyar kisebbség szerveződő politikai pártjainak vezetőivel, kezdetől fogva figyelemmel kísérte a nagyrészt katolikus magyarokat, szlovákokat és németeket tömörítő pártnak a tevékenységét.⁸ Pályázatok kiírásával, pénztámogatásokkal és kiváló szónoki képességével hívta fel magára a figyelmet.⁹ Már fiatalon kitűnt minden embert egyenrangúként elfogadó közvetlen modorával és szociális érzékenységével. Soha nem engedte, hogy grófnak szólítsák. Az árvíz sújtotta Kárpátalja,

majd a szegény sorsú családok számára szervezett segélygyűjtő akciókat. Támogatta a nehézsorsú gyermekek továbbtanulását.

Esterházy János 1924. október 25-én vette feleségül Serényi Lívia grófnőt, akivel egy budapesti bálban ismerkedett meg. Házasságkötésük napján, egy „Ferenc” névre keresztelt harangot adományoztak a falu templomának, amely mind a mai napig szól. Házasságukból két gyermek született: János és Alice.

Politikai tevékenységét a csehszlovák hatóság kezdetől fogva gyanakodva figyelte. Már tizennyolcadik születésnapját betöltve a vádlottak padjára ültették egy hamis besúgói jelentés miatt.¹⁰ 1929. január 19-én a nyitraújlaki Esterházy-kastélyban házkutatást tartottak s onnét „néhány írást” a pozsonyi rendőrigazgatóságra szállítottak.¹¹ Később, úgynevezett államellenes izgatás vádjával két alkalommal is börtönbüntetésre ítélték, pedig csak az elszegényedés tagadhatatlan tényére hívta fel a figyelmet nyilvános beszédeiben.¹²

VEZETŐ POLITIKAI SZEREPBEN

Szónoki képességeinek és nyelvtudásának – a magyar és a lengyel mellett a cseh, a szlovák és a német nyelvet is beszélte – köszönhetően 1931-től a Csehszlovákiai Magyar Népszövetségi Liga elnökevé választották. Országjáró körútjain, az OKSZP

Esterházy János szülei, Tarnowska Erzsébet grófnő és id. gróf Esterházy János Krakkóban készült eljegyzési fényképe. Fotó: A szerző tulajdonában

nagygyűlésein többször kifejtette, hogy tevékenységének legfőbb indítéka a Csehszlovákiában élő magyarság létének, boldogságának és fejlődésének biztosítása. A párt egyik alapítója, Szüllő Géza javaslatára Esterházy Jánost 1932. december 14-én az OKSZP elnökévé választották.¹³ Programadó beszédében elmondta: „Mégkérdezésünk nélkül csatoltak bennünket egy idegen állam keretébe [...] joggal várjuk el tehát, hogy az utódállamok, amint erre magukat a békeszerződésben kötelezték, ígéreteiket száz százalékig betartsák, a minket megillető jogokat megadják.”¹⁴

Ellenzéki politikát folytatva mindig a törvényes keretek között, a nemzetek önrendelkezési jogára, illetve a csehszlovák alkotmányra hivatkozva követelte

⁸ Szent-Ivány Gábor: *Gróf Esterházy János*. (Kézirat). TLA. Dok. 1071/1990, 78.

⁹ Példaként lásd: Nagyarányú népgyűlésen tüntetett Tardoskedd népe az országos keresztényszocialista párt autonómista programja mellett. Jabloniczky, Esterházy, Alapy, Turchányi és Aixinger voltak a népgyűlés szónokai. *Prágai Magyar Hírlap*, 1931. 07. 15. 4.

¹⁰ Esterházy L. i. m. 1991, 53.

¹¹ *Esterházy János levele Hegedűs Gyula szerkesztőnek*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (OSZKK), Fond 279/34.

¹² Tizenöt napra államfogságra ítélte a kassai bíróság Esterházy Jánost a szépsi népgyűlésen mondott beszéde miatt. *Prágai Magyar Hírlap*, 1934. 06. 21. 5.

¹³ Egyhangúlag Esterházy Jánost választották meg az országos keresztényszocialista párt elnökévé. Az országos pártvezetőség ótátrafüredi ülése Szüllő Géza indítványára Franciscy Lajost a párt tiszteletbeli elnökévé választotta. *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. 12. 15. 3.

¹⁴ „A meg nem alkuvó ellenzéki politika az egyetlen reménysugár, mely Szlovenszko sorsának jobbrafordulását biztosíthatja”. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933. 06. 29. 3.

Esterházy János az Országos Keresztényszocialista Párt ipolysági nagygyűlésén. Fotó: A szerző tulajdonában

a magyar népcsoport önrendelkezési jogát, Szlovenszko és Ruszinszko teljes körű autonómiáját, nemzeti, vallási és kulturális téren pedig a töretlen fejlődés biztosítását.¹⁵ Kisebbségvédelmi és szociális elvekre épülő politikájában a *Rerum novarum* és a *Quadragesimo anno* pápai szociális enciklikák útmutatásait követte, s mindenkor a keresztény és nemzeti elvek érvényesülését tartotta szem előtt. Beszédeinek állandó része lett a keresztényszociális hitvallás kifejtése: „Minden nemzet egyenjogúságát mind ez ideig a keresztény felfogás tudta biztosítani,

mert ez garantálja, hogy egy nemzet se törekedjék a másikkal szembe fordulására [...], hanem mindenkit illessen meg az, ami lehetőségénél, tudásánál, képesítésénél, műveltségénél és becsületességénél fogva jár neki. Akkor nem lesz kiválasztott tízezer, mint ma, amikor a legnagyobb pazarlás és fényűzés árnyékában százezrek nyomorognak munka és kereset nélkül.”¹⁶ Elnökké választása utáni országos körútján megbeszéléseket folytatott a katolikus egyház magas rangú méltóságaival, Jozef Čárský kassai, Ján Vojtaššák szepesi és Pavol Peter Gojdič eperjesi görögkatolikus püspökökkel, akikkel a továbbiakban folyamatosan egyeztetett egyházpolitikai kérdésekben.¹⁷ Rendszeressé vált körútjain közvetlenül kívánt megismerni a párttagság életkörülményeivel. Ezek is segítettek abban, hogy a korábban inkább általánosságok szintjén mozgó erkölcsi tanítások fokozatosan a konkrétumok síkjára tevődtek át.¹⁸ Politikai tárgyú írásainak ugyanakkor állandó része volt a keresztény hithez és erkölchöz, illetve az egyházhoz való hűség fontosságának hangsúlyozása. Amikor 1933 júliusában Kárpátalját árvíz sújtotta, Jan Černý csehszlovák

belügyminiszterhez terjesztett elősegélyezési kérelmet, de felhívással fordult a felvidéki és kárpátaljai magyarokhoz is, adakozást kezdeményezve a bajbajutottak érdekében.¹⁹

Az 1935-ös parlamenti választásokon Kassa képviselőjeként a prágai nemzetgyűlés tagjává vált. Ez akár jelképes értékűnek is minősíthető keresztényszociális hitvallása és annak minden napokban való érvényesítése miatt: a város a magyar keresztényszocializmus szellemi központja volt.²⁰ Parlamenti képviselőként már bemutatkozó beszédében bizonyosságot tett szociális érzékéről: „Szlovenszko és Ruszinkó” gazdasági helyzetének következményeiről, a cseh-morva ipar mindent elsovasztó hegemoniájáról és a szlovenszko-ruszinkói emberek közpályán való elhelyezkedési nehézségeiről beszélt.²¹ Később is felemelte a szavát a rendezetlen nyugdíjas illetmények ügyében, Szlovákia és Kárpátalja gazdasági helyzetének érdekében, a földreform revíziójáért és felhívta a figyelmet a magyar kistermelők jogsérelmeire.²² Rendszeres és alaposan előkészített felszólalásaiban állt ki Szlovákia „öslakosainak”

¹⁵ Esterházy: Sohasem mondunk le Szlovenszko autonómiájáról. Tető alá került a meghatalmazási törvény. Esterházy János első parlamenti beszéde. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. 06. 27. 1–2.

¹⁶ Esterházy János: *Magyar hétköznapiak*. Pozsony, Toldy Kör, 1942, 3.

¹⁷ Esterházy János az országos keresztényszocialista párt helyzetének biztató prognózisát hozta magával országos körútjáról. A pártnak szilárd talaja van az öslakosság körében. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933. 02. 16. 3.

¹⁸ Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből, 1918–1938*. Somorja – Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2002, 39.; Molnár i. m. 2010, 38.

¹⁹ Esterházy János országos akciót indít Tiszaújlak és Ruszinkó árvízkarosultjainak felsegélyezésére. A ruszinkói tartománygyűlés 280.000 koronát, később egymillió koronát juttat az árvízkarosultaknak. *Prágai Magyar Hírlap*, 1933. 07. 16. 3.

²⁰ A *Rerum novarum* pápai enciklikát magyar nyelvre először Fischer-Colbrie Ágost kassai püspök fordította, de szintén tevékenykedett a városban a Szociális Testvérek Társaságának alapítója, Slachta Margit, illetve a rend tagja, a 2006-ban boldoggá avatott Salkaházi Sára is. Bővebben lásd: Molnár i. m. 2010, 44–45.

²¹ Esterházy: Sosem mondunk le Szlovenszko autonómiájáról. Heves szócsaták között mondotta el első parlamenti beszédét az országos keresztényszocialista párt elnöke. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. 06. 27. 1–2.

²² Esterházy sürgős interpellációban kéri a régi megyei nyugdíjasok illetményeinek végleges rendezését. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. 09. 28. 2.; Szlovenszko mezőgazdaságának panaszait és követeléseit tárta föl Esterházy a földművelésügyi bizottság ülésén. A keresztényszocialista párt elnöke szlovák nyelvű beszédében behatóan foglalkozott az állami birtokokon uralkodó állapotokkal. *Prágai Magyar Hírlap*, 1935. 11. 29. 4.; A földreform revízióját követelte Esterházy János. Esterházy felszólalása a képviselőház földművelésügyi bizottságában. *Prágai Magyar Hírlap*, 1937. 02. 27. 3.; Az egyesült párt védelmére siet a törpe paprikatermelőknek. Jaross, Esterházy és Holota interpellációban kéri a paprikatermelés körüli sérelmek orvoslását. *Prágai Magyar Hírlap*, 1937. 06. 20. 14.

(magyarok, szlovákok, németek) jogegyenlőségének követelése mellett, s tényeket bemutató bírálta a fennálló kisebbségellenes politikai gyakorlatot. Edvard Beneš elnök tárca nélküli miniszteri posztot ajánlott fel számára a kormányban, mivel megbízható politikusnak tartotta, ő azonban ezt azzal hátrította el, hogy előbb a csehszlovák kormánynak kell olyan intézkedéseket hoznia a nemzetiségekkel kapcsolatban, melyekkel kiérdemli a magyar kisebbség bizalmát.²³ 1936-ban a két magyar párt (az Országos Keresztényszocialista Párt és a Magyar Nemzeti Párt) egyesülésekor az Egységes Magyar Párt ügyvezető elnökévé választották.²⁴ Aktív kisebbségvédő tevékenysége ettől kezdve még jobban kiszélesedett.

A Csehszlovákia németek lakta területeit Németországhoz csatoló 1938-as müncheni döntés után a magyarság képviselői Esterházyval az élen nyugalomra és passzív magatartásra szólították fel. A magyarlakta területeken ennek következtében nem került sor atrocitásokra és a rendkívüli állapot bevezetésére. A Csehszlovákia déli határait megállapító első bécsi döntést megelőző magyar-csehszlovák tárgyalásokon ugyan Esterházy nem vett részt, de felemelte szavát egy igazságosabb magyar-szlovák határmegvonás érdekében. A döntés után – bár a magyar parlamentben felsőházi tagság és tárca nélküli miniszteri poszt várt volna rá – Kassa képviselőjeként a város átadásakor sokak

Esterházy János Kassán a fogadóbizottság tagjaként mond beszédet a magyar csapatok bevonulásakor. A város átadásakor bejelentette, hogy sorsközösséget vállal a Szlovákiában rekedt 70 ezer magyarral. Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, Magyar Film Iroda

meglepetésére bejelentette, hogy Szlovákiában marad, s az itt rekedt mintegy 70 ezer magyarral vállal sorsközösséget. Kassai beszédében jogszerű és igazságos bánásmódot kért a magyar kormánytól a Magyarországra került szlovákok részére.²⁵

A szlovákiai Magyar Párt vezetőjeként egyetlen magyarként a Szlovák Néppárt listájáról került be az 1939. március 14-én önálló Szlovákia parlamentjébe,²⁶ ahol következetesen szót emelt a magyar kisebbség érdekeinek és jogainak elismertetése érdekében. Első hosszabb parlamenti felszólalásában a szlovák alkotmány vitájához hozzászólva úgy fogalmazott, hogy az „új eszmeáramlatok” következtében túlzásokba hajló „nemzeti öntudat mérséklése már csak a keresztény felebaráti szeretet törvénye útján válik lehetségessé”. Azt is

hangsúlyozta, hogy a szlováksághoz hasonlóan a magyarság is „a krisztusi igazságok szolgálatába” szegődött, „minden szociális gondolatot a magunkénak vallunk, és ha nemzeti céljaink mellett rendületlenül kitarunk, ezzel sohasem akarunk bárkitől és bármi elvenni, hanem csak azt kérjük, ami minket az isteni törvények szerint feltétlenül megillet.”²⁷ Keresztény politikusi tevékenysége ebben az időszakban bontakozott ki igazán. A keresztény felfogás értelmében emelt szót a munka- és koncentrációs táborokba hurcoltak emberi jogaiért, védekezési lehetőségéért. Erre – konkrét, magyar és szlovák nemzetiségű személyek példájának felsorolásával – felhívta Jozef Tiso római katolikus pap és államelnök, valamint Vojtech Tuka miniszterelnök figyelmét: „Tény az, hogy az ilyen esetek [...] előfordulhatnak, ahol az államfő

²³ Feljegyzés Beneš csehszlovák köztársasági elnök és Esterházy, az Egyesült Magyar Párt vezetője beszélgetéséről. (Kistapolcsány, 1936. 09. 11.). In: *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945 II. A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája*. Szerk. Ádám Magda. Budapest, Akadémiai, 1965, 151–159.

²⁴ Tízezer tömeg ujjongása mellett megalakult az Egyesült Párt. Érsekújvár nagy történelmi napja. Pártelnök: Jaross Andor, ügyvezető elnök: Esterházy János. *Prágai Magyar Hírlap*, 1936. 06. 23. 1.

²⁵ Horthy Miklós kormányzó bevonult az ünneplő és ujjongó Kassára. Gróf Esterházy átadja Kassát. *Magyar Nemzet*, 1938. 11. 02. 2.

²⁶ Kamenec, Ivan: *Trauma. Az első Szlovák Köztársaság, 1939–1945*. Budapest, Aura, 1992, 39–45.

²⁷ *Tesnopisecká zpráva o 6. zasadnutí 21. júla 1939*, 9.

egy katolikus pap, és ahol a kormányelnök buzgó katolikus és gyakori áldozó, csak ártalmára lehetnek Szlovákia hírnevének. Köztudomású tény, hogy Ilván koncentrációs tábor létezik. Abba a táborba gyakran a legártalmatlanabbul kerülnek be egyesek, és a lehető legsiralmasabb nyomorúságban töltenek ott heteket és hónapokat, úgy, hogy egészségük sokszor tönkre is megy. Nem vagyok híve a koncentrációs táborok intézményének, mert felfogásom szerint, ha valaki olyat tett, ami törvénybe ütközik, tartóztassák le, üljön vizsgálati fogóságban, állítsák a bíróság elé, ha bűnös, nyerje el a méltó büntetését. De beszállítani valakit egy koncentrációs táborba, ott tartani hetekig, sőt hónapokig kihallgatás nélkül, majd hazaengedni, de előbb vele egy szigorú reverzalist aláíratni, nézetem szerint nem helyes.”²⁸ A magyar kultúra mecénásaként számos kiadvány megjelenését segítette, könyvkiadót és művészeti galériát alapított, kulturális egyesületet szervezett újjá. Megszervezte a szegény sorsúak és hátrányos helyzetűek támogatását és elindította számukra a Magyar Házak hálózatának kiépítését. Meghirdette a Magyar Család programot, melyben faji, világnézeti és politikai hovatartozáson felülemelkedő közösséggé szervezte

a szlovákiai Magyar Pártot.²⁹ Így abban helyet és támogatást kaphattak az üldözött szlovák, német és zsidó személyek is. A pártlista kiadását a hatóságok részére megtagadta, így a hatóságok nem tudták megakadályozni a nem magyar párttagoknak juttatott támogatásokat.³⁰ Mindezt nyilvános írásában meg is indokolta: „Sohasem kutattuk, ki milyen nemzetiségűnek, ki milyen fajtához tartozónak vallja magát. [...] A pártba olyanok is jelentkeztek, akik azelőtt csehszlovák, marxista vagy kommunista pártok tagjai voltak. Ha meggyőződünk, hogy keresztény magyar érzése nem szenvedett csorbát, akkor annak lehetővé tettük, hogy közénk jöjjön.”³¹

A második világháború kirobbanása után a lelkiismeret szavának való engedelmségre hívta fel a figyelmet. Ő maga és pártja is tevékenyen részt vett a lengyelországi menekültek magyarországi befogadásának szervezésében, aminek következtében a szlovák hatóságok rendőri megfigyelés alá helyezték. Folyamatos kapcsolatban állt a budapesti Magyar-Lengyel Menekültügyi Bizottsággal, és fontos diplomáciai feladatokat is ellátott – többek között Ignacy Matuszewski volt lengyel pénzügyminiszter Nyugatra és

Kazimierz Sosnkowski generális Budapestre jutását segítette. Utóbbi nemcsak állami vezetőként és Horthy Miklós kormányzóval találkozhatott, de Párizsba is eljutott Esterházy segítségével, ahol az emigráns kormányt megszervező Władysław Sikorski-val tárgyalhatott.³² Mindezek mellett a Szlovákiában letartóztatott lengyelek mellett is kiállt, sokakat kimentett a fogdába, és Magyarország felé irányította vagy szállította.³³ A szlovákiai magyarságot saját családjaként szerette és védte. Amikor tehetett, hitet tett a szlovákság jogai és a magyar-szlovák sorsközösség és testvériség mellett, konkrét tettekkel segítve a magyarországi szlovákok társadalmi és politikai kibontakozását is.³⁴ Előadásaiban és írásaiban többször rámutatott a közép-európai sorsközösség és testvéri egymásrautaltság megkerülhetetlen tényére.

Hivatalos nyilatkozataiban „A mi jelünk a Kereszt” jelszóval fejezte ki meggyőződését az Evangéliumot tagadó náci és kommunista ideológiával szemben. Többször is elhatárolta magát és pártját a nemzeti szocialista, illetve az ennek nyomán kialakuló „nyilas” eszmétől és az annak politikai irányvonalától.³⁵ A szlovák parlament azon kevés képviselője közé tartozott, aki rendszeresen szót

²⁸ *Tesnopisecká zpráva o 35. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky, Bratislava 15. mája 1940, 22–24.* Mindezekre – a zsidók deportálásának és koncentrációs táborokba hurcolásának keresztény gondolkodással való ellentétes mivoltára – a későbbiekben, a zsidóellenes törvénykezés fokozódásakor is emlékeztetett. Lásd: Esterházy L. i. m. 1991, 121.

²⁹ A magyar család eszméjéről lásd: Esterházy János: *A szlovákiai magyar család élete.* Pozsony, Toldy Kör, 1940.

³⁰ Lásd: Slovenský ústredný archív – Ústredie štátnej bezpečnosti (SUA-USB), 209-929-81.

³¹ Esterházy J. i. m. 1940, 14.

³² Lásd bővebben: Molnár Imre: A magyar katolikus egyház és a lengyel menekültek. *Magyar Szemle*, 2007/9, 103–119.; Újszászy István: *Vallomások a holtak házából. Az ÁVH fogságában írott feljegyzések.* Szerk. Szita Szabolcs – Haraszi György – Kovács Zoltán András. Budapest, ÁBTL–Corvina, 2007, 269.; Szembek, Jan: *Diariusz IX–XII., 1939.* Warszawa (Varsó), Pax, 1989, 65–69.

³³ Gniazdowski, Mateusz: K otázke prítomnosti poľských utečencov na obsadenom území južného Slovenska počas II. svetovej vojny. In: *Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov II.* Pod red. M. Lacko. Bratislava (Pozsony), Mercury, 2003, 125–148.

³⁴ Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) K64-1941-65-5.

³⁵ Esterházy a *Magyar Nemzet* számára adott interjújában 1938 novemberében úgy fogalmazott: „A felvidéki magyarság csak magyar! Ezalatt azt értem, hogy keresztény és nemzeti alapon állunk és a nyilaskeresztes beállítottság éppen olyan idegen számunkra, mint a bolsevisták sarlós-kalapácsa! Ezt az abszolút magyar nemzeti érzést és magyar egységet szeretnék látni a most megnagyobbodott Magyarországon.” Z. Bors Jenő: „A nyilaskeresztes beállítottság éppoly idegen számunkra, mint a bolsevisták sarlós-kalapácsa!” – mondotta gróf Esterházy János, a Csehszlovákiában rekedt magyarság vezére. *Magyar Nemzet*, 1938. 11. 26. 1.

emelt az állami szervek által elkövetett jogtalanságok és igazságtalanságok ellen. A kormány által elfogadott zsidóellenes intézkedések után 1942. május 15-én került a parlament elé a szlovákiai zsidóság Németországba való deportálását lehetővé tevő 68. számú (alkotmánymódosító) törvényjavaslat. Esterházy katolikus keresztény hitére hivatkozva a jelen lévő parlamenti képviselők közül egyedüliként nem szavazta meg az általa „istentelennek és embertelennek” nevezett törvényt,³⁶ és ettől kezdve képviselőként is a hatalom megtűrt és megfigyelt ellenzékeként működhetett csupán. Ennek ellenére mentette a zsidó származásuk miatt üldözött egyének és családok életét, százával segítve őket a Magyarországra történő meneküléshez és az életben maradáshoz.³⁷ Személyes példamutatása és eszmeisége a csehszlovákiai magyarság magatartásában is megmutatkozott. Ahogy nővére, Esterházy Lujza egy magánlevelében fogalmazott: „A keresztényszocialista eszmeiség befolyásának volt köszönhető, hogy a szlovákiai magyarságot nem szédítette meg az azt is megkörnyékezní igyekvő náci ideológiai propaganda, s így éppen keresztény meggyőződésére hivatkozva a szlovákiai magyarság zöme mindvégig távol tartotta magát az »árjásítástól« [a zsidó vagyon kisajátítása – M. I.] is. Ehelyett,

a szlovákiai magyarok a tőlük telhető módon menteni igyekeztek a faji üldözötteket, krisztusi emberszeretet parancsának megfelelően. [...] Végül ugyancsak a krisztusi emberszeretet törvénye nevében tiltakozott számtalanszor János a náci koncentrációs táborok és a zsidók deportálása ellen. Ezek voltak a szlovákiai magyar keresztényszocializmus utolsó megnyilatkozásai.”³⁸ Embermentő tevékenysége miatt a németek többször átkutatták nyitraújlaki kastélyát. 1943-ban a pozsonyi parlament, a szlovák állam megrágalmazásának vádjával megfosztotta őt képviselői mentelmi jogától és parlamenti mandátumától, majd bíróság elé állították és első fokon fél év börtönbüntetésre ítélték.

1943-ban a főrévi magyarok előtt tartott beszédében határozottan a háború borzalmait ellen szolt: „Isten engedje meg, hogy a háború az igazságos békével minél előbb véget érjen!”, emlékeztetve arra, hogy mindehhez a szlovák kormánynak is hozzá kell járulnia a „belső béke” feltételeinek megteremtésével.³⁹ Utolsó, szlovákiai parlamentben elhangzott hozzászólásában 1943 decemberében a magán- és a politikai életben egyaránt olyan magatartás tanúsítására hívott fel, hogy „méltók legyünk arra, hogy az Isten országunkat és a benne élő nemzeteket

a háború borzalmaitól és szenvedéseitől megkímélje”.⁴⁰ 1944-ben memorandumban tiltakozott Magyarország német megszállása ellen, melyet eljuttatott a nyugati nagyhatalmak képviselőihez.⁴¹ Júniusban a Szlovákiai Magyar Kultúregyesület (SZMKE) gyűlésén rövid beszédében mindenkit arra kért, hogy otthonába visszatérve azt a bizonyosságot vigye magával, hogy „mi a magyarságunkért és magyar kultúránkért tovább fogunk dolgozni, minden erőnket kifejtve, utolsó leheletünkig, a kereszt, Krisztus keresztjének jegyében.”⁴² Mivel pártját nem volt hajlandó nyilaskeresztes párttá átszervezni, a nyilas hatalom 1944 karácsonyán Budapesten letartóztatta, és halálos fenyegetéssel arra kényszerítette, hogy mondjon le pártvezetői tisztségéről.⁴³ Miután ezt megtette, visszatérhetett Pozsonyba, ahol pártja egy emberként újra őt választotta meg vezetőjének. Az év utolsó hónapjaiban a Gestapo körözést adott ki ellene, rejtőzködni kellett, s bár Nyugatra menekülhetett volna, a szülőföldön való maradáást választotta. Ahogy nővére visszaemlékezésében fogalmazott, az emigrációt a következő szavakkal utasította el: „Gyökereim oly mélyen kötnek ide, hogy nem tudnék idegenben élni. Ott felfalna a honvágy, és elveszteném erkölcsi egyensúlyomat, annyira, hogy már nem

³⁶ Peéry Rezső: A két Esterházy. *Új Látóhatár*, 1966/4, [355–359.] 358.; Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) K63-1942-65.

³⁷ Esterházy János embermentő tevékenységéről lásd többek között: Peéry i. m. 1966, 357.; Szalatnai Rezső: A csehszlovákiai magyarok 1938 és 1945 között II. *Regio*, 1990/3, [163–190.] 177.; Esterházy L. i. m. 1991, 125., 128., 135–137.; S. Forgon Szilvia: „Kész vagyok tanúskodni”. [Interjú Veronika Dubnická Schlesingerovával]. *Új Szó*, 1993. 06. 14. 3.; Rujder Irén: Fáj a valóság kiforgatása. *Új Szó*, 1994. 07. 22. 6.; Edelsheim Gyulai Ilona: *Becsület és kötelesség I. 1918–1944*. Budapest, Európa, 2000, 108.; Koncsol László: Zsidómentő lelkészek és laikusok a Felvidéken. In: Uő: *Tegnap a holnap után*. Pozsony, Madách-Posonium, 2006, 128–149.; Malfatti Esterházy Alice: *Esterházy emlékévé*, 2007. Budapest, Jövendő, 2007, 10.

³⁸ Esterházy Lujza levele András Károlynak (Másolat). TLA Dok. 1071/1990.

³⁹ SUA-USB, 209-421-14.

⁴⁰ *Tesnopisecká zpráva o 126. zasadnutí Snemu Slovenskej republiky v Bratislave 22. decembra 1943*, 56–57.

⁴¹ Szalatnai i. m. 1990, 188.

⁴² Beszámoló a Szlovákiai Magyar Kultúregyesület 1944. június hó 29-én, Nyitraegerszegen tartott közgyűléséről. Pozsony, SZMKE, 1944, 62.

⁴³ Esterházy János kihallgatási jegyzőkönyve... i. m. 23–24.

Esterházy János, a 7832-es számú fogoly.
Fotó: A szerző tulajdonában

tudnám szolgálni magyarjainkat. Csak úgy tudok hasznukra lenni, ha itt maradok. [...] Bízunk az isteni gondviselésben.”⁴⁴

A VÉRTANÚSÁG ÚTJÁN

A háború végén az Esterházy családi kastélyt Újlakon feldúlták, kirabolták, majd államosították.⁴⁵ Esterházy János felesége két gyermekével Budapestre költözött. Nővére, Lujza a háborút követő üldözés miatt Franciaországba távozott, ahová rövidesen követte őt édesanyja, Elzbieta Tarnowska is. A háború idején Lengyelországból ide menekülő hűgának, Mycielskiné Esterházy Máriának, őt gyermekével egy cselédház kamrájában kellett meghúznia magát. Esterházyt a Pozsonyba bevonuló szovjetek

tartóztatták le, de tizenkét napi elzárás után szabadon engedték. Ezt követően kereste fel Gustáv Husák kommunista belügyi megbízottat, hogy tárgyaljon és tiltakozzon az újonnan megalakult csehszlovák kormányzat kibontakozó magyarellenes intézkedései ellen.⁴⁶ Husák letartóztatta, majd átadta őt a szovjet titkosszolgálat, az NKVD ügynökeinek.⁴⁷ Esterházyt 1945 júliusában több pozsonyi magyarral együtt a Szovjetunióba hurcolták,⁴⁸ ahol egy évet töltött kegyetlen kínzások és vattások közepette a moszkvai Ljubljanka börtönben. Koholt vádak alapján ugyanitt tíz év kényszermunkára ítélték,⁴⁹ majd szibériai munkatáborokba deportálták, ahol az embertelen körülmények hatására súlyos tüdőbetegséget (szibériai TBC) kapott, és életveszélyes állapotba került.⁵⁰

Ezen időszak alatt, 1947. szeptember 16-án a Szlovák Nemzeti Bíróság távollétében – *in contumaciam* – kötélt általi halálra ítélte a Csehszlovák Köztársaság szétverésének és a fasizmus kiszolgálásának hamis vádjával. Az ítélet végrehajtására a csehszlovák kormány kikérte őt a Szovjetuniótól.⁵¹ A szovjet hatóságok 1949 áprilisában Ágcsernyőnél adták át a kritikus állapotban lévő Esterházyt a csehszlovák belügyi szerveknek. Családja és barátai közbenjárása elérte, hogy előbb

felfüggesztették a kivégzés végrehajtását, majd kegyelmi kérvényére válaszként Klement Gottwald köztársasági elnök halálos ítéletét „kegyelemből” életfogytiglani börtönbüntetésre változtatta.⁵² Ezt követően Csehszlovákia szinte valamennyi börtönében megfordult.

Közben családja szétszóródott, csupán egyetlen húga, Mariska tarthatta vele a kapcsolatot, a rendszertelenül megengedett levelezés és egy-egy látogatás által. A fűtetlen börtönökben súlyos betegsége egyre jobban elhatalmasodott.⁵³ Szakszerű gyógykezelést nem kapott, amnesztia-kérelmeit azzal az indokkal utasították el, hogy átnevelése még nem érte el a célját. Káderlapjára bejegyezték, hogy továbbra is „ragaszkodik régi, megrögzött elképzeléseihez”, azaz katolikus vallásához és az igazság győzelmébe vetett hitéhez.

1956-ban édesanyja halála és a magyar forradalom leverésének hírére testi ereje folyamatosan romlott. Mindez nem akadályozta meg fogva tartóit, hogy épp ekkor fosszák őt meg utolsó földi értékeitől (melegruha, imakönyv, szertetei képei és levelei), melyeket egy csomagba pakolva, minden kommentár nélkül küldtek el hűgának, Máriának. Utolsó kérését, hogy szállítsák a nyitrai börtönbe, mert szülőföldjén

⁴⁴ Esterházy L. i. m. 1991, 139.

⁴⁵ Bédi i. m. 1993, 133.

⁴⁶ Jamniczky, Aristid: *Emlékiratok*. (Kézirat). TLA Dok. 1078/1990, 121–122.

⁴⁷ Esterházy János kihallgatási jegyzőkönyveiből. (Részletek). [Ford. Molnár Imre]. In: Molnár Imre–Tóth László: „Az örökség”. Esterházy János emlékezete. *Új Forrás*, 1990/4, [1–16.] 15.

⁴⁸ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 24.). In: *Kegyelem életfogytig. Esterházy János szenvedéstörténetének dokumentumai Mycielskiné Esterházy Mária feljegyzései alapján*. Szerk. Molnár Imre. Budapest, METEM, 2008, [42–48.] 45.

⁴⁹ *Jegyzék az Esterházy János letartóztatásával, elítélésével és fogvatartásával kapcsolatos szovjet okmányokról*. 4. sz. dokumentum. TLA Dok. 1078/1990.

⁵⁰ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 24.) i. m. 2008, 46.

⁵¹ *Feljegyzés Esterházy János és társai bünyügyi eljárásáról*. In: *Jegyzék az Esterházy János letartóztatásával... i. m.* 4. sz. dokumentum.

⁵² Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 03.) i. m. 2008, [33–35.] 33–34.

⁵³ Kiss László Dr.: *Esterházy János patológiája*. (Kézirat). (Másolata a szerző tulajdonában.)

szeretne meghalni, szintén elutasították. 1957. március 8-án a morvaországi Mirov börtönben bekövetkező mártírhálálával véget ért földi szenvedéseinek kálváriája. Hamvai kiadását családja részére megtagadták. Emberhez méltó eltemetésére csak halálra ítéltése hetvenedik és elhunytának hatvanadik évfordulóján kerülhetett sor.

KRISZTUSI LELKÜLETTEL

Esterházy János, bár több esetben is elmenekülhetett volna a rá váró súlyos megpróbáltatások elől, minden esetben a szülőföldhöz való hűséget választotta, mint ahogy az Egyesült Magyar Párt napilapjában, a Pozsonyban megjelenő *Új Hírek*ben írta az első bécsi döntés utáni napokban: „Egy pillanatig sem foglalkoztam ezzel a gondolattal, mert elválaszthatatlanul összenőttem azzal a talajjal, amely talajon ringott az én bölcsőm, és amelynek sorsával, boldogulásával egybeforrott lelkemnek, szívemnek legkisebb része is, egész énem, egyéniségem, minden gondolatom, vágyam és reménységem.”⁵⁴

Elhatározása, tudatos döntések sorozatán át vezető erkölcsi érvekkel alátámasztott vállaláson alapult. A vele együtt Szlovákiában maradt magyaroktól ugyanakkor azt kérte: „Szívünk, lelkünk nagy kincsét, nemzeti öntudatunkat és Krisztus Urunkba vetett hitünket ne tévesszük szem elől egy pillanatra sem. Ápoljuk, őrizzük ezt, mert ez az egyetlen pozitív érték, amelyet senki el nem vehet, és amelynek varázslatos ereje átsegít a legnehezebb megpróbáltatásokon is.”⁵⁵ Márpedig

megpróbáltatásból egyre több került útjába. Arról, hogy Isten akaratában megnyugvó lélekkel fogadta a próbatételeket, több levél és feljegyzés is tanúskodik. Nővérének, Lujzának így írt a Szovjetunióból hazatérve a pozsonyi járványkórházból: „A háború vége felé, körülbelül, amikor a pesti ostrom kezdődött, akkor kezdtem imádkozni azért, hogy a jó Isten engedje meg, hogy szenvedések és nélkülözések árán méltóvá váljak arra, hogy Őt megtisztulva követhessem. És mivel ezt kértem, ezért imádkoztam, mikor az oroszok elszállítottak, és aztán később is, teljesen nyugodt voltam – és mikor már úgy éreztem, hogy helyzetem nagyon nehéz – egyszerűen azt mondtam magamnak, hogy nem szabad kétségbe esni, hanem örülni kell, mert az Úr Jézus meghallgatta kérésemet.”⁵⁶

Tudta, hogy népének szolgálata áldozatot követel, s minél inkább növekedtek a rábízottak megpróbáltatásai, a meghátrálás helyett annál inkább növekedett benne az eltökéltség arra, hogy magára veszi népe szenvedéseinek keresztjét. Ez a szenvedésátvállalás legközelebbi szerettei irányában kezdődött meg az életében. Pozsonyi letartóztatása után a Vasútigazgatóság Kempelen utcai pincéjéből sebtében kialakított börtönben élte át a következőket: „Még amikor a Kempelen utca pincéjében ültem és megismerkedtem vendéglátóim szisztémájával [azaz éhezés és különféle szekatúrák, verés – M. I.], borzadva gondoltam arra, hogy Ti is ilyen helyzetbe kerüljétek. És itt igazán mondom, hogy szinte megbolondultam, ha arra

gondoltam, hogy a gyerekek ilyen szenvedésen kellene átmenjenek. És imádkoztam, kérve az Úr Jézus legirgalmasabb Szívét, hogy óvjon meg Titeket – és ez az aggodalom érettetek és a gyerekekért, az apának, a szülőnek az aggodalma volt ártatlan gyermekeiért.”⁵⁷

A rab Esterházy tehát Isten irgalmasságában bízva imádkozott övéiért és saját sorsában mintegy magára vállalta szerettei szenvedését is. Ugyanezen okból vállalta magára elítélésének koholt vádjait is Moszkvában is, ahol megfenyegették, ha nem írja alá a vádiratot, szeretteit is ide deportálják. A gyermekei és családja iránt érzett édesapai aggodalomhoz hasonló felelősséggel gondolt a szlovákiai magyar népcsoportra is, melynek tagjait következetesen testvéreiként szólította meg. Ez a lelkület kísérte őt végig a fogolytáborok és börtönök sokaságán. A Szovjetunióbeli kegyetlen bánásmód idején tudatosult benne a hit és az ima ereje, amely képes volt felülmúlni a legkegyetlenebb börtönkörülményeket is.

Az 1946-os moszkvai elítélése után, vagonban szállították Észak-Szibéria Knyáz Pogosti koncentrációs táborába. Húga, Mariska naplójában ezt olvashatjuk erről a transzportról: „Ütközt fogolytársai mindenét elrabolták, úgyhogy anyaszült meztelenül, egy ócska katonakabátban érkezett a táborba. Társai mind megrögzött gonosztevők voltak. Káromkodtak, átkozódtak, trágárságokat beszéltek és Jánost csúfolták, amiért ő folyton imádkozik.”⁵⁸

⁵⁴ Esterházy János szövege az ittmaradó magyarokhoz. *Új Hírek*, 1938. 11. 06., 1.

⁵⁵ *Új Hírek*, 1940. 12. 24., 1.

⁵⁶ Esterházy János levele nővéréhez, Lujzához. (Az Esterházy család tulajdonában.)

⁵⁷ *Uo.*

⁵⁸ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 24.) i. m. 2008, 45.

Minden földi értékétől megfosztva, egy szibériai haláltáborban kellett újrakezdenie életét. Egyedül hitétől nem tudták megfosztani. Ez világlik ki első, családjához eljutó, életjelként küldött üzenetéből is, melyből szerettei csak két évvel elhurcolása után értesülhettek sorsáról és hollétéről. Ez az üzenet egy 1947 őszén, Lengyelországon keresztül érkezett cédula volt, melyen lengyelül írva a következő szöveg olvasható: „János kéri, adják tudtára anyjának (Etusnak, gyermekeinek – János, Alice és Lulunak), hogy egészséges vagyok. 10-et kaptam. Segítséget kérek. Talán Cesia segíthetne kijutni. Hitemet nem veszítem. Az Úr Isten és minden szentjeink segítenek itt. Imádkozom értetek és mindenkiért. Áldalak és öllelek mindannyitokat. Bibi. [Esterházy János gyermekkori beceneve a családban – M. I.]”⁵⁹ Esterházy tehát a kegyetlen szibériai Gulagból küldött üzenetében is arra ügyelt, hogy szeretteit vigasztalja. Értük és mindenkiért imádkozva üzent: ne aggódjanak érte. Pedig az itthon maradottaknak volt miért aggódniuk. A vele együtt elhurcolt egyik pozsonyi magyar, Csáky Mihály, akinek csodával határos módon sikerült hazajutnia Szibériából, így emlékezett a Szovjetunióban rabságban eltöltött időszakra: „Siralmasnál siralmasabb viszonyok uralkodtak ott. A Közép-Európából idekerült foglyok, ki gyorsabban, ki lassabban, minden reményüket vesztve fokozatosan vetkőztek ki emberi mivoltukból, törtek le testileg-lelkileg. Nem úgy Esterházy. Ahogy

süllyedtek a többiek, úgy emelkedett ő, úgy nőtt napról napra, és lett közéleti férfiból a szó legnemesebb értelmében: emberré. Ugyanolyan sanyarú sorsban volt, mint a többi, mégis talált módot, hogy rajtuk segítsen, megosztva elégtelen ebédjét, tanáccsal lássa el őket, és példát mutasson. Levetette az emberi gyarlóságokat, és csak a magasabb, szentebb célok érdekelték.”⁶⁰

A szovjet koncentrációs táborokban azonban Esterházyt a kegyetlen külső körülményeknél is jobban izgatta fogolytársai lelki állapota, s bár fizikailag a kimúlás szélére jutott, maradt ereje arra, hogy sorstársaiért imádkozzon, vigasztalja, bátorítsa őket. Egyik fogolytársa az ártatlanul szenvedő Krisztushoz hasonlította őt,⁶¹ az előbb idézett Csáky Mihály pedig feljegyezte róla, hogy Ő ezen embertelen körülmények közepette „mély keresztény hitét, megrendíthetetlen magyar meggyőződését és határtalan bizalmát az igazság győzelmében, fogolytársai vigasztalására és fel-emelésére” fordította.⁶²

1948 márciusában, súlyos tüdőbajjal, kilukadt tüdővel és ólomtól mérgezett testtel szállították őt a Szangorodok-Protokai kórháztáborba, ahol „...csupasz deszkapriccsen feküdt tetvesen, s ahol patkányok szaladgáltak rajta. Magas lázban, éhségben, orvosság nélkül.”⁶³ A súlyos betegen és az éhhalál szélén álló Esterházynak a Gondviselés segített túlélni az embertelen lágeri körülményeket: „1947 telén

a lágerkórházban egy grodnói lengyel professzorral összebarátkozott. Ez az idős úr szívbarátos volt. János haláláig ápolta, és miután meghalt, levelet írt a feleségének. Az asszony férjének csomagokat küldött, amelyeket az megosztott Jánossal. Az özvegy megköszönte a levelet, és a csomagokat ezentúl, Jánosnak küldte. Zsír, vaj, cukrot, hagymát stb. küldött, és ez tartotta őt életben” – írja feljegyzéseiben húga, Mariska.⁶⁴

Itteni rabtársa, a Vas megyéből elhurcolt Hetényi József visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy a testileg „szánalmasan lesóványodott”, „csont és bőr”, összetört fizikumú Esterházy János „csodálatos türellemmel viselte” szenvedéseit, és súlyos tüdőbetegsége ellenére is sugárzott belőle a lelkierő. Panaszkodni senki nem hallotta őt. „Mint egy jó apa”, amint ereje engedte, azonnal hozzáfogott fiatal magyar fogolytársa, neveléséhez, tanításához.⁶⁵ Esterházy, hazatérte után ezekkel a szavakkal mesélt hűgának lágerbeli rabtársairól: „Igaz barátságban és szeretetben éltünk. Én voltam a legidősebb, és mindenki János bácsinak szólított. Nagyon megszerettem őket – és igen nehéz volt a szívem, amikor ők ott maradtak.”⁶⁶

Nem csoda, hisz János nemcsak figyelmes szeretettel nevelte, vigasztalta rabtársait, de sorsukban is osztozva, szükség esetén saját kenyéradagját is megosztotta velük annak ellenére is, hogy a politikai és hadifoglyokon kívül

⁵⁹ Uo. (1949. 05. 02.) [29–32.] 29.

⁶⁰ Csáky Mihály: Hósiesség a 20. században. *Új Hungária*, 1959. 05. 30. 1.

⁶¹ Hetényi József: A magyarok szenvedő Krisztusa volt. In: *Kegyelem életfogytig... i. m.* 2008, [156–159.] 156.

⁶² Csáky i. m. 1959, 1.

⁶³ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 24.) i. m. 2008, 46.

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Hetényi i. m. 2008, 156–159.

⁶⁶ Esterházy János levele nővéréhez... i. m.

számtalan bűnöző is volt a táborokban, akiknek a társasága újabb szenvedést okozott számára. A végén az örök is felfigyeltek, hogy mennyit imádkozik, de nem bántották emiatt. Azt hitték róla, hogy pap. „Csak ismerd be, hogy bátyuska vagy, nem lesz semmi bajod. Nem vagyok bátyuska, hogyan lehetnék, hisz feleségem van, gyermekeim. Attól lehetsz nyugodtan bátyuska csak ne tagadd! Nem tudták megérteni, hogy aki nem pap, miért imádkozik annyit” – jegyzi fel a bátyjával való beszélgetést követően naplójába Mariska.⁶⁷

Miközben maga is a halált várta, egy mellette haldokló, lett nemzetiségű fiatalemberért kilencedet imádkozott, aki szinte már alig adott életjelet magáról, ezért mindenki lemondott róla. Esterházy erős hitéből fakadó imáinak köszönhetően azonban a haláltól csodálatosan megmenekülve, váratlanul visszanyerte egészségét és túlélve a Gulagot megélte a táborból való hazajutás örömét is.⁶⁸

Miután a csehszlovák kormány kérésére a szovjet hatóságok kiadták Esterházyt, úgy érezte, eljött számára a szabadulás órája. A szülőföldre való visszatérés örömét nem ronthatta el az sem, hogy idehaza szerzett tudomást a felette távollétében kimondott halálos ítéletről. Az akkor kapott imakönyvében erről a tényről röviden csak ennyit jegyzett fel: „No majd meglátjuk!” – mintegy jelezve, hogy biztos benne, az Ő sorsa nem emberek, hanem az Isten kezében van. Külseje annyira megváltozott, hogy húga, Mária sem ismerte őt fel, de nem

ismert rá a bátyja lelkében végbemenő átalakulásra sem: „Ez az ember, aki visszajött, már nem az, akit elvittek. Ez egy teljesen más ember, egekig érő különbséggel az előzőhöz képest. Nemesebb, fegyelmezettebb, a szenvedés által megpróbált, melyből Isten segítségével győztesként került ki. Teljes egészében Istenre koncentrált lélekkel. Száz százalékban férfi, száz százalékban katolikus. Hogyan ismerhettem volna fel, hisz a sok átélt szenvedés és küzdelem testi valóját is teljesen tönkretette.”⁶⁹

Kegyelmi kérvényére válaszként a végrehajtást felfüggesztették, ő pedig egy rövid időre kórházba került. Ekkor, az eddigi átélt szörnyű szenvedések súlyával terhelve sem hátrált meg, s nem fogadta el a számára itt felajánlott, Nyugatra való szökési tervet. Húga, Mariska minderről röviden a következőket jegyezte fel naplójában: „A sötétség beálltával ki kellene surrannia a kórházból, Jimmy [egy angol diplomata – M. I.] várná autójával, és elvinné Bécsbe. [...] De János nem akarja. Oly boldog, hogy itthon van, hogy más nem kell neki. Ezt értem – mert én is úgy vagyok vele.” Később hozzátette: „Bár ne lettem volna! Rá kellett volna beszélni! Ha elég energikus lettem volna, talán elment volna...”⁷⁰

Ez a döntés minden eddigőtől nehezebb volt Esterházy számára, hiszen súlyos betegen, a Szibériából hozott TBC miatt kétoldali tüdőkavernája, illetve az érvényben lévő halálos ítélet miatt az élet és a halál alternatívája között kellett választania.

Péterfy László szobrászművész gróf Esterházy Jánost ábrázoló szobra Tatabányán. Fotó: Wikimedia Commons

Ha elmegy, egy svájci tüdőszanatóriumban talán meg tudták volna gyógyítani. Ha marad, a kivégzés vagy a szenvedések okozta lassú pusztulás vár rá. Ő mégis a maradást választotta, híven korábban elmondott, most minden tekintetben beigazolódó szavaihoz: „Mi a történelmünkben megtanulhattuk azt is, hogy csak az olyan törekvés jut diadalra, melynek mártírjai vannak.”⁷¹

Miután halálos ítéletét életfogytiglani börtönbüntetésre változtatták, otthoni börtönbüntetésének kezdetéül a bíróság az 1950. április 26-i dátumot jelölte meg, nem számítva be Esterházy Szovjetunióban letöltött éveit sem. Rabságának idejét, több visszautasított amnesztiakérelm után, 1955-ben huszonöt évre mérsékeltek. Mariska, látva testvére állapotának egyre rosszabbra fordulását, keserűen írta Lujza nővérének: „Hat hét alatt 6 kg-t fogyott, alig 47 kiló! Ebben a tempóban meddig bírhatja ki?! Ez már valóban túl sok. Hogy lehet valakit ennyire

⁶⁷ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 25.) i. m. 2008, [48–51.] 49.

⁶⁸ Esterházy János levele nővéréhez... i. m.

⁶⁹ János Esterházy *wegiersko-polski meczennik*. Szerk. Molnár Imre. Budapest-Warszawa (Varsó), METEM, 2015, 36.

⁷⁰ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 06. 17.) i. m. 2008, [56–57.] 56.

⁷¹ *Esti Újság*, [értésd: pozsonyi *Esti Újság*] 1939.05.14. 1.

kínózni?"⁷² Újabb kegyelmi kérvényekkel próbált könnyítést (büntetésfelfüggesztést) kieszközölni bátyja számára, eredménytelenül. Mária, a rendszer, s az azt fenntartó kommunista intézményektől kapott keserű csaldások, megaláztatások hatására így írt egyik levelében: „Semmit, abszolút semmit sem lehet tenni ebben a rendszerben, amely úgy tartja, hogy a kegyelem nem könyörület megnyilvánulás és megadása csak akkor lehetséges, ha a büntetés már betöltötte nevelői feladatát – szó szerint ezt írták nekem válaszul számos kérvényem egyikére. A Jóisten tudja, mit cselekszik – de elgondolni is szörnyű, hogy ő milyen borzasztóan szenved ilyen körülmények közepette.”⁷³

Esterháznak szakszerű orvosi ellátás nélkül, továbbra is súlyos betegen kellett végigjárnia a Csehszlovákia börtönein keresztül vezető kálváriáját. Afféle kísérletként gyógyszereket szedettek vele, ám ezek szennyezettségük miatt tüdejének nem segítettek, a gyomrát pedig tönkretették. Ritka alkalommal élelmiszercsomagot engedélyezték számára, a könyvektől viszont eltiltották. Helyette magánzárkára ítélték, mivel „a parancs ellenére más cellákban tartózkodott”. Lipótvári börtöntársai elmondták, Esterházy akkor tartózkodott más cellában, amikor az ott fogva tartott papok titokban misét celebráltak a bebörtönzötteknek.⁷⁴

Lénár Károly atya, akit lukaneyi plébánosként tartóztattak le, a börtönben való találkozásukról így beszélt az egyik vele készített interjúban: „Lipótváron a börtön kórházában találkoztam vele. Ott is példát adott a többieknek. Titokban miséztünk a börtön vaságyán, a rozsdás kanál volt a kehely. A jobb érzésű örök csempészték be a bort, és a legmegbízhatóbb civil rabtársaink – élen Esterházy gróffal – hordták szét az Oltáriszentséget a többi fogolynak.”⁷⁵

Erről tett tanúságot František Mikloško, szlovák keresztény politikus is, aki egy szintén bebörtönzött katolikus paptól, Jan Mastiliaktól hallotta, hogy a titokban tartott szentmisék után a „konszekrált” (átváltoztatott) Kenyeret [az Oltáriszentséget – M. I.] a súlyos beteg Esterháznak adták át megőrzésre. „Miután másik szobába helyezték, magával vitte a kenyérdarabkákat, hogy éjjel egyedül is magához vehesse Isten testét. Egyszer azzal vitte vissza a szentséget a plébánosnak, hogy a szobában olyan durván beszélnek, nem meri magánál tartani.”⁷⁶ Mária szinte megdöbben azon, hogy fivére a szenvedések közepette milyen megbékélt és belenyugvó lélekkel viseli sorsát. Több alkalommal is megjegyezte az általa írt levelekben, hogy fivére lelki tartását már önmagában egy csodának tartja. Nyomát sem látja benne a haragnak vagy bosszúvágyak: „Megkérdeztem, nem érez-e gyűlöletet vagy bosszúvágyat azok

íránt, akik ilyen szörnyű szenvedések tömegét zúdították rá. »No hallod! Miért? Minden úgy van jól, ahogy a jó Isten akarja. Ha Ő jónak tartotta ezt, akkor ez nekem is jó. Ki vagyok én, hogy a jó Isten akaratát ellenezzem?« Ebben a pillanatban kedvem lett volna a kezét megcsókolni. Pedig milyen nagyon emlékezett azelőtt minden megbántásra!”⁷⁷

Egy látogatás után így számolt be testvére sorsáról: „Szegényke egyszerűen elpusztul ott az éhségtől és a hidegtől, és nincs, egyáltalán nincs mód a segítségre. [...] Most először értettem meg a szavakat: »Féljete azoktól, akik nem csak a testet ölik meg, de a lelket is.« Ők ezt teszik. Az ő lelkét nem tudják hála Istennek, nem, mert ő meg tud bocsátani most is.”⁷⁸

Ez a lelki tartás nyilvánult meg Esterházy János egyik legnagyobb börtönbeli próbatétele kapcsán is, a Pilsen melletti Bory börtönében. Antonín Zápotocký elnök, Csehszlovákia felszabadításának tizedik évfordulója alkalmából kihirdetett általános amnesztiája minden rabtársára vonatkozott, csak őt és egy társát fordították vissza a börtön kapujából a zárka sötétségébe. Társa még aznap öngyilkossági kísérletet hajtott végre.⁷⁹ Mária csodálkozva jegyezte meg, hogy mindennek ellenére Jánost ez az eset – utólag elmondva – sem rázta meg különösebben, sőt a lelkében megbékélve beszélte el a történeteket. Azt is csodálatosnak találta, hogy

⁷² Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának a ročovi börtönben tett látogatása után írt leveléből (Újlak, 1954. 05. 03.). In: *Kegyelem életfogytig... i. m.* 2008, [88–89.] 89.

⁷³ Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának (Újlak, 1957. 02. 21.). In: *Uo.* [104–105.] 104.

⁷⁴ Molnár *i. m.* 2010, 346.

⁷⁵ Lénár Károly atya, *Krisztus bátor hitvallója*. Szerk. Karaffa János – Farkas Zsolt. Dunaszerdahely, Pázmáneum, 2009.

⁷⁶ Mikloško, František: Arisztokraták. Életünk, 1991/6, [546–552.] 548.

⁷⁷ Mycielskiné Esterházy Mária Naplója (1949. 05. 24.) *i. m.* 2008, 47.

⁷⁸ Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának (Újlak, 1956. 11. 29.). In: *Kegyelem életfogytig... i. m.* 2008, [102–103.] 103.

⁷⁹ Esterházy Mária levele Tarnowska Erzsébetnek (Újlak, 1955. 06. 29.); Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának (Újlak, 1955. 06. 29.). In: *Uo.* 94–96.

bátyja a történeteket ép ésszel ki tudta bírni. Édesanyjának írt levelét ezzel fejezte be: „Eddig csak szerettem, de most már tisztelem is hatalmas lelkieréjéért.”⁸⁰ Mariska számára bátyja lelki tartása kapcsán a legcsodálatosabb megtapasztalás az volt, hogy „Ő, aki korábban annyira megjegyzett minden sértést, most a mások iránt érzett gyűlöletnek vagy az elutasításnak még az árnyékát is távol tartja magától! Szánakozik azokon, akik valaha is ártottak neki, s fáj neki, hogy oly sok ember van, aki ily módon is megbántja az Istent” – írta egyik édesanyjának szánt levelében.⁸¹

Esterházy János temetése Alsóbodokon. Boldoggá avatása 2019. március 25-én vette kezdetét Krakkóban. Fotó: A szerző tulajdonában

2019-ben elhunyt cseh rabtársa, Jan Janků ehhez hasonlóan jegyezte fel róla: „Esterházy nemes méltósággal viselte sorsát, soha nem panaszkodott. Magas, vékony alakja már messziről feltűnt a börtönfolyosón, ahol mindig felemelt fejjel, s »messzi néző tekintettel« ment végig. Sovány, szinte áttetsző volt a teste. Különösen az ujjaira emlékszem. Csak csont és bőr volt rajta. Sokat szenvedett, de ez a szenvedés nem törte meg, mert nagy lelkierővel, egyenes gerinccel viselt el mindent. [...] Esterházy alig beszélt önmagáról. Leginkább, szinte mindig Istenről, s a lelki dolgokról beszélve vigasztalta sorstársait.”⁸²

Mindezt megerősítette Karel Kukul, Esterházy lipótvári, majd mírovi rabtársa is, aki elmondta, hogy a magyar grófot azért tisztelték mindnyájan, mert nem tartotta magát magasabb rangúnak egyetlen elítéltnél sem. Nem tett

különbséget köztük sem nemzetiségi, sem egyéb hovatarozás tekintetében.⁸³ Esterházynak, szenvedései egyre súlyosbodó keresztjét hordozva arra is volt ereje, hogy a Gulagon eltöltött időhöz hasonlóan idehaza is börtöntársainak – gyakran katolikus papoknak is – példaképe, lelki támasza maradjon. Msgr. Rudolf Bošňák, a nyitrai szeminárium volt rektora, aki szintén Lipótvárott raboskodott ebben az időben, így emlékszik vissza Esterházy Jánosra: „Magatartása példa volt mindnyájunk számára. Belsőleg annyira kiegyensúlyozottan viselte a rabságot, mintha nem is a börtönben, hanem valahol odahaza lett volna. Ő belsőleg volt szabad ember, felül tudott emelkedni mindazon, ami körülvette, s ezt a hitének, a mély Istenhitének köszönhetette. [...] Csodálatos lelki egyensúly sugárzott belőle. Ez azt jelenti, hogy belsőleg rendben volt az élete. Tudta,

miért szenved. [...] Esterházy hősiiesen viselte a szenvedéseket, s egyáltalán nem veszítette el emberi, lelki tartását, méltóságát azzal, hogy éveket kellett a börtönrács mögött töltenie. E belső tartásban és méltóságban az ő mély hite tartotta őt meg. Ő lelkiileg győzni tudott.”⁸⁴

Miután Esterházy utolsó kérésének teljesítését, hogy szállítsák haza, vagy legalább valamely szlovákiai börtönbe, hogy szülőföldjén halhasson meg, a korábbi kérelmek tucatjaihoz hasonlóan ugyancsak elutasították, 1957. március 8-án, Mária táviratot kapott, melyben ez állt: „Értesítem, hogy a fivére J. E. 1957. III. 8-án hunyt el, a holttest el lesz hamvasztva, de nem lesz kiadva a családnak. Aláírás: Parancsnok.”⁸⁵ Bár Mária mindent megpróbált, fivére hamvait soha nem kapta vissza, még utolsó búcsúlevelét sem, amit már csak

⁸⁰ Esterházy Mária levele Tarnowska Erzsébetnek (Újlak, 1955. 06. 29.) i. m. 2008, 95.

⁸¹ Molnár: *János Esterházy wegiersko-polski meczennik...* i. m. 2015, 43.

⁸² Maradt egy befejezetlen sakkjátszmám. Beszélgetés Jan Janků, egykori mírovi politikai fogollyal. In: *Kegyelem életfogytig...* i. m. 2008, [159–166.] 161.

⁸³ *A svájci emigrációban élő egykori rabtárs, Karel Kukul levélbeli beszámolója a szerzőnek.* (Kézirat).

⁸⁴ Rudolf Bošňák tanúságtétele. In: *Kegyelem életfogytig...* i. m. 2008, 155.

⁸⁵ Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának (Újlak, 1957. 03. 14.). In: *Uo.* [107–109.] 108.

diktálni tudott egyik orvosának. Ez az orvos később Máriának elmondta, e levélben Esterházy „elbúcsúzott Tőletek, és átadta magát Isten akaratának”. Ezt követően a vele együtt raboskodó Boldog Vasiľ Hopko görögkatolikus püspök karjaiban lehelte ki lelkét 56 évesen, 12 év rabságban eltöltött súlyos szenvedés után. A Gulagon mondott imáinak egyik kérése, hogy ne halhasson meg szentségek nélkül, ezzel beteljesedett.

„Az élő embert büntették, de a halottnak sem tudtak megbocsátani” – írta a hatóságok magatartásáról az Újlakon tartott gyászmise után sógorának, Zygmunt Mycielskinek Mária.⁸⁶ A gyász fájalmát csak egy ismerős szlovák asszony szavai tudták enyhíteni számára, aki mise után azt mondta: „Nem érte, hanem hozzá kellene imádkoznunk!”⁸⁷ Számos börtönből szabadult rab is megerősítette, hogy bátyja rabként is néma alázattal és állandó imádságban viselte sorsát. Hétköznap szereteteiért imádkozott, vasárnapi imáit és szenvedéseit jótévőiért és ellenségeiért ajánlotta fel.

Esterházy János földi maradványait csak halála után ötven évvel, 2007-ben sikerült megtalálni Karel Schwarzenberg herceg (Csehország akkori külügyminiszterének) segítségével a prágai motoli temető tömegsírjában. Az orosz legfelsőbb bíróság 1993-ban Esterházy ítéletét semmissé nyilvánította, és rehabilitálta őt. Szülőföldjén azonban az erre vonatkozó többszöri próbálkozás ellenére sem rehabilitálták.

Hamvait 2017. szeptember 16-án, halálra ítélésének

hatvanadik évfordulóján, az alsóbodoki Szent Kereszt Felmagasztalása kápolna sziklásírjában helyezték örök nyugalomra. A szentmise főcelebránsa, Marek Jędraszewski krakkói érsek 2018-ban kezdeményezte boldoggá avatási eljárásának megindítását. A Vatikán 2018 novemberében engedélyezte a mártír gróf boldoggá avatási eljárásának egyházmegyei lefolytatását, s egyben az „Isten szolgája” titulussal ruházta fel őt. Boldoggá avatási eljárása 2019. március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony ünnepén vette kezdetét Krakkóban.

Esterházy igazi nagysága abban áll, hogy amit ő tizenkét évnyi politikai pályafutása során mondott és tett, annak a politikai eszménynek az igazságát a következő tizenkét évben szenvedéseivel igazolta, és tette örökérvényűen hitelessé. Minderről gyakorló politikusként egyik 1939-ben elmondott nyilatkozatában még azelőtt beszélt, mielőtt ezek a magyar keresztény küldetést kifejező próféta szavak beteljesültek volna saját életében: „Mi a történelmünkben megtanulhattuk azt is, hogy csak az olyan törekvés jut diadalra, melynek mártírjai vannak. Végtelenül komoly és rendkívül súlyos időköt élünk, amelyekben fokozott a felelősségünk Istenünkkel, nemzetünkkel, családjainkkal, utódainkkal és magunkkal szemben. De vállaljuk ezt a felelősséget. Nem fogunk sem megtörni, sem helytelen utakra tévedni, nem fogunk összeütközésbe kerülni sem az isteni, sem az emberi törvényekkel, mert rendületlen a bizalmunk és hitünk az isteni igazságban. Bízunk a magunk erejében,

és emelt fővel hirdethetjük, hogy lelkiismeretünk tiszta, becsületünk érintetlen, nem vétetünk senki ellen, és csak azokat a jogainkat követeljük és védjük, melyeket már a múltban kiharcoltunk és amelyek feltétlenül megilletnek minket... Ha szenvednünk kell magyarságunkért, panasz és zokszó nélkül tesszük ezt, mert mentül szilárdabban állunk ilyen körülmények között Isten adta jogaink alapján, annál értékesebb tagjai leszünk a nagy magyar közösségnek és annál eredményesebben tudjuk majd szolgálni Isten segítségével örök magyar céljainkat.”⁸⁸

⁸⁶ Esterházy Mária levele Zygmunt Mycielskinek (Újlak, 1957. 03. 14.). In: *Uo.* 110.

⁸⁷ Esterházy Mária levele Esterházy Lujzának (Újlak, 1957. 03. 14.) *i. m.* 2008, 108.

⁸⁸ *Esti Újság* [pozsonyi *Esti Újság*], 1939. 05. 14. 1.

Paletta és Vita

A *Rendszerváltó Szemle* jelen számában két új rovat megindítását jelenthetjük be. Jó reményeink lehetnek arra, hogy mindkettő tovább színesíti, egyben tágítja lapunk látóhatárát. Ahogy jelen számunk is bizonyítja, folyóiratunk és a mögötte álló Intézet nem kívánja leszűkíteni az egyes számok tematikáját a rendszerváltás éveire, hanem folyamatában, a 20. század egyéb sorsfordulóival együtt kívánja tárgyalni közelmúltunk történetét.

A *Rendszerváltó Szemle* következő lapszámait is tematikus keretek között képzelem el, amely nem jelenti azt, hogy az adott szám minden közleménye mechanikusan követné a középpontban álló koncepciót. Most induló *Paletta* rovatunk az adott tematikai keretek közé be nem illeszthető, ugyanakkor közlésre érdemes publikációkat tartalmazza majd. A terveink szerint ezt követően minden számban helyet kapó rovatot természetesen a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár szerzőinek éppen úgy fenntartjuk, mint a kívülről érkezett tanulmányoknak. Külön örömünkre szolgál, amikor fiatal, akár pályakezdő szerzők írásait közölhetjük. E számunkban a rendszerváltást megelőző időszak egy kevésbé kutatott témáját, a szakkollégiumi mozgalmat és annak egy szeletét, a Széchenyi István Szakkollégium történetét mutatja be Béres Merse és Kovách Donát szerzőpárosa. A második közlemény,

Töreki Milán írása szintén egy kevésbé ismert eseménysor, a rendszerváltást követő készpénzforgalom és a bankjegysor változását, a nagypolitika és a pénzügyek ez irányú összefüggéseit mutatja be.

Másik újonnan induló rovatunk a *Vita* címet kapta. Ennek keretei között olyan írások közlését vállaljuk, amelyek nézeteink szerint élénk diskurzust válthatnak ki, tematikájuk, mondanivalójuk, megközelítési módjuk miatt. Kísérlet kíván lenni mindez annak felmérésére, hogy van-e igény és nyitottság a kulturált, tudományos alapú viták lefolytatására, más alapállásból induló szereplők részéről. Természetesen nem óhajtunk minden esetben magunk vitát nyitni: e számunkban Horváth Miklós hadtörténész, egyetemi tanár tanulmánya az '56-os Sziklai-ügyet mutatja be, Eörsi László közelmúltban megjelent írásaira reflektálva. Rovatunk másik közleménye Pelle János történész munkája, amely a magyar zsidóság 1945 és 1956 közötti helyzetét vizsgálja. A szerző – akinek legutóbbi kötete az 1945–46-os vérvádhisztériák történetét követi végig – írása az 1945 után újra felbukkanó és a kommunista párt és erőszakszervezetei által is gerjesztett antiszemitizmus hatásait elemzi, lényeges és minden bizonnyal számos vitát kiváltó megállapításokat téve.

(A SZERK.)

Béres Merse – Kovách Donát

A Széchenyi-tényező

A Széchenyi István Szakkollégium és klubmozgalmi előzményeinek szerepe a kádárizmus kereteinek lebontásában

Jelen tanulmány a kései Kádár-korszak klub- és szakkollégiumi mozgalmának világába vezet vissza az olvasót. Vizsgálódásunk középpontjában a szakkollégiumi mozgalom egyik meghatározó szereplőjének, a Széchenyi István Szakkollégiumnak (SZISZ), illetve klubmozgalmi előzményeinek – a Közép-Európa Körnek és a Közgáz Társadalomtudományi Klubnak – a rendszerváltás felé vezető időszakban kifejtett tevékenysége áll. A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy a Széchenyi István Szakkollégium, illetve annak klubmozgalmi előzményei milyen szerepet játszottak a politikai erjedés kibontakozásában, és hogy ez milyen hatást gyakorolt az 1989-es rendszerváltáshoz elvezető folyamatra.

A kép felvázolásához a tanulmány egyfelől a Széchenyi István Szakkollégium évkönyveiben található leírásokra és interjúkra, valamint fennmaradt korabeli dokumentumokra, másrészt a vizsgált eseményekben résztvevő egyénekkal készített személyes interjúkra támaszkodik. A Társadalomtudományi Klub és

a SZISZ fontos platformot biztosított a reformgondolatok, ellenzéki vélemények és a korábban tabunak számító témák számára, illetve maguk a szakkollégisták politikai aktivitásukkal és szervezői tevékenységükkel is bizonyos mértékig hozzájárultak a Kádár-rendszer széteséséhez. Ezeket a hatásokat azonban sem túlértékelni, sem alábecsülni nem érdemes.

ÉRTELMISÉG ÉS ELLENZÉKISÉG A KÉSEI KÁDÁR-KORSZAKBAN

Már a hatvanas–hetvenes évek kádári konszolidációjának időszakában számottevő változások mentek végbe a politikai hatalom és az értelmiség viszonyában. Enyhülésnek indult a korábbi, dogmatikus ideológiai szigor, aminek köszönhetően lassanként bővülni kezdett az alkotó értelmiségiek mozgásterét. A hatalom felismerte, hogy a stabilitás érdekében szüksége van egyes mérvadó intellektuális csoportok lojalitására, amelyért cserébe hajlandó volt bizonyos mértékig visszafogni a korábbi merev ideológiai elvárásokat. Ezáltal

a szellemi életben apránként csökkent a hatalom közvetlen irányításának domináns szerepe. Ez lehetővé tette, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek fordulójától kialakuljanak és lassanként elterjedjenek a fennálló rendszerrel és hatalmi viszonyokkal szemben kritikus értelmiségi gondolkodás- és magatartásformák.¹

A Kádár-korszak nyilvánosságában bizonyos „cselekvésokossági szabályok” betartása és egyes tabutémák kerülése mellett viszonylag sok mindent ki lehetett szabadon mondani.² A nagyfokú marxista-leninista indoktrináció ugyan mindvégig jellemezte a rendszert, de ez is egyre inkább mechanikussá vált.³ Az ideológiai merevség folyamatos felpuhulása a hetvenes–nyolcvanas években tovább folytatódott, amely a kádárizmus válságidőszakában egyszerre hozta el a hivatalos struktúrán belüli átalakítási kísérletek („belülről változtatás”), valamint a hivatalos struktúrát tagadó, a rendszer kereteit tudatosan átlépő cselekvésformák szárba szökkenését.⁴ Ez utóbbi egyben a politikai

¹ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a 20. század második felében*. Budapest, Osiris, 2001, 150–151.

² A „cselekvésokossági szabályok” vagy „cselekvésokossági normák” kifejezés Tölgyessy Péter több írásában és beszédében megjelenik, amely a Kádár-korszak tabuitémára és „kötelező” formuláira vonatkozó regulák rendszerére utal. Lásd: Tölgyessy Péter: *Folytatódik a hosszú átmenet. Népszabadság*, 1994. 11. 12. 29.; Uó: *Az alkotmányosság helyreállítása Magyarországon*. In: *A rendszerváltás harminc éve, avagy determinált volt-e e jogrendszer transzformációja?* Szerk. Bódiné Beliznai Kinga – Gosztönyi Gergely. Budapest, Gondolat, 2020, [9–31.] 13.

³ *Oda és vissza – A magyar politika utolsó négy évtizede* c. szakkollégiumi kurzus. Kurzusalkalom Tölgyessy Péterrel a Széchenyi István Szakkollégiumban, 3. óra, 2021. 09. 21.

⁴ Lenger Csaba: *Egy környezetátalakítási kísérlet a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem ifjúsági mozgalmában (1989–1989)*. (Szakdolgozat.) Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989, 1.

ellenzékiesség lassú formálódását és egyre jelentősebb szerephez jutását is eredményezte.⁵

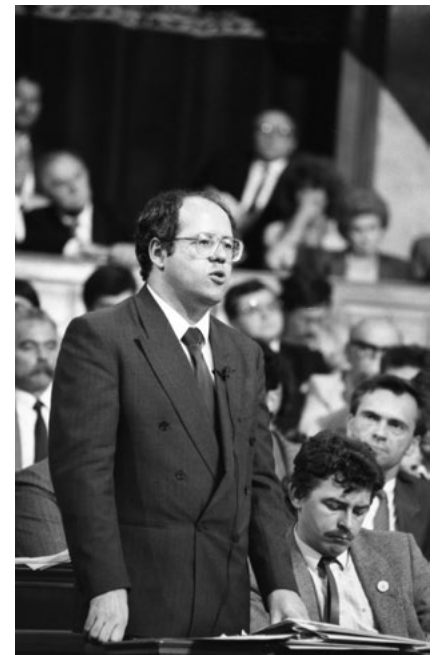
A politikai ellenzék – csekély taglétszámával, valódi tömegtámogatás és kényszerítő erő hiányában – a pártállam óriási hatalmi gépezetével és erőszakpotenciáljával szemben rendkívül gyengének és esendőnek mutatkozott. Ezt tovább fokozta a kezdettől fogva jelenlévő, majd a rendszerváltás küszöbére érve hatalmassá váló belső megosztottsága. Az állam-párt így valójában sosem tartott igazán a magyar ellenzékétől. A politikai vezetésnek ugyanakkor hatalmában állt volna bármelyik pillanatban néhány órán belül letartóztatnia és börtönbe zárnia az összes prominens ellenzéki vezetőt, és az ellenzéki mozgalmakat erőszakos úton felszámolnia.

A politikai ellenzékkel szembeni erőszak alkalmazása azonban rögtön a nyugati kormányok és hitelező bankok retorziójához és azonnali fizetéképtelenséghez vezetett volna, így a pártállam sosem volt hajlandó a tömeges erőszak bevetésének eszközéhez nyúlni a „másképp gondolkodókkal” szemben. Ha Magyarországon ugyanis letartóztatások, vagy tömegbe lövések lettek volna, akkor azonnal fizetéképtelenné

vált volna az ország, és az egész elindított reformfolyamat értelmét veszítette volna a pártállami elit számára.⁶ Ez a tény végső soron igen komoly és egyre jelentősebb mozgásteret biztosított az ellenzéki csoportok számára, amely végül 1988-tól lehetővé tette pártok alapítását és a többpártrendszer újjászervezését is.⁷

ÁTALAKULÓ EGYETEMI LÉT A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A Kádár-rendszer fokozatos ideológiai felpuhulása az egyetemi világban is döntő változásokat hozott a nyolcvanas évek folyamán. Az egyetemeken – és különösen a reformközgazdászokat tömörítő Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen (MKKE) – ekkor olyan szocialista reformértelmiségiek kerültek kulcspozíciókba mind az egyetemi pártbizottságokban, mind az egyetemi KISZ-szervezeteken belül, akik tisztában voltak a kádárizmus egyre mélyülő válságával, a kommunista ideológián alapuló rendszer lehetséges közeli bukásával. Ennek megfelelően a nyolcvanas években lecserélődő egyetemi vezetés az oktatás korszerűsítése érdekében mélyreható reformfolyamatokat indított el.⁸

Tölgyessy Péter felszólalása 1990. május 22-én, az Országgyűlésben. Több írásában szolt „cselekvéskossági szabályokról”, amelyekkel a Kádár-korszak tabutémáira és „kötelező” formuláira vonatkozó regulák rendszerére utalt. Fotó: Fortepan / 138508-as számú fotó, Szalay Zoltán

Fontos fejleménye volt az időszaknak, hogy az MKKE-n működő egyetemi KISZ-be a hetvenes évek végétől kezdődően fokozatosan „épültek be” a komoly társadalmi-politikai reformkoncepciókkal bíró fiatal reformer értelmiségiek. A KISZ jelentette mozgásteret és jogi eszközöket kihasználva ezek a fiatalok olyan folyamatokat indítottak el, amelyek előmozdították az egyetemi lét demokratizálását. Fontos állomás volt az

⁵ Fontos kiemelni, hogy az ellenzéki politizálásban aktívan résztvevők száma összesen legfeljebb néhány száz főt tett ki, az ellenzéki kötődésű személyek száma pedig – Tölgyessy Péter meglátása szerint – maximum mintegy 10–50.000 főre rúgott. Magyarországon tehát kicsi, rendkívül gyenge, nagyon megosztott, egymással is rivalizáló szervezetekre osztott ellenzék alakult ki. Ezzel együtt említendő, hogy hazánkban a kommunista hatalommal szemben sosem teremtődött meg a társadalom széles rétegeire támaszkodó ellenzéki tömegmozgalom. Az ellenzéki politizálás így – néhány sporadikus, inkább szimbolikus ügyben történő tömegtüntetéstől eltekintve – szinte teljes mértékben az elitek ellenzéki elemeinek irányításával és részvételével zajlott. *Oda és vissza...* (2021. 09. 21.).

⁶ Tölgyessy Péter arra hívja fel a figyelmet, hogy tulajdonképpen az egész gazdasági reformfolyamat azért indult el hazánkban, hogy a hatalmon lévő kommunista elit elkerülje a fizetéképtelenséget és a magyar gazdaság teljes összeomlását. A Kádár-rendszert legitimáló életszínvonal-politika fenntartása érdekében felhalmozott adóssághegy és a folyamatos állami túlköltekezés ugyanis a fizetéképtelenség állandó rémével fenyegetett. Kádár ennek megfelelően mindvégig igyekezett a blokkon belüli vezető reformország képét sugározni Magyarországról a Nyugat irányába az ottani kormányok jóindulatának és a finanszírozás biztosításának érdekében. *Uo.*

⁷ *Uo.*

⁸ Béres Merse: *Interjú Lenger Csabával.* (2022. 03. 29.). Lenger Csaba (1964) a Közgazdaságtudományi Egyetem tervgazdasági szakán végzett 1990-ben, majd az ELTE Jogi Továbbképző Intézetében szerzett jogiszakokleveles közgazdász diplomát 1992-ben. A Magyar Könyvvizsgálói Kamara Oktatási Központjában 2007-ben okleveles adószakértői képesítést szerzett. A Kilenced Könyvelő Kft., a Gestio Könyvelő és Adószakértő Bt. ügyvezető tulajdonosa, valamint a SIESTA Üdülészövetkezet elnöke. Emellett részt vesz a Lakásszövetkezetek Országos Szövetsége (LOSZ) több bizottságának, valamint a Magyar Okleveles Adószakértők Egyesületének (MOKLASZ) etikai bizottságának munkájában.

egyetemi közélet alakulásában a KISZ 1981. tavaszi küldöttgyűlése, amikor határozatokat fogadtak el a szervezet új stratégiájáról. Ez jelentősen módosította az egyetemi KISZ szerepfelfogását: a szervezetet ugyan fenntartották és megerősítették, de az lemondott az egyetemi közélet kizárólagos irányításáról, elfogadva más, tőle függetlenül működő hallgatói csoportok létjogosultságát is. Országos szinten ebben az időszakban nagy előrelépést jelentett a felsőoktatást érintő reformfolyamatokban az oktatásról szóló 1985. évi I. törvény elfogadása, amely elismerte a hallgatói öntevékenységet, ezáltal lehetővé vált a hallgatói önképzőkörök, öntevékeny csoportok szabad alapítása.⁹

Az ideológiai merevséget egyre inkább elvető, nagyívű egyetemfejlesztési terveket és radikális reformokat hirdető közgázos egyetemi vezetés – a pártállami vezetés és a diákság között óvatosan egyensúlyozva – számos esetben hajlandó volt meghatározott mértékig tolerálni, sőt, bizonyos esetekben egyenesen támogatni az egyetemen belül kibontakozó autonóm mozgásokat.¹⁰ Ezek a nyolcvanas évektől kezdve leginkább a KISZ-től többnyire független egyetemi szervezetekben manifesztálódtak, mint például

az egyetemi klubok, a szakkollégiumok, az ifjúsági öntevékeny csoportok, a Tudományos Diákköri Mozgalom és a *Közgazdász* című hivatalos egyetemi folyóirat. Az egyetemi KISZ és a KISZ-en kívüli kezdeményezések viszonyát a nyolcvanas évek elejétől kezdve egyre kevésbé az idegenkedés és az ellenségeskedés, mint inkább az együttműködés kezdte jellemezni.¹¹

Az egyetemi pártvezetés a nyolcvanas évek során egyre inkább támogatandó folyamatként kezdte értékelni az öntevékeny csoportok megszorodását, mint ami nagyban hozzájárul a közművelődési célok előmozdításához. Az önkormányzatiság elvén működő egyetemi érdekképviseleti és öntevékenységi szervezetek így a nyolcvanas évek második felére számottevő működési tapasztalatra tettek szert. Ennek eredményeképp maga az egyetemi KISZ-szervezet fokozatosan veszített népszerűségéből és erejéből, az ifjúság „legjobbjai” egyre inkább a KISZ-en kívüli szervezetekben fejtették ki tevékenységüket.¹²

A KISZ eredeti terve az lett volna, hogy „első lesz a sok között”, azaz az erőforrások birtokában és a legfelkészültebb egyetemi szervezet nimbuszával képes lesz

betölteni az összes hallgatói szerveződés vezetőjének és koordinátorának szerepét.¹³ A valóság azonban ennek éppen az ellenkezőjét hozta: a KISZ-en kívüli érdekképviseleti szervek és öntevékeny csoportok megerősödése a KISZ korábbi funkcióinak kiüresedését, taglétszámának drasztikus csökkenését hozta. A belső reformtörekvések sikertelenségei nyomán 1986–87-től kezdve a Közgázon a KISZ visszafordíthatatlan szétesésnek indult, politikai szerepe folyamatosan csökkent. Ezzel párhuzamosan nőtt meg számottevően a KISZ-től független hallgatói csoportosulások politikai szerepvállalása.¹⁴

Az öntevékeny csoportok és a szakkollégiumi mozgalom sikeressége kapcsán fontos kiemelni azt a megkerülhetetlen ténytet, hogy a nyolcvanas évekre az egyetemi diákságot már egy olyan új generáció alkotta, amely kisgyerekként a hatvanas-hetvenes évek Kádár-rendszerében nőtt fel. Ennek a fiatal nemzedéknek már nem voltak élő tapasztalatai a Kádár-korszak 1956 és 1963 közötti keményebb időszakáról, ez pedig kedvezett a lázadási potenciál felszínre törésének. A nyolcvanas évek fiatal egyetemi generációjának tagjai a szüleiknél sokkalta könnyebben hágták át a korábban megszokott

⁹ Lenger *i. m.* 1989, 33–35.

¹⁰ Béres: *Interjú Lenger Csabával i. m.* 2022.

¹¹ Lenger *i. m.* 1989, 5–8.

¹² *Uo.* 73.

¹³ Béres: *Interjú Lenger Csabával i. m.* 2022.

¹⁴ Lenger *i. m.* 1989, 21–23. A Közgáz KISZ „első leszünk a sok között” típusú hozzáállása az egyetemi közélet szervezéséhez érdekes párhuzamot mutat az MSZMP nyolcvanas évek végén, a rendszerváltás hajnalán az országos politikában tanúsított magatartásával. Ahogy a KISZ is abban bízott, hogy az elaprózott egyetemi diákszervezetek között egyedüli nagyként, tapasztaltként és szakmailag felkészülteként képes lesz kezében tartani a vezető szerepet, úgy az MSZMP vezetése is azzal kalkulált 1989-ben, hogy a rendkívül fragmentált és gyenge ellenzéki csoportosulások szabad választásokon sem jelentenek veszélyt az állampárt hatalmára. Ahogy a KISZ ösztönözte minél több öntevékeny szerveződés létrehozását az egyetemen, úgy az MSZMP is abban volt érdekelt, hogy a politikai átalakulás folyamatában minél több kicsi párt vegyen részt, hogy az elaprózott struktúrában egyedüli monolit tömbként jelenhessen meg. A szabad mozgás biztosítása azonban mindkét esetben a korábban monolitnak hitt pártszervezet olvadásához vezetett, amely biztosította az alternatív érdekképviseleti formák előretörését. Ez az MKKE-n 1987–88-ra következett be, míg az országos politikában 1989–90 során ment végbe. Ezért mondhatjuk, hogy a rendszerváltás a Közgázon mintegy két évvel előzte meg az országos politikai változásokat.

„cselekvésokossági szabályokat”, és merték feszegetni a Kádár-rendszer tabutémáit.¹⁵

Ezek következtében a különböző reform- és ellenzéki gondolatok az egyetemi fiatalság körében termékeny táptalajra leltek. A szakkollégiumokba meg mertek hívní olyan, főként a demokratikus ellenzékhez vagy a népi gondolkodók köréhez tartozó előadókat is, akiknek nézetei egyébként szinte teljesen ki voltak rekesztve a nyilvánosságból.¹⁶ A szakkollégiumok ezáltal az ellenzéki gondolatok számára platformot biztosító, valamint azok szűkebb körű terjesztésében szerepet játszó kisebb fórumokká váltak. A következőkben azt fogjuk áttekinteni, hogy a szakkollégiumi mozgalom milyen előzmények és fejlődéstörténet nyomán tehetett szert erre a szerepre.

A NÉPI KOLLÉGIUMI MOZGALOMTÓL A SZAKKOLLÉGIUMI MOZGALOMIG

A népi kollégiumok és a NÉKOSZ

A hetvenes–nyolcvanas években kibontakozó szakkollégiumi mozgalom megalapozójaként és fontos eszmei forrásként a negyvenes évek második felének népi kollégiumi mozgalmát határozhatjuk meg. A népi kollégiumok alapításának igényét első ízben a Horthy-korszakban alkotó népi írók és falukutató

szociográfusok fogalmazták meg, látva a paraszti rétegek nyomorúságos és kilátástalan helyzetét, valamint csekély lehetőségüket a társadalmi felemelkedésre.¹⁷ Elképzelésük szerint a népi kollégiumok célja, hogy az elmaradott vidéki területek fiataljai számára egyszerre teremtsenek lehetőséget a társadalmi mobilitásra, az értelmiségivé válásra és hagyományos népi identitásuk, paraszti gyökereik megőrzésére.¹⁸ A Horthy-korszak végén megindultak bizonyos felsőbb szintű törekvések is, amelyek támogatták a „törzsökös” magyar tehetségek felemelését, a középosztály vérfrissítését a parasztság soraiból. Ezek a mozgások együttesen tették lehetővé 1939-ben az első népi kollégium megalakulását. Az intézmény 1942-ig Bolyai Kollégium, majd Györffy István Kollégium néven működött egészen a magyar kiugrási kísérletig, amikor bezárta kapuit.¹⁹

A háború után az újjászervezett Györffy István Kollégium és a Petőfi Sándor Kollégium 1946-ban alapította meg a Népi Kollégiumok Országos Szövetségét (NÉKOSZ), amely a népi kollégiumi mozgalom ernyőszerzeteként funkcionált egészen annak 1949-es felszámolásáig. A háború után kibontakozó népi kollégiumi mozgalom szoros kapcsolatban állt a Nemzeti Parasztpárt balszárnyával és a Magyar Kommunista Párttal. Utóbbi az egyeduralom kiépítésének egyik eszközét is

látta a népi kollégiumok rendszerében. Különösen fontos szerepet játszott a NÉKOSZ és az országos népi kollégiumi rendszer megteremtésének felkarolásában a kommunista belügyminiszter, Rajk László.²⁰

A népi kollégiumok intézményrendszere a tehetséges munkás- és parasztfiatalok egyetemi továbbtanulásának elősegítése, támogatása céljából került megszervezésre, amelynek küldetése volt, hogy egyúttal a demokratikus elitcsere céljait is előmozdítsa.²¹ 1946-tól kezdve szédületes sebességgel épült ki a népi kollégiumok országos hálózata: 1948-ban országszerte már 158 népi kollégium működött. E néhány éves időszak alatt a többnyire autonóm módon működő népi kollégiumokban számos szegényparaszti és munkás származású fiatal, „népi értelmiségi” nevelkedett: az ún. *fényes szelek nemzedéke*.²²

A kiépülő sztálinista típusú rendszer szigorú autonómiaellenessége, a népfrontpolitikával való szakítás, a Jugoszláviával való kapcsolatok megromlása és a mindezek kulminációját jelentő Rajk-per azonban hamar megpecsételte a NÉKOSZ sorsát.²³ A NÉKOSZ népidemokrácia-felfogása, relatív autonómiája, a paraszti származásúak dominanciája és népi írókhoz való kötődése túske volt az autonóm társadalom intézményeinek felszámolását célzó rákossisták szemében. A korábban

¹⁵ *Oda és vissza...* Kurzusalkalom Tölgyessy Péterrel, szakkollégiumi kurzus, 13. óra, 2021. 12. 07.

¹⁶ Uo. 4. óra, 2021. 09. 28.

¹⁷ Papp István: A Nékosz legendája és valósága. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemből*. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, Osiris, 2005, [309–338] 310.

¹⁸ *A NÉKOSZ-legenda*. Dokumentumfilm. Rend. Pataki Éva. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 1956-os Intézet és Oral History Archívum, 2005. http://www.rev.hu/ords/f?p=600:2:::P2_PAGE_URI:filmek/nekosz (Utolsó letöltés: 2022. 08. 29.)

¹⁹ Papp i. m. 311.

²⁰ Uo. 313–316.

²¹ Tánczos Gábor: Népi kollégisták útja. *Valóság*, 1977/6, [64–76.] 68–72.

²² *A NÉKOSZ-legenda...* i. m. 2005.

²³ Papp i. m. 336–337.

A NÉKOSZ felvonulói 1947. május 1-jén a Hősök terén. A hetvenes-nyolcvanas években létrejövő szakkollégiumok elsősorban az önkormányzati elv, a közösségi autonómia és az öntevékenység értékeinek képviselője révén elevenítették fel az egykori népi kollégiumok hagyományát. Fotó: Fortepan / 78664-es számú fotó, Berkó Pál

a gyors elitváltás és a diktatúra kiépítésének céljaira felhasznált népi kollégiumok – a mindvégig erőteljes kommunista ideológiai befolyás és pártkapcsolatok ellenére – a keményvonalas moszkoviták számára egyre inkább a marxizmustól eltávolodó, nacionalista és jugoszlávbarát elhajlók gyűjtőhelyeivé váltak. A népi kollégiumokat elítélő 1948-as párt-határozatot²⁴ egy évvel később a NÉKOSZ szervezetének feloszlata, a kollégiumok teljeskörű államosítása követte.²⁵

A NÉKOSZ feltámasztására 1956-ban történt egy rövid kísérlet, azonban a forradalom leverését követően a Nagy Imre-per és a Petőfi Kör elítélése kapcsán

számos egykori NÉKOSZ-tag is a megtorlások célkeresztjébe került. Az itthon maradt és a megtorlások által nem érintett, de még az 1963-as amnesztia során a börtönökből szabaduló egykori népi kollégisták közül is sokan vettek részt a kádári konszolidáció folyamatában. A „fényes szelek nemzedékének” számos tagja kétségkívül meghatározó szerephez jutott az hatvanas-hetvenes évek szellemi, kulturális és tudományos életében, akiket mindvégig áthatott az összetartozás tudata.²⁶ A hetvenes-nyolcvanas években létrejövő szakkollégiumok elsősorban az önkormányzati elv, a közösségi autonómia és az öntevékenység értékeinek képviselője révén

elevenítették fel az egykori népi kollégiumok hagyományát.

Az első szakkollégiumok és a szakkollégiumi mozgalom kibontakozása

A szakkollégiumi mozgalom kezdetei szervezen kapcsolódnak az 1968-ban meginduló, majd a hetvenes évek eleji visszarendeződés után az évtized végén ismét feltámadó gazdasági-politikai reformokhoz. Az 1968-ban induló új gazdasági mechanizmus ugyanis a felsőoktatásban is reformfolyamatokat indított el.²⁷ A hetvenes-nyolcvanas években létrejövő szakkollégiumok a szabadabb gondolkodás, a reformszemlélet műhelyeivé váltak a rendszer adta keretek között, egyúttal sokat merítettek az egykori népi kollégiumi mozgalom szellemi hagyatékából.²⁸ Erre részben azért is merült fel az igény, mert a hatvanas-hetvenes évekre hazánkban a társadalmi mobilitás lelassult, a „szocialista értelmiségivé” válás csatornáit beszűkültek.²⁹ Ezzel egyidejűleg több egyetemen is vezető pozícióba kerültek olyan egykori népi kollégisták, akik a hajdani NÉKOSZ szellemiségéből kiindulva kívánták újraterteni a társadalmi mobilitást biztosító autonóm diákközösségek és szellemi műhelyek ethoszát.³⁰

Ilyen egykori népi kollégista volt Szabó Kálmán,³¹ az MKKE 1968 és

²⁴ A Politikai Bizottság határozata a Nékosz-helyzetéről. In: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948-1956*. Szerk. Izsák Lajos. Budapest, Napvilág, 1998, 48–50.

²⁵ Papp i. m. 335–336.

²⁶ *A NÉKOSZ-legenda... i. m.* 2005.

²⁷ Vajdics Anikó: „Mint egy perpetuum mobile”. Beszélgetés B. Kiss Tamással, a Széchenyi István Szakkollégium alapító igazgatójával az alapítás körüli időkről. In: *25évkönyv. A Széchenyi István Szakkollégium Jubileumi Évkönyve 1987–2012. Széchenyi Füzetek 19*. Szerk. Lévai Zsuzsa. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium Alapítvány, 2012, [19–35.] 23.

²⁸ Chikán Attila – Ilyés Márton: A Rajk-modell: egy pedagógiai kísérlet és tapasztalatai. *Educatio*, 2016/3, [332–347.] 333.

²⁹ Valuch i. m. 2001, 168.

³⁰ *Oda és vissza...* (2021. 09. 28.).

³¹ Uo. Szabó Kálmán rektori tisztsége mellett egyben parlamenti képviselő is volt, ilyen minőségében pedig mindvégig közeli kapcsolatot ápolt a '68-as reformerekkel és a Központi Bizottság reformközgazdász tagjaival. Az ő nevéhez kötődik az első nagyobb egyetemi reform az MKKE-n, amely során a közgazdaságtudományi képzést a korábbiakhoz képest több ponton is jelentősen átalakították a tervutasításos rendszer korrekciójának korabeli igényei mentén.

1973 közötti rektora is, aki vezető reformközgazdászként tevékenyen részt vett az új gazdasági mechanizmus reformjainak kidolgozásában. Amikor a huszonéves Chikán Attila³² előállt egy egyetemhez kapcsolódó közgazdasági szakkollégium megszervezésének ötletével, az egykori népi kollégista személyében elkötelezett támogatóra talált.³³ Így jöhetett létre 1970-ben az első szakkollégium, amely 1974-ben felvette a népi kollégiumi mozgalom egykori fő támogatójának, Rajk Lászlónak a nevét.

A Rajk kiépülő modellje szervezeti-közösségi vonatkozásban a népi kollégiumok, szakmai szempontból pedig az Eötvös Collegium mellett leginkább az angolszász *college*-ok mintáját követte.³⁴ Kezdeti célkitűzése a hátrányosabb helyzetű tehetséges vidéki fiatalok szakmai kibontakozásának előmozdítása volt. Később, ahogy a tagok egyre inkább elégtelennek érezték az egyetemi oktatást, önálló előadásokat és kurzusokat is elkezdtek szervezni. Ezáltal a rajkos hallgatók – a „második gazdaság” mintájára – megteremtették az ún. *második oktatást*, ahol a hallgatók az általuk szervezett előadásokon és kurzusokon egészíthették ki az egyetemi oktatás hiányosságait.³⁵

A hetvenes években a szakmai és közösségi munka közép-pontjában a szocializmus gazdasági és társadalmi reformjának lehetőségei álltak, a nyolcvanas évek elején azonban már a radikálisabb változások, így például a politikai reformok problémája került fókuszba.³⁶ A Rajk László Szakkollégiumot a nyolcvanas években egyre markánsabb demokrata szellemiség jellemezte, és hamar a szabad gondolkodás szimbólumává vált. Kisközösségi értékei, mint a demokratikus elvek és az egymás iránti tolerancia nagy hatást gyakoroltak az egyetemi KISZ-bizottságra és a többi öntevékeny csoportra is. Az elégtelen színvonalú felsőoktatás hiányosságait pótló, önképzésre épülő, az igényes szakmai munkát középpontba helyező és a közéleti tevékenységre alaposan felkészítő jellegével, önkormányzatiságon alapuló berendezkedésével a Rajk mintaképül szolgált a később sorra születő szakkollégiumok számára.³⁷

A nyolcvanas években más egyetemeken is megindultak a mozgólódások. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának egyik dékánja, Schmidt Péter szintén népi kollégista volt a negyvenes években.³⁸ Az ő támogatásának is volt köszönhető,

Chikán Attila 2014-ben. Huszonévesként 1970-ben állt elő egy egyetemhez kapcsolódó közgazdasági szakkollégium megszervezésének ötletével, és lett a Rajk László Szakkollégium megalapítója. Fotó: Wikimedia Commons, Thaler Tamás

hogy a Kéri László³⁹ vezetésével a hetvenes évek végén elinduló, joghallgatókat tömörítő önképző csoport 1983-ban szakkollégiummá alakulhatott.⁴⁰ A Jogász Társadalomtudományi Szakkollégium megalakulásának jelentősége sok más mellett abban is állt, hogy ezzel a Rajk „társat” kapott, elkezdődhetett a két szakkollégium közötti együttműködés, amely a hamarosan kibontakozó szakkollégiumi mozgalom kezdőlépését jelentette.

³² Chikán Attila (1944): Közgazdász. 1967-ig hallgatója, 1968-tól pedig oktatója a Közgazdasági Egyetemnek, ahol 1969-ben szerzett doktori fokozatot. 1970-ben megalapította a Rajk (László) Szakkollégiumot, aminek 2010-ig alapító igazgatója, azóta pedig szervezeti elnöke. Egyetemi tanári kinevezését 1990-ben kapta meg. 1998–1999 között Magyarország gazdasági minisztere. 2000 és 2003 között a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem rektora, 2014 óta professor emeritus. A mai napig a szakkollégiumi mozgalom egyik kiemelkedő személyisége.

³³ Vajdics i. m. 2012, 23.

³⁴ Chikán – Ilyés i. m. 2016, 333.

³⁵ Lenger i. m. 1989, 91.

³⁶ Chikán – Ilyés i. m. 2016, 333.

³⁷ Lenger i. m. 1989, 16., 91.

³⁸ *Oda és vissza...* (2021. 09. 28.).

³⁹ Kéri László (1949): Szociológus, politológus. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán diplomázott, majd tanulmányait a Bölcsészettudományi Karon folytatta, ahol filozófiából és szociológiából szerzett oklevelet. 1977-től az ő vezetésével szerveződött meg egy joghallgatókat tömörítő önképző csoport, ami 1983-ban szakkollégiummá alakult. A későbbi Bibó István Szakkollégiumban a későbbi magyar politikai elit számos kiemelkedő szereplőjét nevelőtanárként oktatta. 1984-től az MTA Társadalomtudományi Intézetének főmunkatársa, 1991-től az MTA Politikatudományi Bizottságának tagja.

⁴⁰ Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006, 72–73.

A Jogász Szakkollégium megalakulása idején a vidéki egyetemeken is egyre több olyan klub, kör és egyéb diákszerveződés jött létre, amely már szakkollégiumi sajátosságokat mutatott. Ilyen kezdeményezés valósult meg például a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolán, amely később a Németh László Szakkollégium nevet vette fel.⁴¹ Ezen korai fejleményeknek köszönhetően bontakozott ki a nyolcvanas évek közepére az országos szintű szakkollégiumi mozgalom.

A mozgalom első jelentős közös rendezvénye az 1985-ös szarvasi találkozó, az ún. IV. Országos Szakkollégiumi Találkozó volt. Ugyan voltak már korábban szakkollégiumok és egyetemi klubok közti kisebb összejövetelek, a szarvasi tábor valójában a legelső országos szintű találkozó volt. A négyes sorszámot pusztán taktikai okokból adták a rendezvénynek, abból a feltevésből kiindulva, hogy egy negyedik ilyen jellegű alkalmat a pártállam kevésbé fog veszélyesnek érzékelní, mint egy elsőt.⁴² A találkozón a már meglévő két szakkollégiumon kívül képviselték magukat azok az egyetemi klubok is, amelyek szakkollégiumszerű működést mutattak. A hatnapos táborra a résztvevő közösségek vitatézisekkel készültek a magyar társadalom egy-egy égető problémája kapcsán.⁴³ A szarvasi tábornak ugyan nem volt célja a politikai programalkotás, mindazonáltal a közösségépítés és a politikai szerepek

„gyakorlása” szempontjából meghatározó jelentőségűnek tekinthető. A találkozót később Orbán Viktor, a szervezet későbbi elnöke is a FIDESZ megalapításához vezető út egyik fontos mérföldköveként határozta meg.⁴⁴

A nyolcvanas évek második felében az állampárt számára is nyilvánvalóvá vált, hogy a szakkollégiumok – a különböző klubok és táborok mellett – az „ellenzék gyakorlóterepévé” váltak: az általuk szervezett rendezvényeken az ellenzék hangadó egyéniségei és a rendszert kritizáló reformértelmiségiek szólalhattak meg, tarthattak előadásokat. A szakkollégiumok a kritikai gondolkodás különböző irányzatainak és árnyalatainak megismerésére nyújtottak lehetőséget, amellyel szemben a felsőoktatási intézmények vezetősége nem tudott, vagy – a nyolcvanas évek második felének egyre „liberálisabb” felsőoktatási légkörében – nem is kívánt hatékonyan fellépni.⁴⁵ Az állampárt az egyetemi évfolyamokhoz képest kisebb létszámú szakkollégiumokban többnyire eltúrte olyan személyek előadásait is, akiket az egyetemre már nem engedett volna be. A kemény állami fellépés az egyetemista fiatalsággal szemben ugyanis nem fért volna össze azzal a „vezető reformország” arculattal, amelyet a Kádárrendszer alakított ki magáról, és amelyet a nyolcvanas években is igyekezett fenntartani a nyugati országok irányába.⁴⁶

A SZÉCHENYI ISTVÁN SZAKKOLLÉGIUM ELŐZMÉNYEI ÉS MEGALAPÍTÁSA

A Széchenyi István Szakkollégium megalapításához vezető út több elemében is különbözik más szakkollégiumok létrejöttének folyamatától. A SZISZ a szakkollégiumok között egyedülálló módon a nyolcvanas évek egyetemi klubmozgalmából nőtt ki, közvetlen előzménye a Közép-Európa Kör és a Közgáz Társadalomtudományi Klub volt. A SZISZ megalapítása abban is különbözik a korábbi szakkollégiumokétól, hogy az teljes mértékben alulról jövő kezdeményezés eredményeként ment végbe, az egyetemi vezetés csak egy évvel a *de facto* megalakulás után ismerte el szakkollégiumként az intézményt. Mindazonáltal a működési alapelvek meghatározása és alkalmazása terén a Széchenyi nagyban támaszkodott a már meglévő szakkollégiumok gyakorlatára.

Klubélet a Közgázon

Ahogy azt korábban kifejtettük, az MKKE már a hetvenes-nyolcvanas években az ellenzéki gondolkodás és az óvatosan felszínre bukkanó rendszerkritika egyik fő bázisává vált. A Közgáz Klub 1976-tól kezdve a szocialista rendszer kulturális kereteinek tágításával próbálkozott. Az ennek berkein belül szerveződő Polvax keretében a szocialista gazdaság alapjait megkérdőjelező és nyíltan politikai üzeneteket (pl. demokratizálás, pluralizmus)

⁴¹ Béres Merse – Kovách Donát: *Interjú Németh Zsolttal*. (2021. 11. 29.).

⁴² Béres Merse – Kovách Donát: *Interjú Szalai Péterrel*. (2021. 11. 19.).

⁴³ Lenger i. m. 1989, 16.; Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021. A szarvasi tanácskozás előadásait lásd: *IV. Országos Szakkollégiumi Találkozó, 1985, Szarvas*. Szerk. Bartók István – Dobránszky János – Diczházi Bertalan – Hahn Csaba – Kovács István – Kövér László. Szarvas, 1985.

⁴⁴ Ripp i. m. 2006, 72–73.

⁴⁵ Uo. 72.

⁴⁶ *Oda és vissza...* (2021. 12. 07.).

megfogalmazó rendezvényeket is tartottak. A polvaxos események ugyan kezdetben „túrt” kategóriába estek, az egyetemi vezetés és a pártbizottság nagyfokú rosszalással nézte őket, és az állambiztonsági szervek szoros megfigyelése alatt álltak.⁴⁷

1982-ben politikai nyomásra a Polvax felbomlott, és a korábban egységes Közgáz Klub is nagymértékben szétzilálódott.⁴⁸ A történet igen jellegzetes és meglehetősen tanulságos a Kádár-korszak világának, politikai miliójának megértése szempontjából. A Nyugaton is „vezető reformországként” számon tartott kádári Magyarország elvi szinten elfogadta és megtúrte az egyetemi polgároknak a korabeli magyar társadalom átlagánál szabadabb mozgását, ám amint ezek a mozgások valóságosan megindultak valamilyen, a rendszer szempontjából veszélyesnek érzékelt irányba, az államhatalom rögtön szankciókat alkalmazott ezek megállítására.⁴⁹

Az egyetemi klubmozgalom azonban – az egyetemi KISZ-szervezet és a Közművelődési Titkárság támogatását maga mellett tudva – a nyolcvanas

évek derekától új erőre kapott. A vezetők eltávolítása nyomán a korábbi Közgáz Klub megszűnt ugyan egységes klub lenni, helyén azonban több kisebb-nagyobb klub töretlenül működött a nyolcvanas évek második felében. A szakmai jellegű klubok közül a nyolcvanas évek derekától kezdve mindinkább a Közép-Európa Kör, majd annak jogutódja, az 1985-től működő Társadalomtudományi Klub emelkedett ki, amelyek már egyúttal a SZISZ közvetlen előzményeinek tekinthetők.⁵⁰

A Közép-Európa Kör

A Széchenyi István Szakkollégium megalapításának előtörténetében egészen 1980 nyaráig érdemes visszamenni az időben. Ez év augusztusában a Közgáz Klub két diákaktivistája, B. Kiss Tamás⁵¹ és Moldovai Viktor úgy gondolta, érdemes lenne a közép-európai térség társadalmi-politikai folyamataival külön műhely keretében foglalkozni.⁵² Elhatározták, hogy részben a Közgáz Klub sorozatainak és a Műegyetem Közép-Kelet-Európai Klub mintáját követve rendezvénysorozatot szerveznek Közép-Európa történetéről,

a térség népeinek helyzetéről, a régió irodalmi életéről és aktuális társadalmi kérdéseiről az MKKE biztosította keretek között.⁵³

Az 1980 októberében a Közgázon elinduló Közép-Európa Kör keretei között olyan klubestek valósultak meg, amelyek a közép-európaiság gondolatát, a régióbeli államok történelmének különböző aspektusait, a határon túli magyar közösségek sorskérdéseit és irodalmi életüket helyezték középpontba.⁵⁴ Az eseti jelleggel meghirdetett rendezvények döntően bölcsészettudományi és művészeti témák köré szerveződtek, a meghívott vendégek között elsősorban történészek, irodalomtörténészek, közírók, költők és előadóművészek szerepeltek.⁵⁵ Az épphogy elindult klub számára azonban problémás következményekkel járt a Közgáz Klub körül 1981-ben kialakult botrány, amely során B. Kiss Tamást is vádemeléssel fenyegették meg.⁵⁶ A polvaxos „szervezkedést” követően B. Kiss Tamás belépett az egyetemi KISZ-bizottságba, a vezetésével működő Közép-Európa Kör klubestjei azonban jóformán abbamaradtak.⁵⁷

⁴⁷ Szécsényi András: *Egyetemtörténet epizódokban. A Polvax*. Budapesti Corvinus Egyetem Egyetemi Könyvtár, CorvinusKioszk – Egyetemtörténet <http://www.lib.uni-corvinus.hu/content/corvinuskioszk/polvax> (Utolsó letöltés: 2022. 08. 27.)

⁴⁸ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989. Széchenyi Füzetek 2.* Szerk. B. Kiss Tamás. Budapest, Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, 1989, 39.

⁴⁹ *Oda és vissza...* (2021. 12. 07.).

⁵⁰ Lenger *i. m.* 1989, 94–95.

⁵¹ B. Kiss Tamás (1958–2016): közgazdász, Rónay György-díjas újságíró, költő, műfordító. Az *ef-Lapok* szerkesztője, a Széchenyi István Szakkollégium alapítója és első igazgatója, majd a Rákóczi Szövetség által alapított A Csehszlovákiai Magyar Kultúráért Alapítvány titkára volt.

⁵² Vajdics *i. m.* 2012, 19.

⁵³ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 39.

⁵⁴ Vajdics *i. m.* 2012, 20–21.

⁵⁵ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 31–32.

⁵⁶ Szécsényi *i. m.* Jobbágy Gyulát 1980 végén arra kérték fel, hogy a Közgáz Klub vezetőjeként az 1981-es Egyetemi és Főiskolai Napok (EFIN) szervezője legyen. Jobbágy azonban – főként polvaxos diákokra alapozva – a centralizált és ideológiailag elkötelezett EFIN helyett BEFŐT (Budapesti Egyetemisták és Főiskolások Találkozója) néven egy jóval szabadelvűbb és a KISZ-től független esemény szervezésébe kezdett. A kezdeményezés kiváltotta az egyetemi vezetés és a KISZ ellenállását: betiltották a BEFŐT megszervezését, a polvaxos diákokat az egyetemről való kizárással, Jobbágyot és B. Kisst pedig államellenes szervezkedés miatti vádemeléssel fenyegették meg. Ez vezetett a Polvax 1982-es felbomlásához. Uo.

⁵⁷ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

Németh Zsolt 2021-ben. Németh Géza református lelkész fiaként, már meglévő kapcsolatrendszerre alapozva vágott bele a határon túli magyarokról szóló programok megszervezésébe. Fotó: Wikimedia Commons, Terbócs Attila

A klub felélesztésében hatalmas szerepet játszott két fiatal egyetemista, Németh Zsolt⁵⁸ és Meleg József.⁵⁹ 1983 őszén elhatározták, hogy az egyetemen a határon túli magyarokról fognak sorozatot szervezni. A neves felvidéki református lelkész, Németh Géza fiaként Németh Zsolt már meglévő határon túli kapcsolatrendszerére alapozva vágott bele a programszervezésbe. A sorozat első meghívottja Domokos Pál Péter néprajzkutató volt, aki a moldvai csángó magyarságról beszélt, őt követte Püspöki Nagy Péter felvidéki történész, aki a Nagy-Morva Birodalom

ideológiateremtő hatásáról érkezett. Mindkét rendezvény mintegy háromszáz fő jelenlétével zajlott le, és meglehetősen nagy visszhangot váltott ki az egyetemen, a *Közgazdász* című lap és más sajtóorgánumok is beszámoltak róla. Az egyetemi pártbizottságot ezzel együtt növekvő aggodalommal töltötte el az akkoriban tabunak számító határon túli témákkal foglalkozó előadások rendkívüli népszerűsége, ezért a sorozat betiltása mellett döntött.⁶⁰

1984 tavaszán B. Kiss Tamás felkereste Németh Zsoltot. Felajánlotta, hogy az egyetemi KISZ-bizottság aktivistájaként tud olyan működési feltételeket biztosítani, amely lehetővé teszi a munka folytatását, újabb előadások megszervezését. B. Kiss egyúttal szabad kezet adott Németh Zsoltnak a programok összeállításának tekintetében, és ígéret tett arra, hogy mindent előre egyeztet az egyetemi KISZ-vezetéssel. Így került sor a B. Kiss Tamás nevével fémjelzett Közép-Európa Kör újraindítására 1984 szeptemberében, amelynek immár az egyetemi KISZ-bizottság biztosított védőernyőt.

Az újjászerveződő Közép-Európa Kör nemzeti jellege, a közép-európaiság eszméjét és a határon túli magyarság sorskérdéseit

középpontba állító karakterisztikája meghatározó volt. Ezek a témák jellegzetes módon közös nevezőt jelentettek a részben zsidó származású, baloldali gondolkodású B. Kiss Tamás és az erős egyházi kötődésekkel rendelkező, nemzeti elkötelezettségű, erőteljesen ellenzékinek számító Németh Zsolt között.⁶¹ A Makarenko utcai (ma Horánszky utca) klubestek Németh Zsolt és a hozzá csatlakozó új szervezők tevékenysége nyomán egyre rendszeresebbekké és látogatottabbakká váltak.⁶²

A Közgáz Társadalomtudományi Klub

A Közép-Európa Kör szervezői 1985 augusztusában döntöttek arról, hogy a klub tematikai palettáját tovább bővítik különböző szociológiai, politológiai, gazdaságpolitikai, társadalompolitikai és egyetempolitikai kérdések köré szerveződő előadásokkal. Ettől kezdve a klub több szalon kezdett el programokat szervezni: az előadások témái immár a gazdasági, társadalmi és politikai útkeresés elméleti kérdéseire is reflektáltak.⁶³ A szervezők ekkor döntöttek a névváltoztatás mellett is: a korábbi Közép-Európa Kör 1985 szeptemberétől kezdve Közgáz Társadalomtudományi Klub néven működött tovább.⁶⁴ A klub stabil működése számára

⁵⁸ Németh Zsolt (1963): Politikus. 1987-ben szerzett közgazdász-szociológus diplomát, majd 1988–1989 között az Oxfordi Egyetem St. Antony College politikatudomány hallgatója volt. 1984–1987 között a Rajk Szakkollégium tagja, illetve 1987-től a Széchenyi István Szakkollégium alapító tagja és nevelőtanára. 1987–1990 között a MTA tudományos ösztöndíjasa a Magyarországi Kutató Intézetben. 1988-ban a FIDESZ alapító tagja, 1990-től a párt színeiben országgyűlési képviselő. 1998 és 2002, majd 2010 és 2014 között a Külügyminisztérium politikai államtitkára, 2002–2010 között, majd 2014 óta ismét az Országgyűlés Külügyi Bizottságának elnöke.

⁵⁹ Meleg József (1964): Közgazdász. 1988-ban végzett a Közgazdaságtudományi Egyetemen, majd 1990-ben a franciaországi ESSCA-n szerzett posztgraduális mesterdiplomát. Ezt követően a Renault vezérképviseleténél öt éven keresztül különféle kereskedelmi és pénzügyi pozíciókat töltött be. Mérlegképes könyvelői képesítést szerezve három éven át a CORA-nál könyvelési menedzserként, majd húsz éven keresztül a Tesco-nál pénzügyi menedzserként dolgozott. 2018-tól a Kuhne+Nagel Szállítmányozási Kft. főkönyvelője.

⁶⁰ Béres – Kovács: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

⁶¹ Uo.

⁶² *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 39.

⁶³ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2000. Széchenyi Füzetek 12.* Szerk. Balázs Zoltán. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium Alapítvány, 2000, 33.

⁶⁴ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 39.

nagyfokú garanciát jelentett, hogy egészen 1988-ig hivatalosan a KISZ fennhatósága alá tartozott, azonban a KISZ-bizottságtól nagyfokú függetlenséget élvezett.⁶⁵

A tematikabővítéssel és névváltoztatással egyidejűleg 1985 őszén és 1986 tavaszán a szervezőgárda létszáma is számottevő növekedést mutatott.⁶⁶ Az újonnan csatlakozók fontos szerepet vállaltak a programok kitálálása, a klubestek megszervezése, meghirdetése, a meghívók elkészítése és kiküldése terén.⁶⁷ A növekvő szervezői aktivitás és a célközönségben megnyilvánuló igény a „civil politizálásra” szépen tükröződött a részvételi számok növekedésében: 1985–86-ban 35 előadáson átlagosan több mint 80, 1986–87-ben 39 előadáson átlagosan több mint 100, míg 1987–88-ban 35 előadáson és komplex esten már átlagosan 120-nál több, esetenként többszáz érdeklődő vett részt.⁶⁸

A „reformszocialista” sodorba sorolható akkori egyetemi vezetés meglehetősen toleránsan viszonyult a Társadalomtudományi Klub működéséhez.⁶⁹ Ez is

mutatta, hogy az állampárt az egyetemek – és különösen a Közgáz – számára ekkor már viszonylag nagy mozgásteret biztosított. A nyolcvanas évek közepétől kezdve – egy-két sporadikus kivételtől eltekintve – egyáltalán nem voltak jellemzőek a diákokkal szemben, szervezett módon elkövetett súlyos állami fellépések.

A „reformszocialista” egyetemi vezetés a Közgázon hajlandó volt időnként a hátát is tartani bizonyos kérdésekben a nála azért jóval rigorózusabb pártvezetés felé, vagy egyszerűen „leárnykolni” egyes egyetemen belüli történéseket a pártállam elől.⁷⁰ E toleráns viselkedés mögött ugyanakkor bizonyos stratégiai megfontolások is húzódhattak: az egyre szabadabb véleménynyilvánítást vállaló diákok mellett az egyetemi vezetés álláspontja ugyanis mindig eladható volt a „bölcshözjáró” megnyilvánulásaként a pártvezetés felé, amelyvel az egyetemi vezetés a saját pozícióit kívánta erősíteni.⁷¹

A Közgáz tehát ekkoriban fokozatosan az egyik legnyíltabb

és leghabzóbb helyé vált az országban, amelyben a KISZ-bizottság tagjaként az egyetemi politizálásban igencsak jártas B. Kiss Tamásnak személyesen is nagy szerepe volt.⁷² Németh Zsolt elmondása szerint B. Kiss személye ugyanolyan előfeltétele volt a Társadalomtudományi Klub egyetemi életbe való integrációjának szempontjából, mint a Rajk esetében Chikán Attiláé.⁷³ A klub és annak tevékenysége iránt messzemenően elkötelezett B. Kiss párttagként ugyanis mindvégig döntő szerepet játszott az egyetemi pártbizottság felé történő egyeztetésekben, mondhatni a „félíg-meddig hivatalos oldalról tartotta az egész ügyszál hátát”.⁷⁴ A klub erőteljes és egyre inkább elfojthatatlannak bizonyuló „ellenzéki húzását” B. Kiss Tamás egyáltalán nem kívánta letörni, esetleg „balosabb” fiatalok beszerzésével és rendszerkonformabb előadók meghívásával igyekezett olykor óvatosan kiegyensúlyozni.⁷⁵

A klubok és szakkollégiumok rendszeres előadói között a demokratikus ellenzék, illetve páran a nemzeti ellenzék tagjai

⁶⁵ Lenger i. m. 1989, 95.

⁶⁶ Béres Merse – Kovách Donát: *Interjú Balázs Zoltánnal* (2021. 11. 15.). Uőök: *Interjú Foltányi Árpáddal* (2021. 11. 22.).

⁶⁷ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m. 39.*

⁶⁸ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2000... i. m. 2000, 33.*

⁶⁹ Csáki Csaba (1940) rektorral megemlékező, hogy 1967 óta volt az MSZMP tagja, majd 1987 és 1990 között a Minisztertanács Tanácsadó Testületének tagja. 1988 májusában, az ún. pünködsdi *pártértekezleten* az MSZMP Központi Bizottságának és a KB Gazdaságpolitikai Bizottságának tagja lett. Ebben a minőségében egyike volt azoknak a legbefolyásosabb reformközgazdász értelmiségieknek, akik a Grósz-kormányban elősegítették a piacosító reformok keresztülvitelét és az irányított kapitalizmusra való átállást. Később, a rendszerváltás küszöbén Németh Miklós miniszterelnök egyik elsőszámú tanácsadójaként tevékenykedett. Az MKKE-n zajló oktatási és szervezeti reformok, valamint a hallgatói öntevékenység pártfogója volt, így a párt befolyásos embereként komoly szerepe volt az egyetemi önszerveződő körök és a szakkollégiumok szabad működésének biztosításában.

⁷⁰ Béres Merse – Kovách Donát: *Interjú Both Vilmossal* (2022. 03. 21.).

⁷¹ *Oda és vissza...* (2021. 12. 07.).

⁷² Balázs Zoltán: B. Kiss Tamásról. In: *Széchenyi István Szakkollégium jubileumi évkönyve 1987–2017*. Szerk. Lévai Annamária – Kajkó Fruzsina – Szokolics Dániel – Vas Katalin. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium, 2017, 3.

⁷³ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m. 2021.*

⁷⁴ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmossal i. m. 2022.*

⁷⁵ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m. 2021.*

Kéri László 2012-ben. Nemcsak a kialakulóban lévő politológia művelőjeként és előadóként, de a Jogász Szakkollégium életre segítőjeként is fontos szerepet játszott a klubmozgalomban. Fotó: Wikimedia Commons, Eifert János

közül ekkor még nem szerepelhettek.⁷⁶ Balázs Zoltán⁷⁷ ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Ezt úgy kellett csinálni, hogy az ember leírta az elképzeléseit, és ráírta [a listára] azokat is, akiről tudta, hogy a párttitkár ki fogja húzni, és a párttitkár is tudta, hogy ők azért vannak ott, hogy kihúzhasson valakit. Ez egy ilyen társasjáték volt, amiben mindenki tudta a szabályokat. De nem elvi szinten szelektált az egyetem vezetése, hanem voltak egyszerűen tiltott személyek, mint Csurka István vagy Kis János.”⁷⁸ A Társadalomtudományi Klub ezzel együtt folyamatosan élt a határok feszegetésének, a tabuk döntögetésének egyre tágabbnak bizonyuló lehetőségeivel, így a klubélet egyszerre lett a rendszer politikai

erjedésének „tünete, hordozója és elősegítője”.⁷⁹

A klubba belépő fiatalabb nemzedékek tagjai egyre bátrabb vonalat képviseltek, ami a meghívott előadók összetételében is tükröződött.⁸⁰ A klubestekre rangos személyiségek egész sorát sikerült meghívni, a rendezvények egyre inkább valódi vitaestekké váltak.⁸¹ Az egyetemen fokozatosan végbemenő erjedés is lehetővé tette, hogy a klubba olyan személyeket is meghívjanak, akik máshol nem, vagy legalábbis nem ekkora nyilvánosság előtt léphettek fel. Ezzel összefüggésben idővel olyan témák is helyet kaphattak, amelyek szinte súrolták az illegális határát.

A kialakulófélben lévő magyar politológia művelői (pl. Bihari Mihály, Gombár Csaba, Kéri László, Körösenyi András, Pokol Béla, Schlett István) többek közt a politikai rendszer reformjának alternatív útjairól, a demokrácia „minimumáról” és a nyugati politikaelmélet alapvetéseiről beszéltek. Olyan témák is megjelentek, mint az 1945-öt követő felvidéki kitelepítés, a prágai tavasz vagy a lengyel Szolidaritás mozgalom. A Klub mindezen túlmenően jelentékeny szerepet töltött be a határon túli magyar irodalom terjesztésében is: olyan írókat és költőket hívtak meg, akiknek egyébként csak igen korlátozott lehetőségeik voltak arra, hogy gondolataikat megosszák a szélesebb magyarországi közönséggel.⁸² Ezek az alkalmak tehát együttesen megágyaztak egy nyitottabb, új fókuszú gondolkodásnak a klubot látogató személyek számára.

A Széchenyi István Szakkollégium megalakulása

A Társadalomtudományi Klub tagjai időnként klubgyűléseket tartottak, illetve időről időre hétvégi táborokat, kisebb kurzusokat és szakmai önképzőkör jellegű programokat is szerveztek. A klub működése így egyre inkább a már meglévő szakkollégiumokéra emlékeztetett. Az egyre bővülő létszámú szervezőgárda és a fokozódó aktivitás több klubtagban is megteremtette az

⁷⁶ Balázs Zoltán: *A körözési listán a második? A szakkollégiumok a BM III/III-as Főcsoportügynökség ügyiratainak tükrében. Széchenyi Füzetek XI.* Budapest, Széchenyi István Szakkollégium Alapítvány, 2000, 21.

⁷⁷ Balázs Zoltán (1966): Politológus. A Közgazdasági Egyetem elvégzése után az MTA Szociológiai Intézetében volt aspiráns, majd a Columbia Egyetemen Fulbright-ösztöndíjas. 1996-ban szerzett PhD fokozatot. 1994–2001 között a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékén oktató, 2001–2009 között a Pázmány Péter Katolikus Egyetem adjunktusa, majd docense. 2006-ban habilitált. 2009 óta a Corvinus Egyetem Politikatudományi Tanszékén docens, 2012-ben nevezték ki egyetemi tanárnak. 2019 óta az MTA doktora.

⁷⁸ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

⁷⁹ *Uo.*

⁸⁰ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

⁸¹ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 35–38.

⁸² Vajdics i. m. 2012, 23–24.

igényt az önállóbb szakmai tevékenység és a szorosabb szervezeti kapcsolat iránt. Ennek eredményeképp az 1986. október végi klubgyűlésen döntés született az új, társadalomtudományi fókuszú szakkollégium megalapításáról.⁸³

Egyből megkezdték a kurzusok szervezését, kidolgozták az alapvető szabályokat és megszavazták a létrehozandó szakkollégium nevét. Intenzív tárgyalásokat kezdtek az egyetem vezető szerveivel, öntevékeny csoportjaival és egyéb diákszervezeteivel, a már létező szakkollégiumokkal és a Ráday utcai kollégiummal az új szakkollégium létrehozásáról. A Rajk László Szakkollégium és a Ráday utcai kollégium enyhe fenntartásokkal ugyan, de támogatta a felvételt, az egyetemi diákszervezetek pedig egyértelműen az ügy mellé álltak, és a KISZ-bizottság is kezdettől fogva támogatta a kezdeményezést. Az egyetem vezetése azonban komolyabb fenntartásokat fogalmazott meg, és a hivatalos megalapítást egyelőre csak távlati lehetőségként határozta meg.⁸⁴

Az 1985. évi új oktatási törvény szerint szakkollégiumot csak az egyetem alapíthatott, egy hallgatói öntevékeny csoportot azonban elég volt csupán

bejelenteni az egyetem vezetése felé. Így végül hosszas vitákat és alapos előkészítő munkálatokat követően – élve a hatályos jogszabályok adta lehetőségekkel – 1987 februárjában egyoldalúan „kikiáltott” öntevékeny csoportként megalakult a Széchenyi István Szakkollégiumi Csoport.⁸⁵ Az egyetemi vezetés eleinte közömbösen viszonyult az új intézményhez. A Széchenyi azonban kezdettől fogva *de facto* szakkollégiumként működött: szakmai kurzusokat és közösségi programokat szervezett, a tagság elfogadta a szakkollégium szervezeti és működési szabályzatát, és megválasztotta tisztségviselői karát.⁸⁶ A Széchenyi szakkollégiumként való működését a szakkollégiumi mozgalom is ország-szerte elismerte.⁸⁷

Az egyetemi vezetés is felismerte, hogy a hivatalos megalapítás révén létrejövő jogi-szervezeti kapcsolat nagyobb intézményi kontrollt jelentene számára, így végül az Egyetemi Tanács 1988 telén egyhangú döntést hozott a hallgatói öntevékeny csoport szakkollégiumként való elismeréséről.⁸⁸ Szalai Péter⁸⁹ szerint az „egyetemi rendszerváltás” egyik mérföldköve és szimbóluma a SZISZ létrejötte volt. Ahogy a SZISZ alulról szerveződő jelleggel, a korszak sokszor még

mindig tabuként kezelt társadalmi témáira való megalapozott szakmai reflexiót egyik legfőbb fókuszaként meghatározva megalakult, majd az egyetemmel, más szakkollégiumokkal és diákszervezetekkel való tárgyalássorozat révén végül elismerésre került, már az országos szintű rendszerváltás egyfajta előképének volt tekinthető.⁹⁰

A KORAI SZISZ POLITIKAI AKTIVITÁSA

A Széchenyi István Szakkollégium kezdettől fogva alapvetően szakmai alapon szerveződő közösség, amelyen belül az egyes tagok politikai nézetei, pártállása meglehetősen különbözőek. Ezen világnézeti sokszínűség mellett azonban a szakkollégium a kezdeti időszakban – egészen az országos politikai szféra megszerveződéséig, a politikának a szakkollégiumokon kívülre helyezkedéséig – politikai értelemben is aktivitást mutatott. B. Kiss Tamás egy megfogalmazása szerint a „szakkollégiumok már létformájukkal is politizáltak annyiban, hogy a környezetüktől elütő autonóm szabadságszigeetek voltak”.⁹¹

Both Vilmos⁹² szerint az autonómián és demokratikus működésen nyugvó szakkollégiumiség

⁸³ Uo. 26.

⁸⁴ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m. 40.*

⁸⁵ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2000... i. m. 2000, 34–35.*

⁸⁶ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m. 1989, 41.*

⁸⁷ Lenger *i. m.* 1989, 64.

⁸⁸ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2000... i. m. 2000, 35.*

⁸⁹ Szalai Péter (1965): Közgazdász. A Közgazdaságtudományi Egyetem elvégzése után először különböző biztosítótársaságoknál (Providencia Osztrák-Magyar Biztosító Rt., ÁB-AEGON Biztosító Rt.) dolgozott controlling területen, majd 2001 és 2006 között az ERSTE Sparkassen Zrt. vezérigazgatója volt. 2007 óta a PEND Consulting Kft. ügyvezető igazgatója. Emellett 2016–2020 között a Millenáris Széllkapu Nonprofit Kft. gazdasági irodavezetője, 2017–2020 között a Steindl Imre Program Nonprofit Zrt. gazdasági igazgatója, 2020 óta pedig a PM-Tér6 Nonprofit Kft. operatív igazgatója.

⁹⁰ Béres – Kovách: *Interjú Szalai Péterrel i. m.* 2021.

⁹¹ *Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2003. Széchenyi Füzetek 14.* Budapest, Széchenyi István Szakkollégium Alapítvány, 2003, 67.

⁹² Both Vilmos (1966): Közgazdász, újságíró. 1991-ben végzett a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Egyetemi éve alatt a Széchenyi István Szakkollégium tagja volt. Az egyetem elvégzését követően előbb gazdasági újságíróként (*Napi Gazdaság, HVG*), majd szerkesztőként (*Napi Gazdaság, BBC*), végül főszerkesztőként (*Napi Gazdaság*) dolgozott. Kétezerrel az econet.hu Informatikai Nyrt. vezérigazgatója, majd elnöke volt. 2003 óta saját tanácsadó cégét, a Bottom Line Kft-t vezeti, emellett különböző tanácsadó cégeknél

maga volt a felülről történő manipuláción alapuló kádárizmus antitézise.⁹³ Az önkormányzatiságot és az autonóm működést közép-pontba állító Széchenynek tehát már a pusztá létezése is politikai relevanciával bírt, így a szakkollégiumi lét óhatatlanul magával vonzotta a politikai szerepvállalást.⁹⁴ A szakkollégium tagsága az 1986 és 1988 közötti időszakban állásfoglalásaival, egyetemi és kifelé irányuló tevékenységével maga is igyekezett valamelyest, eszközei és lehetőségei révén hozzájárulni az omladozóban lévő pártállami rendszer további erodálásához.

Azt, hogy a szakkollégiumok meg nem kerülhető politikai tényezőkké váltak a nyolcvanas évek folyamán, az is bizonyítja, hogy a pártállam is felismerte a működésükben rejlő kihívást. A Közgázon egyidejűleg több belügyi összekötő is működött, a nyolcvanas évek második felében pedig a Belügyminisztérium külön összekötőt nevezett ki a kollégiumok megfigyelésére.⁹⁵ A szakkollégiumok éveken keresztül a BM III/III-as Csoportfőnökségének megfigyelése alatt álltak, a titkosszolgálati szerveknek dolgozó besúgók tevékenysége nyomán pedig számos ügyszer maradt fenn róluk a rendszerváltás előtti évekből.

A titkosszolgálatok azonban egyre inkább „légüres térben” találhatták magukat, hiszen

a szakkollégiumokban megfigyelt célszemélyek a hatalom képviselői felé is meglehetősen nyíltan kommunikáltak: a „második nyilvánosság” bizonyos pártállami személyek irányába is szólt. Sőt, a szakkollégiumok a nyílt és szabad párbeszédet egyenesen fegyvertényként, „ellenhatalmi technikaként” használták fel a rendszerrel szemben. Miután a hatalom embereit is bevonták az érvelő vitákba, azok kénytelenek voltak a tettek helyett szóval politizálni, amiben rendre alulmaradtak.⁹⁶

Az egyes szakkollégiumok között sajátos „munkamegosztás” jött létre abban a tekintetben, hogy milyen főbb témák felvállalásával konfrontálódtak a fennálló hatalommal. Szakmai profiljukból adódóan a Rajk mindenekelőtt a gazdasági reformok elméleti kidolgozása terén járt élen, míg a Jogász Szakkollégium az emberi jogok képviseletére helyezte a hangsúlyt. A klubmozgalomhoz erős szálakkal kötődő SZISZ – a Társadalomtudományi Klub szellemiségéhez is híven – elsősorban a határon túli magyarság helyzetének ügyében kívánt szakmai tevékenységével kitűnni. Ezekén túl a politikai reformok és a környezetvédelem kérdései az összes szakkollégiumban központi témaként jelentek meg.⁹⁷

A szakkollégiumokba meghívott ellenzékiek a politikai spektrum bármelyik részéről érkezhettek.⁹⁸ A fennálló rendszerrel szembeni

küzdelem ekkor még – a már meglévő mély ellentétek ellenére – egy bizonyos mértékig képes volt közös nevezőre hozni a különböző oldalak képviselőit, a Széchenyi pedig – a többi szakkollégium mellett – számos alkalmat adott véleményük kifejtésére és ütköztetésére. A szakkollégium politikai szerepvállalása e „platformszerepen” túl továbbá történhetett egyfelől nyílt politikáláson (pl. állásfoglalások, nyilatkozatok, tüntetéseken való részvétel), vagy hétköznapi, politikai jelentőségű munka megvalósításán keresztül (pl. határon túli magyarok támogatására és befo-gadására szervezett akciók).

A klubmozgalomban és a szakkollégiumi mozgalomban való részvétel

A Közgáz Társadalomtudományi Klub és a belőle kisarjadó Széchenyi István Szakkollégium egyaránt tevékeny szerepet vállalt az országos klub- és szakkollégiumi mozgalomban. A klub aktivistái, egyben a szakkollégium megalapítói közül többen megjelentek az 1985-ös szarvasi szakkollégiumi találkozón, majd közreműködtek az 1986-ös fehér-gyarmati és az 1987-es kunfehértói klubmozgalmi tábor szervezésében.⁹⁹ Németh Zsolt visszaemlékezése szerint „ezekben a táborokban már megjelentek azok a figurák, akik a magyar szellemi életnek, ellenzéki-félelmezési világnak a krémjét alkották”. Jelen voltak a demokratikus

töltött be vezető pozíciókat. Részt vett számos szakpolitikai stratégia, fejlesztéspolitikai dokumentum és megalapozó tanulmány kidolgozásában, elsősorban a hírközlés, a digitalizáció és a vállalkozásfejlesztés területén.

⁹³ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmosmal i. m.* 2022.

⁹⁴ Béres Merse – Kovách Donát: *Interjú Gelencsér Zsolttal* (2021. 11. 15.). Gelencsér Zsolt az egyetem elvégzése után két évig az MTA doktori programjának keretében kutatott, majd 1993-tól 2002-ig távközléssel foglalkozó magyar és külföldi cégeknél dolgozott. Ezt követően a vegyiparban, majd egy önkormányzati ingatlankezelőnél vállalt munkát. 2012 óta az Állami Számvevőszék alkalmazottja.

⁹⁵ Béres: *Interjú Lengyel Csabával i. m.* 2022.

⁹⁶ Balázs *i. m.* 2000, 61–63.

⁹⁷ *Uo.* 36.

⁹⁸ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

⁹⁹ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 2000... i. m.* 2000, 33.

ellenzék egyes tagjai (pl. Kis János), a népi ellenzék képviselői (pl. Csoóri Sándor, Kiss Gy. Csaba) és a reformszocialisták (pl. Bihari Mihály, Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Kéri László, Lengyel László, Stumpf István) is.¹⁰⁰

Az 1987. augusztusi pápai V. Országos Szakkollégiumi Találkozón az újonnan megalakult SZISZ már szervezőként jelent meg. A titkosszolgálatoknak a pápai tábor iránti érdeklődését mutatja, hogy annak szervezési folyamatairól, a meghívottak személyéről rendszeresen készültek jelentések. A III/III-as ügyszerint a Jogász Szakkollégium a Rajk képviselőivel közösen ekkor már a szakkollégiumi mozgalom politikai mozgalommá való fejlesztésére készült. A tábor végén szabad vélemény- és érvütköztetéssel zajló politikai vitanapra került sor, amelyen szakkollégiumi tábori keretek közt első ízben nyilvánult meg a demokratikus ellenzék is. Az eseményről készült jelentések megemlékeznek arról, hogy a találkozó résztvevői elfogadtak egy, a fennálló társadalmi-politikai rendszerral és a reformokkal szemben megfogalmazott bizalmatlansági nyilatkozatot. A szervező KISZ KB felé ellenséges megnyilvánulásokról tettek jelentéseket a pápai tábor kapcsán, az egyetemi KISZ akkori vezetősége azonban minden további nélkül vállalta a szakkollégiumok feletti politikai védőernyő szerepét.¹⁰¹

A szakkollégiumok 1987. októberi velemi táborában egy III/III-as ügyszerint a résztvevők kifejezésre juttatták, hogy a különböző

Szakkollégiumok – választáson

Augusztus 21. és 24. között tartották meg Pápin a VI. országos szakkollégiumi találkozót. A II. Nyári Találkozó kezdeményezője a Rajk László Szakkollégium, támogatói pedig az ELTE Jogász Szakkollégiuma, a BME Marios Flóra Kollégiuma, a Dr. Münnich Ferenc Kollégium és a KLTE Tóthfalusi Kollégiuma. A táborban részt vett még a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola alakuló Németh László Szakkollégiuma, az MKKE Széchenyi Szakkollégiumi Csoportja és az ELTE ÁITFK Erdel Ferenc Köre.

A négy nappal előadás (Gazdaság és demokráziaválasztás (Rajk László Szakkollégium); Politikai intézményrendszer, alkotmányosság, társadalmi reform (ELTE Jogász Szakkollégium, Bihari Mihály); Oktatási rendszer (BME Szakkollégiumok); Cselekvési stratégiák, szerepvállalásunk alternatívái (Széchenyi Szakkollégiumi Csoport).

Az előadások mellett több beszélgetést rendeztek a kisváltásokról, a gazdasági mozgásról, kampánymechanizmusokról, az élti kiválasztásokról, az életmódról, környezetvédelemről, a lencyel-önigazgatásról, a Fordulási és reform programjáról. Az augusztus 21-i Cselekvési stratégiák, szerepvállalásunk alternatívái címmel mi most a szakkollégisták cselekvési lehetőségeiről megrendezett záróvitát részletezzük. A vitaindítók Bába Iván (Kortárs szerkesztőség), Vass Csaba (Népfront), Szilvássy György (KISZ KB), Mészáros Ferenc (MTA Szociológiai Kutatóintézet) tartották.

Bába Iván bevezetőjében elmondta, hogy ma sokan több esélyt lát egy társadalmi, politikai reform végrehajtására, mint a korábbi időkben. Pluralista többszempontú rendszerre nincs esély, de nem is ez az egyetlen út. Az emberek életminőségén változtatni kell. A társadalmon végigsöpörő nagy emigrációs hullámok az emberek érzelmi-tudati megroppantását jelképezik. De újra és újra meg kell látnunk a perspektívákat!

Szilvássy György az egymás közötti koordináció, a szervezeti kereteket és a szövetséges struktúra szükségességét helyezte előtérbe. A KISZ nem egyszerűen, a vezetőségben belül is vannak viták. A jövőnk a tétl felhívással azonban elképzelté magát. Ifjú

latát Molnár Péter szerint a szakkollégisták elmozdítását, a nyilvánosság, a mozgalmi élet megteremtését, a programszervezését, előadásokkal lehetne oldani. Nagy Andor egy programjavesztést állt elő. Az emberi méltóság programja: ne kezeljék az egyetemistákat, főiskolásokat infantilis értelmiségi rétegként. A szakkollégiumoknak elsősorban a saját problémáikat kell megoldaniuk, hiszen a mozgalom e bázis-közösségeire épül. Az ELTE Jogász Szakkollégiumában gondot jelent az „értéktáplálás” a szaktávadás. A találkozó-ról készített kérdőív alapján a szakkollégisták nem egyetlen team feladata, hanem mindenkinek kellene az engedélyre várnunk, hiszen az időközben esetleg bekövetkező gazdasági változások lehetetlenné tehetik a kiadást. Beszéltek még a táborvezetőség és a szakkollégisták közötti szakadásról, és hogy ezt áthidalhatná a nyilatkozat aláírása. Orbán Viktor érdeklődésnek tartotta, hogy bár az előző három napon felmerülő makrostrukturális kérdésekben külön vélemények nem voltak, mégis közös program. Nem intézmények mozgalma, hanem az emberek közötti kapcsolatok alapul egy ponton irányuló akciókat kell szervezni. A direkt politikai akció könnyen vezet fel számoláshoz. A szakkollégiumoknak olyan cselekvési formát kell találniuk, ahol nem kerül veszélybe a közösség legerősebb. Szemmel Péter a társadalmi szervezeteiket szemben egyenlőségéről beszélt, ami miatt általában elvi szabadság megőrzése lehetetlen, csak alkalmanként konkrét együttműködésről lehet szó. Mindig a legnagyobb határhoz kell elmozdítani: ezt akár cselekvési stratégiaként is elfogadhatjuk.

Tamás István, a Menedzsment Szakkollégiumból a problémagyűjtés, rendszeres lekövetésért tartotta fontosnak.

Szó esett még az ökológiai válságról, életmódbeli problémákról és alternatív életstílusokról, az önépítés fontosságáról, és a megosztottság veszélyéről.

Bába Iván választ az elhangzottakra, fontosnak tartotta kiemelni, hogy a szolidaritás nem azonos az együttindulással. Szolidaritás a nehéz helyzetekben születik, de addig is felkészülhetünk rá. A szakkollégiumok ma a szakmai kérdések mellett nyugodtan foglalkozhatnak országpolitikai, makropolitikai kérdésekkel is. Hiszen a megfogalmazott gondolat továbbgondolódik. Az ismeretek és értékek átültetése a fiatalabb korosztályba is a politikai iskola. A más társadalmi csoportokkal való kapcsolat: romantikus és elérhetetlen elképzelés. Nem lehet fellépni munkásszervezőként, az érdeklődésnek és a munkásságnak önmagát kell megszerveznie. A kapcsolatot közzé kell tenni a társadalmi körülmények között majd kialakítani magától.

Szilvássy György elmondta, hogy a KISZ a hatalom megteremtés mellett fontosnak tartja a kontrollkapcsolatok kiépítését. Támogatják a hallgatói tagozat teremtését, ami önkormányzati többszempontú képviselők el, amiben természetesen a KISZ is képviseltetné magát.

Mátrai Julianna tudósítása az *Egyetemi Lapokban* (1987. 09. 14. 4.). A pápai találkozó résztvevői elfogadtak egy, a fennálló társadalmi-politikai rendszerral és a reformokkal szemben megfogalmazott bizalmatlansági nyilatkozatot. Fotó: Arcanum Adatbázis

alternatív mozgalmak (szakkollégiumi mozgalom, klubmozgalom, fiatal szakmunkás szervezetek) összekapcsolásával olyan országos hálózatot kell teremteni, amivel szemben a hatalom nem tud hatékonyan fellépni. A velemi tábor tehát – a szarvasi és a pápai találkozó után – újabb jelentős állomásnak számított a szakkollégiumok és szakkollégisták közötti politikai jellegű együttműködés terén. A kialakuló személyes kapcsolatok és az egymás közt megfogalmazott politikai célok számottevő mértékben készítették elő a FIDESZ 1988. márciusi megalakulását. A szervezet alakuló ülésén a Jogász Szakkollégium és a Rajk mellett a SZISZ is képviseltette magát: ez utóbbi részéről Németh Zsolt és Both Vilmos

írták alá a FIDESZ megalakulásáról szóló alapító nyilatkozatot.¹⁰²

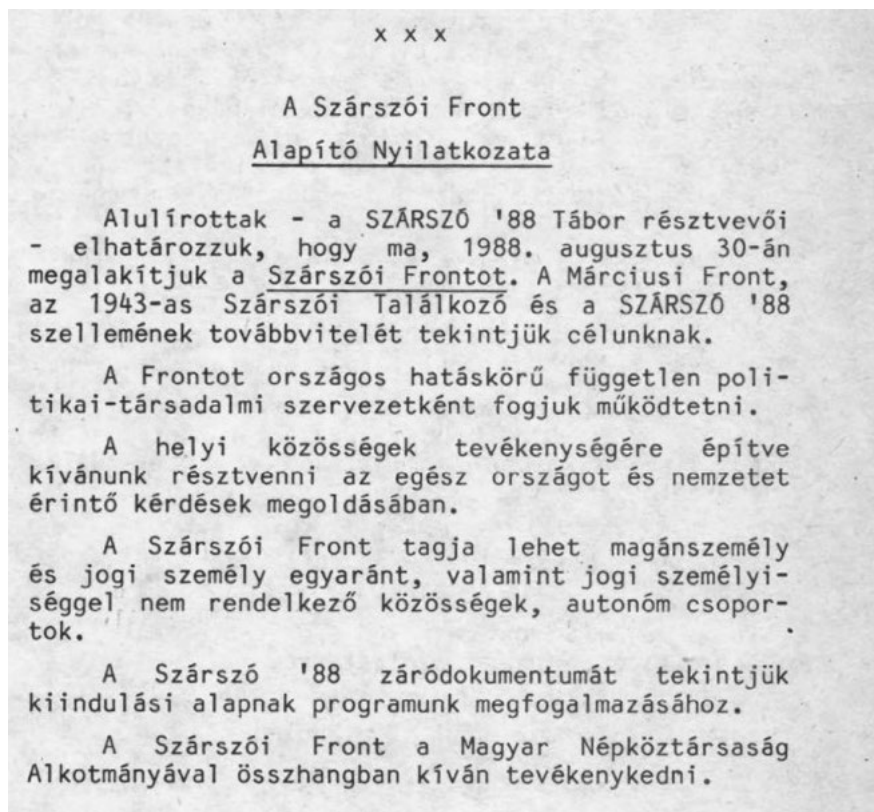
A SZISZ aktív szerepet vállalt az 1988. augusztusi végi Szárszói '88 konferenciátábor megszervezésében, és felelt annak operatív-technikai lebonyolításáért. A tábor az 1943-as szárszói találkozó negyvenöt éves évfordulójának apropóján, részben annak mintájára rendezték meg a szakkollégiumok és a klubok kezdeményezése nyomán.¹⁰³ A több száz fős, valódi „rendszeráldó hangulatot” árasztó táborban a szakkollégiumi és klubmozgalmi emberek túl az ellenzék különböző oldalai is képviselték magukat, továbbá a KISZ KB magas beosztású emberei is megjelentek. A Szárszói '88 tábor

¹⁰⁰ Béres – Kovács: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

¹⁰¹ Balázs *i. m.* 2000, 17–18.

¹⁰² Béres – Kovács: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021. A FIDESZ alapító nyilatkozatát aláíró 37 személy között egyébiránt a Jogász, a Rajk és a Széchenyi István Szakkollégium tagjai mellett megjelentek a Diczházi Bertalan vezette 405-ös Kör, valamint az ELTE Erdel Ferenc Társadalompolitikai Körének képviselői is. Ripp *i. m.* 2006, 100.

¹⁰³ Balázs *i. m.* 2000, 54–55.

A Szárszói Front alapító nyilatkozata a *Beszélőben* (1988/3, 131.). A Szárszói '88 tábor és a Szárszói Front egyfajta kísérlet kívánt lenni a különböző ellenzéki csoportok közös politikai platformon történő egyesítésére, ám ez az idealista elképzelés kudarcot vallott. Fotó: Arcanum Adatbázis

főbb témái a tulajdonviszonyok, a szociális helyzet, a harmadik út, az önszerveződés, a demokrácia, a kelet-európai demokratikus mozgalmak, a környezetvédelem, valamint a nemzetpolitika és a kisebbségek voltak. A SZISZ *A magyar nemzet sorskérdései* címmel szervezett tematikus napot.¹⁰⁴

A Szárszói '88 táborban a különböző politikai irányzatok együtt voltak jelen, és ez egyfajta kísérlet is kívánt lenni a különböző ellenzéki csoportok közös politikai platformon történő egyesítésére. Ez az idealista elképzelés azonban a felek akaratának és érdekének

hiányában – amely a közöttük húzódó mély ideológiai, kulturális és politikai ellentétekből fakadt – kudarcot vallott.¹⁰⁵ Ehelyett a tábor az elkövetkező hónapokban sorra megszülető politikai pártok számára bírt inkább előtörténeti jelentőséggel. Németh Zsolt visszaemlékezése szerint a második lakiteleki találkozót megelőzően Szárszón már belső vita zajlott az Magyar Demokrata Fórum párttá alakulásának lehetőségéről is.¹⁰⁶

A tábor lehetőséget biztosított arra is, hogy a csupán néhány hónappal korábban megalakult FIDESZ tagjai nyilvánosan

szerepeljenek és kiadványokat terjesszenek, amely döntő jelentőségű volt a politikai szervezet megerősödése szempontjából.¹⁰⁷ Habár a pártosodás jelei már Szárszón megjelentek, a résztvevő szervezetek együttesen megalapították a Szárszói Front nevű civil föderációt, amely eredeti céljai szerint országos hatáskörű politikai szervként, az ellenzék különböző csoportjainak tevékenységét összehangoló népfrontként kívánt volna működni.¹⁰⁸

A szárszói tábor követően a szakkollégiumokban egyre inkább általánossá vált az a nézet, hogy számukra a politikai szerepvállalás korszaka véget ért, a közvetlen politizálás immár a megalakuló pártok és politikai szervezetek feladata. A Széchenyiben ekkor született meg a „szakkollégisták politizálnak, de a szakkollégium nem” elv. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ugyan a szakkollégisták szabadon csatlakozhattak az újonnan megalakuló pártokhoz, de magát a szakkollégiumot a tagság inkább „szakmai vizekre evezte”.¹⁰⁹ Ennek következményeképpen a SZISZ tagsága hosszas viták után végül 1988 őszén arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szakkollégium szervezetileg ne lépjen be a korábban általa is támogatott Szárszói Frontba. A különböző politikai pártok, országos politikai szervezetek létrejöttével a Szárszói Front jelentősége hónapokon belül amúgy is elhalványult, és *de facto* meg is szűnt.¹¹⁰

¹⁰⁴ Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹⁰⁵ Uo.

¹⁰⁶ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021. Az MDF közvetlenül a tábor után, 1988 szeptemberében az ún. második lakiteleki találkozón hivatalosan tagsággal rendelkező független társadalmi szervezetté alakult, amely a párttá alakulás folyamatának jelentős mérföldköve volt. *Oda és vissza...* (2021. 12. 07.).

¹⁰⁷ Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹⁰⁸ Balázs *i. m.* 2000, 55.

¹⁰⁹ Béres – Kovách: *Interjú Szalai Péterrel i. m.* 2021.

¹¹⁰ A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... *i. m.* 1989, 17.

Állásfoglalások és tüntetéseken való részvétel

A közvetlen politikai szerepvállalás, „szervezeti” politizálás megnyilvánulási formáit jelentette az a nagyjából 10–15 testületi állásfoglalás is, amelyet a tagság közösen vállalt.¹¹¹ Ezek között említhető a FIDESZ ellen 1988 áprilisában foganatosított szankciókkal szembeni tiltakozó nyilatkozat, amelyet a Diákbizottság az egyetem rektorához, párt- és KISZ-bizottságához, a Hallgatói Tagozathoz és a *Közgazdász* szerkesztőségéhez juttatott el.¹¹² A független diákszervezet megalakulását akadályozó rendőrlami eszközök elítélésére vonatkozó dokumentumot a Szabad Európa Rádió is beolvasta.¹¹³ Bár a Széchenyiből ketten is alapító tagjai voltak a FIDESZ-nek, a nyilatkozat elsősorban nem a személyes érintettség okán született, hanem mivel a pártállami fellépés erős kétségeket vetett fel a reformszándékok őszintesége kapcsán.¹¹⁴

1988 júniusában a szakkollégium mértékadó állásfoglalást tett közzé az erdélyi falurombolás ügyében is. Ezeken túl a szakkollégium állásfoglalást tett még a Tienanmen téri brutális kínai pártállami fellépés, egy, a szegények átmeneti szállásával kapcsolatos átgondolatlan állami intézkedés, az észak-koreai Világifjúsági Találkozón való költséges és politikailag vállalhatatlan magyar részvétel, valamint az 1988. október 23-ra szervezett békés tüntetés betiltása ellen. A szakkollégiumi

közösség javaslatot fogalmazott meg a bős-nagymarosi vízlépcső kérdésének demokratikus és szakmai alapú eldöntésére is.¹¹⁵

A fentebb említett állásfoglalásokkal ellentétben a különböző utcai megmozdulásokon való részvétel tekintetében általában nem volt egységes hozzáállás a SZISZ tagjainak körében. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban a kollégiumon belül számos vita éppen arról szólt, hogy mi a küldetése a kollégiumnak: a közösségi élet és annak részeként a politikai eseményekben való intenzívebb szerepvállalás, avagy az elmélyült szakmai munka kibontakoztatása. A szakkollégium – ahogyan azt már korábban említettük – végül egyértelműen a szakmai irányultság erősítése mellett döntött, míg a politikában való közvetlen részvételnél összesen három szakkollégista maradt, akik az újonnan megalakult pártok némelyikében (FIDESZ, illetve MDF) futottak be rövidebb-hosszabb karriert.¹¹⁶

A rendszerváltás éveiben mindazonáltal számos széchenyis szakkollégista vett részt a jelentősebb tüntetéseken, adott esetben akár aktív szervezőként is. Még klubtagokként többen voltak jelen például az 1986. március 15-i „láncídi csatában”, majd szakkollégistaként a bős-nagymarosi vízlépcső, az erdélyi falurombolás elleni tüntetésen, vagy éppen 1988. június 16-án, a Nagy Imre és társainak kivégzése évfordulójára a Batthyány-örökmécseshez szervezett megemlékezés után erőszakosan

szétvert tüntetésen. Bár erre az időszakra sokan úgy hivatkoznak, mint a szakkollégium „politikai korszakára”, Both Vilmos szerint valójában nem a szakkollégium volt „politikai”, hanem az a történelmi jelentőségű pár év, amelyben a szakkollégium is született. A szakkollégium összességében egyáltalán nem vett részt intenzívebben a politikai eseményekben annál, mint amit egyébként az adott történelmi helyzet indokolt.¹¹⁷

Az első nyilvános '56-os konferencia

A kollégium történetének talán legnagyobb politikai, sőt politikatörténeti jelentőségű eseménye az 1988 decemberére megszervezett, kétnapos, hatalmas közönség előtt megvalósuló 1956-os konferencia volt. Ez az esemény a rendszerváltás folyamatában is egyfajta mérföldkőnek számított, hiszen ez volt az első engedélyezett, nyilvános, teljesen szabad és cenzúramentes konferencia az '56-os eseményekről. Pozsgay Imre államminiszter csak több mint egy hónappal később nyilvánította rádióinterjújában népfelkelésnek az 1956-os forradalmat, az 1988. decemberi konferencia idején az 1956-os eseményekről nyíltan forradalomként beszélni még jószerével tabunak számított.

Az esemény különlegességét adta az is, hogy egykori pártállami szereplők, valamint az ellenzék legkülönbözőbb háttérű, előéletű, ideológiájú és világnézetű tagjai egy közös konferencia keretében

¹¹¹ Uo. 16.

¹¹² Béres: *Interjú Lenger Csabával i. m.* 2022.

¹¹³ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmostal i. m.* 2022.

¹¹⁴ Balázs *i. m.* 2000, 43.

¹¹⁵ *A Széchenyi István Szakkollégium Évkönyve 1987–1989... i. m.* 1989, 16–17.

¹¹⁶ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmostal i. m.* 2022.

¹¹⁷ Uo.

adtak elő és vitatkoztak egymással. Az előadók között jelen volt többek közt a Nagy Imre előtti miniszterelnök, addigra ellenzéki-nek számító szociológus, Hegedűs András, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács egykori elnöke, Rácz Sándor, Csurka István író, valamint a demokratikus ellenzék '56-tal is foglalkozó tagjai (Pető Iván, Magyar Bálint, Mécs Imre).¹¹⁸

A konferencia megszervezésével a szakkollégium célja az elhallgatott '56-os eseményekről való szélesebb körű társadalmi diskurzus elindítása volt. Ez a maga történeti kontextusában nyílt politikai cselekvésnek számított. Ennek érdekében a szervezők differenciált véleményalkotásra képes, eltérő világnézetű embereket szólaltattak meg, akiknek egyidejű meghívására és egy asztalhoz való ültetésére a SZISZ klubmozgalmi időszak óta felépített presztízse, ismertsége és a meghívottakkal meglévő kölcsönös bizalom adott lehetőséget. A konferencia tehát elsősorban nem a tudományról, hanem a szabad „észhasználatról” és a gondolatok szabadságáról szólt.¹¹⁹

A konferenciára megtelt a Közgáz egyik legnagyobb előadója, nagyjából két-háromszáz érdeklődővel. A vendégek között pedig nemcsak az egyetem hallgatói, de a budapesti értelmiség is nagy számban képviseltette magát. Foltányi Árpád¹²⁰ érdeme a konferenciaszervezésben kimagasló:

a meghívott előadók nagy részével kialakított, évekre visszanyúló személyes kapcsolata elengedhetetlen volt ahhoz, hogy az egyre inkább szétváló és egymás ellen forduló ellenzéki táborok képviselői valamennyien elfogadják a meghívást.¹²¹ Az egyetemi tanárok közül szakmai javaslatokkal elsősorban a szociológia tanszék vezetője, Andorka Rudolf, külső szakértőként pedig Szabó Miklós történész és Kiss Gy. Csaba irodalomtörténész volt a szervezők segítségére.¹²² Érdemes még megemlíteni a kollégium egyik oktatóját, Pásztor Miklóst is, aki amellet, hogy segítette a szervezést, a konferencián moderátorként is közreműködött.¹²³

Balázs Zoltán szerint érdekes és érdemes utólag is visszatekinteni az eseményre, hiszen ez a konferencia egy olyan fontos alkalom volt, amikor a népi-urbánus törésvonal mentén 1989 őszétől egyre inkább kettészakadó politikai ellenzék, sőt, az ún. reformkommunisták is egy közös platformon, kulturált keretek között beszélgettek és vitatkoztak egymással „olyan témákról, amelyekről talán maguk se gondolták volna korábban, hogy ilyen nyíltan és ilyen különböző emberek között lehet beszélni”.¹²⁴ 1989 őszétől kezdve az összellenzéki párbeszédnek egyre inkább csak sporadikusan volt valódi politikai folytatása, ami utólag rendkívüli módon felértékeli a szakkollégiumok platformteremtő funkcióját ebben

az időszakban. Balázs Zoltán elmondása szerint „ez [az '56-os konferencia] is egy építőkocka volt abban, hogy az átmenet békés tudott maradni”.¹²⁵

Összességében elmondható, hogy az első nyilvános '56-os konferencia megszervezésével a SZISZ egy kevésbé közismert, mégis fontos lenyomatot tett a magyar politika történetében. A legkülönbözőbb ellenzéki és állampárti gondolkodók közös konferencián való megszólaltatása az egymással egyre hevesebben szembenálló felek közötti nyílt párbeszéd fenntartására tett példaértékű erőfeszítésnek tekinthető egy döntő történelmi pillanatban. Ha a közép- és hosszútávon az éles „polgárháborús” szembenállás felé tartó politikai hangulatot ezzel a kísérlettel nem is lehetett visszajára fordítani, a történet mindenképp tanulságos és valódi példaként szolgálhat a mai szakkollégista generációk számára is.

A határon túli magyarság ügyének vállalása

A Kádár-korszak hivatalos internacionalista államideológiája ellenére a hatvanas-hetvenes évektől kezdve fokozódó érdeklődés volt megfigyelhető a magyar szellemi-tudományos életben az elszakított nemzetrészek iránt. Ezen erősödő értelmiségi érdeklődés kapcsán kibontakozott mozgolódásba

¹¹⁸ 1956-ról a rendszerváltás küszöbén. Széchenyi Füzetek IX. Szerk. Hegedűs B. András – Baló Péter. Budapest, Széchenyi István Szakkollégium – 1956-os Intézet, 1996, 7–9.

¹¹⁹ Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹²⁰ Foltányi Árpád (1966): Közgazdász. A Közgazdaságtudományi Egyetemen végzett tanulmányai mellett az MDF-ben kezdett el aktivistaként tevékenykedni, 1990-ig a párt ifjúsági szervezetének egyik vezetője volt. A politikát otthagya mezőgazdasági és élelmiszeripari cégeknél dolgozott. Jelenleg az AGRITURF 2022 Zrt. igazgatósági tagja.

¹²¹ Uo.

¹²² 1956-ról a rendszerváltás küszöbén... i. m. 1996, 7–9.

¹²³ Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹²⁴ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

¹²⁵ Uo..

kapcsolódott be a SZISZ előzményének tekinthető Közép-Európa Kör és Társadalomtudományi Klub is. Ahogy azt korábban bemutattuk, mindkét diákszerveződés kiemelt figyelmet szánt a határon túli magyarság sorskérdéseinek bemutatására. A téma pedig korántsem csak a szervező fiatalokat foglalkoztatta, hanem a budapesti közeg részéről is viszonylag nagy érdeklődés és fogékonyság mutatkozott az előadások iránt.¹²⁶ Ezek a rendezvények kiválóan illeszkednek abba a magyar társadalom széles köreiben megélt folyamatba, amelyet Valuch Tibor a határon túli magyarság „újrafelfedezéseként” jellemezte.¹²⁷

A széchenyisek a Ceaușescu-diktatúra által gerjesztett társadalmi aggodalom miatt kibontakozó „Erdély-járás” jelenségéből is kivették a részüket. Az „erdélyezés” jelenségének hátterében az állt, hogy a román nacionál-kommunista politika kegyetlensége sok anyaországi magyar polgárt cselekvésre sarkallt. Ennek következtében egyre több család, kisebb-nagyobb egyházi vagy munkahelyi közösség kezdett gyógyszer, élelmiszer és Romániában tiltott könyveket, újságokat átcsempészni a határon. Amíg a hetvenes években még csak szórványosan, addig a nyolcvanas években már egyre szervezettebben kezdtek el magyar állampolgárok segítséget szállítani Erdélybe. Ezeket a tevékenységeket a téma tabusítása miatt természetesen nem

Kolozsvár látképe 1978-ban. Az „Erdély-járások” az anyaországi és az erdélyi magyarság számára is sokat adtak. A Széchenyi Szakkollégium tagjai Czanik Péter törökőri református lelkész-esperes hálózatához csatlakoztak. Fotó: Fortepan / 218093-as számú fotó, Kovács Annamária

bejegyzett szervezetek végezték, hanem többnyire elkötelezett civilek hangolták össze munkájukat.¹²⁸

Az „erdélyesek” számottevő része beleilleszkedett a diktatúra mindennapjaiba, nem volt renitens vagy ellenzéki. A mozgalom mögötti széleskörű társadalmi egyetértést bizonyítja, hogy az Erdély-járók körébe szocializált polgári értelmiségi családok leszármazottjai, katonatisztek, pártkader-háttérűek, munkások és termelősövetkezeti dolgozók is tartoztak.¹²⁹ A résztvevők motivációi ennek megfelelően igen szerteágazóak voltak: sokan nemzeti érzületükből fakadóan az erdélyi magyarok asszimilációjától félték, de sokaknak fontos érv volt a hitből táplálkozó szolidaritás vállalása. A néprajzkutatóknak, illetve a táncházmozgalom képviselőinek az erdélyi

látogatások egyben kutatóútnak is minősültek, de voltak olyanok is, akiket egyszerűen csak a kíváncsiság hajtott.¹³⁰

A különböző motivációkból adódóan sokan sokféleképpen vették ki a részüket az Erdély-járásból. A szervezettebb formában működő önkéntesek a jelenség legaktívabb résztvevőiként 1985 szeptemberében az Erdélyi Támogató Egylet (ETE) megalapításával igyekeztek segítő munkájukat összehangolni és hatékonyabbá tenni. Az ETE (későbbi nevén *Transilvania Caritas – Transcar*) taglétszáma az alapítást követő években folyamatosan nőtt, 1989-ra az aktív segítők száma elérte a 200 főt. Az állandó aktivisták önmagukban azonban kevesen lettek volna ahhoz, hogy az Erdély-járás elérje a nyolcvanas évek végi szintjét: a karitatív munkához alkalmi segítők is

¹²⁶ Béres – Kovács: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

¹²⁷ Valuch *i. m.* 2001, 87.

¹²⁸ Ablonczy Bálint: „Tenni nemcsak valami ellenében – ám valamiért is lehet”. Erdélyieket támogató illegális segélyszervezet a Kádárrendszer végén. In: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2020*. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, [385–400.] 385.

¹²⁹ A résztvevők szociális és társadalmi hátterének sokszínűségét a SZISZ előfutárainak oldaláról jól szemlélteti a korábban már kifejtett Németh Zsolt és B. Kiss Tamás közötti kooperáció és egyetértés: a határon túli magyarok ügye és annak felvállalása mind a nemzeti érzületű Németh, mind a baloldali meggyőződésű, ebből fakadóan inkább szociális megközelítésű B. Kiss számára fontos volt, és egyfajta keresztmetszetet képzett kettejük érdeklődési köre között. Béres – Kovács: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

¹³⁰ Ablonczy *i. m.* 2021, 387–388.

hozzájárultak. Ebbe a csoportba például egyetemisták tartoztak, akik a vizsgaidőszakon kívül, egyéb elfoglaltságaik mellett csatlakoztak egy-egy hálózathoz.¹³¹

Ilyen segítőknek tekinthetők a széchenyis diákok is, akik Czanik Péter törökőri református lelkész-esperes hálózatához csatlakoztak, miután a 1987-es kunfehértói táborban egy férfi felhívta Foltányi Árpád figyelmét erre a lehetőségre. Az első utat Kolozsvárra két teletömött, egyenként nagyjából 30 literes hátizsákkal tették meg. Ezt számos további út követte, melyeken egyidejűleg három-nyolc széchenyis vett részt.¹³² A szakkollégisták jellemzően a pénteki Balt-Orient-Expressre szálltak fel, és háromnapos kinn tartózkodás után rendszerint vasárnap érkeztek vissza Budapestre. Czanik Péter lelképásztor visszaemlékezése szerint 1988–1989-ben összesen 280 hátizsáknyi, javarészt holland forrásból származó adományt vittek át Romániába a törökőri gyülekezet ifisei és az MKKE hallgatói. Saját naplóbejegyzései szerint Balázs Zoltán 1988 augusztusa és 1989 júliusa között nyolc alkalommal vitt segítséget társaival.¹³³ A szakkollégisták egy idő után kreatív megoldásokkal igyekeztek „gépesíteni” a folyamatot: kétszer is előfordult, hogy az egyetem buszát kölcsönkérve tudtak nagyszámú hátizsákot eljuttatni a határhoz, ahonnan autóval szállították tovább azokat a megadott címekre.¹³⁴

Az akkori szakkollégisták elméleti alapján a hatóságok tisztában voltak azzal, hogy a fiatalok szállítanak valamit valahova, de a megfelelő praktikákkal (pl. csúszópénz, csempészáru elrejtése) viszonylag könnyen meg lehetett oldani az átjutást.¹³⁵ Az Erdély-járás mindazonáltal nem volt veszélytelen: a karitatív csempésmunka komoly körülményeket igényelt a szállítók és a befogadók részéről egyaránt. A segélyezés logisztikai kihívásainak áthidalásában nagy szerepe volt a főként református helyi parókiáknak. Az egyházi intézményrendszer értéke információforrásként, közösség-szervezőként és logisztikai központként különösen felértékelődött a mesterségesen leépített romániai magyar intézményrendszer helyett, ráadásul a lelkészek tisztában voltak a helyi közösségek valós igényeivel, szükségleteivel, ami különösen fontos volt a segélyelosztásokor.¹³⁶

A református egyházak kiemelt szerepe a segélyezés anyagi hátterét illetően is figyelemre méltó, hiszen a magyarországi önkéntesek elsősorban beszerző-elosztó funkciót töltek be, a kiosztásra kerülő termékek és pénzek elsősorban nyugat-európai (holland, svájci, svéd, német) protestáns felekezetek adományai voltak. A széchenyisek által is igénybevett Czanik Péter-féle hálózat például a *Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt* (Szabad Református Egyház) támogatását élvezte, akik kamionszámra küldték a segélyt

a hollandul kitűnően beszélő lelkész parókiájára, hogy juttassa el azokat az erdélyi rászorulókhöz.¹³⁷ Ebből a munkából pedig a széchenyis diákok is számottevő mértékben kivették a részüket.

Az Erdély-járás egy nehezen megfogható jelenség, aminek visszakövethetőségét nehezíti a dokumentáció szinte teljes hiánya, hatásainak vizsgálatát pedig a történelmi kontextus komplexitása. A romániai magyarság a Ceaușescu-rendszer utolsó éveiben olyan nyomorban és elnyomásban élt, hogy ebben a helyzetben bármilyen mértékű humanitárius segítség sokat jelenthetett az ott élők számára – elég csak a Romániában ekkor elérhetetlen gyógyszerekre gondolni. Azonban a depriváció ilyen súlyos mértéke mellett a segélyszállítmányok – Balázs Zoltán szavaival élve – „tengerben a cseppnél is kevesebbek voltak” az ott élők nyomorúságának csökkentésére, mégis rengeteget jelentett a romániai magyaroknak: az Erdély-járás információcserélő, szimbolikus, szolidaritást vállaló jelentősége valószínűleg a konkrét csomagoknál is többet számított.¹³⁸

A két nemzetrészt közötti találkozás ugyanis mind az anyaországiaknak, mind az erdélyieknek rendkívül fontos volt az emberi kapcsolatok szintjén. Amíg a határon túliak érezhették, hogy az anyaországiak törődnek velük, addig a magyarországiak értékes kapcsolatokra, élményekre tehettek

¹³¹ Ablonczy Bálint: Szolidaritás és ellenállás. Református hálózatok erdélyi segítőakciói a hetvenes-nyolcvanas években. In: *Hagyomány, Identitás, Történelem* 2019. Szerk. Kiss Réka – Lányi Gábor. Budapest, ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, [313–332.] 320–321.

¹³² Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹³³ Ablonczy i. m. 2020, 321.

¹³⁴ Béres – Kovách: *Interjú Foltányi Árpáddal i. m.* 2021.

¹³⁵ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmosmal i. m.* 2022.

¹³⁶ Ablonczy i. m. 2020, 317.

¹³⁷ Uo. 322.

¹³⁸ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

szert. A személyes szál jelentőségére a korabeli szakkollégisták visszaemlékezései is ráerősítenek: valamennyien kiemelték, hogy az utazások során szerzett élményeik a mai napig meghatározóak a számukra. Az ekkor formálódott kapcsolati háló jelentőségét pedig nem szabad alábecsülni, mert a mozgalomban részt vett aktivisták tapasztalata, helyismerete nélkül az 1989. decemberi romániai forradalmat követő szolidaritáshullám segélyküldeményei sem érhetek volna célba.¹³⁹

Összességében tehát elmondható, hogy a határon túli magyarság ügyének szellemi szférában való megjelenítésével és az Erdély-járásba való csatlakozással a SZISZ és annak klubmozgalmi előzményei hozzájárultak ahhoz a kulturális ellenállásnak tekinthető passzív rezisztenciához, ami végsősoron odavezetett, hogy a nyolcvanas évek végére a magyar rezsím is megtúrte, sőt a rendszer utolsó éveiben már bizonyos mértékig vállalta is a romániai magyarság megsegítésének ügyét.

A SZÉCHENYI ISTVÁN SZAKKOLLÉGIUM SÚLYA A RENDSZERVÁLTÓ FOLYAMATBAN

Azt, hogy a szakkollégiumi mozgalom és azon belül a Széchenyi István Szakkollégium ténylegesen milyen súllyal volt jelen a rendszerváltó folyamatban, szinte lehetetlen pontosan meghatározni. Összességében elmondható, hogy a SZISZ a maga eszközeivel és lehetőségeivel

egyértelműen részt vett a rendszerváltást megelőző politikai folyamatban, és a maga módján hozzájárult a rendszer további eróziójához, és ahhoz is, hogy maga a demokratikus átmenet békés keretek között meheszen végbe. A Széchenyi mellett azonban nyilvánvalóan még számos más szereplő is – sokszor jóval nagyobb súllyal és jelentőséggel – részese és előmozdítója volt az erjedési folyamat kibontakozásának.

Both Vilmos erről így fogalmazott: „Jó volna azt gondolni, hogy egyfajta gyújtózsínór voltunk, vagy kovász, amely hozzájárult az erjedéshez, de ennyi idő távlatából inkább az látszik, hogy a szakkollégiumok nélkül is lett volna rendszerváltás.”¹⁴⁰ Balázs Zoltán a vele készített interjúban a SZISZ és klubmozgalmi előzményeinek rendszerváltáshoz, a berendezkedett szocializmus lebontásához való hozzájárulását sok koporsót cipelő emberhez hasonlította: „mindenkire jutott valamennyi súly, így ránk is, de azt azért nem lehet mondani, hogy nélkülünk nem ment volna előre a folyamat”.¹⁴¹

Both Vilmos meglátása szerint ugyanakkor az akkor szárnyait bontogató szakkollégium mai súlya jóval nagyobb annál, mint ami akkor egyáltalán megfordulhatott a kollégisták fejében. „A szakkollégiumi lét tovagyűrűző hatásai a mai életünkre sokkal jelentősebb, mint amit akkor betöltött, noha akkor azt hittük, hogy éppen a világot váltjuk meg.” Both mindazonáltal kiemelte, hogy a Széchenyi és

klubmozgalmi előzményei által szervezett események, előadások és beszélgetések lehetnek egyfajta igen nehezen mérhető „érzékenyítő” hatással a hatalom köreire is. Az ő megfogalmazásában: „Ha talán az akkori körülmények között a rendszerváltó folyamat szempontjából sokat nem is számítottunk, azért mégiscsak számíthatott az, hogy megszólaltak a második nyilvánosságban fontos ellenzéki emberek, és az ezekről az eseményekről adott hírek itt-ott (például a *Közgazdász* című folyóiratban), ha sok cenzúrával és kilúgozva is, de megjelentek, és így átszivárogtak a pártállami körök irányába is, hatást gyakorolva az ő gondolkodásukra.”¹⁴²

Érdemes észrevenni, hogy az első szabad választásokat követően nem a szakkollégiumi rendszer növendékei kerültek a politikai rendszer fő pozícióiba, a szakkollégiumok pártjának tekinthető FIDESZ 1990-ben és 1994-ben sem került a kormányalakítás lehetőségének közelébe. A fiatalok helyett az „innen-onnan felbukkanó nagyöreges” foglalták el az újonnan megalakuló kormány tárcáit.¹⁴³ Ennek ellenére a később kialakuló pártstruktúra Németh Zsolt szerint nem érthető meg a szakkollégiumi mozgalom figyelembevételével, hiszen az „bölcseje volt a nyolcvanas években a magyar politikának”.¹⁴⁴

A rendszerváltó folyamatot ugyanakkor nem kizárólag egy politikai aktusként érdemes értelmezni, hiszen a piacgazdaság bevezetése a gazdasági szerkezet teljes átalakulását is

¹³⁹ Ablonczy i. m. 2020, 314.; Uő i. m. 2021, 397–398.

¹⁴⁰ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmossal i. m.* 2022.

¹⁴¹ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

¹⁴² Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmossal i. m.* 2022.

¹⁴³ Béres – Kovách: *Interjú Balázs Zoltánnal i. m.* 2021.

¹⁴⁴ Béres – Kovách: *Interjú Németh Zsolttal i. m.* 2021.

eredményezte. Ez pedig végte- len gazdasági és üzleti lehetősé- get biztosított az ezt kihasználni tudó magyarok számára. Ezt a vákuumot rengeteg szakkollé- gista felismerte, és szakkollé- giumban szerzett tudást könnyen tudta hasznosítani a munkaerő- piacon. „A szakkollégiumban szerzett tudással ötször akkora esély volt bekerülni egy KPMG- hez, egy Deloitte-hoz [...]. Nagyon sok helyre úgy lehetett beke- rülni, hogy nem kellett végigjárni a ranglétrát.”¹⁴⁵

Ebből kifolyólag a szakkollégiumi rendszer – beleértve a Széchenyit is – számos emberfőt nevelt ki, akik az egyetemi rendszer egy- fajta „élcsapataként”, meglehe- tősen nagy számban helyezked- tek el a döntéshozatali rendszer magas szintjein és a gazdasági élet kulcspozícióiban. Ezt a hatást sem szabad túlbecsülni, hiszen az egy évben diplomát szerző fia- talok közül igen kevesen voltak tagjai egy-egy szakkollégiumnak, még kevesebben éppen a SZISZ- nek, a rendszer mégis olyan „több nyelven beszélő, széleslátó- körű, értelmiségi attitűdű” embe- reket adott az országnak, akik „jó minőségű szakemberként” helyezkedtek el később a szabad Magyarországon.¹⁴⁶

Summa summarum, a Széchenyi István Szakkollégium rendszer- váltó folyamatban betöltött szerepe nehezen megragadható, empirikusan nem igazán kimu- tatható, mégis megfigyelhető és rekonstruálható. Így a szakkollé- gium hozzájárulását a rendszer- váltó folyamathoz nem szabad túlértékelni, ugyanakkor vélemé- nyünk szerint a szakkollégiumi erőfeszítéseket és akciókat e tör- ténelmi években alábecsülni sem

célszerű. Talán az a leghelyénva- lóbb, ha azt mondjuk: a Széchenyi nyolcvanas évek végén kifejtett tevékenysége leginkább *megbe- csülésre* érdemes. Ez pedig nem csupán a rendszerváltó folya- matban kifejtett politikai aktivi- tásra, hanem a szakkollégium és az egész szakkollégiumi moz- galom szellemi örökségének tovább élésére is igaz. A szakkol- légiumi mozgalom, és azon belül a SZISZ ugyanis a rendszerváltás ellentmondásokkal terhelt idő- szakának egy máig töretlenül élő pozitív hozadékának, maradandó értékének bizonyult.

¹⁴⁵ Béres – Kovách: *Interjú Both Vilmosmal i. m.* 2022.

¹⁴⁶ Uo.

Töreki Milán

Rendszerváltozás a készpénzforgalomban

Az új magyar bankjegyek és pénzérmekek születése

A magyar rendszerváltást nem lehet a történelmi térből és időből kiemelve, egy sajátos, a világon egyedi eseményként kezelni, hiszen az a világpolitika átalakulásába illeszkedett, így a nemzetközi vonatkozások nélkül nem is érthető meg. A törvényalkotókra és a folyamatban résztvevőkre egyaránt hatottak a Magyarország szűkebb és tágabb környezetében, valamint a világpolitikában zajló párhuzamos események. Jelen tanulmányomban is ebből a nézőpontból szeretném megközelíteni a tárgykört: a független magyar pénzkibocsátás történetét, illetve a kibocsátott fizetőeszközök külső megjelenésének szimbolikáját, annak történelemhez való kötöttségét, ikonográfiai és közvetett üzeneteket hordozó tartalmát vizsgálva.

A pénzkibocsátás szempontjából vizsgálva a magyar folyamatot, és összehasonlítva más egykori KGST országban lezajlott emissziós folyamatokkal, megállapíthatjuk: a magyar forint átalakulása mindenképp egyedi jellegzetességekkel rendelkezik. Bár már 1991-től megkezdődtek a háttérmunkálatok

annak kidolgozására, hogy új rajzolatú bankjegyek kerülhessenek forgalomba, a Magyar Köztársaság új bankjegyei csak 1997-től jelentek meg a forgalomban (miközben az új forintérméket már 1993-tól használtuk): elsőként a 10 000 forintos, legutóbb pedig, 2001-ben a 20 000 forintos bankjegyet bocsátották ki. Ezzel tulajdonképpen utolsóként cseréltük le a szocialista időszakból áthozott bankjegyeket, 1993-ig bezárólag ugyanis a keleti blokk többi országa teljes készpénzcserét hajtott végre. A keleti blokk országait e tekintetben összehasonlítva az alábbi kronologikus sorrendet állíthatjuk fel: Litvánia szinte a függetlensége visszanyerésével egy időben, 1990 végén saját bankjegysort [1. sz. kép] hozott forgalomba. Őt követték 1991-ben más, a Szovjetuniótól függetlenedő államok: Észtország, Ukrajna és természetesen a birodalmi gondolatot továbbvivő Oroszország is. Szintén a rendszerváltozással szinte egy időben történt pénzcseré Romániában, Bulgáriában és Albániában is. 1992-re saját pénze lett Lettországnak, Fehéroroszországnak és Moldovának. 1993-ban, miután

hivatalosan is kettévált Csehszlovákia, már az év első felében saját forgalmi pénzei lettek Szlovákiának és Csehországnak. Lengyelország esetében az infláció olyan mértékű volt, hogy még 2 milliós címlet is forgalomba került, így a denominációra és az új bankjegysor megjelenésére a gazdasági helyzet stabilitása miatt csak 1995. január 1-én került sor.¹ (A jugoszláv utódállamok azért nem szerepelnek az összehasonlításban, mivel nem voltak részei a KGST-nek, illetve az ottani függetlenedési folyamatok és a háborúk időszakának a pénztörténete egy külön tanulmányt érdemelne.)

Általánosságban elmondható, hogy ott jelennek meg leg hamarabb a saját fizetőeszközök, ahol az adott állam el- vagy visszanyerte teljes függetlenségét. Szlovákia esetében például az 1993. január 1-jén kikiáltott függetlenség után nem sokkal, már január 23-án megjelentek az első, valóban szlovák érmék a forgalomban.² Hogy egy újonnan alakult ország életében mennyire fontos az új pénz nem ikonográfiai szerepe, arra kiváló példa Dalibor Brozovic horvát

¹ *Standard Catalog of World Paper Money, modern issues 1961–Present*. Szerk. Cuhaj, George. Iola, USA, Krause Publications, 2007, 730.

² Bussa, Vladimir: *The Slovak crown 1993–2008*. In: *Platidlá na Slovensku*. Bratislava (Pozsony), Národná banka Slovenska, 2011, 187–189.

politikus véleménye a Horvát Nemzeti Bank korabeli erőfeszítéseiről: „A pénz a nemzetgazdaság alapköve, egyúttal a nemzeti szuverenitás egyik jele is, a pénzt használó országot tükrözi. A pénz szimbolikus szerepe alapvető karakterisztikája is egyben, a valuta neve is kiugróan fontos tulajdonság. Emellett, azon államok számára, amelyek csatlakoztak, vagy csatlakozni kívánnak az Európai Unióhoz, és valutájukat a közös valutára, az euróra cserélik, csupán a nemzeti önkifejezés egy rövidke időszaka áll rendelkezésre arra, hogy megvizsgáljuk azt a számos különböző módot, amelyben a nemzeti identitás szimbolikusan képviselteti magát.”³ Ez a hipotézis különösen igaz olyan újonnan született, és/vagy fiatal országok esetében, amelyek nem rendelkeztek több száz éves államszervezési előzménnyel.

Ha ebbe a történelmi térbe helyezzük a magyar forint érméit és bankjegyeit, a folyamat feltűnően eltér a környező országokétól. Hazánkban az első valódi, új típusú forgalmi pénzüremék csak 1993 márciusában jelentek meg, a forint új pénzjegyei pedig csupán 1997. július 1-jétől kerültek forgalomba. Egyedülálló módon a kommunista rendszerből átöröklődött tehát a készpénzforgalom, amely egészen 1997-ig a mindennapokban használt pénzkészlet többségét tette ki. Szintén pénztörténeti sajátosság, hogy a világon legtöbbször, 2019. szeptember 1-jéig Magyarországon lehetett visszaváltani egy kommunista rendszer bankjegyeit. (Az Ady-portrész 1969-es és 1980-as

1. sz. kép: 10 talonas bankjegy 1991-ből, Litvániából. Kezdetleges technikával és grafikai elemekkel készült el az újra függetlenedő Litvánia első, ideiglenes bankjegysora, amelyet 1991-től fokozatosan felváltott a litvas pénzügyrendszer. Forrás: A szerző saját gyűjteményéből.

keltezésű 500 forintost, illetve a Bartók-portrész 1983-as keltezésű 1000 forintost.) [2. sz. kép] Mivel magyarázható ez a jelenség? Hogyan zajlott le a rendszerváltás a magyar forint tekintetében? Ezekre a kérdésekre kerestem a választ, és az alábbi tanulmányom is ezt a kérdéskört hivatott bemutatni.

A magyar pénzüremék és bankjegyek ikonográfiai vizsgálata számos európai trendtől eltérő sajátosságokat mutatott már a kommunizmus alatt is. Szemben a legtöbb szocialista ország papírpénzeivel, már a korábbi forintbankjegyekre sem került munkásmozgalmi személyek portréja vagy a „szocializmus építését” illusztráló jelenet, sőt, II. Rákóczi Ferenc személyében még uralkodó is helyet kapott a bankjegyek egyikén (bár nevét – ellentétben a többi bankjeggyel – nem tüntették fel). A teljességhez viszont hozzátartozik, hogy Rákosiék szerettek volna igazi szocialista bankjegyeket látni a forgalomban, ezért készültek

is tervezetek 1951-es, 1954-es és 1955-ös dátumozással, amelyek már a kommunizmus idealisztikus ábrázolása jelent meg. A nehézipari munkásember, a traktoros lány, a gyárak és üzemek allegóriája hirdette a marxizmus győzelmét a természet felett, ahogy mindez az összes többi korabeli szocialista ország bankjegyén történt.⁴

Az 1980-as években a piaci viszonyok terjedése a magyar gazdaságban magával hozta az árrendszer többrendbeli és -irányú módosítását, ami egyre élénkebb ármozgásban, gyakorlatilag áremelkedésben nyilvánult meg. A fogyasztói árak százalékban kifejezett emelkedése már 1988-ban kétszámjegyű lett. Éppen ezért a forgalom megkívánta egy nagyobb címletű pénzjegy kibocsátását is, viszont erre már csak a rendszerváltás után került sor. Ennek az elképzelésnek a komolyságát bizonyítja az az 5000 forintos tervezet, amelyet Vagyóczy Károly készített, aki 1978-tól a Pénzjegynyomda Művészeti

³ Unwin, Tim: *Banknotes and National Identity in Central and Eastern Europe*. <https://www.thebritishacademy.ac.uk/sites/default/files/22-unwin.pdf> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 19.). A szerző fordítása.

⁴ Adamovszky István: *Magyar Bankjegykatalógus. Speciál 1846–2009*. Budapest, Adamo-Ker Bt., 2009, 300–310.

2. sz. kép: 500 forintos, Ady-portrés bankjegy, 1969-ből, Magyarországról. Világrekordernek számít, hogy ez a bankjegytípus volt a szocialista világ bankjegyei közül, amit a legtovább, egészen 2019. szeptember elsejéig vissza lehetett váltani a kibocsátó banknál. Forrás: A szerző saját gyűjteményéből.

Osztályának vezetője volt. A pénzjegytervezet kék színű 5000 forintos volt, előoldalán Széchenyi István, hátoldalán pedig a Magyar Tudományos Akadémia épülete látható, és 1986. április 4-ei dátumozással készült el.⁵ Ez a típus soha nem került kibocsátásra, viszont egyes elemeit a későbbiekben felhasználták az új 5000 forintos kidolgozásánál. Az 1990-es évek elején az áremelkedés rendkívül gyors üteművé vált: 1991-ben az infláció elérte a 35%-ot,⁶ így ismét napirendre került egy új, nagy címletű bankjegy forgalomba hozatala, ami már az Antall-kormány feladata lett. A korabeli sajtóból kiderül, hogy a gyártást lassította az éppen akkor zajló vita az ország címeréről. „A Magyar Nemzeti Bank az új bankjegy kibocsátása miatt legfeljebb augusztus végéig tud haladékot adni a parlamentnek, hogy végre döntsön az új címeréről. Mint azt a honatyákkal ultimátumukban tudatják: ahhoz, hogy az 5000 forintosokat a tervezett időpontban, vagyis 1991. április végén forgalomba hozzák, két hónapon

belül meg kellene kezdeni a gyártást, az új bankót azonban semmiképpen sem szeretnék a régi, elhasználódott címerrel közrebocsátani. Ha a közeljövőben nem születik döntés a címerről, akkor mintegy 25–30 millió darab 1000 forintost kellene nyomtatni, 50–60 millió forintért. Világos: az ötezresből kevesebb is elég lenne. Habár ki tudja, mi lesz jövő ilyenkor.”⁷ A kérdésről 1990 nyarán hosszú vita folyt a magyar Országgyűlésben. 1990. július 3-án a parlament – az ellenzék és a kormány beleegyezésével – úgy döntött, hogy az általános vitát befejezi, és még aznap 258 igen, 28 nem és 35 tartózkodás mellett úgy módosította az alkotmányt, hogy a Magyar Köztársaság állami jelképe a koronás címer. Végül az MNB 1/1991. (III. 18.) hirdetménye alapján, 1991. március 25-én megjelent a közforgalomban az 5000 forintos bankjegy, amely nagyban hasonlított a fentebb bemutatott 1986-os vázlatra. A bankjegy az 1986-ossal ellentétben barna színű lett, illetve hangsúlyos részét képezte

balra, a Friedrich Amerling festőművész Széchenyi Istvánt ábrázoló portréja alapján készült metszet, a hátoldal központi eleme pedig a Magyar Tudományos Akadémia épületét ábrázoló metszet lett. Az ötezres bankjegy kibocsátásának készpénzforgalomra gyakorolt jótékony hatását jól jelzi az MNB 1991-es év végi beszámolójának statisztikája, amelyből kiderül, hogy 1991-ben a bankjegyállomány értéknövekedése 24,1% volt, ezt az értéknövekedést pedig 14,9%-kal kevesebb bankjegy bonyolította le. 1991. december 31-én 26,5 millió darab 5000-es és 123,6 millió darab 1000 forintos címlet volt forgalomban. Az új 5000 forintos bevezetése hatására a bankjegyállomány értéknövekedését 10 millió darabbal kevesebb bankjeggyel tudták elérni. Ez bizonyíték azokra a szakirodalmi állításokra, miszerint a most is forgalomba helyezett új forintsort már 1992-ben elkezdték tervezni. Az ideológiai problémákon túl nagyobb gondot jelentett a technikai elavultság, ami elengedhetlenné tette a bankjegyek lecserélését.⁸ A magyar forintcímletek közül toronymagasan 1000 forintosból forgott a legtöbb.⁹ Megjegyzendő, hogy Vagyóczky Károly készített egy 2000 forintos bankjegyvázlatot is, amelyet 1990. október 23-ai dátumozással láttak el. Előlapján Mátyás király portréja, hátoldalán pedig a visegrádi Herkules-kút került megörökítésre. Maga a bankjegytervezet soha nem került forgalomba, viszont a pénzjegy több részlete a későbbi

⁵ Uo. 325.

⁶ *Magyarország 1989–2009. A változások tükrében.* Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 2010, 15.

⁷ [Az új címerre vár az 5000 forintos]. *Magyar Nemzet*, 1990. 06. 25. 3.

⁸ *Előterjesztés és jelentés az 1993. évi rendes közgyűlésnek a Magyar Nemzeti Bank 1992. évi üzletéről.* MNB, 1993. 04. 14., 125–128.

⁹ *Beszámoló az országgyűlésnek az 1991. évi monetáris folyamatokról és a Magyar Nemzeti Bank tevékenységéről II. Részletes beszámoló.* MNB, (6008) 1992. május, 76–77.

kiadásokon megtalálható (lásd: a jelenleg is forgalomban lévő 1000 forintos bankjegyet).¹⁰

A pénzügyi rendszerváltás egyik alappillére a Magyar Nemzeti Bank jogi helyzetének rendezése volt, az erre irányuló törvényjavaslatot közel kétéves előkészítő munka után Kupa Mihály pénzügyminiszter terjesztette elő 1991. május 28-i keltezéssel. Ez a törvényjavaslat egy sokkal szabadabb, a kormánytól független Nemzeti Banknak a megteremtését célozta meg, szemben az 1967. évi 36. törvényerejű rendelet által szabályozott Nemzeti Bankkal. A '67-es rendelet ugyanis kimondta, hogy „a Bank működését a kormány felügyelete alatt folytatja, alapszabályait a közgyűlés állapítja meg és azokat a kormány részéről történt jóváhagyás után közzé kell tenni”. Továbbá a 4. § kimondja, hogy „(1) A Bank élén elnök áll. (2) A Bank elnökét munkájában a Bank igazgatósága támogatja. Az igazgatóság tagjai a Bank elnökének első helyettese, az elnökhelyettesek, az ügyvezető igazgatók és a Bank közgyűlése által választott igazgatósági tagok. (3) A Bank elnökét és az elnökhelyetteseket a Kormány nevezi ki.”¹¹ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a MNB elnöke egyben államtitkári rangban kormánytag is, helyettesei pedig államtitkár-helyettesek is voltak egyben, illetve, hogy a kormány folyamatosan

ellenőrizte az MNB tevékenységét, akár a monetáris politikáról, akár az emissziós tevékenységről volt szó. A Magyar Nemzeti Bankról szóló 1991. évi LX. törvényt végül elfogadták, és 1991. december 1-jén lépett életbe.¹²

A Magyar Nemzeti Bankról szóló törvénnyel egy időben vált hatályossá az Alkotmány jegybankot érintő passzusa is, miszerint „a Magyar Nemzeti Bank feladata a külön törvényben meghatározott módon törvényes fizetőeszköz kibocsátása, a nemzeti fizetőeszköz értékállóságának védelme, a pénzforgalom szabályozása. A Magyar Nemzeti Bank elnökét a köztársasági elnök 6 évre nevezi ki.” Ennek következménye volt, hogy az előző bankelnöknek, Surányi Györgynek 1991. december 1-jével lejárt a mandátuma, helyére Bod Péter Ákost, az Antall-kormány ipari és kereskedelmi miniszterét nevezték ki.

A kormánytól független jegybank koncepcióját 1990-ben, az MDF-SZDSZ-paktum részeként rögzítették az Alkotmányban.¹³ Az 1991-es MNB törvény 41. § szerint „az MNB elnöke az MNB tevékenységéről évente beszámol az Országgyűlésnek”, tehát az 1967-es törvényerejű rendeletről eltérően csak beszámolási kötelezettsége volt az MNB-nek, és az MNB-t a Kormány a 45. § értelmében nem is utasíthatta. Az MNB-ről szóló

törvény megszületésével a piacgazdaságokhoz hasonlóan Magyarországon is törvény biztosította, hogy a jegybank alapvető feladata a nemzeti fizetőeszköz, a forint belső és külső vásárlóerejének védelme. Tény ugyanakkor, hogy a kormányon lévő MDF nyomására az új MNB-törvénybe az is bekerült (a forint vásárlóerejének védelmét rögzítő paragrafus elé), hogy „az MNB a rendelkezésére álló monetáris politikai (pénz- és hitelpolitikai) eszközökkel támogatja a Kormány gazdaságpolitikai programjának megvalósulását”.¹⁴ A kormány és a jegybank természetesen nem húzhat kétfelé, de ahhoz, hogy a jegybank a forint értékállósága felett örködjék, nem finanszírozhatja például egy túlméretezett államháztartás hiányát, így a beszámolási kötelezettséggel kizárólag az Országgyűlésnek tartozó MNB a „monetáris politikáját, valamint e politika érvényesítésének eszközeit e törvény keretei között önállóan alakítja ki. (6. §)”. A 62. § pedig kimondta, hogy „A felügyelő bizottság az MNB ellenőrző szerve. [...] A felügyelő bizottság tagjai: a felügyelő bizottságnak az Országgyűlés által választott elnöke, az Országgyűlés által választott további három tag, a pénzügyminiszter képviselője, a pénzügyminiszter által megbízott szakértő.” Az MNB elnöke ezentúl már nem volt tagja a kormánynak, nem rendelkezett államtitkári ranggal,

¹⁰ Adamovszky *i. m.* 2009, 324.

¹¹ A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1967. évi 36. számú törvényerejű rendelete a Magyar Nemzeti Bankról. *Magyar Közlöny*, 1967/96 (1967. 12. 17.), 989–990.

¹² 1991. évi LX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról. *Magyar Közlöny*, 1991/126 (1991. 11. 16.), 2520–2528. A törvényt az Országgyűlés az 1991. október 21-i ülésnapján fogadta el.

¹³ Szántó Anikó: Banktörvények. In: *Tények könyve. Magyar és nemzetközi almanach '92*. Szerk. Baló György – Lipovecz Iván. Budapest, Ráció, 1992, 636–639. Online elérhető az Arcanum kézikönyvtárában: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/TenyekKonyvetenyek-konyve-1/1992-D18D/magyar-gazdasag-EFE2/banktorvenyek-F116/> (Utolsó elérés: 2020. 02. 22.)

¹⁴ 1991. évi LX. törvény a Magyar Nemzeti Bankról. 3. §

megszűnt az elnökhelyettesi titulus, és helyette alelnökök lettek választhatók. A 59. § értelmében az MNB-nek legfeljebb öt alelnöke lehetett, akiket a miniszterelnök javaslatára a köztársasági elnök nevezett ki.

Az MNB szervezetén belül a pénzkibocsátásért és az emissziós feladatokért Bódy László alelnök felelt. Bod Péter Ákossal való beszélgetésem¹⁵ során kiderült, hogy az Antall József vezette kormány világképében az erős ország, erős forint elképzelés szerepelt. Éppen ezért az MNB-nek a legfontosabb célja volt az ország fizetőképességének megtartása, illetve a gyorsuló infláció (amely 1991 végére elérte a 35%-ot) megfékezése. 1991 második felében megindult az infláció lassulása, amely 1992-ben is folytatódott, a „fogyasztói árszínvonal 20–25%-kal, a termelői árszínvonal 16–18%-kal emelkedett”.¹⁶ A stabilitás jegyében a korábbi Kádár-címeres és népköztársaság-feliratos érméket és bankjegyeket nem vonták ki a forgalomból. Egyrészt, nem tudták volna őket rögtön pótolni a készpénzforgalomban, másrészt veszélyeztette volna az erős kormányzat, erős forint koncepcióját. A népköztársaság korabeli forintok ráadásul – ahogy fent jeleztük – nélkülölték a kommunista idealisztikus narratívát, így elég volt csak a címert és az állam elnevezését megváltoztatni rajtuk. A bankjegyektől eltérően a forintérmék esetében nem sikerült elkészíteni az új, köztársasági

címert viselő érmesor verőtüveit. Emiatt 1990-ben és 1991-ben ismét Magyar Köztársaság felirattal csak filléreket vertek, mivel azokon nem szerepelt a címert. Az 1990 előtti forintérméknek is elkészült az új államnevet (és 1990-es verési évszámot) viselő változata, de még Kádár-címerrel, így ezek az „öszvér érmék” nem kerültek forgalomba, csupán néhány forgalmi sor (10 000 db) készült a gyűjtők számára. Az új forintérmesor elkészültéig a nagy mennyiségben vert 1989-es évszámú népköztársasági vereteket hozták forgalomba, közel 115 920 000 db-ot!¹⁷ Az árak emelkedésével a filléreknek már nem igazán volt gyakorlati hasznuk, sőt a gyártási költségük meghaladta a valódi nominális értéküket, ezért inkább szimbolikus jelentőségük volt csupán. Ennek ellenére minimális példányszámban, de a 2 és 5 fillérest 1992-ig, a 10 és 20 fillérest 1996-ig, míg az 50 fillérest 1999-ig verték.¹⁸ Bod Péter Ákos elmondása szerint felmerült lehetőségként, hogy lengyel példa alapján levágnak 2 vagy 3 nullát a forintból. Amennyiben ez megvalósult volna, ismét lett volna értelme a fillérek verésének és használatának. A forintérmék megújítása viszont már 1990-ben felmerült. A tervezésre kiírt jelíges pályázaton a beérkezett kisszámú pályázati anyagból két zsűri választotta ki a díjazott alkotásokat: a külföldi szaktekintélyeket is felvonnultató ún. nemzetközi zsűri, és a magyar művészettörténészekből, iparművészekből és képzőművészekből álló hazai zsűri.

A pályázat megszabta a címleteket (1–2–5–10–20–50–100) és azok méreteit. A méret tekintetében arányosság volt az érme nagysága és értéke között. Ezt a folyamatot gúnyolta ki a *Ludas Matyi* című hetilap 1991. évi augusztusi számában: „[...] Mivel nem filléres ügryől van szó, így csak az egyforintos és az annál nagyobb címletek jönnek számításba, mégpedig pályázat útján! »– No ezzel így helyben vagyunk – mondanám önmagamtól vett kedvenc kifejezéssel élve –, de minek ide az a költséges pályázat?« Hogy legalább időt takarítsunk meg a nemzetgazdaság számára, máris mondom első díjra fölötőbb esélyesnek tartott javaslataimat: A tervbe vett hét pénzérmére a hét törpe arcását képzeltem el. Nem szükséges különösebben bizonygatnom, hogy így mennyire egységes lenne a sorozat. Kifejezetten családias képet mutatna az együttes, akár Szunditól Tudorig, akár Hapcitól Morgóig. Láthatná az egész művelt világ, hogy nálunk a pénz már megjelenésében is a »kisemberek« pénze! No persze, az sem elhanyagolható, hogy az időtállóság évezredekre garantált! Lehet még rendszerváltás erre, rendszerváltás arra, törpéinknek nincs mitől félniük. Az ő múltjuk hófehér! [...] Ma már nemcsak az fakad nevetésre a dolog képtelensége folytán, akitől kölcsönkérnek, hanem már az is, aki kölcsönkér! Jut eszembe!: változtatnék a nevében is, úgymond jelen állapotának megfelelő elnevezést adnék neki. Nem forintnak hívnák,

¹⁵ *Interjú Bod Péter Ákossal* (2020. 02. 18.). Az interjút készítette: Töreki Milán. (Publikálatlan interjú, a szerző birtokában.)

¹⁶ Beszámoló az országgyűlésnek az 1992. évi monetáris folyamatokról és a Magyar Nemzeti Bank tevékenységéről. MNB, (10195) 1993. június, 4–5.

¹⁷ Bruce, Colin R: *2009 Standard Catalog of World Coins 1901–2000 (Standard Catalog of World Coins) 36. edition*, Iola, Kansas Usa, Krause Publications, 2008, 1044.

¹⁸ Uo. 1054.

nem tallérnak, nem pengőnek, ...hanem mondjuk »pangó«-nak! Hogy milyen anyagból tervezem az érmeket? Vörösrézből semmi esetre sem! Nem csupán politikai megfontolásból, hanem azért sem, mert a vörösréz kell a vasúti biztosítóberendezésekhez, hogy éhen ne haljanak a színes fém-»gyűjtők«! ... Arany, ezüst, platina?! Ugyan! Van ezeknél százszorta értékesebb! Háztartási szénből sajtolnám! Higgyék el, olyan megbecsült lenne széles e hazában, hogy nem győznék az eddig gazdaságtalan szénbányákat privatizálni!”¹⁹

1991 novemberében került sor a beérkezett pályamunkák elbírálására. A pályázók nem saját néven, hanem választott jellegével versenyeztek egymással a megvalósítás jogáért. Összesen 47 pályamunka érkezett be, de nem mindegyikről maradt fent – illetve áll rendelkezésre jelenleg – forrás. A pályamunkák többségében az érméken a magyarság legfontosabb motívumai kaptak helyet: csodaszarvas, rakamazi turul, szkíta aranyszarvas Zöldhalompusztáról, egyéb griffes és indás ősi motívumok. Voltak olyan pályamunkák, mint például a „Rege” és az „Előd”, amelyekben történelmi személyeink portréit képzelték el a művészek a forgalmi érméinkre. [3. sz. kép] Helyet kapott volna Szent István, Kossuth Lajos, Árpád fejedelem, Mátyás király és II. Rákóczi Ferenc.²⁰ Érkezett egy, a mezőny többi tagjától nagyban különböző pályázat – „Értékeink”

3. sz. kép: 50 forintos érmetervezet, 1992-ből. Az MNB Emissziós Osztályának véleménye szerint problémát okozott volna az érme kiverhetősége éppen a részletgazdasága miatt, ezért nem javasolták. Forrás: Gergely Lajos gyűjteményéből.

jellegével –, amelyen a címletekre Magyarország tájainak védett növényei és állatai kerültek. A zsűri, amelynek nemzetközi szaktekintélyek is tagjai voltak (például Mark Jones, a British Museum éremtárának akkori vezetője, Wolfgang Steguweit, a Staatliche Museen zu Berlin részéről), összesen tizenegy sorozatot emelt ki, amelyeket a nagyközönség a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermében kiállítva nézhetett meg és adhatta le voksát 1991. december végén és 1992. január legelején. Sajnálatos módon a három hét nem bizonyult elegendőnek arra, hogy minden érdeklődő eljusson a múzeumba és szavazhasson. A kiállított sorozatok az alábbi jellegű pályázatok voltak: Garas, Értékeink, Weindorf, Griff, Rege, Inda, Fontana, Pengőforint, Vox, Szarvas II, Lamantin. Összesen 12 349 érvényes és 399 érvénytelen szavazatot adtak le a múzeumlátogatók.²¹

A zsűri végül Holló István ötvösművész „Lamantin” nevű pályázatát nevezte meg győztesnek, aki római számokat és több

százéves betűtípusokat használt, a magyar múlt hagyományából merítve. A pályamunka egyszerre jelképezte az ókori gyökereket és a magyar pénzek hagyományos szerkezeti elveit.²² A két második díjas a „Rege” (Bartos István Péter) és az „Értékeink” (Kósa István) lett. A botrány abból kerekedett, hogy (a sajtó szerint) a Magyar Nemzeti Bank akkor kinevezett elnöke, Bod Péter Ákos – mivel nem készült olyan sorozat, amely minden technikai és esztétikai követelménynek egyértelműen megfelelt volna – úgy döntött, hogy az első díjjal járó 1.000.000 forintot nem adja ki. A két második díjas, Bartos István Péter és Kósa István Kiss Nagy András művész konzulensi segítségével közösen dolgozta át a megadott szempontok szerint a saját sorozatát, és kovácsolták egységessé a megvalósítandó sorozatot. A „Lamantin” sorozatot tervező Holló Istvánnak végül csak a harmadik díjat ítélték oda. A Bod Péter Ákossal készült interjúból²³ kiderült, hogy nem ő, hanem az emisszióért felelős alelnök, Bódy

¹⁹ Bodnár Gyula: Hetet egy csapásra! *Ludas Matyi*, 1991. 08. 28. 4.

²⁰ *Magyar Pénzlexikon I.* (Bővített kiadás). Szerk. Turi Imre. Budapest, Nyomda 24 Bt – Press Team Nyomda, 2012, 89–90.

²¹ *A forint pénzrendszer* [Virtuális tárlatvezetés]. Vachott Sándor Városi Könyvtár, Gyöngyös – Huszár Lajos Éremtár. Online elérhető: <https://eremtar.eoldal.hu/cikkek/virtualis-tarlatvezetes--a-forint-penzrendszer/> (Utolsó letöltés: 2020. 02. 23.)

²² Ilyenek lesznek az új forintérmék? *Új Dunántúli Napló*, 1992. 01. 02. 3.

²³ *Interjú Bod Péter Ákossal i. m.* 2020.

4. sz. kép: 200 forintos érme, 1992-ből, Magyarországról. A világon az utolsó olyan forgalmi érme volt, ami ezüstöt tartalmazott. 1992 és 1994 között több milliós példányszámban verték, végül 1998. április 3-án vonták ki a forgalomból. Az érme hátoldalán az elnök és a négy alelnök aláírása látható. Forrás: A szerző saját gyűjteményéből.

László javasolta, hogy ne a „Lamantin” nevű érmesorozat legyen a befutó. Véleményét azzal indokolta, hogy a terv verhetőség szempontjából problémás volt, összekeverhető lett volna más országok érméivel, illetve hiányzott róla a koronás magyar címer is. Verzár Péter akkori főosztályvezető 1994. május 17-i jelentése szerint nem megengedhető, hogy az ország pénzeinek paramétereire sok azonosságot mutassanak a környező országok pénzeivel. Jelentéséből kiderül, hogy több reklamáció érkezett a szocialista érából megmaradt érmék miatt: a 2 forintos érmét az osztrák 1 schillinges, az 5 forintos pedig az svájci 1 frankos helyett használták a külföldi automatákban.²⁴ Az érmék közül az 1, a 2 és a 20 forintos 1993. március 29-én, az 5, a 10, az 50 és a 100 forintos pedig 1993. június 21-én került forgalomba. Az azóta eltelt idő alatt csak a 100 forintos ért meg újabb éremcserét. Az új sorból az 1-es számjeggyel kezdődő címleteket látták el a magyar államcímerrel, így az 1, a 10 és a 100 forintot. Az éremképeket ezúttal a védett

magyarországi állatok, illetve növények köréből választották. A 2-es számjeggyel kezdődő két címletet, a 2 és a 20 forintos egy-egy védett növény (előbbit a magyar kikerics, míg utóbbit a magyar nőszirm) díszíti. Az 5-tel kezdődő címleteken, az 5 és az 50 forintoson pedig egy-egy védett madár: a fehér nagykovács, illetve a kerecsensólyom látható. Az érmesor utolsó darabja igazán különleges, a maga korában egyedülálló forgalmi érme volt, ez nem volt más, mint az ezüst 200 forintos forgalomba hozatala (500%-os ezüsből készült), ezzel a világon nálunk maradt utolsóként forgalmi érméknek ezüst tartalma. (Ezek az érmék 1992 és 1998 között voltak forgalomban. Magyarországhoz hasonló jelenségként Mexikóban gyártottak ezüst tartalmú 10 pesós érmeket, 1995-ig.)²⁵ Mindez tökéletes példája annak, amikor egy érme kibocsátásánál nem a forgalmi szempontok, hanem mögöttes tartalom, a politikai üzenet játszik fő szerepet. Az MNB és közvetve az akkori magyar kormány ezzel a lépéssel azt hivatott jelképezni, hogy a jegybanknak nincs inflációs

várakozása, éppen ellenkezőleg, rövid időn belül az inflációs jelentős csökkenésére számít, valamint hangsúlyozni kívánta a forint stabilitását. Az 1991-es új jegybanktörvény egyéves évfordulóján, 1992. december 1-jén Bódy László, az MNB emissziós politikájáért felelős alelnöke mutatta be a sajtónak az új magyar forintsort, ahol párhuzamot vont az kibocsátandó ezüst 200 forintos és az 1946–1947-ben kiadott „Kossuth ezüst forintos” között, hasonló szimbolikus lépésnek minősítve mindkettőt.²⁶ Hiába vertek belőle több milliő darabot, a forgalomban nem játszott nagy szerepet, nem vált a mindennapok fizetőeszközévé. [4. sz. kép] Ebben az esetben is beigazolódni látszik a Gresham-törvény: azon piaci szereplők, akiknek mindkét pénznemből van a birtokukban, a rosszabbikat fogják költeni, mert szabadulni akarnak tőle, és a jobbat fogják tartalékként félretenni. Így a rosszabb pénznem fog forogni a gazdaságban, kiszorítva a jobbikat, amely forgalmon kívüli tartalékként fog felhalmozódni a gazdasági szereplőknél. A jelenség öngerjesztő, mivel a rosszabb pénznem forgási sebessége nő általa, a jobbiké pedig csökken, ez aztán további pénzbőséget és ebből eredő értékvesztést fog okozni az előbbi, és további pénzsükséget s ebből eredő felértékelődést az utóbbi esetében.

Tanulmányom elején feltettem a kérdést: Hogyan lehetséges az, hogy az előző rendszer bankjegyei egészen 1997-ig egyeduralgok voltak a készpénzforgalomban? Erre két

²⁴ Verzár Péter: *A forgalmi érmecseréje folyamata. Jelentés.* (1994. 05. 17.). Bod Péter Ákos tulajdona.

²⁵ Bruce *i. m.* 2008, 1436.

²⁶ Bihari Tamás: Szép új forint. *Kurír*, 1992. 12. 01. 6.

válaszlehetőséget vázoltam. Egyrészt azok más szocialista országokkal ellentétben nem tartalmaztak erős, ideológiai üzeneteket, jelképeket, tehát nem voltak közvetlenül a régi rend szimbólumai. (Leszámítva a címert, amelyet meg is változtattak.) Másrészt az Antall-kormány monetáris politikájába nem fért bele a radikális bankjegyreform végrehajtása, hiszen az költséges, illetve az erős állam-erős forint elképzeléssel is ellentétes lett volna. Úgy gondolták, hasznosabb, ha a bankjegyek természetes módon kikopnak a forgalomból, ami mintegy 4–5 évre volt tehető. A teljes bankjegycsere hiányának ugyanakkor egyik következménye volt, hogy Európában bankjegybiztonsági szempontból az egyik legkorszerűtlenebb bankjegysor bonyolította le a mindennapok készpénzforgalmát, és a színes nyomtatók elterjedésével a hamisítványok száma is megnőtt.²⁷ Amíg 1990-ben csupán 83 darab forintbankjegy-hamisítvánnyal volt dolga az MNB-nek, addig 1992-ben ez a szám 2175-re ugrott.²⁸ Éppen ezért napirendre került a forintbankjegysor megújításának a gondolata, ami együtt járt egy új külsejű bankjegysor megtervezésével és legyártásával.

A szerzőnek alkalma volt interjút készítenie Vagyóczky Károllyal is a ma is használt forint bankjegyeinkkel kapcsolatban. Vagyóczky 1978-tól 2002-ig volt a Pénzjegynyomda művészeti osztályának a vezetője, ő metszette és rajzolta a jelenlegi forintbankóinkat.

Elárulta, hogy az új pénzermék küllemének tervezésénél nyílt pályázatot írtak ki, amelyre bárki nevezhetett, a bankjegyek esetében viszont mindez egy zárt, titkos folyamat volt. Két tematikájú bankjegysorozatról készültek tervek, az egyikben híres költők, írók és képzőművészek (Eötvös József, Erkel Ferenc, Arany János, Kodály Zoltán, Ybl Miklós) szerepeltek volna, a másikon pedig neves magyar államférfiak és uralkodók. Végül az utóbbi mellett döntött az MNB akkori elnöke. Vagyóczky kiemelte, hogy az ország miniszterelnöke, Antall József is érdeklődve követte a kiválasztás folyamatát, és szintén az államférfiak/királyok sorozat mellett tette le a voksát. A másik tematikájú bankjegysorból csak két típus készült el valójában, mint mintabankjegy: 100 és 1000 forintos címletben, mindkettőt Arany János portréja díszíti. A 100 forintos bankjegy kibocsátása is felmerült, de csekély értéke miatt ez nem valósult meg.²⁹

Fontos kérdés volt, hogy itthon vagy külföldön gyártás-e a magyar forint bankjegyeket. Ebben nem volt egy állásponton a kor két bankelnöke, Surányi György és Bod Péter Ákos. Az 1991. június 24-én tartott MNB elnökségi ülésének jegyzőkönyvéből kiderült, hogy a bankjegygyártást mielőbb új alapokra kell helyezni a technológiai elmaradottság és a gépek elhasználtsága miatt. Bódy László kifejtette, hogy az érme-gyártás helyzete még a bankjegyekénél is rosszabb helyzetben van. Az érmesort azért is teljes

egészeben ki kellett mielőbb cserélni, mivel az érmeiken szereplő Kádár-címer másként nem változtatható meg. Verzár Péter és Bódy László utalt arra, hogy mielőbb tendert írjanak ki a bankjegygyártás megvalósítására, ebben mind a hazai, mind a külföldi gyártók legyenek bevonva, és a beérkezett ajánlatok alapján lenne célszerű dönteni. A vitában Surányi György, a Bank elnöke hangsúlyozta, hogy a külföldi gyártás olcsóbb, gazdaságosabb, valamint az importnak a deviza-egyenlege is jobb, mint egy esetleges belföldi beruházásnak. Az ülésen az elnök tájékoztatást adott arról, hogy tárgyalt Svédországban hosszú lejáratú, számunkra igen előnyös feltételeket tartalmazó szerződésről. A Pénzjegynyomda igazgatója, Péterfi Sándor reagált a bankelnök véleményére: szerinte egy esetleges külföldi gyártás esetén nem lenne lehetőség a pillanatnyi szükségletek gyors kielégítésére, valamint a külföldi gyártó elsődleges szempontja az ár és nem a minőség, a biztonság, a hamisítás elleni védelem lenne. A svéd gyár gyártási technológiája „nem biztosítja a nemzetközi átlagon felüli minőséget”. Kifejtette, hogy a „pénzjegynyomdának ellátási kötelezettsége van az egyéb különös védeltséget igénylő nyomtatványok előállításában, amelynek a bankjegyek külföldi gyártása esetén nem tud eleget tenni”. Az Emissziós főosztály vezetője, Verzár Péter megemlítette, hogy az érmesorra vonatkozó pályázatot mielőbb, még a kormánydöntés előtt ki kellene írni. A vita lezárásaként

²⁷ Erdős Márton – Hankovits Iván: *Vagyóczky Károly Del. Et Sc.* (A könyv házi kiadás, kereskedelmi forgalomba nem került.) Budapest, Magyar Nemzeti Bank, 2001, 38.

²⁸ Beszámoló az országgyűlésnek az 1992. évi monetáris folyamatokról és a Magyar Nemzeti Bank tevékenységéről. MNB, (10195), 1993. június, 74.

²⁹ Adamovszky *i. m.* 2009, 322–323.

Surányi György a következő döntést hozta meg: „A kormány részére olyan előterjesztést kell készíteni, amely ismerteti a bankjegy- és érmecsere szükségességének indokait; gyártási lehetőségeit illetően a kormányra kell bízni annak eldöntését, hogy a gyártás egy vállalat alapításával belföldön vagy külföldön hosszú távú szerződés keretében történjék. Be kell mutatni, hogy a külföldi gyártás tűnik a gazdaságosabb megoldásnak. Valamint az elnök egyetértett a fémpénz sor megtervezésére vonatkozó pályázat kiírásával.”³⁰

Az új elnökség azzal vádolta a Bod Péter Ákos vezette MNB-t, hogy gazdaságilag megalapozatlan és túl költséges volt a Diósgyőri Papírgyár beruházása. Bod Péter Ákos és alelnöke, dr. Nagy Sándor ugyanis a Diósgyőri Papírgyár rekonstrukciója és a hazai gyártás mellett döntött. Ahogy az 1996. május 3-án dr. Nagy Sándor Bod Péter Ákosnak írt leveléből kiderül: „Teljesen világos ugyanis, hogy a bankjegyyártás nem elsősorban termelési kérdés, hanem nemzetbiztonsági ügy. Azért említettem az MNB önállósága ebben az ügyben csak formális, mivel minden a bankjegyyártást érintő ügyben konzultálni kell a Nemzetbiztonsági Hivatallal.”³¹

Bod Péter Ákos visszaemlékezéseiből egy nagyon érdekes gondolkodásmód olvasható ki: nem tulajdonított különösebb jelentőséget az új bankjegyeknek, mivel abban hitt, hogy küszöbön áll az európai

közös valuta bevezetése, ezért úgysem lesznek sokáig forgalomban a magyar fizetőeszközök. Ezek a remények néhány év alatt szertefoszlottak, mivel 1995-ben ismét 30% közeli volt az infláció. Az MNB emissziós főosztályának 1995. június 26-án kelt előterjesztéséből kiderül, hogy a 20 000-es és az 50 000 forintos nyomólemezek előkészítését feltétlenül indokolják és elkerülhetetlennek tartják, ezt határozati javaslatként is megfogalmazzák, mivel az előkészítéssel a Bank elnöke olyan helyzetbe tudott volna kerülni, hogy egy nem várt helyzetben is hamar tud reagálni, és azt az emissziós apparátus rövid időn belül végre is tudja hajtani. Ajánlották, hogy a „rendelkezésünkre álló bankjegytervek közül a kibocsátásra nem kerülő 200 forintos bankjegyterv átdolgozásával a 20 000, a 100 forintos bankjegytervek átalakításával az 50 000 forintos bankjegycímlet előkészítése javasolt, az esetleges gyártásról 1998 végén lehetne dönteni”.³²

Ez a tanulmány arra hivatott, hogy politikai, gazdasági és jogi szempontból is röviden bemutassa a magyar rendszerváltás készpénzforgalmát érintő fejezetét. A témakör részletesebb kutatásának egyik alapja lehet ez a tanulmány, ugyanis a következő években válnak majd könnyebben kutathatóvá az erre a területre vonatkozó anyagok. Bízom benne, hogy e korszak anyagait hamarosan elérhetővé teszi a témát kutatók számára a Magyar Nemzeti Bank vagy a Magyar Pénzverő Zrt. A megnyíló irattárak nagy

lehetőségeket rejtenek, és számtalan hipotézisre adhatnak majd a jövőben választ. A téma igazi aktualitását az inflációs jelenség, és annak kezelése adhatja, mivel napjainkban is érinti gazdaságunkat az infláció, amely régóta ismeretlen fogalom volt a magyar készpénzforgalomban.

³⁰ 63 14/1991. sz. tájékoztató az 1991. június 24-én tartott elnökségi ülésről, 6/14/1991. Bod Péter Ákos tulajdona.

³¹ Nagy Sándor levele Bod Péter Ákosnak (1996. 05. 03.), 2. Bod Péter Ákos tulajdona.

³² *Előterjesztés, tárgya: Az 1995–2000. évek bankjegyyártásának helyzete, tekintettel a Pénzjegynyomda várható rekonstrukciójára, valamint javaslat 200 forintos nem nemesfém alapanyagú forgalmi pénzérme kibocsátására.* MNB, Emissziós Osztály (Budapest, 1995. 06. 26.), 10–13. Bod Péter Ákos tulajdona.

Horváth Miklós

Jegyzetek a Sziklai-ügy margójára¹

Eörsi László, az *Élet és Irodalom*-ban megjelent *A Sziklai-mítosz, Budakeszi 1956* című publicisztikája elején így fogalmaz: „Ezúttal a Sziklai-ügyben jelentek be különvéleményt. Bár – *amíg nem tanulmányoztam a peranyagot – elhittem történész ismerőseimnek*, hogy ez a Sziklai-ügy koncepciója per volt. Arra gondoltam ugyanis, Sziklai Sándor ezredes annyira fontos elvtárs volt, hogy dicső emlékének érdekében a hatalom szinte bármit megtett. A peranyag kezdeti tanulmányozásakor azon kaptam rajta magam, hogy az elem tolakodó tényekkel szemben makacskodom. Aztán mégiscsak megadtam magam. [Kiemelések tőlem – H. M.]”²

Eörsi küldetészerű vállalásának tartja többek között annak a bizonyítását is, hogy az 1956-os megtorlás során politikai ügyekben született ítéletek alapján kivégzett személyek „korántsem mindnyájan voltak makulátlan hősök”.³ Bár tanulmányom – jegyzeteim – központi elemét Eörsi Lászlónak a *Betekintő*-ben 2021-ben megjelent „különvéleménye” képezi, úgy

vélem, nem kerülhetők meg az ebben vagy hasonló témakörben keletkezett közleményei⁴ felé tett kitekintések sem.

Eörsi László forrásfeltáró és az 1956 fegyveres harcai történetére koncentráló munkái a szakmai hiányosságok ellenére is jelentősek. Az említett területeken elért eredményeinek elismerése mellett bevallom, a kezdetektől idegenkedéssel tekintetem Eörsi Lászlónak azokra az írásaira, amelyekben aránytalanul nagy teret szentelt az események tudatos alakítóinak és/vagy a válságos helyzetben sodródó, többségében a történelmi pillanatot teremtette szereplőinek az 1956 előtti, a forradalom és szabadságharc alatt és/vagy esetleg később bekövetkezett – a korszakban (is) köztörvényesnek minősíthető – cselekedeteinek.

Az elmúlt években – főleg a 2021-ben megjelent közleményekben⁵ – Eörsi munkásságának – így *különvéleményeinek* – központi elemévé vált az 1956 történetével kapcsolatban keletkezett,

értékelése szerint téves hiedelmek, megalapozatlan állítások és főleg a különböző jelzőkkel illetett, bűnösnek és üldözendőnek nyilvánított szakmai értelmezések és értékelések ellen folytatott kíméletlen harc. Az 1994–2002 között e téren folytatott „harca”, a kényszeres igazságtevésével áthatott küldetése lényegét és fontosságát a szerző 2003-ban a következőkkel indokolta: „nem lehetnek illúzióink; már sokszor beigazolódott, hogy *sziszifuszi küzdelem szembeszállni a szirénhangokkal*, amelyek meg szeretnének édesíteni egy-egy történetet, vagy – rendszerint *valamilyen ordas politikai célból* – a forradalom egyes hőseit be akarják feketíteni. [Kiemelések tőlem – H. M.]”⁶

Eörsi határozott szándékát és küldetészerű elhivatottságát az igazságtevésre azzal is demonstrálta, hogy már nemcsak a forradalom célkitűzéseit és történetét végletesen meghamisító „pártállami vezetők és udvaroncák” ellen, hanem a „jobboldali, illetve szélsőjobboldali pártok által politikai célból szított koholmányok

¹ A tanulmány a Károli Gáspár Református Egyetem BTK *Politikai perek Magyarországon a XX. század második felében interdiszciplináris kutatócsoport* támogatásával készült. Emellett ezúton is szeretném kifejezni köszönetemet a *Betekintő* szerkesztősége tagjainak a jelen tanulmány munkaváltozatával kapcsolatos értékes javaslatokért.

² Eörsi László: *A Sziklai-mítosz*. Budakeszi, 1956. *Élet és Irodalom*, 2021. 06. 18. <https://www.es.hu/cikk/2021-06-18/eorsi-laszlo/a-sziklai-mitosz.html> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 26.).

³ Eörsi László: „*Irgalomnak helye nincs*”. *Az 1956-os forradalom és szabadságharc kivégzett résztvevői*. Budapest, Kossuth, 2021, 7.

⁴ Eörsi László vizsgált munkái: Eörsi László: *1956 mártírjai – 225 kivégzett felkelő*. Budapest a forradalom napjaiban. [Szentpétery Tibor fotói]. Budapest, Rubicon, 2006.; Uő: *A Sziklai-legenda*. Budakeszi, 1956. *Betekintő*, 2021/4, 9–31.; Eörsi „*Irgalomnak*”... i. m. 2021.

⁵ Eörsi *A Sziklai-legenda* i. m. 2021.; Eörsi „*Irgalomnak*”... i. m. 2021.

⁶ Eörsi László: *Mítoszok helyett – 1956*. Budapest, Noran, 2003, 6.

ellen is folytatja a küzdelmet". Mint írja, 1992–1994 között és 1998 óta a „kádárista szerzők műveihez hasonlóan, csak éppen ellenkező előjellel, tömegesen jelentek meg írások, dokumentumfilmek árnyalatlan ábrázolással, banális, prekoncepciós leegyszerűsítéssel”.⁷

Gondolhatnánk, hogy a történelemtől elvárható távolságtartást nélkülöző hangvétel ellenére nem lesz ebből semmi baj, hiszen Eörsi László „a tények megismeréséhez” elsősorban levéltári forrásokat használ, „természetesen a kötelező forráskritika után”, amelyek – mint írja – „valóságtartalma nagyságrendileg megbízhatóbb, mint a szóbeli visszaemlékezések összessége”. Eörsi küldetése fontosságát hangsúlyozva, nehéz helyzetét az olvasó előtt sem titkolva jelzi: „Emiatt gyakran keveredem meddőnek bizonyuló vitákba annak a – talán leginkább elterjedt – legendának a védelmezőivel, akik szerint az 1956-os perek a klasszikus sztálinista műperek mintájára folytak. [...] A valóság ezzel szemben az, hogy a felvett jegyzőkönyvek, önvallomások, tanúvallomások, névvel érkezett bejelentések együtteséből rendszerint nagyrészt rekonstruálhatóak az egyes cselekmények, csak hogy a hatóságok ezeket a dokumentumokat vádiratok, ítéletek és propaganda-fogások formájában a felismerhetetlenségig torzították.”⁸

Az Eörsi „különvéleményeinek” hosszú sorában 2021-ben központi szerepet játszó „Sziklai-ügy” lényege röviden a következő:⁹ Budakeszin 1956. október 25-én, többségében fiatalok a helyi pártházba kiszállított puskákkal és kézigránatokkal felfegyverkezve úgy döntöttek, hogy másnap, a község Budapest felé eső kijáratánál barikád építésével akadályozzák a forradalomellenes erők gépjárműveinek forgalmát. A barikádépítők közül többen október 26-án délelőtt fegyverszerzési céllal felkeresték Sziklai Sándor honvéd ezredes – a Hadtörténelmi Intézet igazgatójának – házat. Sziklai a kis csoport szószólójának, Máriity Lászlónak kérését nem teljesítette, az önvédelmi fegyvere – egy TT pisztoly – átadását megtagadta, majd amikor Máriity, hogy súlyt adjon követelésének, a bejárati ajtó üvegét betörte, Sziklai a fegyverét használta. Az ekkor szerzett sérülésébe Máriity 1957. március 14-én belehalt. A csoportból Tóth Miklós, hogy a súlyosan megsebesült Máriity menekülését biztosítsa, a nála lévő két kézigránatból egyet (a források e tekintetben sem egyértelműek) a nyitott ajtón keresztül (másik változat szerint az ajtóüveg Máriity által beütött részén át) az „előszobába”, „az előszoba felé” dobta. Sziklai Sándor és a házban vele együtt tartózkodó apósa, Kiss Lajos halála körülményeinek forrása-lapú rekonstruálását – főként a kutatás korábbi szakaszában – megnehezítették az egymásnak

részben és egészében ellentmondó elbeszélések. Vegyünk ezek közül néhányat.

A legkorábbi példát a budakeszi orvos, dr. Ostoros Gyula halotti anyakönyvekbe történt 1956. október 30-án kelt bejegyzései jelentik. (Sziklai Sándor: „Lövés a koponyán, elvérzés”,¹⁰ Kiss Lajos: „Fejszével fejbeverték, olyan agysérülés, amely azonnali halált okozott.”¹¹) A Sziklai fegyverhasználatát és a kézigránát felrobbanását követően – egy kisebb szünet után – a házba bejutó fegyveresek és felhábordott lakosok olvasatában mindez úgy rögzült, hogy Sziklai fejszével megölte az erőszakos fellépést ellenző apósát,¹² majd végzett önmagával.

A fenti, szélesebb szakmai körben is elfogadott, *korábban általam is képviselt következtetést* erősítették a hatalom széles körben – már a korai időszakban, elsőként 1956. december 5-én – terjesztett értékelései: október 25-én a „felfegyverzett banditák” megtámadták a házat, egy kézigránatot dobtak a lakásba. Sziklai erre lövéssel válaszolt, és megsebesítette Máriity-t. „A banditák egy második kézigránattal felszakították a szoba ajtaját. Ez a gránát halálosan megsebesítette Sziklait. Még élt, amikor a támadók betörték a hátsó ajtót is, az ott álló Kiss [Lajos] elvtárs kezéből kicsavarták a fejszét. *Az öreg kommunistát agyonverték.* Utána *kicipelték Sziklai Sándor holttestét*

⁷ Uo. 7.

⁸ Uo. 8.

⁹ A Budakeszin 1956 októberében–novemberében történtek és a megtorlás során ezekhez kapcsolt – nyomozati, ügyészi és bírósági – eljárások minden fontos részletére kiterjedő tudományos kutatások eredményeit tartalmazó – a témakörben alapműként széles szakmai körben elismert – munkák: Speck István: A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956. *Had-történelmi Közlemények*, 2011/1, 183–218.; Uő: *A Sziklai-ügy. Budakeszi, 1956.* Budakeszi, Budakeszi Kultúra Alapítvány, 2011.

¹⁰ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXV. 4. a. 1957. év. 1990. II. 520. doboz, 1762.

¹¹ Uo. 1760.

¹² Máriity László a „Fodor József” Szanatóriumában 1956. november 29-én tett vallomásában olvasható, hogy Sziklainak „szándékában állott további lövések leadása is, mert felemelte a fegyverét, de a mellette álló Kiss Lajos [a] kezét mindig lefogta, illetve eltolta”. *Máriity László kihallgatási jegyzőkönyve* (1956. 11. 29.). Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-142293/2, 25–26.

A keményvonalas kommunisták által újraindított *Szabad Nép* 1956. november 6-ai számának címlapján – többek között a szovjet bevonulást indokolva – emlékezett meg Sziklai Sándorról mint „a munkásmozgalom többévtizedes mültra visszatekintő megbecsült harcosáról”. Fotó: Arcanum Adatbázis

az utcára, a tetemét a csőcselék rugdosta, gyalázta. [Kiemelések tőlem – H. M.]¹³ E ponton először Eörsinek ellentmondva jelzem, hogy az országos közhangulatot nem a budakeszi lakosok által keltett mítosz, hanem a hivatalos baltás-kézigránátos változat uralta.¹⁴

Az ügy végső kimenetele szempontjából fontos részlet, hogy

1956. november 8-án Sziklai Sándorné feljelentést tett a Budapesti Rendőrfőkapitányságon, mely szerint „1956. október 26-án a budakeszi ellenforradalmárok Máriity Lászlóval az élen fegyveres támadást indítottak Budakeszi, Vöröshadsereg u. 8. sz. házuk ellen, melynek következtében férjem és édesapám Kiss Lajos életét vesztette. Tudomásom

van arról, hogy férjem holttestét kivonszolták az utcára és bántalmazták. Kérem a hullagyalázásban résztvevők büntetőjogi felelősségre vonását. [Kiemelés tőlem – H. M.]”¹⁵ Az apósgyilkosság teóriáját – írja Eörsi a Sziklai Sándorné bírósági tárgyaláson tett vallomásából idézve – széles körben elfogadták. „A tanácselnök helyetese [...] kérdésemre előadta, hogy férjem megőrült [...] megölte édesapámat, majd ő is öngyilkos lett.”¹⁶

Ezzel szemben a politikai nyomozó és ügyészi szervek – a közvélekedéssel szemben¹⁷ – elutasították a hivatalos álláspontot, és a kihallgatások anyagai mellett az orvosszakértői véleményekre és a helyszíni szemlebizottság következtetéseire is építve¹⁸ – 1957 augusztusáig, dr. Kelemen Endre színre lépéséig – határozottan kitartottak azon véleményük mellett, hogy Máriity erőszakos fellépésére „Sziklai Sándor TT. pisztolyából leadott lövéssel válaszolt [...] miközben a jelenlévő támadók erősítésért futottak kettő kivételével. Egyikük a sebesültet, aki a könyökén kúszott az utcai kapu felé segítette védett helyen, a másik gránátot dobott az előszoba ajtó felé, melytől szétrombolta és a mögötte álló Sziklai Sándort, valamint apósát, Kiss Lajost szilánkjeival megsebesítette. [...] Sziklai Sándor volt honvéd

¹³ Az ellenforradalom rémtette Budakeszin. Banditátámadással gyilkolták meg Sziklai Sándor és Kiss Lajos elvtársat, a munkásmozgalom két régi harcosát. *Népszabadság*, 1956. 12. 05. 5.

¹⁴ A hatalom hivatalos értékeléseit még lásd: Emlékeztető az ellenforradalom napjaira. Megjelent a Fehér Könyv második füzetében. *Népszabadság*, 1957. 02. 03. 12.; Kende István: A barbárság számtana. *Népszabadság*, 1957. 09. 18. 5.; A néphadsereg mindig és mindenhol szilárd és hűségesebb védelmezője lesz a nép ügyének. Ünnepszeg és díszelőadás a néphadsereg napja alkalmából. *Népszabadság*, 1957. 09. 29. 2.; Sziklai Sándor: A tűzkeresztség. *Népszabadság*, 1957. 11. 05. 4.; Üdvözljük az egyéves Munkásörseget! *Népszabadság*, 1958. 02. 13. 1.; Münnich Ferenc elvtárs megnyitó beszéde [az MSZMP VII. kongresszusán]. *Népszabadság*, 1959. 12. 01. 2.; A Pest megyei ellenforradalom rémtetteiről s az ügyészség feladatairól számolt be a megyei ügyész. *Népakarat*, 1956. 12. 24. 5.; (sz. t.): Fordulat a budakeszi terroristák bűnperében. *Népakarat*, 1957. 08. 22. 8.; A budakeszi ellenforradalmárok bűnügyének tárgyalása. *Kisalföld*, 1957. 08. 22. 4.; *Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Fehér könyvek II-III.* Budapest, Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa Tájékoztatói Hivatala, é. n. II., 147–148., III. 137., 140.

¹⁵ BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990. I. 519. doboz 170.

¹⁶ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 16.

¹⁷ Uo. 24.

¹⁸ Vö. *BM Központi Tájékoztató és Értékelő Osztály feljegyzése* (1957. 04. 02.). ÁBTL 3.1.9. V-142293/4, 158–159.

– *ennyi időn belül – senki sem lenne képes.* [Kiemelés tőlem – H. M.]²⁴

Eörsinek a „négy koronatanúra” való hivatkozása erősen sántít. Az iratok alapos feldolgozását követően Eörsi arra a következtetésre juthatott volna, hogy a ház belső szobájába küldött Varjaski Milánné – amint arra már utaltam – csak a robbanás következményeit látta.²⁵ Eörsi második koronatanúja, Wachslér Sándorné „a gránát tépte ajtón” belépve csak a kövezeten fekvő Sziklait vehette szemügyre, majd Kiss Lajos öngyilkosságát megelőzően sírva elszaladt.²⁶ A gránát *bedobását* Eörsi szerint bizonyító „harmadik szemtanú”, Máriy Lászlóné a férje lelövését követően – újabb lövésekre számítva – ösztönösen fedezéket keresett a ház utcai oldalán, így a robbanás pillanatában az épület sarkának a takarásában állva a bejáratot nem láthatta. „Pár másodpercig mozdulatlanul álltam, majd néhány méterre az épület sarka mögött kerestem menedéket. [...] rövidesen gránát robbant, mely tönkretette az előszobaajtót”.²⁷

Máriy László különböző időszakokban, például az 1956. november 29-én és az 1957. február 22-én felvett vallomásai a gránát robbanásának körülményeiről is részben ellentmondanak egymásnak: „Néhány perc múlva, hogy a lépcső alján feküdtem, láttam, hogy valaki az utcáról egy kézigránátot dob be, mely az előszobában robbant Sziklai és Kiss között. Láttam, hogy Kiss ennek hatására elesett” – vallotta 1956. november 29-én.²⁸

Eörsi Sziklai halálos sérülése keletkezéséről nem ezt, hanem az 1957. február 22-én már Kelemen Endre jelenlétében és feltehetően aktív közreműködésével felvett vallomást tartja perdöntőnek, amelybe – a negyedik koronatanú – egyre romló egészségi állapota ellenére a korábbi vallomásaihoz képest új, az ügy későbbi kimenetelében fontos szerepet játszó állítások kerültek: „...arccal az előszoba felé feküdtem, láttam, hogy az ajtó kinyílik, és a résen át az előszobába – az ajtóhoz közel – berepült egy gránát és felrobbant. Becslésem szerint két méterre állt Sziklai. Apósát ekkor

nem láttam. A robbanás után Sziklai eldőlt. [Kiemelések tőlem – H. M.]²⁹

Az ügybe az ügyészi szervek és a bíróságok „megdolgozása” céljából bevont dr. Kelemen Endre tevékenységéről tudományos körökben tudható,³⁰ hogy a törvénytörő orvos „szakértelmének” igénybevétele rendszeres volt a hasonlóan „billegő” ügyekben. Eörsi többnyire minden kétkedés nélkül – nem csak ebben az ügyben – „megadja magát” Kelemen által képviselt „igazságoknak”.³¹ Pedig az előzmények arra utalnak, hogy az „igazságtevők” ez ügyben sem bíztak semmit a véletlenre. A vádirat³² ismeretében a Biszku Béla belügyminiszter vezette operatív bizottság³³ tagjai tisztában lehetek azzal, hogy a megcélzott két halálos ítélet a benyújtott vádirat alapján nem hozható meg, így be kell avatkozniuk a bírósági eljárás menetébe. A bírósági eljárás manipulálásának közvetlen célja volt, hogy a perben hozott ítélet a párt korai helyzetértékelésének – Sziklai a kézigránáttól halálos sebet kapott – helyességét

²⁴ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 20.

²⁵ *Varjaski Milánné levele Kiss Lajosnénak* (d. n.). (Elküldve: 1957. 02. 04.). BFL XXV. 4. a. Fb. bp. ir. 1957. év. 1990/II. 520. d., 514–517.

²⁶ *Jelentés Varjaski Milánné kihallgatásáról* (1956. 12. 04.). Uo. 1990/1. 519. d., 160–161.

²⁷ *Máriy Lászlóné kihallgatási jegyzőkönyve* (1957. 02. 08.). ÁBTL 3.1.9. V-142293/1, 137–138.

²⁸ *Máriy László kihallgatási jegyzőkönyve* (1956. 11. 29.). ÁBTL 3.1.9. V-142293/2, 25–26.

²⁹ Eörsi A Sziklai legenda i. m. 2021, 13. A hivatkozott vallomás: *Máriy László gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve* (1957. 02. 22.). BFL XXV. 4. a. 1990/1957.

³⁰ Dr. Kelemen Endre „szakértői” közreműködését a hatalom már 1948-ban igénybe vette az Asztalos János és társai – közismertebb megnevezéssel a „Pócspetri” – koncepciós rögtönbíráskodási perben. BFL VII. 5. c. 10550/1948 Budapesti Büntetőtörvényszék büntetőperek iratai. 231–253., 262–263. Például vö.: Mikó Zsuzsanna: *A Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa működése és ügykezelési gyakorlata (1957–1963)*. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/mikozsuzsanna/diss.pdf>, 106–120.; Kis József: *A borsodi perek (1956–1961)*. Miskolc, Felsőmagyarország, 2002, 62–63.; Polgár Péter Antal: *Gomb- vagy KGB-ügynök volt-e Freimann Lajos? Adalékok a miskolci Gáti-per történetéhez. Betekintő, 2020/2, [55–70.] 60–61.*; György Sándor: *Minden kétséget kizáróan? Kételemek, kérdőjelek az 1956-os megtorló perek kutatásával kapcsolatban. Századvég, 2021/4, 9–25.*

³¹ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 17.

³² A vádiratot jegyzik: Almási Ferencné dr. ügyész és dr. Götz János fővárosi ügyész. BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1024–1030.

³³ A megtorlást az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága döntései és határozatai alapján, egyes arra jogosult politikai vezetők konkrét instrukcióit, valamint az eljárások egy részében részt vevő szovjet *szakemberek ajánlásait* figyelembe véve a belügyminiszterből (Biszku Béla), az igazságügyminiszterből (Nezvál Ferenc), a legfőbb ügyészből (dr. Szénási Géza) és a Legfelsőbb Bíróság elnökéből (dr. Domonkos József) álló operatív bizottság irányította. A bizottság összetételéből is látható, hogy bármikor bármelyik ügybe beavatkozhattak. Erről lásd bővebben: Horváth Miklós: *Az 1956-os megtorlás a katonai (i)gazdagszolgáltatás tükrében*. In: *Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában, 1945–1958*. Szerk. Okváth Imre. Budapest, Történelmi Hivatal, 2001, [199–240.] 231–234.

igazolja, így Sziklai Sándor „életének” Kelemen Endre „szakvéleménnyel alátámasztott” meghosszabbításával a halott test – véleményem szerint szintén elfogadhatatlan – gyalázása, halálos ítélettel megtorolt „lincseléssé”, szándékos emberöléssé minősüljön.

Eörsi „különvéleményeinek” nagy száma is mutatja, hogy Kelemen Endre nem a Sziklai-ügyben „válalkozott” először és utoljára ilyen feladatra. Kelemen tevékenységéről például egy, a *Betekintőben* megjelent történelmi munkából³⁴ is tudható, hogy pár hónappal korábban – 1957. április 11-én – ezt a feladatot Balázs Géza és társai ügyében is az elvárt színvonalon teljesítette. A Miskolcon történt sortüzet követően a népi-télet áldozatai közül Mohai Istvánon végrehajtott boncolás során egyértelműen bebizonyosodott, hogy a „lövési sérülés bemeneti nyílása a jobb halánték-tájon volt, amelynek tulajdonságai arra mutatnak, hogy közvetlen közléről történhetett a lövés” – olvasható Polgár Péter Antal munkájában.³⁵ A boncoló orvosok – dr. Pfliegler Kálmán és dr. Sótonyi Gábor – véleményének megalapozottságát a nyomozás eredményei is alátámasztották, és azt – amint ez a Sziklai-ügyben is történt – az ügyészség sem cáfolta. Így a vádiratban megerősítést nyert, hogy „Mohai István ÁVH-s századost a rendőrség

épületének elha[hiányzó rész: elhagyását követően(?)] a tömeg üldözőbe vette, akkor nevezett a rendőrség épülete [köze] lében lévő cukrászdába menekült és mielőtt üldözői elfogták vol[na] főbelötte magát. [...] A boncjegyzőkönyv adatai szerint Mohai István halálát a jobb halántékra közvetlenül irányzott lövés okozta.”³⁶

Aztán szinte menetrendszerűen megjelent dr. Kelemen Endre. Polgár Péter Antal színvonalas tanulmányában Kis József *A borsodi perek (1956–1961)* című munkájára hivatkozva arról tájékoztat, hogy a „Budapesti Fővárosi Bíróság mellett működő, Kelemen Endre vezette orvos szakértői csoport 1957 áprilisában [Mohai István államvédelmi százados esetében – H. M.] meghamisította a boncleletet. Eszerint a koponyasérüléseket nem lövés, hanem bántalmazás okozta, lött sérülése Mohainak egyáltalán nem volt, a halála pedig akasztás következtében állott be. Minderre a kellően súlyos ítélet meghozatalához volt szükség. Ezért a miskolci boncolóorvosokat hathetes letartóztatásuk során, a megtorlás idején arra kényszerítették, hogy önmagukat meghazudtolva vonják vissza a Mohai államvédelmi százados boncleletében tett megállapításait a halál okáról. [Kiemelés tőlem – H. M.]”³⁷

Mohai István „módszertani újraboncolásához” magalázó módon kirendelték azokat az igazságügyi orvosszakértőket, akiktől a későbbiekben elvárták – amint ez történt például a Sziklai-ügyben is – a korábban készült szakértői véleményük visszavonását, és/vagy azt, hogy „tettestársként” Kelemen Endrével vagy annak példáját követve „önállóan” vegyenek részt a halálokok meghamisításában.³⁸ Eörsi – figyelmen kívül hagyva az első, 1956. december 1-jén végrehajtott, boncolásokról született jegyzőkönyvek tartalmát – ebben az ügyben is minden kontroll nélkül elegendőnek tartja az igazságügyi orvostan szakvizsgával nem rendelkező Kelemen hitelessége legfőbb bizonyítékának az igazságügyi szakvéleményt készítő orvosok – köztük a szakmai körökben még ma is az egyik legkiválóbb igazságügyi orvosszakértőnek tartott dr. Budvári Róbert és a szakvizsgával rendelkező, de kisebb tapasztalattal bíró dr. Földes Vilmos – „önkritikus”, Kelemennel egyetértő nyilatkozatát.³⁹ Eörsiben szokatlan módon fel sem merül a gyanú, hogy az újabb – a hatalom elvárásainak megfelelően végrehajtható halálos ítéleteket megalapozó – „szakértői” véleményekkel Budvári és Földes, illetve a halotti szemlét végrehajtó budakeszi orvosok – dr. Ostoros Gyula és dr. Eckhardt György főállatorvos – 1957. augusztus 21-én, 1958.

³⁴ Polgár i. m. 2020.

³⁵ Uo. 60–61.

³⁶ BFL XXV. 4. a. 1957. év. B. 1057/1957. Balázs Géza és társai, 1075. *A Fővárosi Ügyészség vádirata.* (1957. 03. 27.) Az irat szélei hiányoznak, így egyes mondatok kiegészítésre szorultak.

³⁷ Kis i. m. 2002, 62–63. Hivatkozik rá és kiegészíti: Polgár i. m. 2020, 60–61.

³⁸ „A kádári értékelés szerinti hősi halottak adatait alaposabban tanulmányozva kiderül: a katonák és a határőrök legkevesebb 30, az államvédelmi beosztottak – ha egyáltalán azok voltak – kb. 10 százaléka nem a felkelők elleni harcban vesztette életét, hanem a szovjetek és a magyar kormány erői, illetve a hadsereg és más fegyveres erő – határőrség, rendőrség, államvédelem stb. – között a szervezetlenség következtében kialakult tűzharcban szerzett sérülésekbe haltak bele. A »hősi halottak« számának növelése – a közvélemény megtévesztésén, manipulálásán túl – azért is történhetett, hogy a »szemet szemért, fogat fogért« elv alkalmazása következtében a kivégzettek száma a legmagasabb legyen.” Horváth Miklós – Tulipán Éva: *In memoriam 1956.* Budapest, Zrínyi, 2006, 81.

³⁹ Köszönöm Prof. Dr. Sótonyi Péter igazságügyi orvosszakértő, egyetemi tanárnak, hogy nem először a segítségemre volt a boncolási jegyzőkönyvek és a Kelemen Endre nevével fémjelzett vélemények összevetésében és értékelésében.

október 1-én és 4-én egzisztenciális fenyegetettségük okán értettek egyet.”⁴⁰

AMIKOR NEM MINDEN AZ, AMINEK ELSŐ PILLANATRA LÁTSZIK

Mielőtt rátérnék Eörsi Lászlónak a témakörben – sziszifuszi küzdelmei közepette és eredményeként – megszületett néhány önkényesen kiragadott írása tartalmának vizsgálatára, a terjedelmi korlátok miatt a teljesség igénye nélkül szeretném felhívni a Tisztelt Olvasók figyelmét néhány „zavaró” módszertani problémára.

Az 1956 mártírjai kötet előszavában meglehetősen a szerzőt méltató felvezetés, mely szerint a munka első részében olvasható életrajzok „Eörsi László hosszú évek kutatásain alapuló, tárgy-szerű, precíz” adatbankjának eredményei.⁴¹ Az 1956-os Intézet gondozásában 1996-ban megjelent kézikönyv⁴² Maléter Pál-életrajzát fellapozva fogalmazódott meg bennem a feltételezés: Eörsi a tudományosság látszatát keltve, a Nagy Imre és társai per forráscsoport több ezer oldalára mutató jelzettel – „MOL XX-5-h 1-31. d.” – megadva 2006-ban a kézikönyvben szereplő életrajzot (is?) a „nevére vette”.⁴³ Eörsi az 56-os Intézet III. kötetében és

a *Mártírok*-kötetben olvasható életrajzok között a kapcsolatot nem a szakmailag elvárható korrekt módon teremtette meg, például Maléter Pál életrajzának „elkészítése” – illetve kissé átszerkesztett, kivonatolt átvétele – során az alapművet mint forrást meg sem említette.⁴⁴

Kizárólag a vizsgálatba bevont munkák alapján szerzett újabb, Eörsi forráskezelésével kapcsolatos rossz tapasztalat, hogy a hivatkozásként megadott adatok – a *Betekintő*ben megjelent írásában is – pontatlannak és hiányosak. Nem segíti az olvasót és a kutatókat a levéltári forrásokban való eligazodásban, hogy Eörsi a Budapest Fővárosi Levéltárban található forráscsoport egyes részeit megosztva tartalmazó dobozok számának – 519. és 520. –, illetve az iratokon jól láthatóan feltüntetett oldalszámoknak a közlését elmulasztja. A kutató – ha vállalkozik erre – nem tehet mást, mint a hivatkozott szövegrészeket – ebben az ügyben az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában lévőket is ideszámítva – kb. 3000 oldalnyi iratot átlapozva keresi meg. Eörsi különvéleményének szakmai szempontok szerinti értékelése érdekében – amint azt a következő példa is mutatja – úgy tűnik, nem kerülhető meg az

e forráscsoportokból „nagyvonalú” hivatkozással közölt szó szerinti idézeteknek az ellenőrzése, illetve levéltári forrással való összevetése. A tudatosan „szelektív” forráshasználat más tekintetben is jelentőséggel bír példája Eörsi következő „szó szerinti” idézete: „Sziklai Sándor a földön feküdt, Kiss ott állt, ahol előbb is [...] és mondta, hogy ő is megsebesült a lábán.”⁴⁵ Ezzel ellentétben az eredeti forrásban a Sziklai Sándor testhelyzetére vonatkozó részben az olvasható: „Sziklai Sándor a földön feküdt, lábbal az első szoba felé és fejével az előszoba ajtaja felé. Kis Lajos ott állott ugyanazon a helyen... [Kiemelés tőlem – H. M.]”⁴⁶ A fentiekre tekintettel visszatérve Eörsinek a Fazekas Eszter és Móza Katalin újságírók cikksozrotatát⁴⁷ bíráló mondata: „Ám rendre kiderül az is, hogy a peranyag korrekt áttanulmányozásának feladatával a szerzőpáros nem tudott megbirkózni.”⁴⁸ Eörsi a *Betekintő*ben megjelent írásában nemcsak a levéltári forrásokból, hanem más szerzők munkáiból hivatkozott állítások is ellenőrzésre szorulnak. A szövegek környezetéből kiragadott részek aztán egészen más értelmet nyertek.

A *Betekintő*ben például Eörsi azt írja: „A 40. évfordulón Györkei Jenő Horváth Miklóssal egy kötet

⁴⁰ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 17–23.

⁴¹ Eörsi i. m. 2006, 5.

⁴² 1956 kézikönyve. III. kötet. Megtorlás és emlékezés. Szerk. Kende Péter. Budapest, 1956-os Intézet, 1996, 109–110.

⁴³ Még néhány példa az általam kutatott perekből: Andi József (Eörsi i. m. 2006, 10. és 1956 kézikönyve... i. m. 1996, 90–91.), Berta József (Eörsi i. m. 2006, 19–20. és 1956 kézikönyve... i. m. 1996, 76–77.), Czédli István (Eörsi i. m. 2006, 23–24. és 1956 kézikönyve... i. m. 1996, 114–115.), Csiki Lajos (Eörsi i. m. 2006, 27. és 1956 kézikönyve... i. m. 1996, 105.) és így tovább. Vö.: Eörsi i. m. 2006, 66–67. Eörsi László neve a *Kézikönyv III.* kötetének alkotói között nem szerepel! Az életrajzok megszületését peranyagkutatással és más formában segítő közreműködők nevei, ABC sorrendben: Cseh Zita, Germuska Pál (statisztikai és perismertető táblázatok is), Horváth Miklós, Molnár Adrienne, Paróczai Csilla, Pintér Attila, Szokolczai Attila (életrajzok, perismertető táblázatok is), Tischler János és nem utolsósorban Valuch Tibor.

⁴⁴ Eörsi i. m. 2006, 66–67. és 1956 kézikönyve... i. m. 1996, 109–110.

⁴⁵ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 14.

⁴⁶ *Varjaski Milánné tanúvallomása.* (1957. 08. 17.). BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 943.

⁴⁷ Fazekas Eszter – Móza Katalin: Sziklai-dosszié 1956–1990. 1–7. *Pest Megyei Hírlap*, 1990. 11. 20–27.

⁴⁸ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 18.

bevezetőjeként írt hosszabb tanulmányban tért ki a Sziklai-ügyre. Szerintük az »ellenforradalmárok áldozatai« témaköréből ez volt Kádárék »leggátlástanabb« koncepció pere. [Kiemelés tőlem – H. M.]⁴⁹ Ezzel szemben az Eörsi által – meglepő módon pontosan – hivatkozott forrásban és helyen a tágabb összefüggésekre is utaló következő szövegrész olvasható: „Mivel ezt [Sziklai Sándor halálának valós körülményeit] a kádári megtorlást előkészítő és végrehajtó szervek is tudták [ismerték], a tömegek manipulálására, megfélemlítésére ebben a kérdésben is igyekeztek meghamisítani a valóságot. Az »ellenforradalmárok« áldozatainak a számát főleg úgy gyarapították, hogy a szovjet csapatok elleni harcokban elesett, vagy a szovjet katonák által nem harcokban megölt magyar katonák, rendőrök és polgári személyek egy részének a halálát a felkelők bűnéül rótták fel. [...] A hosszú listára tekintve, a vizsgálók és az ilyen ügyek döntőbírái talán a leggátlástanabbul Sziklai Sándor ezredes esetében jártak el. [Kiemelések tőlem – H. M.]”⁵⁰

AZ ELTÉRŐ TÖRTÉNELMI KORSZAKOK JELLEMZŐINEK ÖSSZEMOSÁSA

A tartalmi jellegű kérdések vizsgálatára történő áttérés előtt a megemlített munkákra vonatkozóan – semmiképpen sem általánosítva és talán nem túlzóan – felvethető Eörsi szakmai hitelességének

a kérdése. Amint az a fenti példából látható, a szakmai követelmények minimumának figyelmen kívül hagyásával megadott levéltári – így nehezen ellenőrizhető – forrásokból idézett részek pontatlanságai (?), illetve a könyvészeti forrásokból – a szövegek környezetükből kiragadott, így eredeti tartalmukban sérült – idézett és „nem idézett” szövegrészek is tovább növelhetik az olvasók és nem utolsó sorban a történészek bizonytalanságát. A fenti szakmai „hiányosságok” miatt Eörsi Lászlóra vonatkozóan is indokolt lehet a kérdés: a pályán több mint harminc éve jelen lévő „különvéleményes” milyen tudásra és tapasztalatokra építheti vállalt küldetése teljesítését? Mi teszi képessé Eörsi Lászlót az általa vizsgált két korszak – a kádári megtorlás időszaka és szóhasználatával élve a ma létező „mintademokrácia”⁵¹ – nagyon bonyolult és összetett jelenségeinek felismerésére és összevetésére?

A szerző bevallja, hogy a „megtorlás rendszerére, politikai összefüggéseire, jogtörténeti aspektusaira” vonatkoztatva sem folytatott elmélyült kutatásokat.⁵² Eörsi nem túloz! Bizonyítja ezt az egy-egy témakör kibontása során tapasztalható elnagyoltság, a szövegrészekben tetten érhető önellentmondások és a minden bizonyítás nélküli kinyilatkoztatások magas száma. Megállapítható, hogy Eörsi

megalapozott jogtörténeti ismeretek hiányában nem tud – talán nem is akar? – különbséget tenni az eljárás különböző, ugyanakkor éles határral el nem választhatóan egymásra épülő – nyomozati, ügyészi és bírósági – szakaszokban keletkezett forrásai között. Ezeket a tudományos feldolgozás eredményessége szempontjából is fontos szakaszokat a „periratok” meghatározással mintegy összemossa. A torzítás súlyosságára jellemző példa, hogy Eörsi egy, a témánkhöz közel álló korábbi opusának előszavában az is olvasható, hogy munkájában „elválaszthatatlanul összekapcsolódik forradalom és megtorlás: a vádiratban az egyik, az ítéletben a másik”.⁵³ A fenti idézet alapján gyanútlanul arra következtethetnénk, hogy az 1956-os forradalom és szabadságharc – Eörsi szerint hiteles – története kizárólag a vádiratok, míg a megtorlás folyamata – az előzőtől függetlenül létező – ítéletek forráscsoportja alapján rekonstruálható! Ebből is látszik, hogy Eörsi – az önértékelésével összhangban – nincs és nem is lehet tisztában például a vád monopóliumának a tartalmával. Bócz Endre álláspontja szerint „a »koncepciók perek« néven emlegetett jelenségek büntetőperek voltak, ez az elnevezés tehát a büntetőeljárás bírósági szakaszára utal”.⁵⁴ A kutató, ha helyesen akar eljárni, semmiképpen nem hagyhatja figyelmen kívül a vádiratnak a bíróság

⁴⁹ Uo. 22.

⁵⁰ Györkei Jenő – Horváth Miklós: Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez. In: *Szovjet katonai intervenció, 1956*. Szerk. Gy. J. – H. M. Budapest, Argumentum, 2001, [7-118] 102.

⁵¹ Eörsi „Irgalomnak”... i. m. 2021, 25.

⁵² Uo. 7.

⁵³ Eörsi i. m. 2006, 5.

⁵⁴ Bővebben: „A büntetőper olyan jogvita, amelyben a független, csak a törvénynek alávetett bíróságnak három, szorosan összefüggő kérdésre kell törvényes eljárási rendben választ keresnie: 1) a vád tárgyú felhozott tények igazak-e?; 2) ha igen, bűncselekményt valósítanak-e meg?; végül, ha a válasz erre is igenlő, 3) mi az ezért járó törvényes büntetés? [...] A tárgyaláson mind a tényeket, mind a jogszabályok értelmezését és alkalmazását szabad vitatni. Kétségre vonható a vádnak akár minden tényállítása és az igazolásukra szánt valamennyi bizonyítékának a hiteltérdemlősége, akár bármelyik ténybeli és jogi következtetése, vagy a jogszabályokkal kapcsolatos előterjesztése és érve is.” Bócz Endre: A „koncepciók per” és az önkény. *Belügyi Szemle*, 2016/5, [66–87.] 68.

tevékenységét jogszerűen korlátozó voltát.

Eörsinek a „megtorlás rendszerére, politikai összefüggéseire” vonatkozó hiányos ismereteivel sem magyarázható állítása, hogy a megtorlás során alkalmazott eszközök tekintetében éles határ húzható a Rákosi-korszak és a forradalom és szabadságharc leverését követő időszak között. Minden más álláspontot határozottan visszautasítva Eörsi kijelenti: az erőszakot a letartóztatások esetében „1956 után egyébként már kifejezetten tiltották.”⁵⁵ Eörsi nem először (és valószínűleg nem is utoljára) mond ellent Eörsinek, amikor azt állítja: „Én még nem talákoztam olyan bizonyítékkal, amely a vallomások kikényszerítését igazolta volna.”⁵⁶ Hiszen Balázs Géza „életrajzában” már azt írja: „A vallomások kikényszerítésére a tanúk miatt nemigen volt szükség, ám az nagyon valószínű, hogy őt [Balázs Gézát] bosszúból megverték...”⁵⁷

Eörsi az 1956-ot követő megtorlást azzal is hamis színben tünteti fel, hogy állítása szerint számos bizonyíték támasztja alá, hogy azok a túlélők, „akik az igazság feltárására törekedtek, nem beszéltek kikényszerített vallomásokról, az elmondásuk szerint is térszerűek voltak az ellenük felhozott vádak”.⁵⁸ Eörsi Speck István kitűnő tanulmányából valószínűleg elolvasás nélkül lapozta át azokat a részeket, amelyek a szerző által pontosan idézett források szerint a Sziklai-ügyben megkérdőjelezik

Eörsinek az erőszak alkalmazásával kapcsolatos kinyilatkozásai valóságtartalmát.⁵⁹

„Straub János például többször próbálta a per során szerepét tisztázni. [...] Előadása közben többször is felhívta a bíróság figyelmét arra, hogy a nyomozati kihallgatási jegyzőkönyvet csak félig ismertették vele, nem jól rögzítették vallomását. Valójában fegyvertelenül érkezett a helyszínre, és azért vallotta korábban ennek az ellenkezőjét, mert megfenyegették, hogy addig »rohadhat« a zárkában, míg nem vall. Májusi észrevételeiben pedig azt írta, hiába kérte, hogy a jegyzőkönyvet kiegészíthesse. [...] Lendvai Dániel [...] Straubhoz hasonlóan arról számolt be, hogy korábbi vallomásai nem fedik az igazságot. Korábban ugyanis az internálástól való félelmében állította, hogy segített a barikádepítésben, és az egészből mindössze annyi igaz, hogy reggel – még az események előtt – a barikádnál járt. [...] Mihály István a tárgyaláson nyíltan szót emelt a nyomozáskor őt ért jogtalanságok ellen. Elmondta, hogy az előzetes letartóztatásban állandóan bántalmazták, verték, a nyomozó pedig fenyegette, hogy »megtanítja gondolkodni«. Elsősorban Straubra és Lendvaira kellett terhelő vallomást tennie – végül a verésektől való félelmében mindent aláírt. (A február 5-i letartóztatásáról szóló dokumentumban egyébként azt írták, hogy »élet szeretén keresztül meg lehet fogni« – ezt a jelek szerint a nyomozó

szervek ki is használták). [...] Gárdonyi József [...] Elmondása szerint a börtönben őt is súlyosan bántalmazták, a nyomozók pedig fenyegették.”

A *Melyik forrásnak higgyek?* kérdésre adott válaszában Eörsi ellentmond a tudományosság követelményeinek, amikor a történelmi munka írott és íratlan szabályait figyelmen kívül hagyva, a múlt és jelen történéseit – megingathatatlan érzéketlenséggel – nem először összeszemosva, a meghurcoltak sorsáról fennmaradt vallomásokot a következő indoklással zárta ki az általa vizsgálandók közül: A dossziékban „lévő vallomások igazságtartalma éppen annyi, mint egy mai per esetében. A gyanúsítottak taktikája változó, éppúgy, mint ma. Van, aki a végletekig tagad, más már az első vallomásában mindent feltár, és előfordulhat a két szélső skálán belül az összes változat. A tanúk is pont olyanok, mint a maiak: a többségük igyekszik valóságghú vallomást tenni, az jár a legkisebb kockázattal...”⁶⁰

Eörsivel ellentétben már az 1990-es évek közepétől bizonyítottan láttam, hogy a belügyi szervek Biszku Béla belügyminiszteri kinevezését követően meghatározó szerepet játszottak a megtorlás előkészítésének és végrehajtásának szinte minden fázisában.⁶¹ „Tevékenységük eredményeként a büntetőeljárás egyes szakaszai összemosódtak [...] korlátozták a normális

⁵⁵ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 25.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Eörsi „Irgalomnak”... i. m. 2021, 50.

⁵⁸ Uo. 16.

⁵⁹ Speck *Hadtörténelmi Közlemények* i. m. 2011, 195–196.

⁶⁰ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 20. Vö. többek között: Horváth Miklós: Az 1956-os megtorlás a katonai (i)gazságszolgáltatás tükrében. In: *Gellért-konferenciák 2. Előadások a kommunizmus bűneiről*. Budapest, Kommunizmus Bűnei Alapítvány, 2020, 171–185.; Horváth i. m. 2001.; Horváth Miklós – Tulipán Éva: *Keresztutak. Magyar Néphadsereg, 1956*. Budapest, H&T Kiadó, 2006, 103–123.

⁶¹ Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, Osiris – Századvég – 1956-os Intézet, 1995, 312.

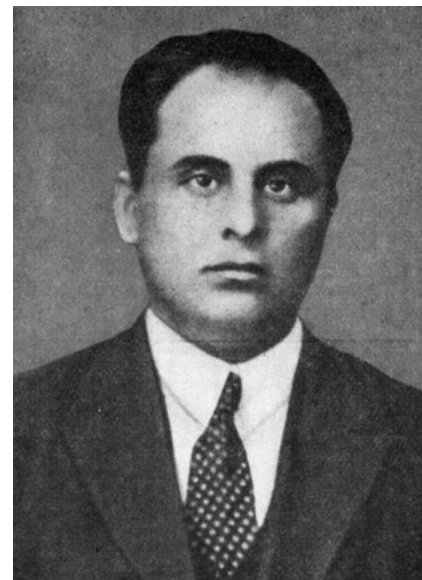
viszonyok között törvényességi felügyeletet is ellátó ügyészi szervezet munkáját, az ítélkező bíróságok összetételére tett – a gyakorlatban maradéktalanul megvalósuló – »javaslatokkal« akadályozták a bíróságok függetlenségének érvényesülését. Valójában a büntető eljárás bármelyik szakaszába beavatkozhattak.”⁶²

A Sziklai-ügyben is így történt. Nem korlátozták a vizsgálati szervek azon törekvését, amely a valóság feltárására, illetve rekonstruálására irányult. Így az eljárás első szakaszában összegyűjtött anyagok „alapján is pontosan leírható, hogy a vizsgálati szervek által összegyűjtött információk, adatok az aktuális politika – pl. az operatív bizottság vagy egyes személyek – döntései, elvárásai szerint mely ponton módosultak, változtak, illetve egyes esetekben hogyan különböztek el egymástól a kialakított koncepciónak, vagy konstrukciónak megfelelően. Csak így értelmezhetők az egyes ügyekben vádolt személyek és leginkább a vádirat megállapításait alátámasztani hivatott tanúk [és/vagy a „szakértőknek” a vádirat módosításához szükséges „vallomásaí”), illetve a koncepció, vagy konstrukció ügyekben kihallgatott tanúk részben, vagy egészében hamis állításai.”⁶³

Az utóbb használt fogalmak közül Eörsinek a koncepció per lényegéről adott meghatározása értelmezésre, sőt továbbgondolásra

is alkalmatlan. Eörsi – Speck Istvánval vitatkozva⁶⁴ – kinyilvánítja: „az a koncepció per egyik legfőbb ismertetőjegye, hogy minden teljesen összevág, még véletlenül sem akad egyetlen ellentmondás sem.”⁶⁵ Eörsi más helyen úgy fogalmaz, hogy a Sziklai-ügyben folytatott eljárás „nem lehetett koholt. Hiszen ki hallott még olyan kirakatper-ről, amelyben a bizonytalanságok a fő jellemzők? Azokban úgy megy minden, mint a karikacsapás.”⁶⁶ Eörsi szerint ezeknek a kritériumoknak egészében egyetlen, a Nagy Imre és társai per, illetve a Földes-per Földes Gáborra és a Szirmai-per Angyal Istvánra vonatkozó része felelt meg.⁶⁷

Eörsi a „sziklaszilárd Szilágyi József-re” hivatkozva kijelenti: a kádári időkben „a verés legfeljebb a nyomozó szadizmusából fakadhatott (már nem is volt megengedett)”, és nem „a valószínű beismerő vallomás kikényszerítése volt a célja.”⁶⁸ Eörsi azonban figyelmen kívül hagyja Szilágyi Józsefnek a Legfelsőbb Bíróság elnökéhez címzett levelét, amelyben többek között az olvasható: „Tíz hónapja próbálom felemelni a szavam ez ellen az eljárás ellen. Sajnos, szinte eredménytelenül. A »jegyzőkönyvek«, a »vallomások« egy szót sem adnak vissza ebből az ádáz tusból.”⁶⁹ A Szilágyi Józseftől idézett sorokon túl – maradvány a Nagy Imre és társai pernél – több példa is alkalmas lenne Eörsi érvelésének cáfolatára. Ezek közül álljon itt Nagy Imrének az utolsó

Sziklai Sándor *A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve, 1967–1968* című kötetben.
Fotó: Arcanum Adatbázis

szó jogán elmondott néhány mondata: „Bűnperemben sajnálatos módon elmaradt a bizonyításkiegészítés, és csak a vádtanút hallgatták meg, a vádbizonyítékait vizsgálták. [...] A bizonyításkiegészítés elmaradása tükröződik a vádiratban éppúgy, mint a vádbeszédben, amelyek nem az objektív tények és nem a történelmi igazság szellemében világítják meg a tevékenységemet, felelősségemet.”⁷⁰

Így is feltehető a kérdés: ez lenne az egyetlen koncepció ügy, amelyben – Eörsi kritériumait szigorúan alkalmazva – „minden teljesen összevág, még véletlenül sem akad ellentmondás sem”?⁷¹ Eörsi, amint ezt korábban is megtette, a megtorlás bírósági eljárásairól adott „értékelését” a jelenre, ahogy nevezi: a „mintademokrácia” korszakára

⁶² Horváth Miklós: *Maléter Pál*. Budapest, H&T Kiadó, 2002, 253.

⁶³ Horváth i. m. 2001, 231–234.

⁶⁴ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 25.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 24.

⁶⁷ Eörsi „Irgalomnak”... i. m. 2021, 17.

⁶⁸ Uo. 16.

⁶⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XX-5-h. 26. doboz 8. kötet, 214–216. Hivatkozik rá: Horváth i. m. 2002, 52.

⁷⁰ MNL OL XX-5-h. 7. dosszié. 127., 24. doboz, 1. kötet, 432–433.

⁷¹ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 25. A fogalommal kapcsolatban lásd: Bócz i. m. 2016, 67–74.

is kivetítette. Teszi ezt a bíróságoknak a kegyetlen megtorlásban játszott meghatározó szerepét elkenve, és jogosan felvethető felelősségét bagatellizálva.

A SZIKLAI-ÜGY ÉS A „TOLAKODÓ TÉNYEK”

Eörsi a *peranyag kezdeti tanulmányozását* követően – tovább *nem makacsodva*, mint írja – megadta magát az elé „tolakodó tényekkel szemben”.⁷² A Sziklai-ügy „megoldása” – elsősorban Sziklai Sándor halála körülményeinek – szempontjából Eörsi döntőnek a „tényleges szemtanúk – Varjaski Milánné, Waschler Sándorné és a Máriy házaspár – még 1956 november végén, december elején tett” vallomásait és a dr. Kelemen Endre törvényszéki orvos hathatós közreműködésével előállított harmadik – „együttes véleményként” megjelenített – orvosi vizsgálat anyagát tartotta, amely szerint „Sziklai nem követhetett el öngyilkosságot”.⁷³

Amint azt már korábban jeleztem, Eörsi a nyomozati szakasz forrásait (a „tényleges szemtanúk” vallomásait nem számítva) – szakmailag elfogadhatatlan módon – alulértékeli.⁷⁴ Eörsi „a megtorlás mikéntjéről született határozatot” a hatóságok sikeres és eredményes tevékenysége fontos feltételének tartja. Ez utóbbi megállapítás nem erőltetetten úgy is értelmezhető, hogy az eljárásban részt vevő személyek és hatóságok bizonytalanságának a legfőbb oka, hogy a hatalom még nem

nyilatkozott a megtorlás céljairól, célcsoportjairól, hovatovább az egyes ügyek „helyes” megítéléséről és elvárt – ítéletekbe is foglalt – következményeiről.

Eörsi ebben is téved. Bár írásában megemlíti Budakeszi lakosainak a *Népszabadság* december 5-i számában leírtak keltette felháborodását, tiltakozását, de az okok konkretizálása elmarad. A cikkből kiderül, hogy a készítője ismerhette a nyomozati anyagokat. Ennek ellenére a lapban a következők olvashatóak: „Október 25-én a felfegyverzett banditák megtámadták a házat, kézigránátot dobtak a lakásba, majd benyomultak. Sziklai ezredes revolverrel védekezett, és egyik támadóját lelőtte. *A kézigránáttól azonban ő is halálos sebet kapott.* Apósát, *Kiss Lajost a benyomuló banditák baltával verték agyon.* [Kiemelések tőlem – H. M.]” Ebben az írásban a későbbi – lincselés történet – értékelésnek ellentmondó megállapítás: a házból „kicipelték Sziklai Sándor holttestét az utcára, tetemét a csőcselék rugdosta, gyalázta”.⁷⁵

A *Népszabadság* újabb – 1957 júliusában megjelent – *Az utolsó csepp vérükig* című írása szerint „kézigránátok repültek a kis házba [...] Sziklai Sándor, a partizánhős, súlyos sebekkel borítva, csakhamar ott feküdt dolgozószobája padlóján. [A házba behatoló fegyveresek] kivonszolják az útra Sziklai Sándor holttestét, ott rugdossák, gyalázzák”. Kiss Lajos esetében már nincs szó baltáról és

agyonverésről, öngyilkosságról: Az „após is megsebesült, már alig volt ereje, [...] látta: már minden elveszett”. Utolsó szava Varjaski „elvtársnőhöz, a régi harcostársához szolt”.⁷⁶ Később az MSZMP központi lapja több számában is Sziklai Sándorról, mint az „ellenforradalmárok által meggyilkolt mártírról emlékezik meg”.⁷⁷

A *Népakarat* című újság, a Magyar Szabad Szakszervezetek Országos Szövetségének lapja 1956. december 23-i számában Bozóky István Pest megyei ügyész az „ellenforradalom rémtettei között” első helyen a Budakeszin történetekről „számolt be”: „Október 26-án a budakeszi ellenforradalmárok lemészárolták Sziklai Sándor honvédezredest és apósát, Kiss Andrást [sic!].”⁷⁸ Ezen a napon megjelent karácsonyi számában hasonló hangnemben és tartalommal számolt be a *Hajdú-Bihari Napló* is Sziklai Sándor haláláról.⁷⁹

Ezt követően ugyancsak a *Népakarat* 1957. augusztus 22-én arról tájékoztatott, hogy a fővárosi bíróság Sziklai Sándor és Kiss Lajos „meggyilkolásának” ügyében megkezdte a „budakeszi ellenforradalmi terroristák bűnperének a tárgyalását”. Az 1957. augusztus 21-én megtartott tárgyalási napon – mint írják – „a szakértők meghallgatása fordulatot hozott”. E fordulat lényege – a lap szerint –, hogy a fegyver-, illetve az orvosszakértő véleménye alapján megállapítást nyert, hogy Kiss Lajos „feltehetően öngyilkos lett, és

⁷² Eörsi A Sziklai-mítosz i. m. 2021.

⁷³ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 16–17.

⁷⁴ Uo. 24.

⁷⁵ Az ellenforradalom rémtette... i. m. 1956, 5.

⁷⁶ Pintér István: Az utolsó csepp vérükig. *Népszabadság*, 1957. 07. 02. 8.

⁷⁷ Kende i. m. 1957, 5.; A néphadsereg mindig... i. m. 1957, 2.; Sziklai i. m. 1957, 4.; Üdvözljük az egyéves... i. m. 1957, 1.; Münnich Ferenc elvtárs megnyitó... i. m. 1959, 2.

⁷⁸ A Pest megyei ellenforradalom... i. m. 1956, 5.

⁷⁹ Ellenforradalmi erők a magyar októberi eseményekben. Az ellenforradalom Budapesten. *Hajdú-Bihari Napló*, 1956. 12.2 4. 2.

csak a holttestét gyalázták meg. Megdőlt viszont az a feltevés, hogy Sziklai Sándor is öngyilkos lett. Amikor a támadók kézigránátokat dobáltak a házba, Sziklai az egyik kézigránát nyelét és fejét összekötő csavartól súlyos fejsérülést szenvedett, azonban még élt, amikor kihurcolták és agyonverték. [...] a szakértői vélemények alapján az ügyész a vádat kiterjesztette a gyilkosság büntetettére.”⁸⁰

Ezen a napon a tárgyalásról a *Kisalföld* – valószínűleg az egyeztetés elmaradása miatt – némileg ellentmondásosan úgy számolt be, hogy „a fegyveres terroristák támadása” következtében „Sziklai Sándor és apósa, Kiss Lajos életüket veszítették. Az utcára kihurcolt holttesteket az ellenforradalmárok meggyalázták. [...] Kiss Lajos főbelötte magát és úgy halt meg. Sziklai Sándor az egyik ledobott kézigránáttól megsebesült. [...] Az orvosszakértők ezenkívül közölték, hogy Sziklai Sándor fején több, súlyos ütéstől származó nyomot találtak, s végeredményben ezek az ütések okozták a halált. [...] az ügyész valamenynyí vádlottal szemben kiterjesztette a vádat a gyilkosság, illetve egyes vádlottak esetében szándékos emberölés büntetettére.”⁸¹

Sziklai Sándorról és Kiss Lajosról a *Fehér könyvek* 1957 februárjában kiadott második füzetében⁸² *A tizenöt vértanú* című alfejezetben közöl életrajzszerű

összeállítást. Ebben nagyon tömören írnak a haláluk – a párt értékelése szerinti – körülményeiről. „Az elvetemült volksbundista rablógyilkosok Budakeszin, 1956. október 26-án vetettek véget (Sziklai Sándor) küzdelmes és eredményekben gazdag életének.”⁸³ Kiss Lajos „1956. X. 26-án halt hősi halált vejével együtt a budakeszi ellenforradalmi banditák fejszecsapásaitól.”⁸⁴

Hogy e kiadványok milyen súllyal bírhattak a megtorlásban részt vevő személyekre és szervezetekre, arról néhány mondat a második füzetet beharangozó *Népszabadság* 1957. február 3-i számából: „A fehérterrortól szól ez a könyv, de nemcsak ezen keresztül mutatja meg az ellenforradalmat. *Elmondja, hiteles tényekkel és adatokkal bizonyítja azt is, amit nem vettek és sokszor nem is vehettek észre azok, akiket őszinte lelkesedés töltött el, akik egy igazabb, teljesebb élet eljövételét várták az októberi megmozdulásoktól.* [Kiemelés tőlem – H. M.]”⁸⁵

A *Fehér könyvek* III. füzetében Sziklait a „vértanúk”, Kiss Lajost „az ellenforradalmi terror áldozatai” között tüntetik fel.⁸⁶ A fentiek fényében úgy vélem, Eörsi részéről hibás döntés volt a nyomozás korai szakaszában keletkezett források egy részének negligálása, tartalmuk valóság tartalmának a megkérdőjelezése arra való hivatkozással, hogy „a köztudatot teljes mértékben uraló

legenda döntően befolyásolta mindazokat, akik a vizsgálatokat végezték.”⁸⁷

A hatalom különböző alkalmakkor megszületett és szélesebb körben közreadott értékelései a megtorlásban részt vevő személyekkel és szervezetekkel szembeni elvárásokként is értelmezhetők. Biszku Béla belügyminiszter az MSZMP Politikai Bizottsága mindenhatóságáról 1958. február 27-én, a Belügyminisztérium Pártbizottságának kibővített ülésén a következőket mondta: „egy kommunista legyen az bárhol, elsősorban párttag, másodsorban is párttag, kommunista és csak utána annak a tetsületnek a tagja [ahova a párt állította]. [...] [A]mit a Politikai Bizottság meghatároz, az egyes kommunistáknak is és a pol[itikai] nyom[ozó] állománynak, hogy úgy mondjam az asztalon lévő bibliának kell lennie...”⁸⁸

Az Eörsi által feltételezett „mítosz” teremtette zavar és a bizonytalanság forrása inkább az lehetett, hogy a nyomozás eredményei, így a nyomozó hatóság – és lényegét tekintve 1957 augusztusáig az ügyészi szervek – következtetései sem voltak összhangban a kommunista párt nagy nyilvánosság előtt hangoztatott értékeléseivel és az azokat tükröző, határozott elvárásaival. A fentiek figyelembevételével – Eörsi felvezető észrevételére reagálva – megállapítható: Sziklai Sándor is az annyira fontos elvtársak közé tartozott,

⁸⁰ Fordulat... i. m. 1957, 8.

⁸¹ A budakeszi ellenforradalmárok... i. m. 1957, 4.

⁸² *Fehér könyvek i. m. II.* 147–148.

⁸³ Uo. 147.

⁸⁴ Uo. 148.

⁸⁵ Emlékeztető... i. m. 1957, 12.

⁸⁶ *Fehér könyvek i. m. III.* 137., 140.

⁸⁷ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 18.

⁸⁸ A B. M. Pártbizottság 1958. február 27-i ülése. BFL XXXV (29) 1958/a/ 2. 6. e. Idézi: Krahulcsán Zsolt: *A párt belügye. A politikai rendőrség és az MSZMP a korai Kádár-korszakban, 1956–1962.* Budapest, ÁBTTL – L'Harmattan, 2013, 179.

akik „dicső emlékének érdekében a hatalom szinte bármit”⁸⁹ megtett.

Következzék néhány példa a Kelemen Endre által jegyzett – Eörsi László tolmácsolásában megjelenített – „együttes vélemény” gyenge, a „tolakodó tények” cáfolható pontjai közül. Eörsi az igazságügyi szakértők által 1956. december 1-jén végrehajtott boncolás eredményeit tartalmazó jegyzőkönyvekről – Kelemen Endre véleménye felől közelítve – mindössze annyit ír, hogy azok tartalma megkérdőjelezhető, miután az orvosok rossz körülmények között dolgoztak, és a koponya bűzös volta miatt „pontos méréseket nem tudtak eszközölni”, továbbá „a szakvélemény leadását a boncolás után azonnal követelték”. Eörsi szerint ezért történhetett az, hogy „olyképpen nyilatkoztak véleményükben, hogy a sérülés származhatott lőfegyvertől is.”⁹⁰

Eörsivel szemben Kelemen határozottan állítja, hogy Budvári és Földes 1956. december 1-jén a sérülés körül kimutatható füstcsapadékokra hivatkozva helyesen „lövési sérülésről beszéltek”, aminek a lehetőségét később Budváriék – Kelemen szerint – azért vetették el, mert a keresés ellenére „a kimeneti nyílást az exhumálás alkalmával [...] és

a löszert az agyban nem találták meg”.⁹¹ Ennek cáfolata a boncjegyzőkönyvben olvasható: „A lövési sérülés bemeneti nyílása elől, a homloktáj közepén, közvetlenül az orrgyök felett, kimeneti nyílás pedig a fejtetőn, a koponyavarrat magasságában helyezkedett el. A lócsatorna iránya előlről hátra, alulról felfelé, kissé balról jobbra irányuló volt.”⁹²

Kelemen a bírósági eljárás során azt is állította, hogy Sziklai és Kiss Lajos halálát ugyanaz a fegyver nem okozhatta, mert a Kiss Lajos sérülésénél feltalált füstcsapadék színe szürkésfehér, Sziklai esetében pedig ugyanez szürkésfekete volt.⁹³ Kelemen – és vele együtt Eörsi – ez ügyben is csúsztatott, mert Kiss boncolási jegyzőkönyvében „az előbb említett csont részleten észlelt szenyvesbarnás, lőporfüstcsapadékokra emlékeztető” szennyeződésről olvashatunk.⁹⁴

Az ügyész kérdésére Kelemen – a „most betérjett, valamint az elmúlt tárgyaláson szóban előterjesztett” – „együttes” szakvélemény leglényegesebb pontjának a homloksérülés köralakját és az átmérőjét tartotta.⁹⁵ Az önkezdő lövés lehetőségét Kelemen azzal az indokkal utasította el, hogy „ha a sértett a fegyver csövét közvetlenül illesztette volna a fejéhez, akkor nem félkör alakú, hanem

csillag alakban repedezett szélű csonthiány keletkezett volna.”⁹⁶ A pontos mérés lehetőségét már 1956. december 1-jén is kizárta, hogy a koponya csontozata a lőporgázok feszítő ereje miatt „többszörösen darabosan széjjeltört [...], összeillesztés maradéktalanul nem is volt lehetséges”,⁹⁷ de – olvasható a boncolási jegyzőkönyvben – a „krátterszerűen tátongó 6x4 cm nagyságú anyagihiány [értsd csonttal határolt] szélei [a Kelemen által hiányolt módon] mélyen csillagalakúan berepedezettek”.⁹⁸

Miután újabb vizsgálatot – a koponya hiányában⁹⁹ – már nem lehet elvégezni, a jegyzőkönyv szerinti 6x4 cm nagyságú „anyagihiány” figyelembevételével a véleményem szerint nem lehetséges a pontosan 14 mm-es méretű, Kelemen szerint kézi-gránátgyűrű által okozott sérülés csontokon kimutatható hatásának a bizonyítása. „Amikor a fegyverszakértő által felmutatott gránát összekötő gyűrűt megmértük – állítja Kelemen –, az pontosan egyezett a homlokcsonton talált folytonossági hiánnyal, meggyőződésünk volt, hogy a sérülés a gránát összekötő gyűrűjétől keletkezett.”¹⁰⁰

Az idézetekkel hadilábon álló Eörsi Specket megvádolta, hogy rosszul idézve írta: „lövés esetén

⁸⁹ Eörsi A Sziklai-mítosz i. m. 2021, 20.

⁹⁰ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 18. A jegyzőkönyvek feltalálási helyére vonatkozó adatok megadása – a hivatkozás – ebben az esetben is elmaradt.

⁹¹ BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1216.

⁹² Uo. 481.

⁹³ Uo. 1216.

⁹⁴ Uo. 486.

⁹⁵ Uo. 1217.

⁹⁶ Kelemen Endre bírósági meghallgatása. (1957. 10. 04.). Uo. 1215–1217.

⁹⁷ BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 479.

⁹⁸ Uo. 478.

⁹⁹ Kelemen a tárgyaláson a beazonosíthatatlan „NN” halottak gyűjteményéből kettő – amint azt a vádlottak egyike észrevette –, méretben helytelen koponyát „varázsolt” elő. Speck *Hadtörténelmi Közlemények* i. m. 2011, 207.

¹⁰⁰ BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1216.

pedig a lyuknak csillag alakúnak kellene lennie”.¹⁰¹ A peranyag felszínes ismeretét tükrözi az is, hogy Eörsi nem vette észre, hogy a „szakértő” a kérdések hatására összezavarodva kijelentette: „Mindkét koponyán csillag alakú sérülést állapítottunk meg. Ugyanis a két sérülésnek a lövéstől és az összekötő gyűrűtől származónak is a mechanizmusa azonos. Mindkét fején a sérülést szilárd tárgynak az ütése származtatta. Így a sérülés roncsolás jellegű.”¹⁰² Mindezt később Kelemen – újabb kérdésre adott válaszában – azzal egészítette ki, hogy az összekötő csavar, „karika a sérült részhez odavágódott, a csontot beütötte és lepattant a csontól”.¹⁰³ A sérülés bekövetkezésének ezen módja a feltételezésem szerint kizárja az említett méretű és „krátterszerű” seb keletkezését, és a koponyában bekövetkezett robbanást.

A történetek további rekonstruálását segítheti – az Eörsi által meg sem említett – igazságügyi fegyverszakértőknek, Csobai Endrének és Gáspár Lajosnak a bírósági tárgyalásokon 1957. augusztus 21-én és október 4-én elhangzott véleménye is. Ezek alapján és a helyszíni szemlejegyzőkönyv,¹⁰⁴ továbbá Varjaski Milánné vallomásainak tartalmát is figyelembe véve kijelenthető, hogy a kézigránát nem az előszobában robbant. Ezt a véleményt támasztják alá a szomszédos ház falán keletkezett aprólukas találatok,¹⁰⁵ és az is, hogy az előszobában – az ablakokban és a bejárati

ajtóban – lévő üvegfelületek jelentősen nem sérültek,¹⁰⁶ [1. kép] a lövésnyomokat és a Máriya beütötte ökölnyi lyukat leszámítva épek maradtak.¹⁰⁷ Ennek ellenére Eörsi László – a szelektáltan használt és értékelt forrásokra hivatkozva – határozottan azt állítja: hogy „kézigránát robbant a házban, nem nagyon érdemes kétségbe vonni”.¹⁰⁸

A helyszíni szemlén készült fényképek alapján pontosítható a kézigránát robbanásának helye és ennek bekövetkezése ideje. Ebben elsősorban a ház bejárattól és az időközben lecserélt – eredetileg felső részen üveges – előszobaajtóról készült képek lehetnek a segítségünkre [2. kép]. Az ajtó állapotáról a szemlejegyzőkönyvben azt rögzítették, hogy annak alsó részén „nagyfokú roncsolások találhatóak”.¹⁰⁹

Máriya meglövését követően Sziklai – nagy valószínűséggel látva a feléje repülő gránátot – megpróbálta becsukni a bejárati ajtót. A képeken jól látható nyomok szerint a Tóth Miklós által eldobott gránát az ajtó előtt, vagy a még résnyire nyitott ajtó és az ajtótok között, alul a fal mellett robbant. Ezzel egy változatban magyarázhatóak a Sziklai Sándor felső testén – a boncolási jegyzőkönyv szerint – gránátszilánkoktól keletkezett sérülések.

A történetek fentiek szerint vázolt kimenetelét támaszthatják alá a robbanás házon kívül [4. kép] és az ajtón belüli [5. kép], továbbá

1. kép: Az előszoba ablak épen maradt üvegtáblái. BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 471.

a gránát robbanása következtében keletkezett füstcsapadék az előszoba ajtótól – bentről nézve – jobbra lévő falon látható nyomai [6. kép].¹¹⁰

A 7. képet kinagyítva az is megállapítható, hogy a bejárati ajtó – kívülről nézve – balról jobbra befelé nyílt. Az ajtó belső oldalán látható, robbanás következtében keletkezett sérülések is azt a verziót támasztják alá, mely szerint a kézigránát a bezárt vagy résnyire nyitott ajtó tövében [lásd ennek nyomait a 2. képen], a lépcsőfeljárón robbant. Másként az ajtó alsó része nem befelé szakadt volna.

A képet alaposabban tanulmányozva, az ajtón jól látható vérnyomokból a Máriyára leadott lövés és a robbanás között eltelt időszak nagyságára is következtethetünk. A szemlejegyzőkönyvet

¹⁰¹ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 27.

¹⁰² BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 1217.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Uo. 487–494.

¹⁰⁵ Uo. 488.

¹⁰⁶ Uo. 471.

¹⁰⁷ *Részlet Varjaski Milánné vallomásából.* (1957. 08. 17., Szabadka/Subotica). Uo. 947.

¹⁰⁸ Eörsi A Sziklai legenda i. m. 2021, 21.

¹⁰⁹ BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 491.

¹¹⁰ Uo. 459–460.

2. kép: A ház eredeti bejárati ajtaja.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II.
520. doboz, 472.

idézve: „A kilincs mellett kb. 15 cm hosszúságban az üvegezett rész helyén vérfoltok találhatók, amelyekből kiindulva vércsorgás nyomai találhatók.”¹¹¹ Attól az időponttól, hogy Máriy az ajtó ablaküvegét ököllel és/vagy kézigránáttal betörte, és Sziklai leadta az első lövést, a gránát robbanásáig – amint azt Varjaskiné kitarotán állította – csak néhány pillanat telhetett el. Ezt bizonyítja az is, hogy Máriy törött üveg okozta sebéből kiömlő vére – amint az a képen látható – egy kis helyen a leszakadt rész helyét is megfestette.¹¹²

Csökkentette az összekötő gyűrű okozta sérülés lehetőségét a fegyverszakértő azon véleménye is, mely szerint robbanásnál kisebb alakú szilánkok keletkeznek, a „gránát fa nyele is gyufaszál nagyságúra törik szét. De széttörik a benne lévő vasszerkezet is. Az ilyen széttört vasszerkezeti daraboknak a súlya ½ dkg.” Nehezebben értelmezhetők

a szabadban vagy zárt térben bekövetkezett robbanás hatása között meglévő – a szakértő által hangoztatott – különbségek. Ezek szerint előbbi esetben a működtető szerkezet teljesen egyben marad, csak zárt térben törik szét 4-5 darabra, ahol a „szabály az, hogy a hüvely [értsd a nyélben lévő vasszerkezet] is széttöredezik”.¹¹³ A fegyverszakértők a véleményüket kézigránát-metszet bemutatásával – amint azt képekkel én is megteszem¹¹⁴ – demonstrálták.

A metszeteken jól látható, hogy a kézigránát nyelében lévő vékony falú és a szilánkhatás növelése érdekében puhavasból öntött cső – „összekötő gyűrű” – felső, sűrűmenetes része, a stabil kapcsolódást biztosítandó, 12 mm mélyen benyúlik, „beleül” az ez esetben csavaranyaként is értelmezhető fejrészbe. Detonáció esetén a robbanás során keletkező hatalmas feszítő erőnek egy jelentős része a fémcsővön – az „összekötő gyűrűn” – keresztül fejt ki hatását, így a „gránát fa nyele is gyufaszál nagyságúra” hasad.

A szakértő szerint felvázolt két esetből a szabad térben – esetünkben a képek tanúsága szerint a bejárati ajtó közelében – bekövetkezett detonáció hatására a működtető szerkezet teljesen egyben marad. Ha valóban így történik, ez lehet a magyarázat a bejárati ajtón keletkezett nagy felületű roncsolásra, sérülésekre. Az viszont erősen kétséges, hogy az ajtó roncsolása közben – esetleg annak hatására – a menetes cső a kézigránát fejben lévő anyarésztől és a befogadó nyéltől teljesen

3. kép: A roncsolt ajtó helyére a ház lezárásakor betett ajtó.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II.
520. doboz, 459.

megszabadul, és – hogy ne legyen gond a 14 mm-es átmérővel – az összekötő gyűrű felső menetes része ezt követően egy pisztolyból kilőtt lövedékhez hasonló mozgási energiával Sziklai Sándor homlokcsontját megsérti, majd onnan lepattan.

Eörsi annak ellenére nem fordított figyelmet az 1956. december 3-án végrehajtott helyszíni szemle jegyzőkönyvére, hogy a feldolgozás elmulasztását Györkei Jenő történészen számon kérte. Szakmai érvei ez esetben sem lévén, Eörsi sikertelenül próbálta „elhessenteni” a gondolatot, hogy Györkei ezzel a tétivel „egyszerűen elárulta egykori elvtársait”.¹¹⁵

A Sziklait ért halálos sérülés helyének meghatározásában – bármilyen borzasztó is erről írni – az előszobában található vérnyomok szemlejegyzőkönyvbe foglalt feltalálási helyei is a segítségünkre lehetnek.

¹¹¹ Uo. 491.

¹¹² Uo. 459., 462.

¹¹³ Uo. 1217-1218.

¹¹⁴ Köszönöm Nagy Artúrnak, hogy a képek átadásával a tanulmány elkészítését segítette.

¹¹⁵ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 22.

4. kép: A ház utcai bejárata kívülről.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 460.

Az előszobából nézve jobbra, az I. számmal jelzett szoba bejárati ajtaján és „közvetlenül mellette a jobboldalt a falon az olajjal befestett részen nagymennyiségű vérfecskendezésből és folyásból származó folt található. A vérfecskendezés átmérője a falon kb. 55 cm, amely a padozat felé folyt le. Az ajtón [az I. szoba ajtaján] 150 cm átmérőjű ugyancsak lefelé folyó vérfecskendezés található. [Vázlaton 1.] A bejárattal szemben állva, baloldalon az ablak alatt haránt irányban ugyancsak kb. 4 cm átmérőjű 20 cm hosszúságban vérnyom található. [Vázlaton 2.] A helyiség kővel kirakott padozatán a bejárati ajtótól jobbra az előbb említett vérfecskendezések alatt a már feltakarított kövezeten vérszennyeződés található. A jelen lévő Csete Imre, aki a helyiséget a seprővel történt feltakarítás előtt látta, elmondta, hogy a vértócsa kb. 1 méter átmérőjű körben volt látható.

A leírtak továbbgondolására, egyben a Kelemen-Eörsi változat

cáfolatára is alkalmas érv lehet Varjaski Milánnának az előszoba padozatára került Sziklai Sándor testhelyzetére vonatkozó – több alkalommal is megerősített – állítása: „Sziklai Sándor úgy feküdt, hogy a lába csaknem a belső szobába vezető ajtónál volt.”¹¹⁶ Talán nem véletlen az – amint erre már korábban utaltam –, hogy Varjaskiné 1957. augusztus 17-i vallomásából vett „szőszerinti” idézetből – „Sziklai Sándor a földön feküdt, Kiss ott állt, ahol előbb is [...] és mondta, hogy ő is megsebesült a lábán.”¹¹⁷ – Eörsi a Sziklai testhelyzetére vonatkozó részt – mintha az nem is lenne – mindenjelölés nélkül eltüntette.¹¹⁸

A kézigránát összekötő gyűrűje okozta sérülés – állította dr. Kelemen Endre – azonnali eszméletvesztést okozott. Figyelembe véve Máriy László egymásnak ellentmondó vallomásait, megállapítható, hogy Kiss Lajos vagy Sziklai Sándor „eldőlésének” megadott helye és módja szerint a szemle során jegyzőkönyvben rögzített vérnyomok nem keletkezhetek. Az pedig fizikai képtelenség, hogy az eszméletlen Sziklai úgy zuhan a kövezetre, hogy a feje az eldőlés, vagy hanyatt esés következtében a lába helyére kerüljön. Nem tartom kizártnak, hogy Kelemen minden eshetőségre gondolva Sziklai Sándort Máriy vallomásában azért pozicionálta a bejárattól kb. 2 méter távolságra, hogy a kézigránát megfelelő méretű alkatrésze az ajtó alsó részét áttörve, a Kelemen által elképzelt ideális röppályaíven – nagymennyiségű, e tekintetben szinte teljesen mindegy, milyen színű lőpor kíséretében – repülve Sziklai homlokát csak annyira

5. kép: A ház kijárata belülről.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 461.

sértse meg, hogy azonnali halál helyett a gyilkosság „tényállásának” a megállapításához minimálisan szükségesnek tartott eszméletvesztés következzen be. Ha a felrobbant kézigránát szilánkjaitól – azok mozgási energiája nagyságából következően – Sziklai és Kiss Lajos testén bőrfelszíni sérülések keletkeztek, kérdéses, hogy az az ajtó befejtését követően is épen maradt összekötő gyűrű képes lett volna egy, a fejre közvetlenül leadott pisztolylövéshez hasonló sebesülés okozására.

Az ügy későbbi – a párt korai értékelése irányába történt augusztusi – fordulatát segítette a Sziklai azonnali halálát megkérdőjelező „szakvélemény”. A vizsgálat bizonytalanságát tükrözi, hogy kizárólag a később kivégzett Takács Kálmánra vonatkozó részben Sziklai esetében a „holttest”, „tetem”, „hulla” szavak helyett a „haldokló test” kifejezés szerepel. A másik kivégzett, Bokor János ekkor még nem került a vizsgálati szervek látókörébe.¹¹⁹

¹¹⁶ Jelentés Varjaski Milánné kihallgatásáról (1956. 12. 04.). Uo. 1990/I. 519. doboz, 161.

¹¹⁷ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 14.

¹¹⁸ Részlet Varjaski Milánné 1957. augusztus 17-én Szabadkán tett tanúvallomásából. BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 943.

¹¹⁹ BM Vizsgálati Osztály határozata a nyomozás befejezéséről (1957. 03. 18.). BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 501–504.

6. kép: Kicsapódott füstcsapadék nyomai.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II.
520. doboz, 459-460.

Kelemen szerint „Mindkét sérültnél a halál igen rövid idő alatt következett be, amit meghatározni úgy lehet, hogy egy-két óra, vagy csak néhány perc”, de a halál bekövetkezésének idejére vonatkozó, tágran értelmezhető megállapítás ellenére határozottan állítja: „Sziklai élt még, amikor kihurcolták a lakásból.”¹²⁰ Takács vallomását a nyomozók helyesen úgy értékelték, hogy „az ügyben gyanúsítottként ill. tanúként szereplő laikus közel sem olyan illetékes a halál beálltának, vagy az életjelenségek megállapítására, mint a boncolási anyag”, amely kizárta, hogy a kivonás és ütlegelés időszakában Sziklai még élt volna, „nem voltak vérbeszűrődések”.¹²¹

A HATALOM ÉS KELEMEN NEM TÉVEDHETNEK!?

Eörsi a bíróságok szerepét és tevékenységét általánosságban úgy értékeli, hogy a „kíméletlen bűnüldöző szervek, így a népbíróságok – bármennyire szentségtörésnek tűnik is – az 1956 utáni perekben kimutathatóan az igazság kiderítésére törekedtek, és ebbe óriási munkát fektettek”.¹²² Fehér István és társai ügyének a tárgyalását első fokon a Fővárosi Bíróságon dr. Kelemen Gézáné tanácselnök vezetésével 1957. június 26-án kezdték meg.¹²³ A több mint három hónap alatt 18 tárgyalási napot tartottak, amelyek közül a vádpontok módosításával az igazi fordulat augusztus 21-én következett be.¹²⁴ Az elsőfokú bíróság 1957. november 4-én kihirdetett ítélete „Fehér István és 16 társa” ügyében – Kelemen Endre „attrakciója” ellenére – a hatalom elvárásainak nem felelt meg. Ekkor a külföldre távozott Fehér Istvánt és Tóth Miklóst ítélték halálra. Tóth István életfogytiglant kapott, míg a többiekre összesen több, mint 100 év börtönbüntetést róttak ki, továbbá majdnem minden vádlottat vagyonekobzással és (különböző mértékben) egyes jogoktól való eltiltással sújtottak. A vádlottak terhére rótt büntettek elsősorban szervezkedésben való részvétel, gyilkosság kísérlete, rablás, szándékos embeverés, illetve izgatás voltak.¹²⁵ A bírósági eljárás azonban még

7. kép: A megrongálódott bejárati ajtó.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II.
520. doboz, 462.

nem ért véget. Már az elsőfokú ítélet kihirdetésének napján megszületett a fellebbezési óvás súlyosbításért, mivel „különösen figyelembe veendő, hogy úgyszólván még a budapesti ellenforradalmi tobzódásokat is megelőzve Budakeszin állami és pártfunkcionárius élete ellen bűncselekmények követtek el.”¹²⁶

1958. június 16-án – ekkor már zárt ajtók mögött – kezdett vette a Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsán dr. Mecsér József tanácsvezető bíró vezetésével a fellebbezési tárgyalás, amelynek végén, 1958. június 21-én kihirdették az újabb ítéletet. A Tóth Lajos és Horváth Zoltán távollétében kihirdetett ítélettel már négyre nőtt a végrehajthatatlan halálos ítéletek száma.¹²⁷ Feltehetően ismét felső utasításra 1958. szeptember

¹²⁰ Uo. 1217.

¹²¹ A BM Politikai Nyomozó Főosztály VIII. Osztály jelentése (1957. 05. 15.). ÁBTL 3.1.9. V-142293/4, 154-156.

¹²² Eörsi A Sziklai legenda i. m. 2021, 20.

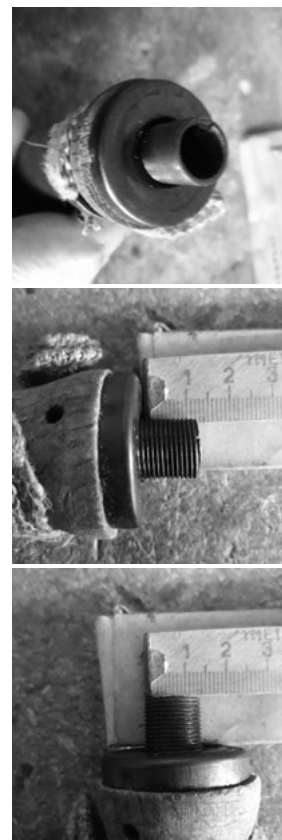
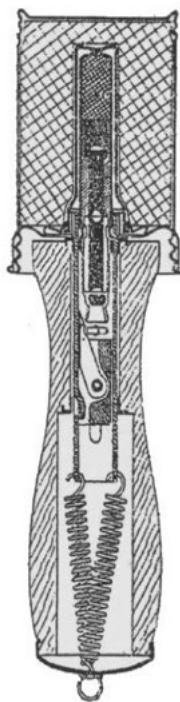
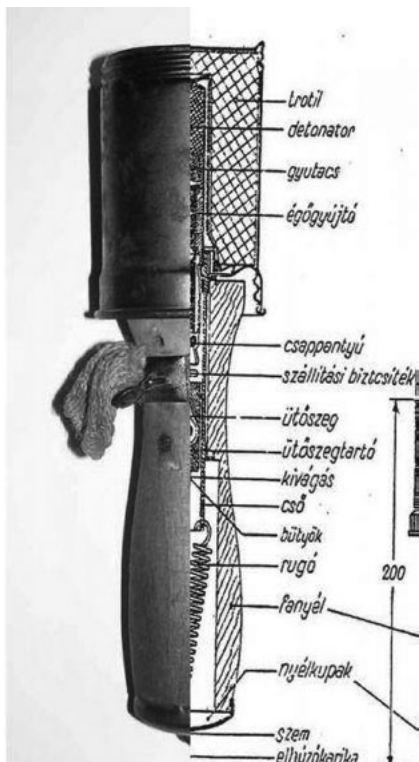
¹²³ A bírósági eljárás menetéről minden tekintetben pontos részleteket lásd: Speck *Hadtörténelmi Közlemények* i. m. 2011, 192-194.

¹²⁴ Uo. 189. Az első tárgyalási napon, július 5-én, miután „az 1-8. rendű vádlottak (Fehér, Tóth Miklós, Tóth István, Tóth Lajos, Ács Vendel István, Farkas Pál, Horváth Zoltán és Schrödel Mária) elhagyták az országot, így csak a 9-17. rendű vádlottakat állították elő. A tárgyalást ekkor elnapolták, majd augusztus 9-től kezdve három hónapon keresztül folytak a nyilvános tárgyalások.

¹²⁵ Uo. 192.

¹²⁶ Uo.

¹²⁷ Ács és Farkas büntetését életfogytiglanra növelték, míg Schrödel Mária 10 évet, Mihály István – a vagyonekobzás érintetlenül hagyása mellett – 15 év börtönt és 10 év közügyektől való eltiltást, Dömény László pedig 8 év börtönt, teljes vagyonekobzást és 5

8. kép: A kézigránát metszete és szerkezete.
BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 462.

22-én a Legfőbb Ügyészség azzal az indokkal, hogy „a kiszabott büntetések aránytalanul enyhék”, törvényességi óvást nyújtott be. Az ügyészség értékelése szerint Takács, Bokor, Dombi és Barabási cselekményei nem szándékos emberölésnek, hanem gyilkosságnak minősítendő, miután – olvasható az indoklásban – nevezettek részt vettek a súlyosan sérült Sziklai megverésében, vagyis felelőssé tehető az ezredes meggyilkolásáért. A Legfelsőbb Bíróság Népbírói Tanácsa (ismét dr. Mecsér Józseffel az élén) a vádhatóság betérjesztése alapján 1958. november 3-án újabb határozatot hozott, melyben Straub János, Lendvai Dániel, Gárdonyi József, Takács Kálmán, Barabási Ferenc, Dombi Béla és Bokor János esetében hatályon kívül helyezték az elsőfokú – „túl

enyhe”, ezért „törvénysértő” ítéleteket.¹²⁸ A bíróság – támaszkodva a dr. Kelemen Endre által képviselt „együttes” véleményre – egy rendbeli gyilkosságért és a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló mozgalomban való tevékeny részvételért” Takács Kálmánt és Bokor Jánost halálra és teljes vagyonelkobzásra ítélte.¹²⁹ A történeteket Eörsi így összegezte: „A lincselők közül kettőt halálra ítélték és kivégeztek, másokra szintén a legsúlyosabb börtönbüntetést rótták ki. *Ezek a vádak viszont megalapozottak voltak.* [Kiemelés tőlem – H. M.]”¹³⁰

A politikai döntéshozók és a végrehajtó apparátus tagjai feltehetően elégedetten vették tudomásul, hogy a négy végrehajthatatlan után végre két végrehajtható ítélet született. Bokor János és

Takács Kálmán az első vádirat szerinti két évig terjedő börtönbüntetéssel szankcionálható tettét – halott embernek, illetve emlékének gyalázása –, dr. Kelemen Endre hathatós közreműködésével gyilkosságnak minősítették, és nevezetteket 1958. november 6-án kivégezték.¹³¹

BEFEJZÉS HELYETT

Eörsi írásaiban a történész szakma aktuálisan „megidézett” tagjait tisztázatlan tartalmú prekonceptió alkalmazásával vádolja. A jelen munkában leírtakkal összefüggésben a „prekonceptiót” úgy értelmezem, hogy azzal – Eörsivel ellentétben – azok a történészek rendelkeztek és rendelkeznek, akik tudatában voltak, vannak és lesznek annak, hogy

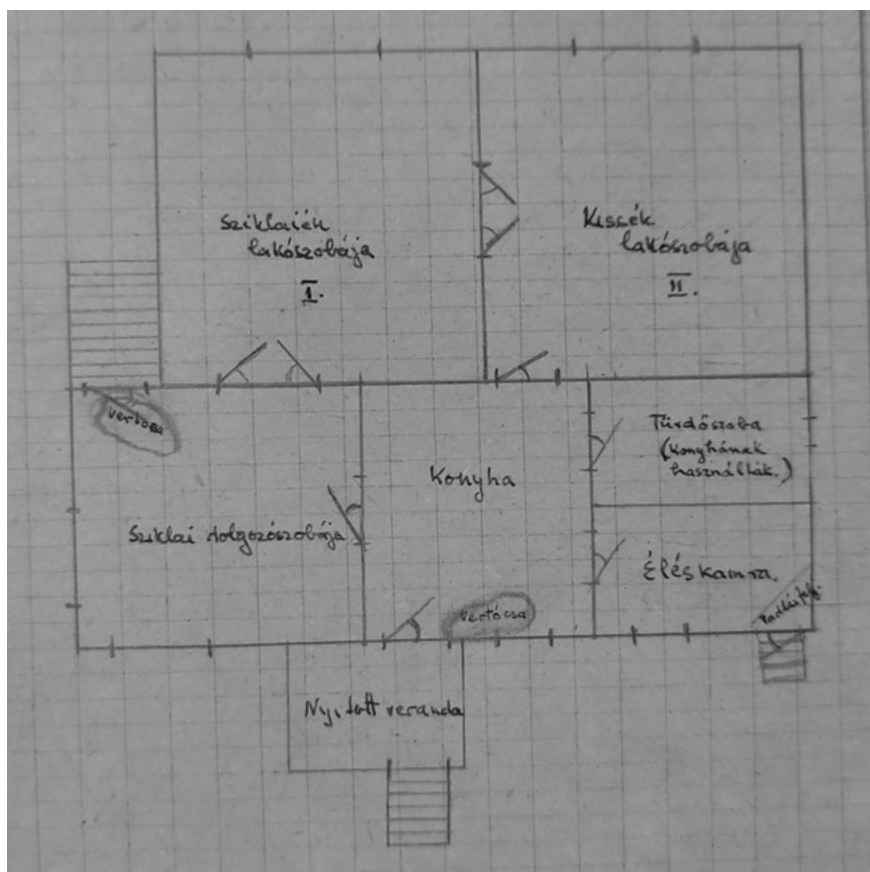
évnvi eltiltást kapott. A többiek ítélete – egyelőre – változatlan maradt. Uo. 193.

¹²⁸ Uo.

¹²⁹ Dombi és Barabási életfogytiglant, teljes vagyonelkobzást és egyes jogoktól való 10 év eltiltást kapott. Gárdonyinál és Lendvainál az új ítélet 8 év börtön, teljes vagyonelkobzás és 5 év eltiltás, míg Straubnál életfogytiglant, teljes vagyonelkobzás, illetve 10 év eltiltás volt.

¹³⁰ Eörsi A Sziklai legenda i. m. 2021, 16.

¹³¹ Speck *Hadtörténelmi Közlemények* i. m. 2011, 194.

1. vázlat: A Sziklai-ház helyszíni szemlén készült méretarányos alaprajza. BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 464. A helyszíni szemle jegyzőkönyvének melléklete.

időtálló tudományos eredmények kizárólag a szakma írott és íratlan szabályainak betartásával születhetnek.

Eörsi a különvéleményeiben korántsem konzekvens. Közben másokat az igazságtevők határozottságával felelősségre von, eközben az életről és halálról korábban kinyilvánított értékeléseivel való szembenézést elmulasztja. Az ország más részein – például Miskolcon és Mosonmagyaróváron – sajnálatosan bekövetkezett, hasonlóan tragikus végű esetekre Eörsi munkáiban rákeresve említésre érdemes állításokkal szembe-sültem. 2021-ben a *Nincs irgalomban* már önbíráskodó gyilkosoknak minősített személyekről

2006-ban Eörsi még magabiztosan jelenti ki, hogy nem voltak azok, hiszen például a Sziklai-ügyben Bokor János és Takács Kálmán „Sziklai tetemét ütötte, köpdöste.”¹³² A 2021-es életrajzgyűjteményében viszont már azt írja, hogy Bokor János – a *Betekintőben* részletezett Kelemen-Eörsi-féle verzió-nak megfelelően – a Sziklai-házba Tóth Miklós által „bedobott” kézigránáttól „eszméletét vesztett”, így „magatehetetlen” Sziklait „a tömeggel együtt meg-lincselte”.¹³³ Eközben Takács Kálmán Sziklait antiszemita kijelentések kíséretében „karóval verte”.¹³⁴

Eörsi 2006-ban úgy vélte, hogy Kiss Antal

a Mosonmagyaróváron október 27-én az öngyilkosságot elkövető Vági István [helyesen: József] határőr-tiszt tetemét rugdosta, miközben Zsigmond Imréről azt állította, hogy Kiss Antallal egy időben tetleges bántalmazással részt vett – a boncolási jegyzőkönyv szerint már nem élő – Vági József meglincselésében.¹³⁵ Ugyancsak jelentős ellentmondás feszül a *Mártírokból* leírtak („Ha megemlékezünk a mártírokról, nem felejthetjük a hóhérokat sem.”)¹³⁶ és a *Betekintőben* olvasható szövegrészek („A kíméletlen bűnüldöző szervek, így a népbíróságok – bármennyire szentségtörésnek tűnik is – az 1956 utáni perekben kimutathatóan az igazság kiderítésére

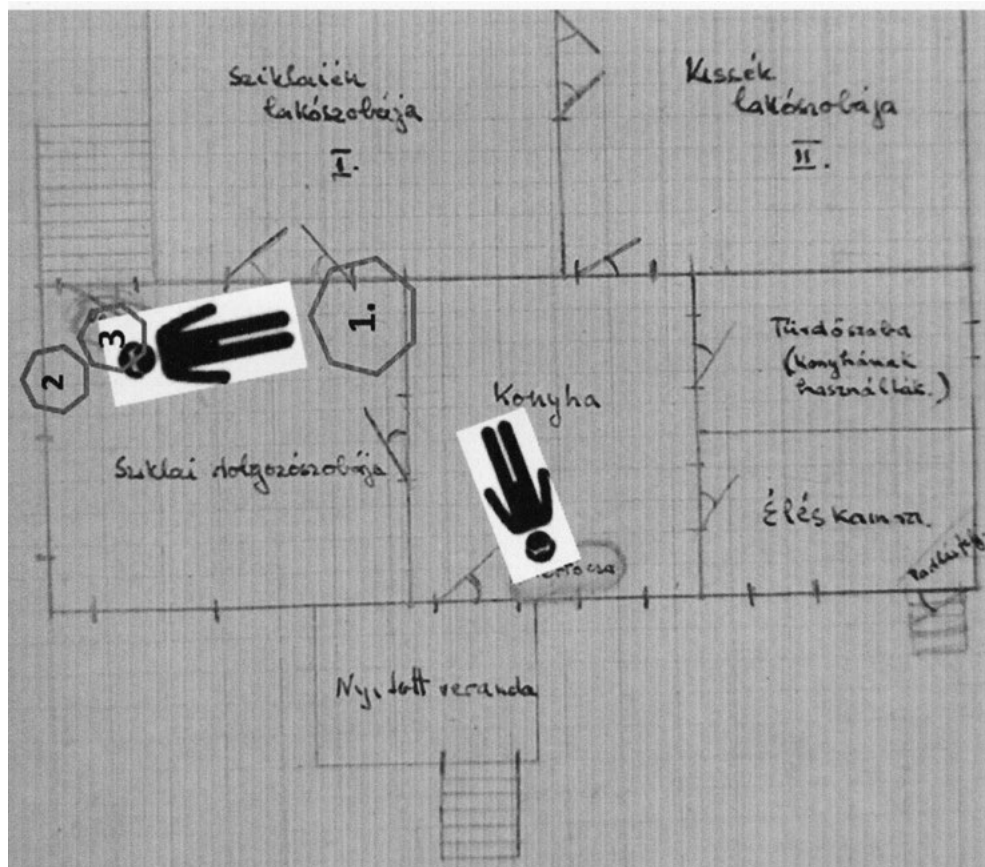
¹³² Eörsi *i. m.* 2006, 21., 103.

¹³³ Eörsi „Irgalomnak”... *i. m.* 2021, 84.

¹³⁴ *Uo.* 463.

¹³⁵ Eörsi *i. m.* 2006, 51., 114.

¹³⁶ *Uo.*

2. vázlat: A Sziklai-házról a helyszíni szemlén készült rekonstrukció. BFL XXV. 4. a. 1957. év. 1990/II. 520. doboz, 464. A helyszíni szemle jegyzőkönyvének melléklete.

törekedtek.)¹³⁷ között. Az *Irgalomnak helye nincs*ben így ír ugyanerről: „Ekkoriban a valamások, tanúvallomások, besúgói jelentések és egyéb bizonyítékok összessége alapján az 1956-os ügyek döntő többsége lényegében a megtörtént eseményeket tükrözi.”¹³⁸

Eörsi egy 2022 márciusában adott interjúban már úgy fogalmaz: „Az a véleményem, hogy ép ésszel nem lehet azt tagadni, hogy azok a cselekmények, amelyek benne vannak a vádiratokban, az ítéletekben, megtörténtek.”¹³⁹ Véleményem szerint

a Sziklai-, és többi hasonló ügyben is erősen vitatható, hogy a vádpontban szereplő „tényállások” minden forráskritika nélkül bárkinek alapul szolgálhatnak a „gyilkos” jelző használatára.¹⁴⁰

Eörsinél zavaros és logikátlan a Sziklai-ügyben a távollétükben halálraítéltek minősítése is. Fehér István életrajzában felmentésként is felfogható álláspontját („A vádak abszurdak, Fehér senkit sem gyilkolt meg, és nem is kísérelt meg gyilkosságot.”)¹⁴¹ érdemes összevetni a bevezetőben leírtakkal:

„A budakesziek – Fehér István, Horváth Zoltán, Tóth Lajos és Tóth Miklós – a helyi kommunista kiskirály, Sziklai Sándor megöléséért kényszerültek menekülésre.”¹⁴²

Eörsi az igazságért folytatott sziszifuszi küzdelme közepette Kelemen Endre „szakvéleményéről” elfeledkezve a miskolci ügyben Balázs Gézát a gyilkosság vádpontban ártatlannak nyilvánítja. Amint írja, Balázs Mohai Istvánt nem ölthette meg, mert az államvédelmi tiszt „menekülés közben föbe lötte magát”.¹⁴³ Eörsi „igazságai”

¹³⁷ Eörsi A Sziklai-legenda i. m. 2021, 20. Ugyanitt a lábjegyzetben megjegyzi: „Voltak kivételes esetek is, amikor valótlanosságokkal alapuló vádakkal hirdettek ítéletet, mint például Nagy Imrével szemben.”

¹³⁸ Eörsi „Irgalomnak”... i. m. 2021, 15–17.

¹³⁹ Torkos Matild: Abszurd a világ legerősebb hadseregével harcoló felkelőt gyilkosnak nevezni. [Interjú Eörsi Lászlóval]. *Index.hu*, 2022. 03. 03. <https://index.hu/kultur/2022/03/03/eorsi-laszlo-nem-volt-helye-az-irgalomnak/> (Utolsó letöltés: 2022. 03. 03.).

¹⁴⁰ Vö. György i. m. 2021.

¹⁴¹ Eörsi „Irgalomnak”... i. m. 2021, 555.

¹⁴² Uo. 23.

¹⁴³ Uo. 49.

értékállóságát mutatja, hogy kb. 250 oldallal később a Balázs Gézával azonos vádakkal halálra ítélte és vele egyidőben kivégeztette Lengyel Lászlót – a jogerős ítélettel összezsengően – Mohai István meglinceseléséért – 65 évvel a kivégzése után – újra gyilkosnak nyilvánítja. Mohait a „haragvó tömeg” – köztük Lengyel László – bántalmazta, amit a sértett nem élt túl.¹⁴⁴

Talán a fenti néhány példa is alkalmas Eörsinek a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) adatbázisával kapcsolatban felvetett kritikája helytállóságának a megítélésére. „Az óriási adatbázist és a rendkívül fontos információkat felvonultató NEB-adatbázisának [sic!] a legtámadhatóbb része az elítéltek életrajza. Az alkotók minden per mögött előzetes koncepciót orrontanak, és messzemenőig elsőrendű célkitűzésük az, hogy szinte minden hivatalos megállapítást hiteltelenné tegyenek, vagy legalábbis kétségbe vonjanak.”¹⁴⁵

Miután szakmai érvei alig vannak, a fenti idézettel egy bekezdésben – az „igazságtevő” pillanatnyi hangulata és érdekei szerint – szinte menetrendszerűen bekövetkezik a konkurensnek érzett és tartott szerzők és szakmunkák negligálását célzó „generálöntetek” egyikének a használata: „Számos, évtizedekkel később [a rendszerváltás után] íródott 1956-os tárgyú mű elfogultságban felveszi a versenyt a pártállami idők történetírásával”. Szerinte az „egyoldalú tendencia azonban az évtizedek múlásával sem csökken, sőt ha lehet erősödött”.¹⁴⁶

Így aztán nem könnyű Eörsi László – jelen munka keretében vizsgált – *opusainak* műfaji besorolása. A szembetűnő szakmai hiányosságok – hogy mást ne említsek –, mulasztások nyilvánvaló megléte és az ezek miatt keletkezett hitelességdeficit következtében e munkák többsége nem állja ki a tudományosság próbáját.

Eörsi jelen tanulmányban vizsgált munkáiban felismerhetők a „mindennapi ítélkezés” vágya által motivált – a tudományos tevékenységtől idegen – olyan „technikák”, mint például a források közötti és egy-egy dokumentumon belüli tartalmak különböző szempontok szerinti szelektálása, egy-egy vezérratra koncentrált forráshierarchia kialakítása, konkrétan a Sziklai-ügyben az „együttes” orvosi vélemény tartalmának ellentmondó levéltári és könyvészeti források, forrásrészletek negligálása és „manipulálása”.

Eörsi László 2021-ben (is?) „különvélemények formájában” – kihasználva a szakmai kontroll részleges hiányát – a tudományosság erősen amortizálódott „köntösébe” bújtatva – a kádári megtorlás időszakára és a jelen korszakra, Eörsi szóhasználatával a „mintademokrácia” jellemzőit „összemosva” – emberi sorsokkal és életekkel „szép sikerrel kilincselte”, így a soha be nem gyógyuló sebeket gátlástalanul feltépve, az ezen ügyek kutatása és feldolgozása során szinte természetesen felmerülő kétségek ellenére, újra és újra ítéletet hirdet.

Teszi, teheti (?) ezt, talán a legfontosabb különbséget figyelmen kívül hagyva: az 1956-os, a politika által motivált megtorlás időszakában a letartóztatottak és a bíróság elé állított „makulátlan és nem makulátlan” vádlottak – közülük sajnos 225–230-an sikertelenül – az életükért is harcoltak.

¹⁴⁴ Uo. 290.

¹⁴⁵ Uo. 15.

¹⁴⁶ Uo.

Pelle János

„Zsidókérdés” a magyar politikában 1945 és 1956 között

A második világháború befejezése után Magyarországon – ugyanúgy, mint Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy Romániában – megváltozott formában, de tovább élt a „zsidókérdés”. A holokauszt után életben maradt zsidók sorsa, az, hogy milyen szerepet töltenek majd be a Szovjetunió befolyási övezetében kiépülő, a kommunista pártok által dominált rendszerben, egyaránt foglalkoztatta a politikusokat és a tömegeket. Nem ok nélkül tettem idézőjelbe a zsidókérdés kifejezést: az orosz emlékü, irracionális gyökerű, zavaros fogalmat takar, amelyet ellentmondásos társadalmi jelenségek összefoglaló megnevezésére találtak ki. Miféle kérdés az, amelyet nem lehetett megválaszolni, csak „megoldani”? Hiszen az *Endlösung der Judenfrage*, a „zsidókérdés végső megoldása” a német nemzetiszocialisták számára a holokauszt szinonimája volt, és az európai zsidóság megsemmisítését takarta.

Az, hogy 1945 és 1948 között a kommunisták is napirenden tartották a „zsidókérdést”, mai szemmel érthetetlen anakronizmus volt. Nem véletlen, hogy

Magyarországon a koalíciós időszakkal foglalkozó történészek évtizedeken át szinte tudomást sem vettek róla, és a „spekulánsok és árdrágítók” elleni politikai kampányt, melynek célpontjai a zsidók voltak, igyekeztek jelentéktelen epizóddá halványítani.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány egyik első intézkedése volt a „zsidótörvények” és a zsidókat diszkrimináló rendeletek eltörlése, amelyeket 1938 és 1944 között fogadott el a magyar parlament „a zsidókérdés megoldatlanságára” hivatkozva. Az 1945. február 6-án kihirdetett, 200/1945. M. E. rendelet eltörölte az összes addig érvényben lévő diszkriminatív törvényt és rendeletet, s gondoskodott a jogegyenlőség elveinek megfelelő restitúcióról. Egyben kilátásba helyezte, hogy bíróság elé állítják majd azokat, akik közvetlen felelősséget viselnek a magyarországi zsidóság deportálásáért és elpusztításáért.¹ Erre a rendeletre hivatkozik, és ezt foglalja törvénybe az 1945. VIII. tc. a választójog szabályozása kapcsán (5. §),² majd az 1946. évi XXV. tc. is.³ A felekezetek teljes egyenjogúsításáról az 1947. évi XXXIII. tc. intézkedett. Nem

történt meg érdemben ugyanakkor a személyes üldöztetésért való kárpótlás, az anyagi javak visszaszolgáltatása, illetve a zsidó közösségi károk kompenzálása.

Nem volt véletlen, hogy a legálisan megjelenő kommunista napilap, a *Szabad Nép* első számában, 1945. március 25-én (tehát még a második világháború befejeződése előtt!) terjedelmes cikk jelent meg, ezzel a címmel: *Őszinte szót a zsidókérdésben*. A Magyar Kommunista Párt napilapjának első legális számába a párt főtitkára, Rákosi Mátyás mellett az MKP részéről Gerő Ernő, Horváth Márton és Losonczy Géza is írt, vagyis a szerző, Darvas József, a Nemzeti Parasztpárt sajtó- és propagandaosztályának vezetője, később a *Szabad Szó* főszerkesztője nem akármilyen társaságban publikált. Már a cím is furcsa volt, sokkolta a közvéleményt: a zsidókérdés kifejezés ugyanis nem idézőjelben, hanem anélkül szerepelt. Úgy, ahogy a náci és a nyilasok használták, alig néhány hónapja.

Darvas cikkében egy sokat szenvedett, „Krisztusarcú” zsidóember szájába adta, hogy „a zsidókérdés

¹ Az ideiglenes nemzeti kormány 200/1945. M. E. számú rendelete a zsidótörvények és rendeletek hatályon kívül helyezéséről. *Magyar Közlöny*, 1945. 03. 17. 4.

² 1945. évi VIII. törvénycikk a nemzetgyűlési választásokról. (1945. 09. 16.). In: *Ezer év törvényei*. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94500008.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 26.).

³ 1946. évi XXV. törvénycikk a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről. (1946. 11. 15.). In: *Uo.* <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600025.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42> (Utolsó letöltés: 2022. 09. 26.).

még nem elintézett dolog”, majd így folytatta: „Hallgatni róla talán kényelmes, de nem becsületes álláspont. S főleg nem hasznos, éppen az épülő demokrácia érdekében. Mert a hallgatás mögött – ezt ön is jól tudhatja – olyan keserűségek gyűlnek zsidók és nem-zsidók részéről egyaránt, amelyek, ha elintézetlenek maradnak, komolyan zavarhatják az új magyar demokrácia munkáját.” Darvas szólt az áldozatokról, a sok szenvedésről, amit a zsidóságnak el kellett viselnie. Azokról, akik életben maradtak, de átérték azt a fájdalmat, hogy szeretteik elpusztultak. A zsidóságot „rehabilitálni” kell – de ne essünk túlzásokba! Mások is szenvedtek ebben a hazában sokat, például a parasztok, akiket évszázadokon keresztül elnyomtak és kizsákmányoltak. Az egyszerű kisembert „elvakította a propaganda és engedte, hogy urai belevigyék egy bűnös háborúba, amelynek ostora aztán az ő testén szakított szörnyű sebeket”.

Darvas a sokat szenvedett, idealizált „nép” nevében szólalt meg, és kizárta annak a lehetőségét, hogy az „egyszerű kisembereket” bármilyen felelősség terhelje a holokausztért. Persze, az „antiszemita fertőzés igen súlyos volt, azt botorság lenne tagadni”, de a szegény emberekben csak az gerjesztett zsidógyűlöletet, hogy a „reakció erői” a gazdag bankárookra, gyárosokra és kereskedőkre mutogattak. A cikk átsiklott azon, hogy az „antiszemita fertőzés” visszhangra talált a tömegek lelkében, és a pusztító, feltartóztathatatlanul közeledő háború, mindenekelőtt a szövetséges légierő bombázásai gyűlöletté fokozták az addig is jelen lévő,

Darvas József cikke a Szabad Nép első számában, Őszinte szót a zsidókérdésben címmel. A Nemzeti Parasztpárt sajtó- és propagandaosztályának vezetője Rákosi, Gerő, Horváth Márton és Losonczy Géza társaságában publikált. Fotó: Arcanum Adatbázis

előítéletekben gyökerező idegenkedést. És persze arra sem tért ki, hogy a hatóságok a deportált zsidók holmijaival „kenyerezték le” a szegényparasztokat. Hiszen 1944 nyarán ezt a népi rigmust dalolták az Alföldön: „Ha a gettó nem lett vóna / ingem, gatyám nem lett vóna.”⁴

A parasztpárti író négy bekezdésen keresztül azt fejtegette, hogy bár a zsidók sokat szenvedtek, de azért ne „mártíromkodják túl” magukat. A szenvedés nem lehet „nemesi kutyabőr”, amelyért most előjogok járnak. „Pedig ma határozottan van a zsidóságnak egy része, szerencsére kisebb része – főleg éppen ebben olyan polgári elemek, akik soha nem tettek semmit a fasizmus ellen, a demokráciáért –, amely elvárja, a demokráciáért –, amely elvárja, sőt követeli ezt az elismerést.” Darvas őket „zsidó lógósoknak” nevezte, s megvonta tőlük az együttérzést: „Miért akarnak hát most hamis mártíriumuk leple mögött télenkedni azok, akik,

amíg lehetett, mindig a napos oldalon állottak?”

Darvas őszinte szót ígért, de hazug cikkében ezek után tért rá arra a problémára, mely folyamatosan izgatta a korabeli közvéleményt. Lesz-e „zsidó bosszú”? Elégtételt vesznek-e a lágerekből hazatérő túlélő zsidók a szenvedéseikért? Ezekre a kérdésekre úgy válaszolt, hogy kirohanást intézett a rendőrség szolgálatába lépett volt munkaszolgálatosok ellen. „Az utóbbi esztendőik során egy furcsa »munkaszolgálatos szemlélet« fejlődött ki nálunk: úgy tanulták meg a világot látni, hogy vannak keretlegények és vannak munkaszolgálatosok. Most, hogy fordult a világ, ők szeretnének keretlegények lenni... Nos, ezzel a hamis és káros szemlélettel le kell számolni. Nincs tovább keretlegény és nincs munkaszolgálatos, még megfordított szerepkörrel sem!... Sem a demokratikus meggyőződés, sem az egyéni képesség nem mérhető származással.

⁴ A korabeli rigmust Farkas József mátészalkai muzeológustól és etnográfustól hallottam, azt a következő tanulmányában meg is írta: Farkas József: Adatok a mátészalkai zsidóság életéhez, táplálkozási szokásaihoz. In: ...és hol a vidék zsidósága?... Szerk. Csoma Zsigmond – Deáky Zita – Vörös Éva. Budapest, Central-Európa Alapítvány, 1994, 131–144.

Elvégre nem minden zsidó született demokrata, s közöttük is szép számmal akad gyenge képességű, a munkáért nem rajongó ember.”⁵

Ezt a gondolatot, vagyis hogy a visszatért zsidók, a régi rendszer többi „haszonélvezőjével” együtt kerülnek a fizikai munkát, az MKP részéről Révai József Miskolcon, az 1945. május elsején ünnepségen vetette fel: állítása szerint az országban „tízezernyi henyélő feketézik, spekulál, és ölbe tett kezekkel, kárörvendve, tétlenül nézi a magyar dolgozó nép hősiességét”.⁶

A *Szabad Nép* úgy bírálta a holokauszt túlélőinek szerepvállalását az új rendszerben, hogy figyelmen kívül hagyta az MKP „toborzó kampányát” a deportálásból visszatért zsidók, főként a volt munkaszolgálatosok körében. Közülük több ezren, főként azok, akik elvesztették az egzisztenciájukat és a családjukat is, hittek a „szép új világ” ígéretének, és beléptek a pártba, illetve rendőrnek álltak. Az illegalitásból nemrég kilépett MKP tehát azokat a vészkorszakot túlélte zsidókat vádolta meg azzal, hogy bosszúra készülnek a magyarok ellen, akikre politikai terveinek megvalósításához égető szüksége volt. Ugyanakkor a kommunista napilap egy szót sem szólt

arról, hogy az MKP Moszkvából visszatért politikusi túlnyomó többségben zsidó származásúak, ugyanúgy, mint a törvényes kontroll nélkül működő és önkényeskedő politikai rendőrség vezetői. Márpedig ez a tény 1945 nyarán már ismert volt, és a berendezkedő rendszer ellenzéke tudatosította a közvéleményben.⁷

Meglepőnek tűnhet, hogy az MKP már ilyen korán akkora jelentőséget tulajdonított a „zsidókérdésnek”. Sürgősnek tartotta, hogy foglalkozzék vele azok után is, hogy a holokauszt során a magyar zsidóság felfoghatatlanul súlyos veszteséget szenvedett. Az 1938 és 1945 közötti megnagyobbodott Magyarország „zsidótörvények” által személyében érintett mintegy 840.000 állampolgára közül körülbelül 260–285.000 fő élte túl az üldöztetést. A visszaállított trianoni határok közötti ország zsidó népességének vesztesége az 1938 előtt itt éltek 60%-a, mintegy 300.000 lélek volt. A fővárosiaknak több mint 40, a vidékieknek közel 79%-a pusztult el.⁸

A Zsidó Világkongresszus (World Jewish Congress) Magyarországi Tagozata Pach Zsigmond Pál által vezetett Statisztikai és Tudósító Osztályának összeírása (1945–46) szerint a túlélő és a háború után

Magyarországon maradó zsidóság létszáma 165.330-at tett ki.⁹ A megmaradt magyar zsidóság a háború előtti 5%-kal szemben az össznépeesség mintegy 1,5%-a volt. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a vidéki adatfelvétel csak részleges volt, és az összeírás – értelemszerűen – nem tartalmazta a választ megtagadókat, valamint a kikeresztelkedetteket. (A túlélők mintegy egynegyede már nem volt a zsidó hitfelekezet tagja.)¹⁰ Az 1949-es népszámlálás, amely még kérdezte a vallási hovatartozást, 133.862 izraelita vallású magyar állampolgárt regisztrált az országban, ebből Budapesten 101.259 fő élt.¹¹

Az MKP számára a „zsidókérdés” két szempontból is fontos volt. Ismeretes, hogy a kommunisták hosszabb távon célul tűzték ki a teljes társadalmi homogenizációt, vagyis egy olyan ideális szocialista társadalom létrehozását, melyben megszűnnek a vallások és kisebbségi csoportok, eltűnik a kizsákmányolás és vele a polgárság is, összeolvad a munkásság és a parasztság, a hatalmat pedig a „dolgozó nép” (vagyis az állampárt) birtokolja. Egy ilyen ideológiai vízióban a zsidóságnak sem vallási, sem pedig kisebbségi csoportként nem volt helye, különösen úgy nem, hogy a polgárság, vagyis az a réteg, melynek

⁵ Darvas József: Őszinte szót a zsidókérdésben. *Szabad Nép*, 1945. 03. 25. 5.

⁶ Révai József beszéde megjelent a miskolci kommunista napilapban: Tízezer tömegek vonultak fel a népkerti népgyűlésre. *Szabad Magyarország*, 1945. 05. 03. 4–5.

⁷ „1945 késő nyarán több volt MONE-tag – a Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületéhez tartozott – orvos, valamint orvostanhallgató antiszemita röpiratokat terjesztett. A fennálló politikai berendezkedéssel elégedetlenek voltak. Egyik vezetőjüket, Bilkey Papp Zoltán orvostanhallgatót a politikai rendőrség 1945. szeptember 7-én őrizetbe vette, s október közepére valamennyi társát letartóztatták. A nyomozás Bilkeyről azt állapította meg [...], hogy 1945 nyarán az államrend megdöntésére irányuló szervezkedést kezdeményezett, s az összeesküvők a rölapok mellett – Magyar Front aláírással – leveleket juttattak el vezető politikusokhoz, köztük állítólag Rákosi Mátyáshoz is, és megfenyegették őket. Bilkey Papp Zoltán társaival együtt végezte a Halál a zsidóknak!, Halál a népügyészségre! és egyéb krétafelírásokat, majd röpcédulákat sokszorosítottak »Le a zsidókkal!, Zsidó világ Magyarországon, vezérek Rákosi (:zsidó), Vas (:zsidó), Gerő (:zsidó) Ries (:zsidó), Bán (:zsidó), MF (: Magyar Front) és egyéb szöveggel.«”. Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések, 1944–1948*. Budapest, Genius Rt., 1997, 263.

⁸ A korábbi kutatások adatait összegzi: Várdy Péter: Befejezetlen múlt – mai magyar zsidó valóság. In: *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Szerk. Mislivetz Ferenc – Simon Róbert. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985.

⁹ Idézi: Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1933–1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995.

¹⁰ Kovács András: Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 2003/3, [5–39.] 9.

¹¹ *Központi Statisztikai Hivatal, 1949. évi népszámlálás, 9. Demográfiai eredmények*. Budapest, KSH, 1950, 322 skk.

a zsidóság jelentős részét tette ki, bizonyosan megszűnik, hiszen létfeltételeit – különös tekintettel a termelőeszközök magántulajdonára – felszámolják.

A zsidók ugyanakkor 1945-ben és 1946-ban még fontos szerepet játszottak a gazdasági életben, részvételük nélkülözhetetlen volt az újjáépítésben. Ebből a tényből azonban Rákosiék számára nem az következett, hogy az MKP-nak segítenie kellene a nehéz körülmények között újrainduló magán-gazdaságot, illetve az újra vállalkozni, kereskedni kezdő zsidókat. Épp ellenkezőleg: kizsákmányolókat, munka nélküli jövedelemre törő spekulánsokat láttak a zsidókban, akik iránt a „dolgozó tömegek” érthető ellenszenvet éreznek. A továbbélő zsidógyűlöletben olyan politikai tőkét láttak, mely felhasználható az MKP számára az 1945. november 4-ei nemzetgyűlési választásokon, illetve később is, ameddig fennmarad a többpártrendszer.

1945 augusztusában határozta el az MKP Központi Vezetősége, hogy a nemzetgyűlési választások kampányában felhasználja a tömegek zsidóellenes érzelmeit, és a vágtató infláció és a növekvő nyomor miatt gerjedő tömegindulatokat a feketézők és a spekulánsok ellen fordítja.¹²

Rákosi – Moszkva egyetértésével – úgy döntött, hogy a legkisebb koalíciós pártot, az ellenőrzésük alatt álló Nemzet Parasztpártot „küldi előre”. Az NPP politikusa hárult a feladat, hogy „kikaparják a gesztenyét” az MKP számára.

A *Szabad Nép* első legális számának szerzője, Darvas József 1945. augusztus 26-án a Városi Színházban, a NPP kampánygyűlésén mondott beszédet. Ebben az MKP antikapitalista demagógiáját antiszemita uszítással vegyítette, a nyilasok bevált receptje szerint. „Ami nyomorúság és szegénység van, az csak részben a múlt következménye. Ma is sok minden történik, hogy egyesek a tömeg nyomorúságából kalácsot süthessenek. Nem feledkezhetünk meg az új kapitalizmusról, amely harácsol, új tőkét, vagyont gyűjt. Eddig egykezek voltak, ma már a sokkezek ellen kell harcolni. Van itt egy réteg, amely valóban embertelen szenvedéseket volt kénytelen az elvakult gyűlölség következményeképpen elviselni. Ez a réteg most a szenvedések jogán előjogokat követel magának. Mi elismerjük szenvedéseiket, tudjuk nagyon jól, mit kellett túrniuk, mi magunk is mindent megtettünk segítségükre az üldöztetés nehéz idejében, de nem hallgathatjuk el, hogy ha a szenvedések jogán valakinek joga van jóvátételt követelnie, akkor az a dolgozó magyar nép. Mi a múltban a legelésebben szemben álltunk a faji alappal és megkülönböztetéssel. De ahogy a múltban elíteltük a faji alapon történő üldözést, ugyanúgy nem ismerjük ma sem a faji előjogokat. A demokráciában az egyetlen alap a demokratikus meggyőződés, a becsület és a munka” – olvasható a gyűlésről tudósító *Szabad Szó* augusztus 28-i számában.¹³

Közben azonban az MKP sem tétlenkedett, hiszen a vezetői azt várták az antiszemitizmussal átszótt szociális demagógiától, hogy győzelemhez segíti őket a fővárosi önkormányzati, majd a nemzetgyűlési választásokon. Rákosi származását tekintve zsidó volt, de magát kizárólag kommunistának tartotta, el sem tudta képzelni, hogy a tömegek zsidót lássanak benne.¹⁴

Úgy gondolta, hogy a jórészt zsidó feketézők elleni propagandával megnyeri majd a „kisnyilasokat”, akik számára vonzó lesz a MKP nem is annyira titkolt antiszemitizmussal vegyített szociális demagógiája. De kik voltak pontosan a „kisnyilasok”? Rákosi erről nyilvánosan soha nem beszélt, és a kommunista sajtó is adós maradt a definícióval. Egy amerikai újságírónak viszont, aki 1945 őszén beutazta Európát, egy interjúban, melyet angol nyelven, amerikai folyóiratnak adott, elmagyarázta, kikre gondol. „Nézze, ezek a kisnyilasok tényleg nem rossz fickók. Tudja, ezek belekényszerültek a fasizmusba. Sosem voltak aktívak. Csak fogadalmat kell tenniük, és mi befogadjuk őket.”¹⁵

Rákosi több, a várható választási győzelemben bizakodó, derűlátó levelet írt Moszkvába, Sztálinnak. „A kommunisták táborában elképesztően optimista várakozás előzte meg a fővárosi törvényhatósági (önkormányzati), valamint a rákövetkező nemzetgyűlési választásokat. Kezdetben elsöprő győzelmet reméltek. Az akkori vasfegyelmű központ alá rendelt

¹² Az MKP politikai irányvonala már a nemzetgyűlési választások előtt kifejezésre jutott. A *Magyar Közlöny* már 1945. augusztus 19-én közölte a 6730/1945. ME sz. rendeletet, mely szerint az árdrágítókra halálbüntetést is kiszabhatnak a bíróságok. Árdrágítással, lánckereskedelemmel, üzérkedéssel már az első világháború után is elsősorban zsidókat vádoltak meg. Lásd: Az ideiglenes nemzeti kormány 6.730/1945. M. E. számú rendelete az árdrágító visszaélések büntetésének szigorítása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. 08. 19. 3.

¹³ Darvas József: Vissza a néphez! *Szabad Szó*, 1945. 08. 28. [1–2.] 2.

¹⁴ Rákosi saját zsidósághoz való hozzáállását lásd: Pünkösti Árpád: *Rákosi a hatalomért*. Budapest, Európa, 1992, 132.

¹⁵ Lehrman, Hal: *Russia's Europe*. New York and London, D. Appleton Century Co., 1947, 187.

Rákosi Mátyás az 1945-ös nemzetgyűlési választás kampányában. A Magyar Kommunista Párt a „feketézőkkel”, az „árdrágítókkal” és a „spekulánsokkal” szembeni állásfoglalása az antiszemitizmusra hajlamos tömegeket is meg kívánta szólítani. Fotó: Fortepan / 39559-es számú fotó, Angyal földi Helytörténeti Gyűjtemény

területi MKP hierarchia szerint szervezett, fontossága miatt különlegesen kezelt Budapesti Területi Bizottság 1945. augusztus 3-i titkári értekezletén a főváros VIII. kerületi párttitkára a központi direktívát parafrázálta: »a két munkaspárton kívül más pártnak nincs jelentősége.«¹⁶

Ismeretes ugyanakkor, hogy mind a fővárosi, mind a nemzetgyűlési választásokon a Független Kisgazdapárt győzött. Rákosi mégis úgy értékelte, hogy „az MKP jó eredményt ért el, úgy, hogy a párt ellen hatottak a gazdasági nehézségek, amik a nőket és az ipari munkásokat sújtották. A másik tényező – másokhoz hasonlóan, szerinte is – az orosz kilengések voltak, illetve zabrálások, amiket egyszerűen, primitíven a Kommunista Pártra sóztak. A remélt sikerek elmaradása a kommunista politikusokat »új visszacsapásra« aktivizálta. A párt mind a fővárosban, mind vidéken a tömegek mozgósítása révén

kívánta helyzetét és elért pozícióit megerősíteni, s a választásokért revansot venni. Az ellenoffenzíva a fővárosból indult el. Az MKP vezetése először a »feketézők, árdrágítók, a népnomor hasznélvezői és vámszedői elleni eljárásban« követelt tetteket.¹⁷

Az MKP politikai irányvonala már a nemzetgyűlési választások előtt kifejezésre jutott. Nemcsak a plakátjai jelezték („Lakat alá a feketézőkkel!” „Börtönbe az árdrágítókkal!” „Az MKP ökle lesújt a feketézőkre!”), de a párt által befolyásolt jogalkotás is. A *Magyar Közlöny* már 1945. augusztus 19-én közölte a 6730/1945. M. E. sz. rendeletet.¹⁸ Ennek alapján az árdrágítóra, „ha cselekményével a közélet érdekét súlyosan veszélyeztette”, akár halálbüntetés kiszabását is kérhette az ügyészség. A választások előtt az MKP a saját népszerűsítésére használta ezt az irgalmatlan szigort, amit a *Szabad Nép* 1945. októberi második számában közölt jelszó

is tükrözött: „Gyűlölöd a spekulánsokat és a feketézőket? Írd alá halálos ítéletüket, szavazz a 3-as listára!”¹⁹

Az MKP a feketézők és spekulánsok elleni kampányával meg akarta nyerni az antiszemitizmusra hajlamos tömegeket. Népszerűsítette a „totális újraelosztás” gondolatát, miközben kitarított meghirdetett antifaszizmus mellett. Pedig már a kortársak számára nyilvánvaló volt, hogy a kommunista kampány, melynek célkeresztjében kezdetől fogva a holokausztot túlélt, „seftelő zsidók” álltak, gazdasági szempontból értelmetlen, viszont felszítja a tömegek lappangó antiszemita indulatait. „Az árdrágítók állandó bűnbakjai voltak a korabeli rendszernek, a hivatalos álláspont és a közvélemény szerint is ők idézték elő manipulációikkal a folyamatos áruhiányt, miattuk emelkedtek napról napra az árak. A hatóságok az infláció és az áruhiány miatti áremelkedéseknek mesterségesen próbáltak gátat szabni. A rendeletekben megsabtam az adott árucikk kötelező nagykereskedelmi árát. Például az 1945. augusztusi ármaximálás idején a nagykereskedelmi árhoz legfeljebb 30%-os hasznot tehettek hozzá a kiskereskedők. Figyelembe véve a gyorsan értéktelenedő pénzt, ezek a rendelkezések éles ellentétben álltak a kereskedők, piaci árusok, kistermelők érdekeivel, akik a munkájukból próbáltak megélni, és természetesen szeretettek volna némi haszonra is szert tenni.”²⁰

Az MKP „spekulánsok” és „feketézők” elleni kampánya burkolt

¹⁶ Szakács – Zinner *i. m.* 1997, 224–225.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Az ideiglenes nemzeti kormány 6730/1945. M. E. számú rendelete az árdrágító visszaélések büntetésének szigorítása tárgyában. *Magyar Közlöny*, 1945. 08. 19. 3.

¹⁹ *Szabad Nép*, 1945. 10. 02. 2.

²⁰ Molnár János: Razziák a fővárosban. A gazdasági rendőrség tevékenysége 1945–1948 között. *Múltunk*, 2010/4, [46–64.] 53.

volt, nem irányult közvetlenül a zsidók ellen, de ugyanazokra a tömegindulatokra épült, mint a nyilasok antiszemita propagandája. Szerepet kapott benne a bűnbakképzésen, az irigységen és szorongáson kívül az is, hogy a holokauszttól túlélő ellen emelt vádak igazolták az egyszerű nép számára, hogy támogatta, de legalábbis elfogadta az 1944 előtt „rendeleti úton” bűnösnek nyilvánított zsidóság deportálását, javainak széthordását.

Nézzük meg most közelebbről, hogyan látta az MKP egyik vezető ideológusa, Molnár Erik a „zsidókérdést”. A párt elméleti folyóirata, a *Társadalmi Szemle* 1946. májusi számában jelent meg a *Zsidókérdés Magyarországon* című tanulmánya. Első pillantásra aktuális reagálásnak tűnik az 1945 nyara óta érezhető antiszemita hullámra, ami a Teleki téri hisztériában és kunmadarasi pogromban kulminált. Molnár Erik szövegének legnagyobb része még 1936-ban született, és a Komintern antifasiszta népfrent-politikája ihlette. A hitleri fajelméletet cáfoló, nagy műveltségű kommunista szerző azonban kiegészítette tanulmányát, beillesztett néhány célzást a második világháború időszakában bekövetkezett eseményekre, sőt, a vérvádra is. Ezt írta: „A polgárság egyik eszközeként a konkurenciában megjelent a fajelmélet törvényes elődje, az az elmélet, amely a zsidók rituális gyilkosságait hirdeti. És az auschwitzi gázkamrák helyett középkori máglyákra hurcolták a zsidókat.” Arra utalt ezzel, hogy a zsidógyűlölet nem köthető osztályokhoz, mert áthatotta az egész társadalmat. 1944-ben óriási vonzerőt gyakorolt a magyarok többségére, és ez volt „az ideológiai eszköz, melynek

segítségével Magyarországot leg-súlyosabb történeti katasztrófájába sodorták. Az antiszemita akadémia akadályozta meg azt is, hogy Magyarország a háborúból legalább az utolsó pillanatban kiugorjék. A nyilas kormányt az a társadalmi réteg támogatta, amelyet a zsidóság rovására anyagi előnyökkel vásároltak meg.” Molnár Eriknek igaza volt, bár érthető okokból nem említett más, fontos tényezőt, ami szerepet játszott a „kiugrás” meghiúsulásában. Legalább ekkora szerepet játszott ugyanis az indokolt félelem a szovjet megszállástól és következményeitől, ami a Magyar Királyi Honvédség tisztikarának többségét arra bírta, hogy szembeforduljon Horthy Miklós kormányzóval, és folytassa a kilátástalan háborút a németek oldalán.

Molnár Erik politikai szempontból közelítette meg a zsidókérdést, és a szovjet ideológusoktól átvett, az MKP által rendszeresen használt fogalmakkal magyarázta a vérvádhisztériát. „Kétségbevonhatatlan másfelől, hogy a zsidókérdésnek nagy politikai jelentősége van. Hiszen jól tudjuk, hogy az antiszemita propagandának milyen szerepe volt a fasiszmus előtörésében. Azt is látjuk, hogy a reakció az antisemitizmust ma újból fegyverként használja a fiatal magyar demokrácia ellen.” Ismertette Lenin álláspontját, mely szerint a zsidó és orosz kapitalisták ellen össze kell fognia a zsidó és orosz munkásoknak. Majd Sztálint idézte: „Azt az eljárást, amellyel a német fasiszták millió és millió zsidót halálra éhezettek és kiirtottak, valóban csak a kannibalizmussal, az emberevéssel lehet párhuzamba állítani.”

Ugyanakkor tett néhány olyan megállapítást is, mely feltehetőleg a szöveg 1936-os változatából származik, és a benne rejlő pre-konceptiót leszámítva, helytálló. „A zsidókérdés Magyarországon alapjában onnan ered, hogy a zsidó népmaradvány a társadalmi élet olyan területén folytatott kasztszerű életet, amely telítve van a társadalmi ellentétek gyújtóanyagával. A társadalmi ellentétek, érzelmi síkra átvétve, a tudatlanság hatása és a hagyományok ereje mellett a zsidóellenességben jutnak kifejezésre. Az antiszemita propaganda csak azért tud oly veszedelmes erőt kifejteni, mert az előbbi tények adva vannak. Eltorzított tényekkel dolgozik, de tények eltorzításával dolgozik. Mesterséges gyűlöletet szít, de eleven érzelmek kohójából szítja a gyűlöletet.”

Molnár a zsidóságot beolvadásra ítélte, „feloszlóban lévő népmaradványnak” tartotta, a cionizmust pedig „reakciós célkitűzésnek”, mert szembefordul „a magyar társadalmi fejlődési irányával”. Ami persze nem más, mint a demokrácia, melynek győzelme véglegesen megoldja a zsidókérdést Magyarországon. A *Társadalmi Szemle* 1946. májusi számában megjelent tanulmánnyal az MKP, majd az Magyar Dolgozók Pártja, sőt, az 1956 után megalakult Magyar Szocialista Munkáspárt is kimondta a végső szót a „zsidókérdésben”, és Molnár Erik tanulmányára egészen a nyolcvanas évekig hivatkoztak.²¹

1946 tavaszán a holokauszttól túlélő magyarországi zsidó kisebbség és a többség viszonyában két új tényező jelent meg. Május első napjaitól kezdve rohamos gyorsasággal terjedtek el a vérvádhisztériák, melyek

²¹ Molnár Erik: Zsidókérdés Magyarországon. *Társadalmi Szemle*, 1946/5, 326–334.

Zsidókérdés Magyarországon

Írta: Molnár Erik

Néha még ma is hallhatjuk: zsidókérdés Magyarországon nincs. Persze azok, akik ezt a kijelentést teszik, nem annyira vakok, hogy ne látnák: zsidókérdés nagyon is létezik és még mindig létezik Magyarországon. Egyszerűen azt akarják mondani: a zsidókérdést a demagógia mesterségesen, politikai célokból teremtette meg. Az antiszemita propaganda nélkül Magyarországon senki sem beszélne zsidókérdésről.

Mások a zsidókérdést „kényes” kérdésnek minősítik, amellyel nem tanácsos nyilvánosan foglalkozni. A kérdés felvetése az egyik oldalon érzékenységeket sért, a másik oldalon tápot ad az antiszemita izgatásnak. Jobb tehát az egész kérdéstről hallgatni.

Mindkét felfogás hejytelen. Az antiszemitizmus különböző korokban és országokban makacs következetességgel jelenkezik. Ilyen jelenség mögött nem állhat pusztán ámitás. Annak valamiféleképpen a tényekben kell gyökere lennie.

Molnár Erik, a kommunista párt egyik fő ideológusa a *Társadalmi Szemlében* tette közzé „zsidókérdésben” vallott álláspontját. Fotó: Arcanum Adatbázis

sok tekintetben hozzájárultak a deportálásból visszatért zsidók ellen végrehajtott pogromokhoz és lincselésekhez. A tömegerőszakra reagálva pedig új politikai erőként léptek fel az MKP részéről kezdettől fogva erős fenntartásokkal fogadott cionisták is, akik mellett, hogy szervezték a Palesztinába irányuló kivándorlást, átmenetileg befolyásolták a hivatalos magyar zsidó szervezetek állásfoglalásait is.

Nagyobb szabású, kollektív pszichózisnak is tekinthető vérvádhisztéria először a Budapesten, a „feketepiac” központjának tekinthető józsefvárosi Teleki téren tört ki. 1946. május 8-án tömeghisztéria tört ki a piacon vásárló emberek között: öten valószínűleg romlott disznósajtot ettek és rosszul lettek. A mentőautó kiérkezésekor szinte önkívületi állapotban azt kiabálták, hogy gyermekhús volt az ételben, ami nagy visszhangot keltett. Röviddel ezután ugyanez a vád felbukkant a szomszédos kerületekben is. Újpesten „gyermekkörmöket” találtak a virsliben, amit a szóbeszéd szerint Pesten, a Lázár utca 8. számú házban tölthettek. Kőbányán tudni vélték, hogy a Dob utca 7. alatt gyermekhús-szalámigyár működik.²²

Hogyan kaptak lábra ezek a képtelen, antiszemita rémhírek Budapesten, alig egy évvel a második világháború vége után, azután, hogy a holokausztnak több mint félmillió magyar zsidó esett áldozatul? A kérdés már a kortársakat is foglalkoztatta. Ismeretes, hogy a holokauszt túlélői a lakóhelyükre visszatérve meglehetősen ellenséges, súlyos gazdasági és politikai konfliktusokkal terhelt, szovjet megszállással, nyomorral és egyre növekvő inflációval küszködő közegbe érkeztek. Az újonnan alakult és tapasztalatlan rendőrséget kézben tartó, a népbíróóságokra meghatározó befolyást gyakorló – és a szovjet hatóságok által támogatott – Magyar Kommunista Párt ahelyett, hogy enyhíteni igyekezett volna a feszültséget, tudatosan élezte azt: igyekezett saját politikai céljaira felhasználni a zsidók elleni indulatokat, a szociális demagógia célkeresztjébe állítva őket. A Teleki téri vérvádhisztéria szorosan kötődött a „spekuláló és feketéző” zsidók ellen folytatott kommunista politikai kampányhoz. A hisztéria híre szétfutott, és sokfelé visszhangra talált, ami újabb megmozdulásokat váltott ki, elsősorban Kelet-Magyarországon. És még ezen a napon a szomszédos pesti kerületben, a Ferencvárosban

pogromra került sor, melynek áldozata egy házaló zsidó kereskedő, egy Teleki téri ószeres volt.²³

A három halálos áldozattal járó, 1946. május 22-én lezajlott kunmadarasi pogromban, mely az „árdrágító és gyermekrabló” zsidók ellen irányult, szintén szerepet játszott az MKP, hiszen az ellenőrzése alatt állt a Népbíróóság, illetve a Politikai Rendőrség. A Kunmadarashoz közel eső Karcagon 1946. május 20-tól 25-ig folyamatosan ülésezett a szolnoki népbíróóság. Hétfőre, azaz 20-ra tűzték ki az első fokon három és fél évi kényszermunkára ítélt Nagy János kunmadarasi református tanító, volt leventeoktató ügyének újratárgyalását. A per előzménye volt, hogy az MKP karcagi titkára, Tüdős Imre, központi utasításra már 1945 nyara óta igyekezett „kiiktatni a közéletből” a „reakciós maradványokat”, a szolnoki népbíróóság közreműködésével. Azokat a tekintélyes köztisztviselőket és értelmiségieket vette célba, akiknek a szavára addig hallgattak az emberek. Állandósultak a támadások az egyházak és a „reakciós, lakcipós kisgazdák” ellen, akik „szabotálják a földreformot”. Egyidejűleg a kommunista befolyás alatt álló Nemzeti Bizottság feloszlott tizenhét helyi „civil egyesületet”, mindenekelőtt az olvasóköroket és a vallási egyesületeket, a vagyonukat pedig kisa-játította. A Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete (KALOT) karcagi székházát pedig – melyet a szintén a Népbíróóság elé állított Orosz Pál katolikus lelkész vezetésével önkéntesek építettek – a Magyar Demokratikus Ifjúsági Szövetség

²² A szóbeszédnek cáfolatát a korabeli napi sajtó közölte. Lásd: Pelle János: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, Pelikán, 1995, 64.

²³ Bővebben lásd Pető Andrea: Népbíróóság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 2006/1, 41–71.

(MADISZ), a kommunista ifjúsági szervezet tagjai fegyveresen foglalták el. Tóth János kunmadarasi református lelkész is joggal érezhette úgy, miután Nagy János tanítót a népbíróság már 1945 júniusában elítélte, hogy gyülekezete a politikai rendőrség célpontjává vált. Szolnok megyében felgyorsult a „népi demokrácia” építése, és már ekkor felszámolták a „reakciós egyesületeket”, amit országosan csak 1946. július 4-én, a szovjet tiszték ellen végrehajtott, Oktogon téri merénylet után rendelt el Rajk László belügyminiszter. Így Karcagon és a környékbeli községekben 1946 májusában az elvesztett háború következményei, a tomboló infláció, a kommunista manipulációk és a fővárosból érkező rémhírek hatására súlyos válsághelyzet alakult ki, melyet a szomszédos községben feltűnt titokzatos antiszemita röpcédulák is súlyosbítottak.²⁴

A felzaklatott légkörben került sor arra, hogy a kunmadarasi piacon az asszonyok rátámadtak egy Kuti (Klein) Ferenc nevű tojáskereskedőre, majd mintegy nyolcszáz helybeli szegényparaszt, nagyrészt nő és siheder, végigjárta a nagyközségnek azokat a házait, ahol a deportálásból visszatért zsidók laktak, és megverték őket. A rendőrség nem avatkozott közbe, illetve késve érkezett a helyszínre.²⁵ A kunmadarasi pogrom nagy visszhangot keltett, 1946. május végén és júniusban számos újságcikk jelent meg az eseményekről és az elkövetők bírósági tárgyalásáról. Május 24-én vagy háromszáz cionista tüntetett Budapesten, Klár Zoltán újságíró szervezésében. „Van itt elég lámpavas, nem lesz többé

Képek a szolnoki statáriális tárgyalásról

A fővádlottak: Kálmán Balázs és Vóna József a vádlottak padján
(Foto Mafirt—Rózsa)

Takács Gergely tanuvallomást tesz
(Foto Mafirt—Rózsa)

Nagy János, mint tanu
(Foto Hódy)

A Világ c. lap képriportja a kunmadarasi pogrom elkövetőinek szolnoki tárgyalásáról. (Világ, 1946. 06. 06. 4.). Fotó: Arcanum Adatbázis

Kunmadaras!” – ezt skandálták a Bazilikánál. A demonstrációt a *Szabad Nép* már másnap elítélte, *Sem Kunmadaras, sem Gyöngyös, sem Klár* című cikkében.²⁶

A pogrom elleni pesti tüntetésről Márai Sándor is megemlékezett naplójában. Az író, aki 1943-ban és 1944-ben a zsidókat védelmezte, 1946 május végén már nem az erőszak áldozataival

érezte együtt, hanem az elkeseredett cionista tüntetők viselkedését ítélte el, „söpredéknek” nevezve őket. Reakciója érzékelteti a korabeli magyar közvélemény antiszemita fertőzöttségét. „Nem hiszek semmiféle olyan megoldásban, mely a »zsidókérdést« megnyugtatóná. A kunmadarasi pogromot követő napon zsidó tüntetők járták be Budapest utcáit – a néma és jogos tüntetés

²⁴ Lásd erről: Elek György: Politikai perek Karcagon, 1945–1947. In: *ZOUNUK Levéltári Évkönyv 34*. Szerk. Csöngé Attila – Pozsgai Erika – Szabóné Maslowski Madlen. Szolnok, Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár, 2020, 179–228.

²⁵ Apor Péter: A népi demokrácia építése: Kunmadaras, 1946. *Századok*, 1998/3, 601–632.

²⁶ Sem Kunmadaras, sem Gyöngyös, sem Klár. *Szabad Nép*, 1946. 05. 26. 5.

helyett fenyegetőzve kiabáltak, két útjukba akadó keresztényt megvertek, majd B. (Balog) páternek,²⁷ mikor a miniszterelnökség nevében megnyugtató szavakat mondott nekik, ezt kiáltották: »Halál a keresztény papokra!« Tehát a kunmadarasi gyilkosságot újabb kunmadarasok követik majd.”²⁸ Márainak nem lett igaza: olyan jellegű, félig-meddig spontán tömegezős, melyre Kunmadarason került sor, többé nem fordult elő. Az MKP vezetősége ugyanis, miután a pogromot minden erőfeszítése ellenére sem tudta a „kisgazda reakció” nyakába varrni, úgy döntött, hogy a politikai rendőrség eszközeit felhasználva közvetlenül provokálja a többségi társadalmat, és hasznosítja a tömegek antiszemita indulatait.

Az első ilyen akció egy kis makói zsinagóga felgyújtása volt 1946. május 31-én éjjel. Célja a „kunmadarasi nyomozás megsegítése” volt, és a provokációt akkor követték el, amikor a Független Kisgazdapárt ifjúsági szervezeteinek, a Független Ifjúságnak a tagjai ballagást tartottak, és lampionokkal vonultak végig a városon. A politikai rendőrségnek ez az akciója sem volt sikeres, a parlamentben interpelláló makói kisgazda képviselő le is leplezte a machinációt. Ezzel a sötét ügygel azonban az országos sajtó keveset foglalkozott, illetve gyorsan elhallgatott, ezért hosszú időre feledésbe merült.²⁹ Nagyobb, de kifejezetten manipulált, torz visszhangja volt annak az 1946-os kettős lincselésnek,

melyeket július 30-án és augusztus elsején hajtottak végre az MKP fellegvárának számító nagy munkásvárosban, Miskolcon. Július 21-én Rákosi Mátyás, az MKP főtitkára Miskolcra látogatott, ahol a város lakosságát meghaladó közönség várta. Az óriási tömeg tíz megyéből, különvonatokkal érkezett. „A gyűlést Budapestről irányított, óriási szervező munkával készítettük elő. Amikor aztán elérkezett július 21-e, körülbelül 300 000 ember várta Rákosi Mátyást, aki Rajk László belügyminiszter és Szkladán Ágoston, az MKP megyei titkára társaságában érkezett meg a gyűlés helyszínére, a miskolci Népkertbe. A tíz megyéből összesereglett résztvevőket saját helyi pártszervezeteik indították útnak és ingyenes különvonatok szállították. A nagygyűlésre a kom[munista] párt mozgósította a környékbeli falvak, Salgótarján, Ózd és a bányavidék egész munkásságát. Rákosi rendkívül harcias, mondhatni ijesztgetős beszédet mondott. Miután az események bekövetkeztek, úgy ítéltük meg, hogy nem kellett volna ilyen keményen beszélnie. A »Halál a feketézőkre!« jelszava nem volt szerencsés, mert számolnia kellett volna azzal, hogy a spekulációt egyelőre nem lehet letörni. De a tömeg ezt a gondolatot átvette, felfokozódott a gyűlölet, lesték, hogy ki seftel”, emlékezett az egyik szervező, Kosovits Gyula.

Egy jellemző részlet Rákosi „népkerti beszédéből”: „Hallottuk már szerte az országban, hogy bár

a jó pénz még meg sem született, máris vannak, akik spekulálnak vele. A mi véleményünk az, hogy aki a forinttal spekulál, aki alá akarja aknázni demokráciánk gazdasági alapjait, fel kell húzni az akasztófára. (Úgy van, úgy van!)”.³⁰ Mivel a spekulánsokat és a feketézőket a hallgatóság azonosította a zsidókkal – és maga Rákosi is tudta, hogy kikről beszél –, a városban, ahol tombolt az infláció, és a munkások a szó szoros értelmében éheztek, megindult az antiszemita bűnbakképzés.

A helyi MKP és a politikai rendőrség vezetői ezek után határozták el, hogy nagyszabású, irányított tüntetést szerveznek a spekulánsok ellen, és ezúttal konkrétan megnevezett ellenségek ellen fordítják a munkásság indulatait. A „célszemélyek” kijelöléséhez a helyi rendőrség politikai osztálya nyújtott segítséget. A rendőrség már hónapok óta figyelte a Flórián malmot, és a tulajdonosát, Rejtő Sándort lisztfeketézéssel gyanúsította. Bár a kommunistáknak nem volt semmiféle bizonyítékuk a spekulációra, a malmot és rokonát, Jungreis Ernőt Diósgyőrben internálták. Majd két nap múlva, július 30-án a bányamunkára vezényelt internáltakat a vasgyári MKP-bizottság által szervezett tüntető tömeg kezére adták, mely végül Miskolc központjában a Búza téren mindkettőt meglincselte. A miskolci rendőrök tétlenül nézték végig a véres erőszakot. (Csak Jungreis halt bele az ütlegekbe, Rejtő súlyos sebesüléssel

²⁷ Helyesen: Balogh István (1894–1976) római katolikus pap, politikus, 1944 decembere és 1947 májusa között a miniszterelnökség államtitkára.

²⁸ Márai Sándor: *A teljes napló, 1946.* Szerk. Kemény Zoltán – Mészáros Tibor. Budapest, Helikon, 2007, 178–179.

²⁹ A makói ügygel foglalkozik a *Játék a tűzzel* című fejezetben: Pelle János: *Vérvád, hisztéria, népítélet. „Zsidókérdés” Magyarországon 1945-ben és 1946-ban.* Budapest, Milton Friedman University Press, 2020, 119–134.

³⁰ Az MKP hívására kétszázötvenezer dolgozó vonult fel Miskolcra. Rákosi elvtárs hatalmas beszéde a forint biztosításáról, a közigazgatás megtisztításáról, a szegényparasztság jogos követeléseiről, a szlovákiai magyarok védelméről. *Szabad Nép*, 1946. 07. 23. [1–4.] 2.

és nagy szerencsével túlélte.)³¹ A miskolci rendőrség bűnügyi nyomozói a Politikai Rendőrség vidéki parancsnokának, Tömpe Istvánnak az utasítására még július 30-án letartóztattak tizenhat lincselőt. Tömpe utasítása tükrözte az MKP vezetésének zavarodottságát, azt, hogy nem képesek az általuk napirendre tűzött „zsidókérdés” kezelésére. A letartóztatások óriási felháborodást keltenek a munkások között, akik úgy érezték, gonoszul cserbenhagyták őket, és persze a zsidókat okolták a történetekért.³²

Ilyen előzmények után szervezte meg az MKP országos vezetése – a budapesti politikai rendőrség vezetője, Péter Gábor közvetlen irányításával – a második tüntést augusztus elsejére a rendőrség Zsolcai kapunál lévő épülete, a „miskolci Bastille” elé. Ez a tüntetés is lincseléssel végződött, halálos áldozata egy Fogarasi Artúr nevű, zsidó származású rendőrtiszt volt. Az őrzőgő tömeget végül szovjet katonai őrzőjárat oszlatta szét, és az eseményekről a NKDV miskolci parancsnoka, Glusak őrnagy tájékoztatta Mudrikov alezredest, a Középső Hadseregcsoporthoz Politikai Főcsoportfőnöksége 7. osztályának helyettes vezetőjét, aki referált a főnökének, Burcev vezérőrnagynak. Ő a jelentést 1946. augusztus 17-én továbbította Mihail Andrejevics Szuszlovnak Moszkvába, a Kremlbe. „Mudrikov a következőket írta: »A helyi hatalmi szervek vezetői és a rendőrség fejveszettségükben sem tettek a rendzavarás megfékezéséért. Csak a Vörös Hadsereg városparancsnokságának beavatkozása vetett véget a tüntetésnek és a már-már kirobbanó pogromnak.« Majd egy eddig

A *Szabad Nép* egykorú tudósítása Rákosi Máttyás miskolci beszédéről. (*Szabad Nép*, 1946. 07. 23. 1.). Fotó: Arcanum Adatbázis

ismeretlen adatot közölt a felettesével Mudrikov alezredest: mind a Vörös Hadsereg, mint a SZEB azt javasolta augusztus elsején, hogy engedjék szabadon a lefogottakat. Csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság meghatalmazottjának ismételt, nyomatékos felszólítására helyezték a foglyokat, de már későn, szabadlábba. A felvonulók kiáltásai »Éljen Sztálin!«, »Éljen a Vörös Hadsereg!« és elszórtan »Le Rákosival!« »Pénzt!« »Kenyeret!« voltak. A továbbiakban: A reakciós, fasiszta elemek, látván, hogy itt nem sikerül pogromot és tömeges leszámolást kiprovokálniuk, más városok munkásait próbálták megmozdításokra bírni ... több mint ezer sajoszentpéteri bányász három önkényesen elfoglalt vasúti szerelvényvel Miskolcra érkezett... Miután azonban felvilágosították őket az események valódi tartalmáról... a munkások hazamentek.« Az önbíráskodással, pogromkísérletekkel kísért

spontán tüntetések alapvető oka Mudrikov szerint a diósgyőri munkások nyomora... A reakciós és nyilas elemek... uszították a munkásokat ... megpróbálták antiszemita jelleget kölcsönözni az eseményeknek. Külön pontként említette az alezredest a városi munkástanács között lévő viszályt. Amíg az MKP városi bizottsága a tüntetés ellen lépett fel, addig a diósgyőriek viszont a megrendezés mellett törtek lándzsát. Az augusztus elsején tartott miskolci pártaktíván Rajk László, az MKP KV Politikai Bizottságának tagja, belügyminiszter és sok kommunista helyeselte a munkástüntetőket viselkedését, ezen belül a feketézőkkel való leszámolást. Mudrikov mind ebből azt a következtetést vont le, hogy a spontán induló ügyet a reakciós elemek kihasználták, a munkáspártiak pedig tehetetlenek és passzívnak bizonyultak. Úgy látta: a miskolci események újra megmutatták, hogy az

³¹ Bővebben lásd: a *Lincselés Miskolcon* c. fejezetet: Pelle i. m. 2020, 135–175.

³² Bővebben lásd: *A Magyar Rendőrség Vidéki Főkapitánysága Politikai Osztályának összefoglaló jelentése* (1946. 08. 30.). Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézet (MTA-TTI) irattára, B-VII/b-190.

MKP durva hibát követ el azzal, hogy zsidó nemzetiségű személyt helyez a politikai rendőrség vezető tisztségeibe, amit a reakciók a saját céljaikra használnak ki. Tény, hogy a miskolci eseményeket az MKP lejáratására, hitelének rontására használják ki.”³³

Miskolc után a cionisták nyilvánosan ítélték el a lincseléseket, ugyanúgy, mint a kunmadarasi pogrom után felvonuló pesti tüntetők. „Korábban nem fordulhatt volna elő az, ami 1945 után szokásossá vált, hogy cionista csoportok szervezeten és nyilvánosan, ha kellett, utcai demonstrációkkal és fenyegetésekkel is választ adtak a zsidókat ért sérelmekre. Így például az 1946. július 30-án lezajlott miskolc-diósgyőri incidensre a cionisták az új idők szellemében reagáltak. Egy budapesti *hachsarán* (átképző telep) körülbelül 300 fiatal gyűlt össze, s Stöckler Lajos hitközségi elnök által üzentek a politikai rendőrségnek, hogy ha nem áll helyre a rend, ők fogják helyreállítani.”³⁴

Néhány nap múlva, 1946. augusztus 7-én a Síp utcában a „magyar zsidóság” nevében erélyes hangú kiáltványt fogalmaztak, melyet az *Új Élet* augusztus 8-i száma a címlapon közölt. „A hitlerista téboly megszállottjai még mindig közöttünk járnak és hordó tetejéről, valamint suttogó propagandával a középkori vérvád meséjével mérgezik az évtizedeken át mesterséges elbutított és sötétségben tartott lelkeket és – pogromra uszítanak. Ugyanilyen sötét és felelőtlen kísérlet az, amely a veszített háború utáni gazdasági nehézségeket és ennek

nyomában járó elégedetlenséget a zsidók elleni hangulatkeltéssel kívánja levezetni. Sajtóban, pártgyűléseken nyíltan vagy burkoltan a zsidókat teszik felelőssé az inflációért, a nélkülözésekért az ország gazdasági kiszolgáltatottságáért... A magyar zsidóság kiáltványa rámutatott arra is, hogy ki tehet az antiszemitizmus megerősödéséről, és arról, hogy a zsidógyűlölet pogromba és lincselésbe torkolt. Felelős a kormány, hogy egyrészt engedte eddig fejlődni az eseményeket, másrészt nem tudta biztosítani sem az emberéletet, sem a közrendet. Felelősek a pártok is, mert nem szálltak szembe kellő eréllyel az uszító propagandával. Jogsértést eleget láttunk az elmúlt hónapok alatt, megtorlást keveset. Így erősödhetett meg az addig csak lappangó reakció. Bízunk a kormányzatban, mert ígéreteket kaptunk. Megnyugtattuk hittestvéreinket, mert tanúi vagyunk a demokrácia jó szándékának, de fájdalommal kellett megállapítanunk, hogy sok minden, amire vártunk, nem valósult meg. Változatlanul az állampolgári hűség vonalán állunk, de tétlenül sem az eseményeket nem nézhetjük, sem az irányított antiszemita izgatást nem tűrhetjük. Elvárjuk, hogy sem a gazdasági krízis elködösítése céljából, sem pártvillongások megoldására ne dobják oda például a zsidóságot. Az ország érdekében is tiltakoznunk kell ez ellen, de fel kell hívnunk az egész világ figyelmét is arra, hogy veszedelemben forog a demokrácia. Az a nyomatékos kívánságunk, hogy a zsidó állampolgárok egyenjogúságát minden további haladék nélkül érvényesítsék

a gyakorlati életben, s elvárjuk jogaink teljes helyreállítását. Intézményesen meg kell szüntetni a burkolt antiszemita uszítást, úgy a sajtóban, mint a közéletben. Követeljük, állítson fel az államhatalom olyan különleges rendeltetésű karhatalmi szadzadokat, melyek nyomban riadó-készültségbe helyezhetők, hogy ezáltal az ismétlődő antiszemita megmozdulások megakadályozhatók legyenek. Őszinteséget követelünk! Ha nemkívánatos elem a zsidóság, tegyék lehetővé a jelentkezők intézményes kivándorlását, de addig mindenki számára a törvény védelmét kívánjuk. Biztosítsák a félelem nélküli életet! Magyarországi Izraeliták Országos Irodája, Ortodox izraelita központi iroda, Magyar Cionista Szövetség, Országos MUSZ szervezet.”³⁵ Augusztus 13-án a zsidó szervezetek országos gyűlése tiltakozó memorandumot intézett Rákosi miniszterelnök-helyetteshez, követelve, hogy a kormány a magyarországi zsidók élet- és vagyonbiztonsága érdekében katonai vagy karhatalmi erővel is lépjen fel, statáriummal, rögtönítélő bírósággal, és azoknak, akik kivándorolni akarnak, tegye lehetővé „az emberi szabadságból folyó jogok gyakorlását”.³⁶

A miskolci lincselések, és azok visszhangja fordulópontot jelentett az MKP vezetése és személy szerint Rákosi számára az addig követett „zsidópolitikában”. A második miskolci lincselés után egy nappal, augusztus 2-án ülést tartott az MKP Központi Vezetősége. Ezen Rákosi Mátyás, a párt főtitkára és Oszip István,

³³ Szakács – Zinner *i. m.* 1997, 250–251.

³⁴ Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Budapest, Múlt és Jövő, 2002, 202.

³⁵ A szöveget lásd: *A magyar zsidóság kiáltványa.* (1946. 08. 07.). Budapesti Zsidó Múzeum Levéltára, XXXIII-5-b/4. doboz, 29. sz. irat-csomó. Közli: Mink András: *A magyar zsidóság 1945 után.* Dokumentumok a Budapesti Zsidó Múzeum Levéltárából. *Beszélő*, 2004/4, [79–89.] 89.

³⁶ Idézi: Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon II.* Budapest, Pesti Kalligram, 2012, 922.

Borsod megye főispánja, az események egyik szereplője értékelte a történeteket. Az ülés jegyzőkönyve az egyetlen fennmaradt dokumentum, mely azt tükrözi, hogy az MKP valamiképp megpróbálta értékelni és értelmezni az év tavaszán jelentkező, majd a nyári hónapokban kulmináló antiszemita hullámot és politikai következményeit.

Rákosi Máttyás a Központi Vezetőség ülésén az események értékelésekor konkrét tényeket, valóságos jelenségeket állított összefüggéstelen, logikátlan sorrendbe, s ezek alapján képtelen koncepciót vázolt fel. Beszért a február 23-i ózdi antiszemita tüntetésről, a szentesi rendőrkapitány, Lakos József meggyilkolásáról és a napokkal ezelőtt lezajlott miskolci lincselésekről. Ezeket az eseményeket egy olyan „elleneséges központ” művének mutatta be, melynek révén egyesek meg akarják hiúsítani az MKP által kezdeményezett, országos horderejű politikai törekvéseket. Kifejtette, hogy „a reakció ellentámadásba megy át”, mert „egy-egy jelentős lépésünk előtt vagy azzal kapcsolatban számunkra meglepő, váratlan és kellemetlen események történnek”. Rákosi említést sem tett a vérvádhisztériáról, melynek első, nagyobb kitörése a kunmadarasi pogrom volt, holott a nyár folyamán a politikai rendőrségen még számoltak azzal, hogy a résztvevőit komoly „összeesküvés per” keretében vonják majd felelősségre. A KV ülés jegyzőkönyve szerint Oszip István, Borsod megye főispánja hasonlóan számolt be az eseményekről.³⁷ Az MKP vezetése képtelennek bizonyult arra, hogy értékelje és elemezze az 1946 tavaszán és nyarán jelentkező

magyarországi antiszemita hullámot, és ezzel a kommunisták később sem próbálkoztak. A pártvezetők elejtett megjegyzései arra utalnak, hogy a lincselések formájában is megnyilvánuló zsidógyűlölet „ősereje” megrettentette és lenyűgözte őket. Az antiszemitizmust a „népi életosztón” megnyilvánulásának tartották, rossz irányba tévedt, de alapjában véve egészséges indulatkitörésnek, mellyel rendkívül óatosan kell bánni, de adott esetben, fontos politikai cél érdekében, fel lehet használni. Ezt az álláspontot, melyet az MKP legfontosabb vezetői származásukra való tekintet nélkül elfogadtak, természetesen igyekeztek titkolni, tekintettel a Horthy-korszak antiszemitizmusára és a második világháborús népiirtásra, mellyel semmiképp sem vállalhattak közösséget.

1946 augusztusára egyértelműen kiderült, hogy a feketézők és spekulánsok elleni kampány, úgy, ahogy azt az MKP aktuális politikai érdekeitől vezérelve, felelőtlenül és dilettáns módon megvalósította, folyamatos kudarcokhoz vezet, és ezt a „kísérletezést” a Kreml sem támogatja. Ezért Rákosiék, tekintettel arra is, hogy a pengő inflációja véget ért, és sikerült bevezetni az új pénzt, a forintot, úgy döntöttek, hogy a továbbiakban mélyen hallgatnak a „zsidókérdésről”. Egyúttal a párt célul tűzte ki a cionista mozgalom felszámolását, és az összes zsidó vallási szervezet központosítását és pártellenőrzés alá helyezését, a Szovjetunióban hosszabb ideje bevezetett gyakorlatot követve. A cionizmus elítélése, tevékenységének korlátozása, majd szervezeteinek betiltása közelről érintette a magyar zsidóságot.

A maradék magyar zsidóság jelentős része – a környező társadalomról az üldöztetések idején szerzett negatív tapasztalatok, a soáért való felelősség és kárpótlás vállalásának elhárítása, a háború utáni társadalomba való beilleszkedés nehézségei, valamint az újra megjelenő antiszemitizmus és annak az új rendszer politikai erői általi szembevető manipulálása miatt – a nemzetközi támogatást élvező cionista pártok felé fordult. Az ellenállásban és embermentésben nagy tekintélyt szerzett, de korábban mindvégig kis létszámú és befolyású cionista mozgalom látványosan megerősödött. 1948-ban a Magyar Cionista Szövetség (MCSZ) hivatalos beszámolója 15 000 bejegyzett tagról számolt be. A magyarországi cionisták helyzetét megkönnyítette, hogy a világháború utáni mozgalomban a baloldali csoportosulások voltak többségben. Ezek közül számosan rögtön a háború után kapcsolatokat építettek ki a jövő letéteményesének tekintett baloldali, szociáldemokrata és (fokozott mértékben a Szovjetunió támogatta) kommunista pártokkal. Néhányan bekapcsolódtak a politikai rendőrség munkájába, s a választások alkalmával arra szólították fel tagjaikat, hogy a kommunista pártra szavazzanak. Sajátos módon így a háború utáni „magyar” cionizmus nagyon sokszor „kettős kötődést” is jelentett; a több tízezernyi cionistaként „nyilvántartott” zsidóból több ezer SZDP-tag mellett 12 275 fő a kommunista párt tagja volt. Még 1949-ben is, amikor az Magyar Dolgozók Pártjában elrendelték a volt cionisták párttagságának felülvizsgálatát, egy belső pártjelentés

³⁷ A KV ülés jegyzőkönyvét közölte: Ständeisky Éva: A miskolci pogrom – ahogyan Rákosiék látták. *Társadalmi Szemle*, 1990/11, 78–86.

szerint több mint 7600-en voltak közülük MDP-tagok.³⁸

A baloldali pártok eleve gyanúval tekintettek a cionista mozgalomra, kezdeti baráti gesztusaik taktikai megfontolásból eredtek. Míg nemzetközi téren a közel-keleti térségben a hagyományos gyarmatosító hatalmak (angolok és franciák) helyét elfoglalni akaró Szovjetunió még erőteljesen támogatta a zsidó állam létrehozására irányuló törekvéseket, az MKP vezető ideológusai már a háború utáni első évben kinyilvánították, hogy hosszabb távon a cionizmus semmilyen formája sem elfogadható a párt és a magyar társadalom számára. A kommunista párt – követve az emancipáció után kialakult hagyományt – a zsidósággal kapcsolatos kérdéseket legfeljebb felekezeti kérdéseként volt hajlandó kezelni. A magyarországi zsidóság önálló nemzeti tudatának felkeltésére irányuló cionista törekvést a fejlődés irányával szembe forduló reakciós célkitűzésnek tekintették, s azt hirdették, hogy a zsidókérdés megoldásának progresszív útja Magyarországon a zsidóság teljes beolvadása felé vezet. A szociáldemokraták – ha mérsékeltebb hangnemben is – ugyancsak elutasították a cionizmust. Nem tagadták meg támogatásukat a Palesztinába kivándorolni akaróktól, de helytelenítették minden olyan propagandát, amely arra irányul, hogy olyanokat is kivándorlásra készítsen, akikben ez a gondolat még fel sem merült vagy meg sem erősödött.

A negyvenes évek végére, ötvenes évek elejére befejeződött az önálló zsidó intézmények, pártok, ifjúsági szervezetek felszámolása.

A minden népi-nemzeti megnyilvánuláshoz ellenségesen viszonyuló, a szovjet birodalmi államrezont feltétel nélkül kiszolgáló új államszocialista berendezkedés arra törekedett, hogy a cionizmus felszámolása zsidó belügyként tűnjék fel a közvélemény előtt. Ennek megvalósítása érdekében a kommunista párt növekvő mértékben vette igénybe a megfélemlített, és teljesen befolyása alá vont hitközségi vezetőség szolgálatait. A párt iránt feltétlenül lojális és bármikor mozgósítható kommunista párttagokat küldtek a hitközség és más zsidó szervezetek (így a háború utáni magyar zsidóság gazdasági rekonstrukciójában oroszánrészt betöltő, 1946 és 1952 között körülbelül 52 millió dollárnyi élelmiszert, ruhát stb. szétosztó amerikai Joint [American Jewish Joint Distribution Committee [J. D. C.] – Magyarországon: Országos Zsidó Segítő Bizottság] magyarországi irodájának fontos pozícióiba. A „szalámitaktika” keretében 1948 végén a Magyar Cionista Szövetség közgyűlésén a marxista cionisták kiszorították a polgári cionistákat, és puccszerű eszközökkel átvették a teljes hatalmat. Néhányan még abban bíztak, hogy társultasként egy kommunista vezetésű cionista mozgalom valamilyen formában elfogadható lesz a kommunista párt számára. Az idő azonban már túllépett ezen az átmenetileg „lebegtetett” koncepción, s az MKP vezetősége a Cionista Szövetség „önfeloszlata” formájában történő megszüntetése mellett döntött. Ez – miután a magyarországi izraeli diplomáciai képviselő sem támogatta a további ellenállást – 1949. március 13-án történt meg. Ezt követően a cionista

vezetők egy részét és néhány illegális kivándorlást szervező ifjúsági aktivistát börtönbüntetésre ítélték. A következő években a „mezei cionisták” is sorra kerültek. A párttagság felülvizsgálata során a fokozódó éberség szellemében az egykori cionisták zömét eltávolították a pártból, s egyes beszámolók szerint az ötvenes évek elején a bizalmas személyzeti, úgynevezett káderlapokon a korábbi cionista szervezeti tagság egy rubrikában szerepelt a nyilaskeresztes párttagsággal.³⁹

1948. december 7-én – más vallásfelekezetekhez hasonlóan – a zsidóság jogi helyzetét szabályozó kényszermegállapodás jött létre a kormányzat és a zsidó hitközségek központi szervei között. A neológ és az ortodox közösség vezetői beleegyeztek az iskolák államosításába (a zsidó hitfelekezet egy gimnáziumot tarthattott meg) és egy évvel később a hitoktatás fakultatívvá tétele. Cserében a zsidó felekezet formálisan hivatalos elismerést nyert, papíron biztosították a szabad vallásgyakorlást és rendszeres anyagi támogatást az államtól. A zsidó felekezeti élet állami kívánalmak szerinti átalakításának következő lépése a neológia és az ortodoxia intézményeinek kényszerű egyesítése volt. Az 1950. február 20-án állami nyomásra összehívott Izraelita Országos Gyűlés két nappal később egységes szervezetbe tömörítette a korábbi hitfelekezeti ágazatokat, megszüntetve az Autonóm Orthodox Központi Iroda önállóságát. Bekövetkezett a három vallási irányzat – *neológ, ortodox, status quo ante* – erőszakos uniója. Az egyesített zsidó hitfelekezet csúcsszervezete a Magyar Izraeliták Országos

³⁸ Komoróczy i. m. 2012, 992.

³⁹ Szabó Róbert: *A kommunista párt és a zsidóság Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, Windsor, 1995, 295–300.

Irodája (MIOI) lett.

1951 volt az az év, amikor a Rákosi-rendszer „kimutatta a foga fehérjét”. A társadalom számára ekkor vált egyértelművé, hogy a hatalom nem egy hagyományos értelemben vett politikai párt, hanem egy paranoiás ideológiai elvakultságban szenvedő szűk vezetés és a „pokolból felmerült ember”⁴⁰ kezében van.

Rákosi az immár vízfejjé nőtt Államvédelmi Hatóság közreműködésével előbb leszámolt a koalíciós időszak riválisnak tekinthető politikusaival, aztán az egyházakkal, majd koncepciós pereket rendezett a kommunisták és a szociáldemokraták ellen. Végül az egykor Moszkvából visszatért vezetők a szó szoros értelmében légüres térbe kerültek, engedelmes végrehajtókkal körülvéve. Utóbbiak feladata volt a leszámolás az „osztályellenség”, a régi uralkodó osztályok „maradványaival”.

Jellemző tény, hogy a budapesti kitelepítések végrehajtására kijelölt Zöld Sándor belügyminiszter, aki „belföldi illegális kommunista”, foglalkozására nézve pedig orvos volt, ellenezte a már előkészített kitelepítéseket. Amikor az ÁVH emberei érte mentek, hogy letartóztassák, a családjával együtt öngyilkos lett. Utóda egy Péter Gábor szellemi színvonalán álló, öt elemít végzett szabósegéd lett: az 1948-ban „eredményes pártmunkájáért” Kossuthdíjjal kitüntetett Házi Árpád 1951. május 21-e és július 18-a között végrehajtotta 5182 budapesti család, összesen 12740 fő deportálását. Közöttük a zsidó vallásúak, illetve származásúak az összlétszámnak mintegy a 20,4

százalékát tették ki.⁴¹

A kitelepítés teljes fiaskónak bizonyult: hatására a hazai közvélemény egyértelműen a rendszer ellen fordult, külföldön pedig nemcsak a sajtó ítélte el az akciót, de a brit alsóháztól kezdve az USA kongresszusáig a politikusok is, szörnyű diktatúrának bélyegezve Magyarországot. Annak, hogy az „osztályellenségek” között nagy számban voltak holokauszt-túlélők (bár akkor még a holokauszt kifejezés ismeretlen volt) figyelemreméltó hatással volt az események visszhangjára.

Figyelmet érdemelnek a hazai reakciók is. Egyrészt a hivatalos zsidó hitközségi szervezet (a mai Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége, a Mazsihisz elődje) végérvényesen kompromittálta magát azzal, hogy az *Új Élet* című újságja 1951 júliusában a kitelepítések védelmére kelt az „imperalista rágalmakkal” szemben. (Igaz, közben az elnök, Stöckler Lajos sokat tett azért, hogy a vidéki zsidó öregotthonok befogadják a távoli falvakba és tanyákra száműzött öreg és beteg, gyakran már haldokló zsidókat, de ezt kevesen tudták.)

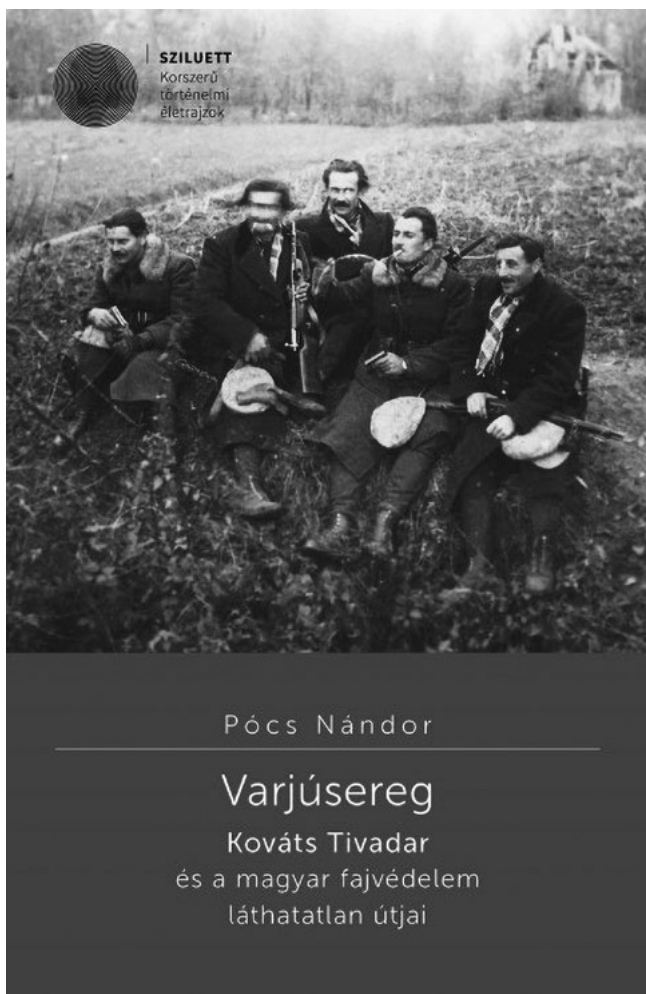
Másrészt minden ötödik kitelepített egzisztenciájától már megfosztott, a társadalom periferiájára szorított zsidó volt. Ez a pártállam egyre erősödő ellenzékét arra készítette, hogy felülvizsgálja addigi nézeteit. Konkrétan arról van szó, hogy 1945 és 1948 között, a koalíciós időkben a kommunistaellenesség még erősen összefonódott az antiszemizmussal. De három évvel később, legalábbis értelmiségi körökben már világossá vált, hogy a zsidóságot nem lehet azonosnak

tekinteni a kommunizmussal, annak ellenére sem, hogy a pártvezetésben még mindig sok zsidó származású káder foglalt helyet.

Az, hogy ennyi zsidót deportáltak a fővárosból, olyan keresztényekkel együtt, mint Lázár Andor, aki 1937-ben a faji törvények elleni tiltakozásul lemondott igazságügyminiszteri tisztségéről, azt bizonyította, hogy a kommunizmus nem válogat az áldozatok között, a „régii elitet” *en bloc* ellenségnek tekinti. Vagyis az egész magyar társadalom közös érdeke, hogy megszabaduljon Rákositól és bandájától. Ez a felismerés már az 1956-os forradalmat készítette elő.

⁴⁰ A Szovjetunióba deportált, majd onnan visszatért kisgazda politikus, Kovács Béla nevezte így Rákosi Mátyást 1956-os forradalom idején, Pécsen.

⁴¹ Lásd Dombi Gábor: *Osztályellenségek. Az 1951-es budapesti kitelepítés zsidó áldozatai*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2020.

A gördülékeny stílusú, jól felépített narrációnak köszönhetően Kováts pályája mentén nemcsak a botrányokat és a mozgalmárok életviszonyait, hanem a nagypolitikai változásokat is nyomon követhetjük. Az utóbbit illetően a nemzetiszocialista Harmadik Birodalom felemelkedése volt a legfontosabb tényező a harmincas években. A nemzetiszocializmus egyszerre jelentett a magyar jobboldali radikálisok számára mintát (a sikerre), reményt (a revízióra) és veszélyt (a pángermánizmus miatt). Ez a komplex viszonyrendszer érdemben járult hozzá ahhoz a töredezettséghez, ami a magyar szélsőjobboldalt a második világháború éveiben jellemezte. Pócs érvelése szerint azok a radikálisok, akik megfelelő egzisztenciát szereztek (legkésőbb az „őrségváltás” idején), hozzáidomultak a rendszerhez, s hűségükkel demonstráltak Horthy Miklós mellett. A kormányzót immáron nem a Habsburg-restaurációtól vagy a kommunizmus rémétől, hanem a rendszert jobboldalról veszélyeztető nyilasoktól igyekeztek megvédeni. A notórius rendbontók ekképp már nem célszemélyként kerültek a magyar belső elhárítás, kémelhárítás és állambiztonság látókörébe, hanem inkább

számítottak „szakértelműkre” a szabadcsapatok 1938-as reaktiválásakor.

A fajvédő talpasok helyzete ennek ellenére sohasem lett rendezett, ám mivel számos kényes ügy (sztrájk törés, szabadcsapatok biztosítása, nyilasellenes provokációk stb.) elintézésben vettek részt, hangadóikat nem lehetett leinteni. Legalábbis nem volt érdemes. Ezzel magyarázhatjuk Kováts pimasz levelét, amelyben lényegében megfenyegette Teleki Pál miniszterelnököt: ha nem rendezi a „rongyosok” helyzetét, azok bizony a nyilasok táborában fognak kikötni. Sajnos nem ismerjük a máskor oly öntudatos tudós-politikus reakcióját, ám a lényegget illetően Kováts elérte a célját. Létrehozták az Országos Nemzetvédelmi Bizottságot (1942-től: Nemzetvédelmi Szövetség), illetve megalapították az eredetileg ellenforradalmi, illetve irredenta teljesítményekért osztott Nemzetvédelmi Keresztet. Pócs kötetének fontos eredménye, hogy bemutatja ezt a mára szinte teljesen elfeledett, több ezer fős állambiztonsági hálózatot, amely a társadalom megfigyelése mellett a kormányzóparti propagandából is alaposan kivette a részét, amellet, hogy a Kállay Miklós kormányfő által tervezett kiugrás fegyveres támaszaként is számítottak rájuk. Közelről nézve azonban sokkal földhözragadtabb volt a működésük. A Nemzetvédelmi Kereszt mellé ugyanis protekció (pl. trafikjog, kiviteli engedély, állami állás) is dukált, aminek következtében a kitüntetés hamar a korrupció melegágya lett. Kovátsot 1944 februárjában fel is jelentették, mivel a keresztet arra érdemteleneknek – köztük zsidóknak minősítetteknek – árusította, pénzért. A nemzetvédelmi informátorok által írt százegynéhány fennmaradt jelentés ugyanakkor valóban „páratlan társadalomtörténeti forrásnak” [129.] ígérkezik, így talán bízhatunk benne, hogy a szerző legalább egy tanulmány erejéig vissza fog térni erre a forráscsoportra.

Pócs szerint a nemzetvédelmi hálózatot a kormányzóparti fajvédelmet általában jellemző „elvi inkoherencia” [131.] jellemezte, s ez nem tette lehetővé az egyértelmű ellenségkép kialakítását. Az inkoherencia azonban talán inkább politikai, mintsem elvi eredetű volt, mivel abból fakadt – tudhatjuk meg a műből –, hogy a kormányzat úgy igyekezett konspirálni a németek ellen, hogy mindeközben a nagy nyilvánosság előtt ugyanaz a garnitúra szónokolt a Berlin melletti kitartás mellett. A sokat emlegetett

„szélsőségek” alatt pedig mindenki azt értett, amit akart. 1943 decemberére ráadásul Kállay számára is világossá vált, hogy a hön áhított balkáni angol-szász partraszállásból nem lesz semmi. Pócs találó kifejezésével ezután „külpolitikai üresjárat” [134.] alakult ki, s mivel mindez honvédelmi üresjáratot is eredményezett, az országot 1944. március 19-én különösebb gond nélkül szállták meg a németek. Egy hónappal később Kovátsot lefoglalták, ám szövetségét nem oszlatták fel, mivel a Sztójay-kabinet néhány vezetőcserével megszüntethetőnek gondolta a nemzetellenesnek mondott tendenciákat.

A Nemzetvédelmi Szövetség országos igazgatója meglehetősen kalandos módon élte túl a háború utolsó évét, ami után nem maradt más számára, mint a bujkálás, majd a külföldre távozás. A szerző jóvoltából nemcsak Tivadar életútját követhetjük nyomon ezekben a viharos esztendőben, hanem testvérei sorsát is megismerhetjük. A legizgalmasabb kalandokban azonban mégiscsak az egykori főkonspirátornak volt része, aki Salzburgban „az amerikai és a francia hírszerzéssel is napi kapcsolatba került” [149.], miközben a magyar állambiztonság saját testvérelével igyekezett csapdába csalni őt. Kováts Árpád azonban inkább a Katpolból csinált bohócot, így a testvérek örülhettek a külhoni szabadságnak, s osztozhattak az emigráns lét minden nyűgében. A szerző ezeket az éveket is mértéktartó módon mutatja be, kitérve az öregkorára ideológussá „érő” Kováts nem túl veretes „szolidarizmusára” [154.] is.

Pócs munkája komoly hozzájárulás a jobboldali radikalizmus magyarországi történetének historiográfiájához, mivel az általa „mélyállamként” [111.] definiált hálózatot nem egy történelmi esemény, illetve jelenség (pl. fehérterror, Vannay-puccs, Marseille-i merénylet) apropóján járja körül egy meghatározott időpontra szorítkozva, hanem hosszútávú működésüket tárja fel, méghozzá szakszerű módon. Kifejezetten adatdús monográfiájában csupán kisebb hibák maradtak – ezeket csak egy második kiadás reményében részletezzük.³ A kötet nem prozopográfia (ehhez a forrásadottságok sem kedveznek), nem is intézménytörténet (ez túlfeszítette volna a kismonográfia keretét), de nem

is eszmetörténeti munka – ez utóbbi szempontot kissé mintha alá is becsülné a szerző. „A Horthy-kor ideológiai kavalkádja” kapcsán legalábbis úgy véli, a „rendszeret elsősorban az 1918–1919-ben született informális kapcsolatok mozgatták” [161.], s bár ebben az okfejtésben sok igazság van, de hát Szegeden alapozta meg ellenforradalmi tevékenységét a később a németek zsoldjába szegődő nemzetiszocialista pártvezér, Baky László, a rendszerellenes nyilas konspirátor, Kovarcz Emil, valamint az ország pártfogóit 1940-tól az USA-ban kereső, szintén ellenzéki (kisgazdapárti) Eckhardt Tibor is, miközben a Kováts hálózatát politikailag miniszterelnökként biztosító Kállay Miklós semmilyen politikai szerepet nem játszott 1918–19-ben. Vitatható az is, hogy a „német-sváb gyökerek” [139.] kizárják a markáns németellenes attitűdöt. Eckhardt politikai náciellenessége mellett Lendvai (korábban: Lehner) István belső vívódásokkal teli germanofóbiáját kell megemlíteni ehelyütt,⁴ de a mára kissé elfeledett jobboldali influenszer, Somogyváry (korábban: Freissberger) Gyula munkásságát is érdemes lenne egyszer ebből a szémszögből mérlegre tenni. A kulcs véleményem szerint a Pócs által is említett „szuverenista beállítódás” [140.], mely a magyar fajvédelem legfontosabb szellemi iránytűje volt a Horthy-korszakban. A radikális szuverenizmusból, illetve az ebből következő gyarmatvízióból érthető meg a fajvédők antiszemitizmusa, antikommunizmusa és antiliberalizmusa, de ide vezethető vissza antilegitimizmusuk és militarizmusuk is. A szuverenizmus következetes képviselője nem is vezethető volna máshova a korszak végére, mint a németellenességbe, ahogyan az a legfontosabb ideológusok (Szabó Dezső és Bajcsy-Zsilinszky Endre) esetében már a húszas években megtörtént.

Ezekkel az ideológiai megfontolásokkal azonban nem volt feladata behatóan foglalkozni a szerzőnek, aki a fajvédő mozgalmárok egyik „parapolitikai” [12.] hálózatának értő feltárásával immáron letette névjegyét a történészszakmában.

BARTHA ÁKOS

³ Sértő Kálmánnak nem volt „fajvédő korszaka” [88.], mivel párhuzamosan publikált nyilas és fajvédő lapokban; Mester Kálmán nem lépett ki „1938 júliusában” [96.] a Nyilaskeresztes Pártból; a rongyosok az 1939-es pünkösdi választáson nem kormánypárti [102.], hanem kisgazdapárti kortesek voltak Tolnában, a német megszállás előtti éjszakán pedig Somogyi Béla nem Bajcsy-Zsilinszky lakásán [144.] tanácskozott (fordítva történt a látogatás). Végezetül, nem világos, hogy a szerző egyik fejezetcímében miért „nemzetvédőkről” [148.] ír „fajvédők” helyett.

⁴ Vö. Veszprémy László Bernát: A másik Lendvai. Lendvai István publicisztikája 1936 és 1944 között. In: *Veritas Évkönyv 2016*. Szerk. Ujváry Gábor. Budapest, Magyar Napló, 2017, 185–203.

Nyilvánosan és zártan – klubmozgalmi alapkövek

Czáboczký Szabolcs: *Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből (1948–1992)*. Pozsony, Phoenix Library, 2021.

A Jürgen Habermas-i felfogás szerint „A polgári nyilvánosságot előzetesen a közönséggé összegyűlt magánszemélyek világaként foghatjuk fel; ezek csakhamar igényt formálnak magával a közhatalommal szemben a hatóságilag szabályozott nyilvánosságra, hogy a közhatalommal megvitassák az érintkezés általános szabályait a társadalmi munkának és az áruforgalomnak alapjában véve magán, közösségre azonban jelentős területén.”¹ – Czáboczký Szabolcs Habermasra reflektálva állítja, hogy a klubmozgalom kialakulásának kezdetén „a fiatal magyar értelmiségiek a szocialista Csehszlovákia hatóságilag szabályozott nyilvánosságától zárkóztak el” [210.]. Ady Endre, József Attila, Juhász Gyula, Kazinczy Ferenc voltak a magyar irodalom azon alakjai, akik neveiből a 15 és 30 év közötti korosztály magyar fiataljai a csehszlovák államszocializmus éveiben mozaikszavakat alkottak – mint AED (Ady Endre Diákkör), JAİK (József Attila Ifjúsági Klub), JUGYIK (Juhász Gyula Ifjúsági Klub), KAFEDIK (Kazinczy Ferenc Diákklub) –, így biztosítva a magyar ifjúsági kulturális és közösségi életet az 1950-es évektől kezdve. Ezen szerveződések a klubmozgalom történetébe illeszkedtek, és egyfajta garanciává, úgynevezett magyar szigetté, közösségi és kulturális fellegettevé, később pedig érdeképviseletté és rendszerkritikus politikai állásfoglalássá váltak. Tették ezt úgy, hogy a második világháború, a Beneš-dekrétumok, a kitelepítés, a lakosságcsere, a reszlovakizáció még élénk emlékként élt a csehszlovákiai magyar lakosság köztudatában. Hogy hogyan alakultak és miként szerveződtek a Csehszlovákiában élő magyar fiatalok életét meghatározó klubok, egyesületek, találkozók és táborok, és mindezeket miként lehet korszakolni, személyiségeit és magát a klubéletet megragadni? Czáboczký Szabolcs történész és költő ezt mutatja be kötetében.

Czáboczký maga is felvidéki, Kassán él, tanulmányait Budapesten az Eötvös Loránd Tudományegyetem művelődéstörténeti doktori iskolájában végzi. Személyesen is részt vesz a felvidéki ifjúsági klubok aktuális tevékenységében, ezért testközelből ismeri

könyvének számos szereplőjét, akik a mai napig előadóként, de résztvevőként is megjelennek a klubok eseményein. A könyvet a klubok ernyőszervezete, a Diákhálózat létrejöttének harmincadik évfordulója alkalmából adták ki, a könyvbemutató is annak jubileumi ünnepi rendezvénysorozatának része volt. Czáboczkýnak nem ez az első könyve, hiszen 2016-ban *Lappangás* címmel a Püski Kiadónál már megjelent első önálló verseskötete. Ezúttal is költőtől elvárható érzékenységgel, aprólékosan és részletgazdagon adja közre a klubmozgalom történetének legfontosabb mozzanatait, és ennek szerves részét képezik az egyes szervezetek és hagyományos táborok, találkozók rigmusos, verses jelmondatai, énekei, amelyek így megjelennek az egyes fejezetekben. A *Kék a sátram, recece...* cím is ezen mozgalmi örökséget hordozza, amelyre Czáboczký külön kitér, mint kulturális és művelődéstörténeti csemegére. Teljes egészében közli is a verset, amelyet a komáromi születésű, közismert szlovákiai magyar író, műfordító Sidó Ágnes írt 25 éves korában az 1966-os második Nyári Ifjúsági Találkozó alkalmával, a mai Szlovákia délkeleti sarkában fekvő településen, Abarán. [57–58.] Ezen kiragadott példa is mutatja a mozgalom jelentőségét, művelődéstörténeti szempontból is érzékelteti, hogy ezek a klubok, egyesületek, táborok a sokszor amatőr kezdeményezések révén fiatal felnőtteket indítottak el későbbi pályájukon. Egyéni és közösségi szinten is jelentősen hatottak generációkra, és ezek átfogó bemutatása további kutatásokat igényel. Fontos lenne például mélyebben megvizsgálni az ezen szervezetek által, rendezvényeiken keresztül elért személyek létszámát, összetételét... Bizonyos, hogy a klubmozgalom a közösséghez tartozás élményét biztosította, és az egész csehszlovákiai magyarságra nézve orientációs pontot jelentett, hogy kik vettek és kik nem vettek részt benne.

A „kinek szól ez a kötet” kérdésre a válasz egyértelmű: haladóknak. Azoknak, akik most először találkoznak a csehszlovákiai magyar klubmozgalom jelenségével, nehezen követhető a sokszor változó,

¹ Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Gondolat, 1971, 44.

szinte megragadhatatlan szervezetek, szervezkedések és rövidítéseik sora, mivel azok folyamatos átalakulásban voltak a történelem folyamán, és így a könyv oldalain is. Az olvasó könnyebb tájékozódása érdekében megfontolandó lenne egy klubmozgalmi kronológia, folyamatábra, a rövidítések jegyzéke, és például a fontos helyszínek térképen való megjelölése. Ezért a mű végén szereplő névmutató nagyon is szükséges, mivel nagyban elősegíti a kötet befogadását – hiszen a történet szereplői gyorsan megtalálhatók, akik nemcsak lábjegyzetekben, de konkrét idézetekben és fotókon is megjelennek. Nem véletlenül, hiszen a könyv elsődleges olvasóközönségét is azon személyek alkotják, akik valamilyen módon személyesen is kapcsolódnak a klubmozgalomhoz. Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy nem csupán egy rétegnek, társadalmi csoportnak készült munkáról van szó. A klubmozgalom célja volt a magyar identitás megélése, kifejezése, amelyhez nemcsak a szülőföld megismerése vagy a kulturális élet szervezése tartozott hozzá, hanem a határon átívelő, a régió történetéhez szervesen hozzátartozó helyszínek meglátogatása, politikai és magánkapcsolatok kiépítése Magyarországgal, illetve – párhuzamosan a diákok érdekeinek képviselésével – a magyar közösség reprezentációja Csehszlovákiában. A kötet mindezeket egy lényegesen nagyobb kontextusban, a csehszlovákiai politikatörténeti összefüggésben is elhelyezi, magyarországi kitekintéssel.

Czáboczký gazdag forrásanyagot használ, nemcsak sajtóanyagokat, megjelent forrásmunkákat, hanem publikálatlan magángyűjteményeket, interjúkat, fotókat is. Ezek igazi kincsei a kötetnek, és elévülhetlenné teszik a szerző munkáját a klubmozgalom-történeti kutatásban, arról nem is szólva, hogy a szlovákiai vagy felvidéki magyarság számára milyen fontosak az olyan könyvek, amelyek saját magukról, a közösségről szólnak, értékelve és értelmezve az elmúlt évtizedeket. A 2021-es népszámlálás eredményeire is utalva, a külhoni magyarság mai felvidéki régiója egyrészt ahhoz nem elég szervezett, hogy ne lenne szüksége olyan társadalmi immunerősítő munkákra, mint Czáboczký kötete, amely tájékozódást és reális önértékelést biztosíthat a közösségnek és tagjainak. Másrészt történetileg támasztja alá a mai magyar szerveződések, és rámutat azok erősségeire és problémáira is, a Csemadoktól a Gombaszögi Nyári Tábor szervezéséig. A kötet a magyar nyelvű szlovákiai (például: Simon Attila, Szarka László) és magyarországi szakirodalom (például: Bárdi Nándor, Filep Tamás Gusztáv) mellett szlovák és cseh munkákat is felhasznál, az ifjúság meghatározására, Csehszlovákia történetére, vagy a sztálini korszak szlovákiai nemzeti kisebbségi, illetve a szlovákiai magyar oktatáspolitikával kapcsolatosan (például: Soňa Gabzdilová, Ludovít Hallon, Drahomír Jančík, Ladislav Macháček, Jiří Petráš, Libor Svoboda). A könyv elején Czáboczký röviden áttekinti a két világháború közötti ifjúsági szerveződések, a cserkészek, a sarlósok történetét, de a kötet fókuszába az államszocializmus négy évtizedét helyezi. A mozgalom tagolását 1957-ben kezdi meg, az első alapítások és próbálkozások évtizedével, 1967-ig bezárólag. Ezt követi a Nyári Ifjúsági Találkozók története, majd maga a klubok működése a hetvenes-nyolcvanas években. Külön fejezetek foglalkoznak a Sarló-mozgalommal és hatásával a klubokra, a kassai ifjúsági klubok fejlődésével, a Gímesi Művelődési Táborral, elvezetve egészen az 1989-es, 1990-es évek magyar diákszerveződéseiig, bemutatva a Diákhálózat alapítóinak eredeti szándékait és a megalakulás közvetlen előzményeit [179–198.]. Czáboczký a klubmozgalom értelmezési kereteinek és módszertanának bemutatását a kötet utószavában helyezte el. Eszerint a klubmozgalom kifejezést az első klubok egymással történő kapcsolatfelvételtől, az első Nyári Ifjúsági Találkozó megszervezésétől, 1965-től érdemes használni. Felveti a kérdést, hogy a folyamatosan változó politikai, társadalmi és kulturális térben lehet-e kontinuitásról beszélni az ifjúsági szervezkedés esetén a hatvanas évektől a nyolcvanasokig tartóan. Ezen érvelését négy pillérré fűzi fel, úgy, mint a nyilvánosság, a nemzedékek,

a kollektívák, és a klubmozgalom, mint közép-európai jelenség történetére [210–214.] Kronológiai bontásban a hatvanas évek liberalizációs folyamatai – amely időszakban a Csehszlovákiai Ifjúsági Szövetség (CSISZ), mint egységes ifjúsági szervezet válságát élte meg – elősegítették a CSISZ-en kívüli ifjúsági szervezetek megjelenését. Egyelőre csak zárt helyeken, a négy fal között, a nyilvánosság kizárásával, de már más véleményt, az elvárttól eltérőt is megfogalmazhattak. Eseményeiken tehát nem az államhatalom reprezentációja zajlott, inkább reformpárti vélemények hangzottak el, amelyekhez egyre inkább illeszkedett magyarországi népi írókkal való kapcsolatfelvétel [210.]. A történelem alakulásának köszönhetően, Alexander Dubček színrelépésével megnyílt a világ ezek előtt a zárt közönségek előtt is, amelyek így a nyilvánosság elé léphettek. Az eddig struktúra nélküli kulturális mozgolódást politikai érdekképviselőket vállaló szervezetek váltották fel.

A hetvenes évekre ismét a nyilvánosságtól való visszaszorulás volt a jellemző. 1978-ban indultak el a Csemadokon belül a művelődési klubmozgalmak, amelyek ellenzéki tevékenységet a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságán keresztül fejtenek ki. Ezek szintén zárt alkalmak voltak, könyvek továbbadása, illetve a bizottság hálózatbővítése céljával. A klubmozgalom ugyanakkor önmagában nem

ellenzéki szervezkedés volt. A nyolcvanas években már más erők hatottak, a klubok pedig 1989-re egzisztenciális válságba kerültek. Az utcán és a nyilvánosságban is szabadon lehetett már véleményt formálni, nem kellett már zárt helyiségekben vitatkozni. A magyar diákoknak ugyanakkor szükségük volt az egyetemi városokban olyan szigetekre, ahol anyanyelvükön folytathattak eszmecserét, ezzel előrevetítve az 1989-ben elinduló diákérdekképviselői szervezkedéseket.

A Kék a sátram, recece... Fejezetek a csehszlovákiai magyar ifjúsági klubmozgalom történetéből olyan hiánypótló vállalkozás, amely az egyes klubok eddig csak emlékkönyvekben, jegyzőkönyvekben és személyes visszaemlékezésekben megmaradt történetét írja meg. Czáboczký elhivatottsága a kötet és témája iránt egyértelmű. Azon fiatal felvidéki magyar történész generáció (Bödök Gergely, Bajcsi Ildikó, Szeghy-Gayer Veronika, Gaál Veronika és sokan mások) tagja, amelynek szerepe különösen fontos, hosszútávú hatása a magyar közösség javára válik. Czáboczký Szabolcsnak nem volt célja, hogy a klubmozgalom „totális történelmét” mutassa be [12.], de az alapkövet a későbbi kutatásokhoz biztosan letette.

FEKETE ZSUSZANNA

Az elmúlt negyedév fontosabb eseményei

LEVÉLTÁRI RANGRA EMELKEDETT A RENDSZERVÁLTÁS TÖRTÉNETÉT KUTATÓ INTÉZET ARCHÍVUMA

2022 áprilisában a Levéltári Szakfelügyelet javaslata alapján az Emberi Erőforrások Minisztériuma a közel évtizedes szakmai munka és a jogszabályi háttér meglétének elismeréseként engedélyezte az Archívum nyilvános magánlevéltári besorolását, bejegyzett levéltárként való működését. Ennek alkalmából került sor a lakiteleki Hungarikum Ligetben egy sajtótájékoztatóval egybekötött szakmai bemutatóra. Lezsák Sándor, az Országgyűlés alelnöke az első lakiteleki találkozó 35. évfordulójának másnap-

jával egybeeső megnyitóbeszédében kiemelte: „A '70-es-'80-as években a magam gyűjteménye elsősorban Nyugatról, a tengerentúlról *átcsempészett* újságok, újságkivágások, kéziratok és a környező országokból olyan szövegek voltak, amiket indigóval terjesztettünk, másoltunk. A határon áthozni könyvet, folyóiratot, írást – mindig kockázat volt, de ha el is vettek valamit, az nyugtatott meg, hogy a fejünk nem vámköteles. Ez a bővülő magángyűjteményem lett az alapja a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet Archívumának, amit Bíró Zoltánnal, a RETÖRKI akkori főigazgatójával együtt alapítottunk meg.”

Az eseményen beszédet tartott Nyári Gábor, a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár ügyvezető igazgatója, aki köszönetet mondott az adományozó és letevő személyeknek a történelmi emlékezethez való hozzájárulásukért, illetve Riba András László, levéltár és szakmafejlesztési igazgatónak az archívum élén végzett munkájáért. A levéltárigazgató beszédében így fogalmazott: „Mindannyian tudjuk, hogy az ember rövid és hosszú távú memóriával rendelkezik. Talán nem túlságosan erőltetett párhuzam, ha azt mondom Önöknek: egy országnak, népnek, nemzetnek is lehet rövid és hosszú távú memóriája, emlékezete. Történelmi közelmúltunkban a rendszerváltás olyan meghatározó esemény, hogy vitán felül áll, a nemzet hosszú távú emlékezetében is helyet fog foglalni.”

DIKTATÚRA ÉS DEMOKRÁCIA MŰHELYKONFERENCIA

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága, a Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár történelmi fogalmak köré épülő műhelykonferenciát szervezett a köznevelésben tanító történelemtanárok számára. A konferencia fókuszában a Kádár-korszak és a rendszerváltás tantervi fogalmai álltak. A rendezvényen a szekcióelőadásokat követően műhelycsoportok szerinti felbontásban konkrét didaktikai feladatokat próbálhattak ki a résztvevő tanárok. A RETÖRKI Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhelyének szervezésében került megrendezésre *A rendszerváltás* c. műhely. Az esemény fő célkitűzései a tapasztalatok megosztása, a tudományos kutatói közeg és az oktatótevékenység közötti párbeszéd, a gyakorló tanárok munkájának támogatása, valamint a velük való közvetlen kapcsolatfelvétel voltak.

LEVÉLTÁRPEDAGÓGIAI MŰHELYKONFERENCIA

A Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhely kerekasztal-beszélgetéssel egybekötött műhelykonferenciát tartott levéltárpedagógiai szakmai együttműködés céljából. A programban a Magyar Nemzeti Levéltárból Csonka Laura, az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárából Székér Nóra, Budapest Főváros Levéltárából Rác Attila vett részt. Marton József, a RETÖRKI munkatársa, a Történelemdidaktikai és Pedagógiai műhely tagja, előadásában levéltárunk gyűjteményét felhasználva egy általa megalkotott levéltárpedagógia programot mutatott be. A RETÖRKI levéltár és szakmafejlesztési igazgatója és a

Történelemdidaktikai és Pedagógiai Műhely műhelyvezetője, Riba András László által koordinált kerekasztal-beszélgetés során a résztvevők előremutató kezdeményezéseket fogalmaztak meg annak érdekében, hogy a levéltári intézményeket a múzeumokhoz hasonló módon közelítsék az oktatáshoz.

JÓNÁS RÓBERT: DOKUMENTUMOK POZSGAY IMRE IRATHAGYATÉKÁBÓL

Pozsgay Imre személyének jelentősége a rendszerváltással összefüggésben megkérdőjelezhetetlen és a politikai pályák közt is egyedinek számít. A *Források* sorozatkiadvány részeként megjelent *Ellenforradalomból népfelkelés. Dokumentumok Pozsgay Imre irathagyatékából* című kötetét november 3-án mutatták be a RETÖRKI konferenciatermében. A kötet bemutatóján megtudhattuk, hogy a Pozsgay-irathagyaték néhány éve van a RETÖRKI-nél, és az iratanyag feldolgozása folyamatos. A kötetben olyan primer források találhatók, amelyek az 1956-os forradalom újraértelmezésével, a tényfeltáró bizottság működésével, illetve annak tudományos és politikai háttérével kapcsolatos kutatásokhoz kapcsolódnak.

Nyári Gábor rövid bevezetője után a hajdani államminiszter lánya, Pozsgay Csilla is felszólalt. „1989-ben 56 éves volt, és 1956-ban, amikor kitört a forradalom, alig volt 23 éves. 1956 és 1989 között éppúgy 33 év telt el, mint '89 és 2022 között. Egy emberöltőnyi idő kellett ahhoz, hogy az ellenforradalomból népfelkelés, forradalom legyen. És ismét 33 évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy Pozsgay Imre szerepéről ebben a folyamatban újból elkezdjünk komolyan beszélni” – fogalmazott. A könyvbemutató további részében Strausz Péter, a RETÖRKI tudományos igazgatója és Jónás Róbert, a kötet szerkesztője beszélgetett a könyv megszületésének módjáról, Pozsgay személyes meggyőződéséről és politikai mozgásteréről és a konkrét reformprogramok hiányáról.

Összeállította: Szénási Dorottya

BÚCSÚ SZABADSÁGHARCOSOKTÓL

Wittner Mária (1937–2022)

Nyolcvanöt éves korában elhunyt Wittner Mária, az 1956-os forradalom és szabadságharc egyik utolsó, még köztünk élő hőse. A szabadságharc bukása utáni megtorlás során elsőfokon halálra, másodfokon életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték – ahogy most az utolsók között távozott a földi életből, a börtönből is csupán az utolsók között, 1970-ben szabadulhatott. Barátnőjé-harcostársát, Havrila Béláné Sticker Katalint kivégezték – az ő és a többi, a megtorlás során halálra ítélt bajtársa emléke egész további életét és pályafutását végigkísérte. Varró- és takarítónőként, '56-os szervezetek tagjaként, országgyűlési képviselőként ugyanúgy szívében hordozta a „nagy napok” emlékét, igazságából sohasem engedett. Egy kegyelmi pillanatban és jelképes helyszínen, 1989. október 23-án, a Kossuth téren elhangzott beszédének szövegével búcsúzunk tőle, amikor harcostársaival (Fónay Jenővel, Obersovszky Gyulával, Krassó Györggyel és Rácz Sándorral) először és az elsőik között szólhatott nagyobb tömegeknek, és tehetett hitet az évtizedekig elhazudott forradalom tisztasága mellett. Isten nyugosztalja!

„Honfitársaim! Kedves Bajtársaim!

Akkor is ilyen gyönyörű volt az a nap, harminchárom évvel ezelőtt. Amikor Sztálin és Rákosi gyilkos diktatúrája ellen egy spontán nemzeti forradalom tört ki hazánkban. Akkor tiszta szívvel hittük, hogy sikerül lerázni magunkról ezt a testet-lelket sorvasztó zsarnokságot. Hittünk harcunk tisztaságában. Hittünk egy szebb, magyar jövőben. Hogy ez nem így történt, nem rajtunk múltott. Hitünket lánctalpakkal taposták hazánk földjébe, és a hatalom Nerói mindent elkövettek, hogy a

szabadság gondolatának még a csíráját is elfojtsák bennünk. Sok honfitársunk vált hazátlanná. Ránk, az itthon maradottakra, a kegyetlen megtorlás évei következtek nemre, korra való tekintet nélkül. Sok bajtársunkat kísértük utolsó útjára lélekben, és gyászoljuk őket ma is. Victor Hugo *Nyomorultak* című könyvében van egy csodálatos, nagyon igaz mondás: „A halál az Isten dolga. Mi jogon nyúlnak emberek ehhez az ismeretlen valamihez?” Sokszor jut eszembe ma is. Hajdan, amikor a kisebbik gyermekem születését vártam, az orvosom mondta a következőt: a világ legcsodálatosabb dolga életet adni, irigylem a nőket, mert csak ők képesek erre a csodára.

Édesanyák, most hozzátok szólok! '56-ban és az azt követő években nagyon sok fiatal áldozta életét és szabadságát egy szebb, magyar jövőért, azért, hogy az utódok egy szabad, semleges, független, demokratikus hazában élhessenek, emberhez méltón. Ne fenyegetse őket sem bitó, sem börtön politikai nézeitek, hovatartozásuk miatt.

Nekünk, anyáknak ma az a kötelességünk, hogy erkölcsös, jó hazafiakat neveljünk népünk és hazánk boldogulására, hogy nekik soha ne kelljen megismerni a terrort, és ne kelljen ilyen verset faragni, mint amilyet beszédem befejezéseként elmondok Önöknek, tisztelettel.

A Nép nevében ítéltetek – mondtátok ti.
A Nép nevében küldtétek halálba a Nép fiait.
A Nép nevében kreáltak hazug vádakat,
A Nép nevében mondtátok komoran – halál, halál, halál,
s a boldogtalan Nép megtört szívvel siratta megölt fiát.
Ki volt hát a Nép, kérdem tőletek?
Kinek nevében ítéltétek?”

(A beszéd szövege megjelent: *Rendszerváltó Archívum*, 2019/1, 75–76.)

Pákh Tibor (1924–2022)

Bem József tér, a Bem szobor talapzatánál mikrofonnal a kezében Pákh Tibor. A felvétel a demokratikus ellenzék 1988. március 15-i tüntetésén készült.
Fortepan / Horváth Ernő, 162778

„A világot úgy veszed, mint annak lenni kellene – és nem, mint az van!” – írta Széchenyi némi megrovó hangszívallyal Wesselényinek a 19. század első felében. Az elhunyt Pákh Tibor egész életével igazolta: nem kötelező elfogadni a magyar világot úgy, ahogyan van. Egy testet és lelket nyomorító diktatúrában is szabad emberként volt csak hajlandó élni. Komolyan vette az alkotmány és a jogszabályok szépen hangzó, de senki – főként a hatalmasok – által be nem tartott paragrafusait. Jogász végzettségű emberként nemcsak komolyan vette, de értette is, mire és mikor hivatkozhat.

1945 és 1948 között hadifogolyként ismerte meg a szovjet kommunizmus – ahogy ő hívta, a Moszkvai Birodalom – természetét. „Osztályidegen” mivolta miatt jogászként nem, csak műszaki fordítóként

helyezkedhetett el a Csepel Autógyárban. Szabad emberként részt vett és elhívta kollégáit is az 1956. október 23-ai tüntetésre. Október 25-én megsebesült a Kossuth téri sortűzben – vagy ahogy ő hívta, „folytatólagos vérengzésben” –, a szabadságharc további szakaszában és annak utóvédharcaiban így nem vehetett részt. A forradalom emlékezete ennek ellenére végigkísérte az életét. „Délelőtt bejöttem az autógyárból Pestre, és fél kettő-kettő között a Vigadó téren csatlakoztam a fölvonulókhöz. A Vigadó tértől együtt mentem a tervezőirodásokkal először a Lánchídhöz, aztán át a Lánchídon, s utána végig a Fő utcán a Bem térre. A szabadulásom óta ezt az útvonalat október 23-án mindig megteszem. A nyolcvanas években is mindig elmentem fél háromkor a Bem-szoborhoz virágot vinni.” Szabad emberként nem

volt hajlandó aláírni az ENSZ „magyar ügyet” vizsgáló Ötös Bizottsága ellen tiltakozó, a berendezkedő „új” hatalom által köröztetett nyilatkozatot, és erre biztatta munkatársait is. A vélemény és gondolkodás szabadságával élt, amikor „Tiborc” álnéven politikai tanulmányt írt a Rákosi-korszak és 1956, valamint a közép-európai szovjet gyarmatosítás témájában. 1960-ban letartóztatták, a következő évben 15 év börtönre ítélték. A börtön sem vette el lelki és szellemi szabadságát: amikor Kádár János az ENSZ-főtitkár 1963-as magyarországi látogatásán azt állította, hogy nincsenek politikai foglyok Magyarországon, Pákh Tibor beadványt írt a legfőbb ügyésznek, és helyreigazítást akart megjelentetni a *Népszabadságban*. A fel-feltűnő belügyes, operatív tisztekkel sem állt szóba – egy igazságügy által fenntartott intézményben való törvénytelen jelenlétük ellen éhségstrájkjal tiltakozott.

Magánzárkával, kényszertáplálással és elektrosokkos „kezeléssel” sem tudták megtörni. 1971-ben elmebetegnek minősítették és szabadon bocsátották – miközben aki hallotta, akkor vagy később, akár már százéves korához közeledve is beszélni, érvelni, tudta, mennyire világos maradt a tudata. Megfigyelését persze folytatták, többször a titkosrendőrség emberei rabolták el, és vitték a város ismeretlen pontjaira – sokszor valamelyik eltagadott vagy meghamisított nemzeti ünnep évfordulóján.

A nyolcvanas évek ellenzéki mozgolódásainak egyik fontos szereplője lett. Mindenhol ott volt, ahol szólni lehetett – és nem csak határainkon belül. 1980 tavaszán a lengyelországi Podkowa Leśnába utazott, ahol csatlakozott az ottani templomban éhségstrájkolókhöz, a magyarok szolidaritását közvetítve. A következő évben már nem engedték Lengyelföldre – szülővárosában, Komáromban szállították le a vonatról, és bevonták az útlevelét. A megalázó és törvénytörő bánásmód miatt újra éhségstrájkba – ahogy ő mélyhitű katolikus emberként mondta: „tiltakozó böjtbe” – kezdett, ekkor újra elmeegógyintézetbe szállították. Krassó György szervezett aláírásgyűjtést a szabadulásáért – az akciót siker koronázta. Mivel 1981. október 26-án kiszabadult, első dolga volt ez évben is a Bem-szoborhoz menni, és egy virágot elhelyezni a magyar szabadságharc hős lengyel tábornokának emlékművénel, egyszerre tisztelegve a forradalom huszonötödik évfordulója és a lengyelországi „tavasz” előtt. 1984 októberében – élve a szellemi és lelki függetlenséggel és a szólásszabadság (vélt) jogával – egy, a Lengyel Kultúra Házában zajlott történész konferencián felszólalva állt ki 1956 eszméi mellett és a szovjet megszállás ellen. 1985 februárjában egy egyháztörténeti tanácskozáson szólított fel Mindszenty bíboros, valamint Ordass és Ravasz püspökök rehabilitálására. Itt az ifjúsághoz külön is szólt: „Kérem az ifjúságot, ne legyen szervilis. [...] [A megszállók] barátnak mondják magukat, de mi megszállónak tartjuk őket. Ha tehát ifjúságunk szervilis lesz velük szemben, elpusztul nemzetünk. Ezért álljatok a sarkatokra, és ragaszkodjatok a valódi párbeszédhez.” Ugyanebben az évben – Krassó felkérésére – magánlakáson emlékezett 1956-ra. 1986 júniusában szokásos Váci utcai sétája során a Mihail Gorbacsovot védő rendőrök bántalmazták: ekkor a szovjet pártfőtitkár felé kiabálva angolul követelte a megszállás megszüntetését és a magyar önrendelkezés visszaadását.

Természetes módon ott találjuk az 1988–89-es ellenzéki tüntetéseken. Nem alkudott és nem kívánt másnak látszani, mint ami. Nem szeretett volna nagypolitikai szereplővé válni. 1988. március 15-én felszólalását egy imával kezdte: „Hatalmas Isten! Csak Te tudsz mindent megtenni! Segítsd meg azokat a honfitársaimat, akik üldözést szenvednek az igazságért és a hazáért! Ámen!” Beszélt a magyarság trianoni feldarabolásáról, az „utolsó csatlós” bélyegről és a Molotov-Ribbentrop-paktumról. Június 16-án – miután virágot helyezett el az ismeretlen katona sírjánál a Hősök terén – ismét elrabolták a titkosszolgálat emberei, október 23-án pedig egy nap alatt kétszer tartóztatták le. Az első szabad március 15-én a Kölcsey-szobornál mondott beszédet. A rendszerváltás után nem vállalt politikai szerepet, de számos alkalommal felemelte szavát a történelemhamisítás és a kommunista múlt maradványai ellen. „Annak ellenére, hogy a politikai közéletből kirekesztettek, annak ellenére, hogy a megnyilatkozásaimat bojkotálják, elégedett és mondhatom, hogy teljes mértékben nyugodt vagyok. Mert hisz amiért én harcoltam, a megszálló csapatok kitakarodása, az bekövetkezett, a moszkvai leninizmus kitakarítása is bekövetkezett. Az erkölcsi győzelem a miénk, akik az önrendelkezési jogért, az alapvető emberi szabadságért harcoltak. Mert nem mi adtuk föl a világnézetünket, hanem az ellentábor” – fogalmazott.

Az állambiztonság végtelen cinizmussal „Diétásként” tartotta számon, de a Világ nevű, 1989-ben indult hetilapban is nevezték „egykori éhezőművésznek”. A hivatalos megbecsülést is előbb kapta

Lengyelországtól, Podkowa Leśna városától, mint Magyarországtól. Amikor a Bethlen Gábor Alapítvány Márton Áron Emlékéremmel tüntette ki, Kiss Gy. Csaba nem véletlenül beszélt „szégyenről” laudációjában: „Több mint húsz év telt már el azóta, hogy véget ért hazánkban a kommunizmus népnúzó rendszere, és eltávoztak országunkból a megszálló idegen csapatok. És Pákh Tibor nevét sehol nem találjuk azok között, akik magas állami kiüntetések kaptak. Érdemrendek, díjak neki nem jutottak. Annak a személynek, aki hosszú időn keresztül szinte egymagában képviselte a nemzeti ellenállást. [...] Ha van még nemzet e hazán, azt olyan embereknek köszönhetjük, mint Pákh Tibor.” 2013-ban végre hivatalosan is, a Magyar Érdemrend Tisztikeresztje kitüntetéssel ismerték el küzdelmét az emberi jogokért és a magyar nemzet szabadságáért.

A rendszerváltás egyes szereplőit övező mítosz ugyanakkor nem lengte körül – persze aligha ezért tette, amit tett. Négy évtizede a szamizdat-*Beszélő*nek azt mondta: „Azt remélem, azt gondolom, hogy minden áldozatvállalásnak van valami kis eredménye. Ha viszolygunk az áldozatvállalástól, akkor sajnos semmi se sikerül. Minden áldozatvállalásnak van valami kis eredménye, még akkor is, ha nem tudjuk közvetlenül fölmérni. Még akkor is, ha nem ott jelentkezik, ahol szeretnénk. [...] Ha az egyén élni akar az Úristentől kapott szabad akaratával, ha az Ő szándékai szerint akar élni, akkor Moszkva egész hatalmi gépezete sem erősebb nála. Mert mit tehet a hatalom? Működésbe hozza erőszakszervezeteit, fenyeget, durva megtorlással él, megfélemlíti az ember környezetét, elidegeníti tőle a barátait. De mindez meddő próbálkozás marad, ha az egyén híven kitart eszményeinél, melyeket az Úristen oltott belé.” Egy már a rendszerváltás utáni visszaemlékezésében mindehhez ezt tette hozzá: „Az Úristen a leghatalmasabb és a legerősebb, és végül is az fog dönteni, hogy ki hogy és mint kerüljön az ő színe elé. Mert az élet értelme és a célja az utolsó ítélet, az isteni ítélet tükrében vizsgálándó és értékelendő.”

Sokak közös hite, hogy Pákh Tibor kilencvennyolc év küzdelmes élet után most már „színről színre” láthatja azt, akit eddig csak „tükör által homályosan” láthatott.

Az idézetek forrása:

Balázs Eszter: Interjú Pákh Tiborral. Szerk. Kőrösi Zsuzsanna. visszaemlekezesek.hu – Oral History Archívum. <https://www.visszaemlekezesek.hu/pakh-tibor>

Pákh Tibor: *Szálegyedül*. Szerk. Modor Ádám. Budapest, Masszi, 2005.

Kiss Gy. Csaba: Márton Áron Emlékérmes Pákh Tibor. *Hitel*, 2013/3, 56–57.

[Kószeg Ferenc–Kis János]: Beszélgetés Pákh Tiborral. *Beszélő* 2 (1982), 52–58.

NAGYMIHÁLY ZOLTÁN

A Rendszerváltó Szemle 2022/3-4. számának szerzői

Bandi István (Marosvásárhely, 1973)

Történész. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen diplomázott történelem-szociológia szakon. Tudományos pályáját a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomkutató Központjában kezdte, majd az MTA Kisebbségkutató Intézetében folytatta. 2011-től az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára Tudományos Főosztályának munkatársa. Fő kutatási területét a román szakszolgálatok 20. századi története jelenti.

Bartha Ákos (Budapest, 1982)

Történész. A Debreceni Egyetemen szerzett történelem, majd magyar nyelv és irodalom szakos tanári diplomát, 2012-ben ugyanitt PhD fokozatot szerzett. 2019-ben jelent meg Bajcsy-Zsilinszky Endréről szóló monográfiája. 2015-től a Magyar Tudományos Akadémia (majd Eötvös Lóránd Kutatási Hálózat) Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa, a *Századok* folyóirat szerkesztője.

Béres Merse (Budapest, 1996)

2019-ben az ELTE Természettudományi Karán szerzett földrajz alapszakos diplomát, térség- és településfejlesztés szakirányon. 2019 tavaszán fél évig a Bolognai Egyetemen tanult Erasmus ösztöndíjjal. 2022-ben a PPKE-BTK nemzetközi tanulmányok mesterképzésen, kulturális diplomácia és regionális és civilizációs tanulmányok szakirányon diplomázott. 2022-től a Külügyi és Külgazdasági Intézet külső szakértője. A Széchenyi István Szakkollégiumba 2017-ben nyert felvételt, majd 2022-ben vált végzetté.

Domján Dániel Ferenc (Nagykanizsa, 1990)

Történész. 2015-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, majd ugyanitt védte meg doktori disszertációját 2022-ben. Idén jelent meg *Kényszerpályák és külön utak* címmel a magyar-jugoszláv kapcsolatok 1945–1956 közötti történetével foglalkozó kötete a RETÖRKI gondozásában.

Fekete Zsuzsanna (Révkomárom, 1991)

Történész. A budapesti Baár–Madas Református Gimnáziumban érettségizett, majd az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-lengyel szakos diplomát. Jelenleg a Miniszterelnökség munkatársa és az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem doktori iskolájának hallgatója. Kutatási területe az Adria-kultusz Magyarországon és a Magyar Adria Egyesület története.

Horváth Miklós (Budapest, 1953)

Hadtörténész, egyetemi tanár. A Magyar Néphadsereg történetével kapcsolatos kutatásait 1983-ban kezdte meg, 1989-ben egyetemi doktori címet szerzett. 1990-ben került a Hadtörténelmi Intézetbe kutatónak, 2003 és 2005 között az Intézet igazgatója volt. 1996-ban lett a hadtudomány kandidátusa, 2003-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) doktora címet, 2004-ben habilitált hadtörténelemből. 2005 szeptemberétől 2019-ig a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2019 óta a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. Fő kutatási területe az 1956-os forradalom és szabadságharc és a hidegháború időszakának hadtörténete.

Kovách Donát (2000)

Joghallgató. Középfokú tanulmányait a Szentendrei Református Gimnáziumban végezte, majd 2022-ben a Pázmány Péter Katolikus Egyetem nemzetközi tanulmányok alapszakján szerzett diplomát. Jelenleg ugyan ezen egyetem Jog- és Államtudományi Karán elsőéves hallgató. A Széchenyi István Szakkollégiumnak 2020

nyara óta a tagja, itt először a Szakmai Tudományos Tanácsban töltött be pozíciót, jelenleg pedig a Felvételi Előkészítő Bizottság tagja.

Molnár Imre (Ipolyság, 1956)

Történész, diplomata. Az ipolysági magyar gimnáziumban érettségizett 1976-ban, majd a pozsonyi Comenius Egyetem és a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatója volt. 1986-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-szociológia szakon diplomát. 1988–1990 között a Magyarorsággal kapcsolatos Intézetben, 1990–1993 között a Miniszterelnöki Hivatal Határon Túli Magyarok Hivatalában, 1993–1998 között pedig a Teleki László Alapítvány Közép-Európa Intézetében dolgozott. 1998-tól diplomataként több ízben Magyarország varsói nagykövetségén dolgozott. 2015–2019 között a Pozsonyi Magyar Intézet igazgatója volt. Kutatásainak középpontjában Esterházy János életútja áll.

Pelle János (Budapest, 1950)

Író, újságíró, irodalomtörténész. Egyetemi tanulmányait az ELTE Bölcsészettudományi Karának magyar-francia tanári szakán végezte, kandidátusi (PhD) fokozatát 1984-ben szerezte. Számos kiadóban dolgozott szerkesztőként, illetve tanított a Károli Gáspár Református Egyetemen és a Dunaújvárosi Főiskolán is. 2004-től az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem oktatója.

Popély Árpád (Pozsony, 1970)

Történész, habilitált egyetemi docens. 1993-ban a pozsonyi Comenius Egyetemen magyar-történelem szakos diplomát, 2002-ben az ELTE Bölcsészettudományi Karán PhD. tudományos fokozatot szerzett. 2002-től a somorjai Fórum Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa, 2009-től egyúttal a komáromi Selye János Egyetem történelem tanszékének adjunktusa, 2016-tól docense. Fő kutatási területe a csehszlovák állam kisebbségpolitikája és a szlovákiai magyarság második világháború utáni története.

Szerencsés Károly (Prága, 1960)

Történész, író. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen szerzett történelem-orszós szakos tanári diplomát. 1996-ban a történelemtudomány kandidátusa, majd 2009-ben habilitált egyetemi docens lett. Az ELTE Új- és Jelenkori Magyar Történelmi tanszékének tanára, a történelmi doktori iskola alapítója. Történész szakértőként közreműködött a Terror Háza Múzeum létrehozásában. Szűkebb kutatási területe a választójog, az 1945 utáni politikai küzdelmek és a Kádár-rendszer története.

Taller János (1976)

Teológus, hittanár. Tanulmányait a PPKE- Hittudományi karán végezte. 2015-től a Petőfi Irodalmi Múzeum Hankiss Ágnes Intézetének (korábban Hamvas Béla Kultúrakutató Intézet) tudományos munkatársa, az *Arc és álarc* folyóirat szerkesztője.

Tőreki Milán (Pápa, 1994)

Numizmatikus. 2013-ban végzett a Türr István Gimnáziumban. 2013 és 2018 között az ELTE Természettudományi Karán tanult. 2019 óta a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájának hallgatója.

Váradi Natália (Beregszász, 1980)

A Kárpátaljai Magyar Tanárképző Főiskola (ma II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola) történelem, angol nyelv, világirodalom szakán szerzett Specialist oklevelet 2003-ban. PhD fokozatát a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában szerezte 2008-ban. 2004-től jelenleg is a II. RFKMF Felnőttképzési Központjának vezetője, 2007-től a Főiskola Történelem- és Társadalomtudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területe: Kárpátalja a Hruscsov-érában, kiemelten az 1956-os forradalom kárpátaljai vonatkozásai.

A szerkesztők életrajzai

Házi Balázs (Budapest, 1987) – felelős szerkesztő

Történész, levéltáros. A budapesti Toldy Ferenc Gimnáziumban érettségizett 2006-ban. 2013-ban a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett történelem mesterszakos diplomát. Segédlevéltárosként a Magyar Országos Levéltár több projektjében is részt vett. 2013–2014-ben az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, majd 2014 októberétől a RETÖRKI alkalmazásában áll. A Bethlen Gábor Alapítvány titkára.

Nagymihály Zoltán (Budapest, 1988) – főszerkesztő

Történész. 2012-ben szerzett diplomát a Pázmány Péter Katolikus Egyetem történelem szakán, ahol elsősorban a 20. századi magyar történelem és az emigráció kérdéseit kutatta, szakdolgozata a *Látóhatár* c. müncheni lap történetét mutatta be. 2013-ban és 2014-ben a nemzetpolitikai államtitkárság Kőrösi Csoma Sándor-programjának ösztöndíjasaként kétszer fél évet töltött a németországi magyar diaszpóra közösségeiben. 2014-től a RETÖRKI munkatársa. A PPKE Történelemtudományi Doktori Iskola hallgatója, a Bethlen Gábor Alapítvány kurátora.

RETÖRKI

**Rendszerváltás Történetét Kutató
Intézet és Levéltár**

